

महानाटकम् ।

महाकवि श्रीलहनुमत

विरचितम् ।

श्रीमधुसूदनमिश्रेण

सन्दर्भ्यं सञ्जीकृतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणः

पण्डितकुलपतिना

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्या

समलङ्घितम् ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

गिरिशयन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १८६८ ।

प्रकाशक—जीवानन्द विद्यासागर एण्ड सन्स ।
२३० रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, धनवर्त्ती
गिरौश प्रिण्ट' ओयार्कस्
८८० आशुतोष शील लेन, कलिकाता ।

महानाटकम्

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी ।

विश्वेशो व. स पायास्त्रिगुणसचिवतां योऽवलम्बमानुवारं,
विश्वद्रीचीनसृष्टिस्थितिर्विलयमजः स्वेच्छया निर्मिमोति ।
यस्येयत्तामतीत्य प्रभवति महिमा कोऽपि लोकयतीतः,
त्यक्तो यश्चतुर्गदैरपि निपुणतमैः (सो)र्वीक्षणदिक्रियासु ॥ १ ॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

महानाटकविवृतिः क्रियते छात्रहेतुका ॥

नन्दयतीति नान्दी आशीर्वादकरो वाक्, उक्तञ्च दर्पणे,
“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवहिजन्तृपादोना
तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥” इति ।

विश्वेश इति । यः न जायते इति अजः सनातन इत्यर्थः,
जनेर्द्विप्रत्ययः । त्रयाणां गुणानां रजःसत्त्वतमसां सचिवता
साहाय्यं त्रिगुणसचिवता ताम् अवलम्ब्य आश्रित्य स्वेच्छया
निजाभिन्नापेण अनुवारं पुनः पुनः, वोष्पायामव्ययीभावः ।
सृष्टिश्च स्थितिश्च विलयश्चेति सृष्टिस्थितिविलयं, द्वन्द्वैकवद्भावः ।
विश्वगच्छतीति विश्वद्राक् तदेव विश्वद्रीचीनं, स्वार्थे ख-प्रत्ययः ।

अपि च ।

विघ्नेशो वः स पायाञ्जलनिधिमखिलं पुष्कराग्रेण पीत्वा,
 यस्मिन्नुद्धृत्य तीर्थं (हस्तं) विसृजति, सकलं दृश्यते व्योम्नि देवैः ।
 काप्यम्भः कापि विष्णुः कचन कमलभूः काप्यनन्तः क च श्रीः,
 काप्यौर्वः कापि शैला, कचन मणिगणाः कापि नकादिचक्रम् ॥२॥

विश्वव्यापकमित्यर्थः, तच्च तत् सृष्टिस्थितिप्रलयञ्चेति
 विश्वद्रोचोनसृष्टिस्थितिर्विलयं तत् निर्मिमोति रजोगुणपरि-
 णामेन ब्रह्मरूपेण जगता सृष्टिं, सत्त्वगुणपरिणामेन विष्णुरूपेण
 पालनं, तमोगुणपरिणामेन रुद्ररूपेण संहारं करोतीत्यर्थः, यस्य
 कोऽपि अनिर्वचनीय लोकश्चतोः अलौकिकः महिमा
 महत्त्वम्, इयत्ता परिमितता सोमामित्यर्थः अतीत्य अतिक्रम्य
 प्रभवति प्रकर्षेण वर्तते, य. निपुणतमैः अतिसमर्थैरित्यर्थः,
 सूक्ष्मदर्शिभिरिति भावः, चक्षुराद्यैः नेत्रादिभिरिन्द्रियैरित्यर्थः,
 बोधनादिक्रियासु दर्शनादिव्यापारेषु त्यक्तः विवर्जितः अवाङ्मनस-
 गोचरत्वात् दर्शनेन्द्रियादिभिः ग्रह्येतुमशक्य इति यावत्,
 स विश्वेशः जगदीश्वरः वः युष्मान् पायात् रक्षतु, पाल रक्षणे
 इत्यध्यादाशीर्लिङ् । स्रग्धरावृत्तं, “स्रग्ध्रैर्यानां त्रयेण त्रिसुनि-
 यतिपुता स्रग्धरा कीर्तितैयम्” इति तल्लक्षणात् । निपुणतमै-
 रित्यत्र निपुणतम इति पाठे निपुणतमः अतिसमर्थ इत्यर्थः,
 य इत्यव्य विशेषणम् ॥ १ ॥

विघ्नेश इति । यस्मिन् विघ्नेशे पुष्कराग्रेण शुण्डाग्रेण तीर्थं
 जलम् उद्धृत्य उत्तम्य पीत्वा अखिलं समस्तं जलनिधिं समुद्रं
 विसृजति त्यजति मति, रिक्तोक्त्येति भावः, यदा यस्मिन्
 अखिलं जलनिधिं पुष्कराग्रेण उद्धृत्य पीत्वा तीर्थं विसृजति

प्रथमोऽङ्कः ।

जयति रघुवंशतिनकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो रामः

दशवदननिधनकारी दागरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ ३

वर्षति सति, समन्तादिति भावः, तीयमित्यत्र हस्तमिति पाठः
पुष्कराग्रेण अखिलं जलनिधिं पीत्वा हस्तं शुण्डादण्डम् उद्धृत्य
उत्तोन्य विनृजति समन्तात् त्यजति सति व्योम्नि आकाशे,
स्थितैरिति शेषः, देवैः अन्धः जलम् उद्धृतवृष्टमिति भावः, कापि
कुत्रचित् प्रदेशे, वर्षणस्य एकदेशिकत्वादिति भावः, विष्णुः
नारायणः, समुद्रजलशायीति भावः, कापि कुत्रचित् स्थलप्रदेशे
इत्यर्थः, कमलभूः विष्णुनाभिपद्मजः ब्रह्मेत्यर्थः, कचन कुत्रचित्
प्रदेशे अनन्तः विष्णोः शयनभूत इति भावः, कापि क्वचित्
प्रदेशे, श्रीः लक्ष्मीः, विष्णोर्वचःस्थलवामिनीति भावः, कच कुत्र-
चित् प्रदेशे, श्रीर्वः बाहवाग्निः, कापि कुत्रचित् प्रदेशे, शैलाः
मैनाकाटयः पर्वताः, कापि मणिगणाः रत्ननिकराः, कचन
कुत्रचित् प्रदेशे, तथा नक्रादिचक्रं कुम्भीरादिजनजन्तुसमूहः,
कापि कुत्रचित् प्रदेशे, मङ्गलम् अन्यच्च सर्वं सामुद्रं दृश्यते, स
विघ्नेशः गणपतिः वः युष्मान् पायात् रक्षतु । अत्रापि पूर्वमेव
वृत्तम् ॥ २ ॥

जयतीति । रघुवंशतिनकः रघुकुलललाटालङ्कारभूतः,
कौशल्याया जनन्या इति भावः, आनन्दिम् आनन्दं वर्द्धयतीति
तथोक्तः, दशवदननिधनकारी रावणहन्ता इत्यर्थः, पुण्डरीके
इव अक्षिणी यस्य सः पुण्डरीकाक्षः कमलनेत्रः, दशरथस्यापत्यं
पुमान् दागरथिः, रमयति जगदिति रम्यते अस्मिन्निति वा रामः
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । जेसुवन्तस्तिवन्त इति तुप-
स्तिवादेशः । आर्या वृत्तं, “यस्याः पाठे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा

नमामि देवं सुरकल्पवृक्षं, धनुर्धरं नीरदनौलगात्रम् ।
 गुणाभिरामं कमलाननं तं, यदास्पदं न क्षणमुज्झति श्रीः ॥ ४ ॥
 रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं,
 काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ।
 राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्तिं,
 वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ॥ ५ ॥

तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साय्या” इति
 तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

नमामीति । श्रीलक्ष्मीः यत् आस्पदम् आश्रयं, क्षणम्,
 अपिरत्राध्याहार्यः, अल्पकालमपीत्यर्थः न उज्झति न त्यजति, तं
 सुराणां कल्पवृक्षं वाञ्छितार्थप्रदमित्यर्थः, धनुर्धरं कार्मुकपाणिं,
 नीरं ददातीति नीरदो नवमेघ तद्वत् नोलं गात्रम् अङ्गं यस्य तं,
 गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिरभिरामः सर्वजनमनोरमः तं, कमला-
 ननं सरोजवदनं, दीव्यतीति देवः तं, पचादित्वादच् प्रत्ययः ।
 नमामि वन्दे । उपेन्द्रवज्राहत्तं, “स्यादिन्द्रवज्रा यदि ती जगौ
 नः,” “उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा” इति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

राममिति । लक्ष्मणपूर्वजं लक्ष्मणज्येष्ठं, रघुवरं रघुवशब्देष्टं
 सीतापतिं जानकोवल्लभं, सुन्दरं सुरूपं, काकुदि तिष्ठतीति
 काकुत्स्थं तस्यापत्यं पुमान् काकुत्स्थः तं, (पुरा पुरञ्जय (पर-
 ञ्जय) नाम कश्चिदैक्ष्वाकः असुरजयाय सुरगणैरभ्यर्चितः वृष-
 रूपधरस्य देवेन्द्रस्य काकुदि स्थित्वा असुरान् निजघान, ततश्च
 तस्य काकुत्स्थश्चा ज्ञात्वा, तदंश्याय काकुत्स्था दत्तुञ्जान्ते
 इति पुराणम् । करुणामयं दयापूर्णमित्यर्थः, गुणनिधिं निधी-
 यते अस्मिन्निति निधिः गुणानां सत्यसौजन्यानां निधिर्निलयः तं,

मनोऽभिरामं नयनाभिरामं, वचोऽभिरामं श्रवणाभिरामम् ।
 सदाभिरामं सतताभिरामं, वन्दे सदा दशरथिञ्च रामम् ॥ ६ ॥
 श्रीरामचन्द्र ! भुवि विश्रुत(विस्तृत)कीर्त्तिचन्द्र ।
 श्रीरामचन्द्र । रजनोचरपद्मचन्द्र । ।
 आनन्दचन्द्र । रघुवंश समुद्रचन्द्र !
 सीतामनः कुमुदचन्द्र । नमो नमस्ते ॥ ७ ॥

विप्रप्रियं ब्राह्मणप्रोतिकरं, धार्मिकं धर्मैः श्रुत्यादिविहितं कर्मै
 तत्र रतः तं, राजेन्द्रं राजयेष्टं, सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञं, दशरथतनय
 दशरथिं, श्यामलं दूर्वाटलवत् श्यामं, शान्तमूर्त्तिं सौम्यकलेवरं,
 लोकाभिरामं लोककान्त, रघुकुलतिलक रघुवंशावतंसं, राघवं
 रघोः अपत्यं पुमान् राघव तं रघुवंशधरं, रावणारि रावणसूदन
 रामं वन्दे प्रणमामि । स्वर्गधरा वृत्तम् ॥ ५ ॥

मनोभिराममिति । मनोभिरामं हृदयप्रियं, नयनाभिरामं
 चक्षुःप्रीणनं, वचोभिरामं वचनसुन्दरं, मधुरवाचमित्यर्थः, श्रवणा
 भिराम श्रुतिसुखप्रदं, नामश्रवणादिति भावः, सदाभिरामं
 सततसुन्दरं, सतताभिरामं सन्ततसुखदं, दशरथिं दशरथतनयं
 रामं, सदा सर्व्वस्मिन् काले च, वन्दे प्रणमामि । उपगातिवृत्तम्
इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनात्, तदुक्तं इन्द्रोमञ्जुर्याम् “अनन्तरो-
दीरितलक्ष्मभाजो पादौ यदीयावुपजातयस्ता.” इति ॥ ६ ॥

श्रीरामेति । श्रीरामचन्द्र । भुवि पृथिव्यां विश्रुत प्रसिद्धः,
 विस्तृत इति पाठान्तरं, कीर्त्तिचन्द्रः यशःशशाङ्कः, यस्य तत्-
 त्वस्युद्धिः । श्रीरं समन्दहामं विकस्तरश्च आस्यं वदनमेव चन्द्रो
 यस्य तथाभूतः, तत्त्वस्युद्धिः । रजनोचरा राज्ञसा एव पद्मानि
 तेषां चन्द्रः सहोचक इति भावः तत्त्वस्युद्धिः । आनन्दचन्द्रः ।

कल्याणानां निदानं कल्मसमथनं जीवनं सज्जनानां,
 पाथेयं यन्ममुचोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।
 विश्रामस्थानमेकं कविवरवचसां पावनं पावनानां,
 बीजं धर्मद्रमाणां प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ८ ॥

लोकरञ्जन इत्यर्थः, रघुवंश एव समुद्रः तस्य चन्द्रः तत्सम्बुद्धिः,
 चन्द्रो यथा समुद्रादुत्पन्न तथा अयं रघुवंशादुत्पन्न इति भावः ।
 हे मोतामन कुमुदचन्द्र । सीतायाः मनश्चित्तमेव कुमुदं तस्य चन्द्रः
 विकासकः, उहासक इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धिः, ते तुभ्यं नमः नमः पुनः
 पुनस्त्वां नमामीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तं, “जेयं वसन्ततिलकं
 तमजा जगौ गः” इति तल्लक्षणात् । रूपकालङ्कारः ॥ ७ ॥

कल्याणानामिति । कल्याणानां मङ्गलानां निधीयते अस्मि-
 न्निति निधानम् आश्रयः मङ्गलमयमित्यर्थः, कलिञ्चतुर्थं युगं
 तत्र ये मलाः पापानि तेषां मथनं ध्वंसनं, कल्पीत्यनेन सत्यादि-
 युगपापानां क्लिप्ततेति अर्थापत्तिर्व्यज्यते । सन्तो जनाः साधवः
 इत्यर्थः, तेषां जीव्यतेऽनेनेति जीवनं रक्षणसाधनं, सपदि भटिति
 परं पदं कैवल्यमित्यर्थः, तस्य प्राप्तये लाभाय प्रस्थितश्च
 प्रवृत्तस्य मुमुक्षोः मोक्षमुच्छोः, संसारमिति शेषः, जनस्य पाथेयं
 सम्बलं, “पाथेयं सम्बलं विदुः” इति विश्वः । कविवराणां कवि-
 श्रेष्ठानां वाल्मीकिप्रभृतीनां यानि वचांसि वाक्यानि तेषाम्
 एकम् अद्वितीयं विश्रामस्थानं विनोदनिलयः, अवलम्बनमिति
 यावत्, पादयन्तीति पावनानि पापध्वंससाधनानि चान्द्रायणा-
 दोनि तेषां पावनं शोधनं, सर्वेषु एव कर्मसु रामापरनाम-
 विष्णुस्मरणस्य एतत्प्रयोजनकत्वस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः ;
 धर्म एव द्रुमः वृक्षः तस्य बीजं मूलकारणं यत् तत् रामनाम

पातु श्रोस्तनपत्रभङ्गमकरोमुद्राङ्कितोरःस्थनो,
 देवः सर्वजगत्पतिर्मधुवध्वक्लाजचन्द्रोदयः ।
 क्रोडाक्रोडतनोर्नवेन्दुविशदे दंष्ट्राङ्गुरे यस्य भूः,
 भाति स्म प्रलयाब्धिपल्वनतलोत्खातैकमुस्ताकृतिः ॥ ८ ॥

रामेति नाम भवतां सभ्यानामिति भावः, भूवये सम्पदे, ऐहिक-
 पारलौकिकीभयरूपायै इति शेषः, “भूतिः भस्मनि सम्पदि”
 इत्यमरः । प्रभवतु प्रकर्षेण अस्तु । स्मग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

पाञ्चाल्यपुस्तके एतमारभ्य चत्वार एव श्लोका नान्दीत्वेन
 पठिताः, तदत्रापरे त्रयः प्रक्षिप्य व्याख्यायन्ते ।

पात्विति । श्रिया लक्ष्म्याः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रावलोषु
 या मकरीमुद्रा मकराख्यजन्तुविशेषावयवरेखा, तथा अङ्कितं
 चिह्नितं, तदालिङ्गनादिति भावः, उरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य स,
 मधुर्नाम दैत्यभेदः तस्य वध्वः योषितः तासां वक्त्राणि वदनानि
 एव अङ्गानि पद्मानि तेषां सम्बन्धी चन्द्रोदयः उदितश्चन्द्र इति
 परम्परितरूपकं, वक्त्रेषु अङ्गरूपणस्य देवे चन्द्ररूपणकारणत्वात्,
 तदुक्तं दर्पणे—“यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । तत्
 परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टगन्दनिबन्धनम् ॥” इति । (चन्द्रोदयो यथा
 पद्मानां मालिन्यापादकस्तथा भगवान् मधुवधूना मुखानां, तत्
 पत्युर्विनाशात्, मालिन्यहेतुरिति भावे) । सर्वेषां जगता पति-
 रधीश्वरो देवः पातु रक्षतु, युष्मानिति शेषः । तमेव पुनर्विशि-
 नष्टि क्रोडेति । क्रोडया लीलया क्रोडो शूकरी तनुः शरीरं यस्य
 तस्य वराहरूपं विभ्रत इत्यर्थः, यस्य देवस्य नवेन्दुवत् विशद
 निर्मल, तस्मिन्, दंष्ट्राङ्गुरे दगनप्ररोहे भूः पृथिवी प्रलयाब्धि
 कल्पान्तसागरः पल्वनम् अल्पं सर इव, तस्य तलात् उत्खात

य गैवा समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो,
 बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटव कर्त्तेति नैयायिका ।
 अर्हस्मित्यथ जैनशासनरता कर्मेति मीमांसका
 सोऽय वो विदधातु वाञ्छितफल त्रैलोक्यनाथो हरि ॥१०॥

उन्मूलिता एका सुस्ता तदाख्यवृणविशेष तस्या आकृतिरिव
 आकृतिर्यस्या तथाभूता सती भाति स्य राजते स्य । उपमा
 नद्वार । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षं, सूर्याश्वैर्यदि स सर्जो
मत्ततगा शार्दूलविक्रीडितम् इति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

यमिति । शिवो देवता येषां ते गैवा शिवोपासका य
 शिव इति “सद्वा रुद्रादभूत् प्रकृतिरत सूत्र ततोऽर्हमिति ततो
 विश्वम् इति श्रुते । वेदान्तिन वेदान्तविद ब्रह्मति एकमेवा
 द्वितीय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन इति श्रुते । बौद्धा बुद्ध
 धर्मिण बुद्ध इति प्राणान्मभन मसृति न नन्दयति माम् इति
 श्रुते । प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दादीनि तेषु निपुणा
 तस्मिन्नान्तपटव इति यावत् न्यायो युक्तिशास्त्रं तं जानन्ति
 अधीयते वेति नैयायिका कर्त्तेति - सनातना पशव प्रविशन्ति
 प्रमेयानुभूतै कर्त्तेव च तत इति श्रुते । अथ अनन्तर बौद्ध
 मतप्रचलनानन्तरमित्यर्थे जैनशासन बाह्यधर्मभेद तत्र रता
 तन्मार्गवर्तिन इति यावत् अर्हस्मिति स्वभाव एवेश्वरो नान्यो
 ऽस्ति कदाप्यस्यानोद्गत्वापत्ते ” इति श्रुते । मीमांसका कर्म
 मीमांसारता कर्मेति कर्मणा जायते नश्यति भयाभयसुप्तानि”
 इति श्रुते । उपासते भवन्ते सोऽय त्रैलोक्यनाथ त्रिलोकी
 म्वरा हरि य युष्माक वाञ्छितफलम् अभौष्टफलं विदधातु
 पूरयतु । अत्रैकस्य हरे शिवादिरूपेणानेकधा कीर्तनादुल्ले

तं रामं रावणारिं दशरथतनयं लक्ष्मणाग्रं गुणाढ्यं,
 पूज्यं प्राज्यं प्रतापावलयितजलधिं सर्वसौभाग्यसिद्धिम् ।
 विद्यानन्दैककन्दं कलिमलपटलध्वंसिनं सौम्यदेवं,
 सर्वात्मानं नमामि त्रिभुवनशरणं प्रत्यहं निष्कलङ्कम् ॥ ११ ॥
 एतौ द्वौ दशकण्ठकण्ठकटलीकान्तारकान्तिच्छिदौ,
 वैदेह्यकुचकुम्भकुङ्कुमरजःसान्द्रारुणाद्वाङ्मौ ।

खाख्योऽयमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—“क्वचित् भेदात् ग्रहीतॄणां
 विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्यानेकधीलेखो यः स उल्लेख
 इष्यते” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

तमिति । तं प्रसिद्धं रावणारिं रावणशत्रुं, दशरथतनयं
 दशरथिं, लक्ष्मणाग्रं लक्ष्मणाग्रजं, गुणैः धैर्यगाम्भीर्यादिभिः
 आढ्यः युक्तः तं, पूज्यम् अर्चनीयं, प्राज्यं प्रभूतं, भूमस्वरूपमित्यर्थः,
 प्रतापेन आवलयितः आवडः जलधिः समुद्रो येन तं, सर्वेषां
 सौभाग्यस्य सिद्धिर्यस्मात् तं सर्वसौभाग्यसिद्धिदमित्यर्थः, विद्या-
 नन्दयोः चिदानन्दयोरेकमद्वितीयं कन्दं मूलं, कलिमलपटल-
 ध्वंसिनं कलियुगकृतपापचयनाशिनं, सौम्यदेवं सौम्यः शान्त-
 मूर्तिर्दीव्यतीति देवश्चेति तं सर्वेषामात्मा आत्मभूतः तं, त्रिभु-
 वनशरणं त्रिलोकरक्षकं, निष्कलङ्कम् अनघं, रम्यतेऽस्मिन्निति
 रमयति-जगदिति वा तं रामं प्रत्यहं सततं नमामि वन्दे ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ११ ॥

एताविति । दशकण्ठस्य रावणस्य, कण्ठा एव कटली-
 कान्तारः रम्भातरुवनं तस्य, कान्तिच्छिदौ प्रभानाशिनौ रावण-
 शिरश्छेदिनावित्यर्थः, वैदेह्याः सीतायाः कुचावेव कुम्भौ तयोः
 कुङ्कुमरजांसि कुङ्कुमचूर्णानि तेषां सान्द्रेण घनेन अरुणेन रक्तेन

लोकत्राणविधानसाधुसवनप्रारम्भयूपी भुजौ,
 देयास्तासुरुविक्रमौ रघुपतेः श्रेयांसि भूयांसि वः ॥ १२ ॥
 बालक्रीडितमिन्दुशेखरधनुर्मङ्गावधि, प्रहृता
 ताते काननसेवनावधि, कृपा सुग्रीवसख्यावधि ।
 आज्ञा वारिधिवन्धनावधि, यशो लङ्केशनाशावधि,
 श्रीरामस्य पुनातु लोकवशता जानक्यपेक्षावधि ॥ १३ ॥

अङ्गेन चिह्नेन अङ्कितौ रञ्जितौ लोकानां जगतां त्राणविधानं
 रक्षणानुष्ठानमेव साधुसवनम् उत्तमयज्ञः तदेव प्रारभ्यते इति
 प्रारम्भः कर्म तत्र यूपी पशुवन्धनार्थं दारुविशेषी, (यत्र पशवः
 ✓ लोककण्टका राक्षसा इति बोद्धव्यम्) अत एव उरुविक्रमौ
 महाविक्रमशालिनौ रघुपतेः रामस्य एतौ द्वौ भुजौ बाह्ववः
 युष्माकं भूयांसि महान्ति श्रेयांसि मङ्गलानि देयास्तां दत्ताम्
 आशीर्निङ् दिवचनम् । रूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ १२ ॥

बालक्रीडितमिति । श्रीरामस्य इन्दुशेखरस्य चन्द्रचूडस्य
 धनुर्मङ्गः अवधिः शेषो यस्मिन् तत् क्रियाविशेषणम् (एवं
 सर्वत्र) बालक्रीडितं त्रैशदलीला, काननसेवनं वनवासः अवधिः
 यस्मिन् तत् यथा तथा ताते पितरि “तातसु जनकः पिता”
 इत्यमरः, प्रहृता नम्रता, पितृवश्यता पितुराज्ञापालनमिति
 यावत्, सुग्रीवे वानरेऽपीति भावः, मर्त्यम् अवधिः यस्मिन् तत्
 यथा तथा कृपा अनुकम्पा, वारिधेः समुद्रस्य बन्धनं नितराम
 सभयमिति भावः, अवधिर्यस्मिन् तत् यथा तथा आज्ञा शासनं,
 लङ्केशस्य रावणस्य, विभुवनविजयिन इति भावः, नाशः संहारः
 अवधिर्यस्मिन् तत् यथा तथा यशः कीर्तिः, तथा जानक्याः

नान्यन्ते सूत्रधारः । [क]

वाल्मीकेरुपदेशतः स्वयमहो वक्ता हनूमान् कपिः,

श्रीरामस्य रघूदहस्य चरितं, सौम्या वयं नर्त्तकाः ।

गौठी तावदियं समस्तसुमनःसङ्घेन संवेष्टिता,

तद्दीराः ! कुरुत प्रमोदमधुना वक्तास्मि रामायणम् ॥१४॥

राजासीत् स महारथो दशरथश्चण्डोऽशुवंशाग्रणीः,

तस्यासन् रमणीयकेलि(रूप)निलयास्तिस्त्री महिष्यः शुभाः ।

प्राणाधिकाया इति भावः, उपेक्षा परित्याग, अवधिर्यस्मिन् तत् यथा तथा लोकेवगता लोकरञ्जनं पुनातु पवित्रो करोतु, सर्वान्मनानिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

[क] नान्यन्ते इति । नान्दो पूर्वोक्ताशीर्वादरूपा तस्या अन्ते अवसाने सूत्रं धरतीति सूत्रधारः नाट्यप्रवर्त्तकानां प्रवरो नट-विशेषः, आह्वेति क्रियाध्याहारेणान्वेति ।

वाल्मीकेरिति ।" वाल्मीकेः उपदेशतः, शिक्षणात् हनूमान् कपिः वानरः स्वयं वक्ता कवयिता, अहो वानरस्यापि कवित्वमित्याश्चर्यमित्यर्थः । रघूदहस्य रघुवंशधुरन्धरस्य श्रीरामस्य चरितम् अतोव मनोहरमिति भावः, नर्त्तका अभिनेतारो वयं सौम्याः शोभनाः, कुशला इति यावत्, इयं तावत् गौठी सभा समस्तानां समवेतानां सुमनसा सहृदयानां, विदुषामित्यर्थः, सङ्घेन समूहेन संवेष्टिता सम्पूरिता तत्तस्मात् नाट्योपयोगि-समग्रसामग्र्योसंयोगादिति भावः, हे धीराः ! सुधियः । अधुना प्रमोदम् आनन्दं कुरुतः अनुभवत, रामायणं रामचरितं वक्तास्मि वर्णयितास्मि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

कथामुपक्षिपति राजेति । सः प्रसिद्धः चण्डागोः सूर्यस्य

वोरास्ताश्चतुर सुतान् सुपुत्रिरे स्नेहानुरूपास्तथा
 ज्येष्ठो राम इत कनिष्ठभरतस्तस्यानुजो लक्ष्मण ॥ १५ ॥
 शत्रुघ्नो राजपुत्रस्तदनु समभवच्छत्रुनिघ्नैकवीर
 सोऽय स्नेहानुवृत्त्या भरतमनुगत केकयीसूनुमेव ॥
 सौमित्रो राममेवान्वगमदथ सदा धर्मकर्मप्रवीण ,
 श्रीमदाश्रया स्वय मुररिपोरणावतारा अमो ॥ १६ ॥

वशे वशस्य कुले कुलस्य वा अग्रणी श्रेष्ठ महारथ "आत्मान
 सारथि चाश्वान् रत्नन् युध्येत यो नर । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च
 स महारथ उच्यते ॥ इत्युक्तलक्षण दशरथा नामित्यध्याहार्य
 राजा भूपतिरासीत् । तस्य राज्ञ रमणीयकैलिनिलया रम
 णीयक्रोडानिपुणा इत्यथ कमनीयरूपनिलया इति पाठे
 रमणीयसौन्दर्यशालिन्य इत्यर्थं तिस्र शुभा शोभना
 महिष्य पत्न्य आसन् बभूवुः । ता महिष्य चतुर तथा
 न्ववानुरूपान् क्षत्रधर्मोपयोगिनो वीरान् शौर्यगुणसम्पन्नान्
 सुतान् पुत्रान् सुपुत्रिरे प्रसूतवत्य तेषां ज्येष्ठोऽग्रज राम
 इत रामात् कनिष्ठ अनुज भरत तस्य भरतस्य अनुज
 लक्ष्मण तदनु तदनन्तर शत्रुनिघ्न शत्रुघाती अतएव एक
 वीर अद्वितीयवीर्यसम्पन्न राजपुत्र शत्रुघ्न समभवदिति
 सर्वत्वान्वति । सोऽय शत्रुघ्न स्नेहानुवृत्त्या स्नेहस्यानुसरणेन
 केकयीसूनु भरतमेव अनुगत अथानन्तर तथैति भाव , धर्म
 कर्मप्रवीण धर्मकार्यपर सुमित्राया अपत्य पुमान् सौमित्रि
 लक्ष्मण इत्यर्थं , सदा सर्वस्मिन् काले राममेव अन्वगमत् अनु
 गत । स्वय साक्षात् मुररिपो विश्वो अशावतारा अ शरूपेण
 उत्पन्ना अमो श्रीमन्त दशरथा दशरथतनया रामलक्ष्मण

श्रीरामे लज्जां कुर्वति सीताया उत्साहं वर्धयन् लक्ष्मणः ।
 देव (वीर) श्रीरघुनाथ ! किं बहुतया ? दासोऽस्मि ते लक्ष्मणः,
 मेर्वादोनपि भूधराय गणये जोर्णः पिनाकः कियान् ? ।
 तन्मामादिश वीर ! पश्य भवतो वाक्यादहं कौतुकी,
 प्रोडत्तुं प्रचलायितुं नमयितुं भङ्क्तुं सदैवत् क्षमः ॥ ३८ ॥

साम्यकलेवरः कोमलाङ्ग इत्यर्थः, नेदमनेन भेत्तुं शक्यते इति
 भावः । अनेन मधुरमूर्तिना रघुनन्दनेन इदं धनुः कथं केन
 प्रकारेण अधिज्यम् अधिरोपितगुणं विधीयता क्रियताम् ?
 न कथमपि अधिज्यं विधातुं सम्भाव्यते इति भावः, सम्भावनायां
 लोट् । अहहेति खेदे, हे तात ! पितः ! तव पणः शुल्कं
 दारुणः अप्रतिविधेय इति भावः ; यद्वा तातपणः इत्येकं पदं,
 तातस्य पणः यो मे धनुरधिव्यं करिष्यति तस्मै सीता दास्या-
 मोत्येवंरूपः, स्तवे सुत्यां, संकोर्त्तनेऽपीत्यर्थः, "स्तवः स्तोत्रं स्तुति-
 र्नुतिः" इत्यमरः । दारुणः भौषणः, तव पणश्चेन्नाभविष्यत्तदाहं
 रामं पतिं प्राप्स्यामि इति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं—
"द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

देवेति । हे देव श्रीरघुनाथ ! वीरति पाठान्तरे हे वीर
 श्रीरघुनाथ ! बहुतया बाहुल्येन, विस्तारकथनेनेति भावः, किम् ?
 न किमपि प्रयोजनमस्त्यर्थः, अस्मीत्यहमित्यर्थेऽव्ययम्, अस्मि
 अहं लक्ष्मणः ते तव दासः मेर्वादोन् सुमेरुप्रभृतीन् अपि
 भूधरान् पर्वतान् न गणये न लजये, दुर्धरत्वेनेति भावः । जोर्णः
 पुरातनः पिनाकोऽजगवम्, ऐश्वर्यं धनुरित्यर्थः, "पिनाकोऽजगवं
 धनुः" इत्यमरः । कियान् ? अतितुच्छ इति भावः । हे वीर !
 तस्मात् माम् आदिश आज्ञापय, पश्य अवलोकय, अहं

गृहीतहरकोदण्डे रामे परिणयोन्मुखे ।

पश्यन्दे नयनं वामं जानकोजामदग्न्ययोः ॥ ३८ ॥

रामेण धनुषि गृहीते लक्ष्मणवाक्यम् ।

पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैनां,

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।

भवतो वाक्यात् आदेशात् कौतुकी समुत्सुकः, सत्वरः सन्निति यावत् । वीर ! पश्य भवतो वाक्यादहं कौतुकीत्यत्र पश्य पश्य च वलं भृत्यस्य यत् कौतुकमिति पाठे भृत्यस्य मम बलं पश्य यच्च कौतुकं तत् पश्येत्यर्थः । अहम् एनत् धनुः प्रोद्धर्तुम् उत्तोलयितुं प्रचलायितुं स्थानान्तरं नेतुमित्यर्थः, नमयितुं नम्रीकर्तुं भङ्क्तुं खण्डयितुञ्च सदा सर्वस्मिन् काले क्षमः शक्तः । प्रोद्धर्तुं प्रतिनामितुं प्रचलितुं नेतुं निहन्तुं क्षम इति पाठे प्रतिनामितुं नम्रीकर्तुं प्रचलितुं गुणारोपणेन सञ्चालयितुं नेतुं स्थानान्तरं प्रापयितुं निहन्तुं नाशयितुं, भङ्क्तुमित्यर्थः, क्षमः शक्त इत्यर्थः । समैवात्रेदृशी शक्तिः भवतां तु ईश्वराणां किमु वक्तव्यमिति ध्वन्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

गृहीत इति । गृहीतं हरस्य कोदण्डः धनुर्येन तथोक्ते अतएव परिणयोन्मुखे सीतालाभाभिमुखे सति जानकी-जामदग्न्ययोः सीता-भार्गवयोः वामं नयनं पश्यन्दे अस्फुरत् । स्त्रीणां वामाक्षिसन्दनं शुभसूचकं पुंसान्तु अशुभसूचकमाह वसन्तराजः—“चक्षुर्वामं भृगदृशो जयकारि भृशं तथा । तदेव पुरुषस्थारात् स्फुरितं भयशंसनम् ॥” इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३८ ॥

पृथ्वीति । हे पृथ्वि ! त्वं स्थिरा भव न कम्पस्वेति भावः, स्थिरत्वादेः सिद्धत्वेऽपि उपप्लवसम्भावनया यत्नातिशयोक्ति-

दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तच्चितये दिधीर्षाम्,

आर्यः करोति हरकामुक्कमाततज्यम् ॥ ४० ॥

पृथ्वी याति रसातलं, फणिपतिर्नम्रं फणामण्डलं

विभ्रत् क्षुभ्यति, कूर्मराजसहिता (तो)दिक्कुञ्जराः कातराः ।

आतन्वन्ति च हंहितं, दिशि भटैः सार्धं धराधारिणः,

कम्पन्ते, रघुपुङ्गवे पुरजितः सज्यं धनुः कुर्वति ॥ ४१ ॥

रियमेवं सर्वत्र । हे भुजङ्गम् ! नागराज ! एनां पृथ्वीं धारय,
 दार्येनेति भावः । हे कूर्मराज ! त्वं तदिदं द्वित्यं पृथ्वी-
 भुजङ्गमावित्यर्थः, दधीर्षाः यत्नेन धारयेत्यर्थः । हे दिक्-
 कुञ्जराः ! दिग्गजाः ! यूयं तच्चितये तेषां पृथ्व्यादीनां चितये
 पृथ्वीभुजङ्गराजकूर्मराजेष्वित्यर्थः, दिधीर्षां धारणेच्छां, विशिष्ट-
 प्रयासेनेति भावः, कुरुत । कुत इति अध्याहार्यम् अत्र, आर्यः
 रामः हरकामुक्कम् ऐश्वर्यं धनुः आततज्यम् आरोपितमौर्वीकं
 करोति । आर्य इत्यत्र राम इति पाठान्तरम् । अत्र कारणेन
 कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तं—“जेयं
 वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

पृथ्वीति । रघुपुङ्गवे रघूणां येष्टे रामे पुरजितः त्रिपुरारे
 हरस्य धनुः कामुकं सज्यं ज्यया सङ्गतं कुर्वति सति पृथ्वी भूः
 रसातलं पातालं याति गच्छति, रसातलमित्यत्र विनम्रता-
 मिति पाठे विनम्रताम् अधोनतिमित्यर्थः ; फणिपतिः शेष-
 नागः फणामण्डलं नम्रम् अयनतं, पृथ्व्यावनमनादिति भावः,
 विभ्रत् दधानः सन् क्षुभ्यति व्यथते । कूर्मराजेन कमठपतिना
 सहिताः दिक्कुञ्जराः दिग्गजाः कातराः सन्तः दिशि हंहितं
 स्वं गर्जितं, “हंहितं करिगर्जितम्” इत्यमरः, आतन्वन्ति कुर्वन्ति

तत्र नृपतीनां चेष्टा ।

रामे रुद्रशरासनं तुलयति, स्मित्वा स्थितं पार्थिवैः,
 शिञ्जासञ्जनतत्परे च हसितं दत्त्वा मिथस्तालिकाम् ।
 आरोप्य प्रचलाङ्गुलोकिसलयैश्चानं गुणास्फालने,
 साराकर्षणभग्नपर्वणि पुनः सिंहासने नूत्नितम् ॥ ४२ ॥

च । कूर्मराजसहित इति पाठे कूर्मराजसहितः फणिपति-
 रित्यस्य विशेषणम् । धराधारिणः पर्वताः “महीध्रशिखरि-
 त्त्वाभृद्विषयधरपर्वताः” इत्यमरः । भट्टैः वीरैः, प्रतिपत्नीयैरिति
 भावः, माई कम्पन्ते । वेपन्त इति पाठे स एवार्थः । अत्र
 चतुर्थपादवाक्यस्य पूर्वपादत्रयवाक्यानां हेतुत्वात् काव्यनिर्द्-
 मलङ्कारः, “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यनिर्द्गं निगद्यते” इति लक्ष-
 णात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

रामे इति । रामे रुद्रस्य हरस्य शरासनं धनुः तुलयति
 दृश्यते सति पार्थिवैः, सभामदैः राजभिः स्मित्वा मन्दं हसित्वा,
 यानचापस्यमिति धियेति भावः, स्थितम् आसितम् । शिञ्जा
 मौर्वी तस्या तया वा आसङ्गनं मयोजनं तत्र तत्परः प्रवृत्तः
 तस्मिन् सति च मिथः परस्परं, “मिथाऽन्योऽन्ये रहस्यपि” इत्यमरः ।
 तालिकां करतलध्वनिं दत्त्वा हसितम्, उग्मसीऽयमिति धियेति
 भावः । प्रचलाङ्गुला अङ्गुल्य एव किसलयः प्रचानाः तैः
 आरोप्य मौर्वी मङ्गमय्य गुणम्य ज्यायाः आस्फालयतीति
 आस्फालनं, तस्मिन्, नन्यादित्वादनुमत्यर्थः, ज्याकर्षणेन
 दृष्टारध्वनिमात्मयतीत्यर्थः, सति ग्लानं मन्त्रित्वं प्राप्तमित्यर्थः ।
 साराकर्षणेन दृष्टाकर्षणेन भग्नानि पर्वणि प्रत्ययः येन तथा-

अन्येषामपि ।

उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः, सार्द्धं मुखैर्नामितं
भूपानां, जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।
वैदेहो-मनसा समञ्च सहसा कृष्टं यतो भार्गव-
प्रौढाहङ्गतिकन्दलेन सहता तद्गन्मैशं धनुः ॥ ४३ ॥

भूते सति पुनः सिंहासने मूर्च्छितं मोहः प्राप्त इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

उत्क्षिप्तमिति । तत् ऐशं धनुः कौशिकस्य विश्वामित्रस्य
पुलकैः आनन्दजरोमहर्षैः सह उत्क्षिप्तम् उत्थापितं, रामेणेति
कर्तृपदं सर्वत्र अध्याहार्यम् । रामो धनुरुत्क्षिप्तवान् कौशिकस्य
चाङ्गानि आनन्देन पुलकितानि अभवन्नित्यर्थः । भूपानां समा-
सदां प्रतिपन्नृपाणां मुखैः सार्द्धं नामितम् अवनतोक्तं,
धनुर्नमनकाल एव विपन्नृपतोना मुखानि लज्जया अवनतानि
अभवन्नित्यर्थः । जनकस्य संशयधिया रामो धनुरधिज्यं कर्तुं
पारयति न वेति सन्देहबुद्ध्या साकं सह समास्फालितं सन्ताडितं,
धनुरास्फालनकाले एव जनकस्य सन्देहबुद्धिः निरस्तेति
भावः । वैदेह्याः सीतायाः मनसा समं सह सहसा आकृष्टं,
धनुराकर्षणं सीताया मनोहरणञ्च समकालमभूदित्यर्थः, ततः
अनन्तरं सहता घोरेण भार्गवस्य परशुरामस्य प्रौढाया अह-
ङ्गतिः अहङ्कारः तथा क्रन्दलः विवादः क्षत्रियविरोधः तेन, सहाय्ये
तृतीया, भार्गवप्रौढाहङ्गतिदुर्मदेन सहितमिति पाठे भार्गवस्य
प्रौढाहङ्गतिदुर्मदेन उत्कटाहङ्कारगौरवेण सहितं सहेत्यर्थः, भग्नं
खण्डितं, धनुर्भङ्गः परशुरामक्षत्रविरोधश्च परशुरामगर्वध्वंसश्च वा
समकालमभूदिति भावः । सहोक्तिरलङ्कारः “सहाय्यस्य बलादेकं

रन्ध्रवट विधेः श्रुतीर्मुखरयवटौ दिशः, क्रोडयन्

मूर्त्तीरष्ट महेश्वरस्य, दलयवटौ कुलप्ताभृतः ।

अत्युच्चैर्बधिराणि पद्मगकुलान्यष्टौ च सम्पादयन्,
उन्मीलत्ययमार्यवाहुविदलत्कोदण्डकोलाहलः ॥ ४४ ॥

यत्र स्यात् वाचकं इयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा
भवेत् ॥” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

रन्ध्रव्रिति । अयम् आर्यस्य रामस्य बाहुना भुजेन विदलतः
भज्यमानस्य कोदण्डस्य धनुषः, ऐश्वरस्येति भावः, कोला
हलः कलरवः, आर्यदोर्वलदलत्कोदण्डकोलाहल इति पाठे
आर्यस्य दोर्वलेन बाहुबलेन दलत भज्यमानस्य कोदण्डस्य
कोलाहल इत्यर्थः । विधेः व्रक्षणः अष्ट श्रुतोः श्रोत्राणि श्रवणे
न्द्रियाणि, चतुर्मुखत्वादिति भावः, रन्ध्रम् आश्रयन्, बधिरय-
न्निति यावत्, अष्टौ दिशः मुखरयन् ध्वनयन् महेश्वरस्य अष्ट
मूर्त्तौ — “भूर्जनं वज्रिराकाशं वायुर्यज्वा शशो रवि । इत्यष्टौ
मूर्त्तयः शम्भो ” इत्युक्ता क्रोडयन् क्रोडोऽकुर्वन्, व्याप्नुवन्नित्यर्थः,
मतमैटादियमुक्तिः । कुलप्ताभृतः कुलपर्वतान्, “विजयः कुसुदो
नीनो निषधो हिमवानथ । जयस्तः काननिषधो बाहोको-
ऽष्टौ दिगद्वयः ॥” इत्युक्तान् दलयन् स्फोटयन्, अष्टौ च पद्मग
कुलानि — “अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तच्चक्रः । कुनीरः
कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥” इत्युक्तानि अत्युच्चैः
अत्यर्थं बधिराणि, अत्युच्चैरित्यत्र तान्युच्चैः इति पाठे तानि प्रसि-
द्धानि पद्मगकुलानि अक्ष्णा चक्षुषा बधिराणि, तेषां चक्षुःश्रव-
त्वादिति भावः, सम्पादयन् कुर्वन् उन्मीलति विस्फुरति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अपि च ।

भिन्दन्निद्रां सुरारेः, सकलभुजभृतां चोटयन् शौर्यदर्पे,
छिन्दन् दिग्दन्तिकर्णाटलवलितफणं कम्पयन् सर्पराजम् ।
उद्दामोद्यद्गम्भीरप्रलयजलधरध्वानधिकारघोरः,
टङ्कारः कृष्यमाणत्रिपुरहरधनुर्भङ्गभूराविरासीत् ॥ ४५ ॥
लोकान् सप्त निनादयन् हरिहयानुदम्भामयन् सप्त च,
ध्यानात् सप्त निवारयन् सुनिवरान्, सप्तार्णवान् क्षोभयन् ।
उन्मूलानि रसातलानि जनयन् सप्तापि, सम्भूतवान्,
श्रीमद्राघवबाहुदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिः ॥ ४६ ॥

भिन्दन्निति । सुरारेः क्षीराब्धिशयितस्येति भावः, निद्रां भिन्दन्
हरन्, सकलानां भुजभृतां बाहुशालिनां शौर्यदर्पे वीर्यगर्वे
चोटयन् खण्डयन् दिग्दन्तिनां दिग्गजानां कर्णान् छिन्दन्
कान्तन् टलेन चापलेन वलिताः कम्पिताः फणा यस्य तं
तथोक्तं सर्पराजं नागराजं कम्पयन् उद्दामम् उद्धतं यथा तथा
उद्यतः उदयमानस्य गम्भीरस्य प्रलयजलधरण्य कल्पान्तमेघस्य
ध्वानः गर्जितमिव धिकारेण विपक्षनृपतीन् प्रति लोकानां निर्भ-
स्तनरवेण घोरः भीषणः, घोर इति पाठे गम्भीर इत्यर्थः,
कृष्यमाणस्य त्रिपुरहरस्य महेश्वरस्य धनुषः भङ्गात् भवतीति
तथोक्तः हरधनुर्भङ्गजनित इत्यर्थः, टङ्कारः टटमित्याकारशब्द-
विशेषः आविरासीत् उदतिष्ठत् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४५ ॥

लोकानिति । श्रीमतो राघवस्य रामस्य बाहुदण्डेन
विदलतः भज्यमानस्य कोदण्डस्य धनुषः चण्डध्वनिः प्रचण्ड
निस्वनः सप्त लोकान् भूर्भुवः स्वर्जनतपोमहः-सत्याख्यानं
निनादयन् शब्दाययन् सप्त हरिहयान् सूर्याख्यानं च उद-

यावत् कन्दुकलाञ्छनाञ्चितकरः शोणाञ्जनालाकृतिः,

कौशल्यार्पितमङ्गलप्रतिसरो रामस्य दोःकन्दलः ।

किञ्चिच्चञ्चति तावदेव त्रिदलचण्डीशचापोच्छल

च्छन्दं कार्णवमग्नमेतदखिलं जातं त्रिलोकीतलम् ॥ ४७ ॥

भ्रामयन् उदभ्रान्तान् कुर्वन् सप्त मरोचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः

क्रतुरङ्गिरा वशिष्ठश्च इत्युक्तान् मुनिवरान् सप्तर्षीनित्यर्थः,

ध्यानात् समाधेः निवारयन् योगभ्रष्टान् कुर्वन्नित्यर्थः, सप्त

अर्णवान् सागरान्, लवणेषुसुरासुर्दिग्धिदुग्धजलमयानित्यर्थः,

क्षोभयन् उदेलयन्, सप्त रसातलानि पातालखण्डान्, “अतलं

वितन्नश्चैव नितलञ्च क्रमादथ, । महातन्नञ्च सुतलं पातालं सप्त-

कीर्तितम् ॥” उन्मूलानि विध्वस्तानीत्यर्थः, जनयन् सम्भूतवान्

उदभी इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

यावदिति । कन्दुकानां गेन्दुकारश्चक्रोडनदव्याणां लाञ्छनेन

चिह्नेन, अनवरतक्रोडनजनितेनेति भावः, अञ्चित अलङ्कृत

करः पाणिर्यस्य तथाभूत शोणं रक्तं यत् अञ्जं पद्मं तस्य नाल

वत् आकृतियस्य स रक्तपद्मभूतस्य करस्य नालदण्डरूप

इत्यर्थः कौशल्यायां स्वमात्रा अर्पित निहित, मङ्गलप्रतिसर

भाद्रनिरुहस्तच्छवं यस्मिन् तथाविध, रामस्य दोःकन्दल,

बाहुदण्डः यावत् किञ्चित् चञ्चति उल्लसति, वदेते इति यावत्,

तावदेव एतत् अखिलं समस्तं त्रिलोकीतलं त्रिभुवनविदन्तः

भग्नमानात् चण्डीशस्य हरस्य चापात् धनुष उच्छलन् उद्

गच्छन् गन्दो यस्मिन् तत् अत एव क. कान एव अर्णवः कार्णव.

कम्पान्तसागर इत्यर्थः, तस्मिन् मग्नं पतितं जातम् । शैशवं एव

रामो हरधनुर्वभञ्जेति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

वुध्यद्भीमधनुःकठोरनिनदस्तत्राकरोत् विस्मयं,
 त्रस्यद्वाजिरवेर्विमार्गगमनं शम्भोः शिरःकम्पनम् ।
 दिग्दन्तिस्खलनं कुलाद्रिचलनं सप्तार्णवान्दोलनं,
 वैदेहीमदनं मदान्धदमनं त्रैलोक्यसम्मोहनम् ॥ ४८ ॥
 दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्भूतः (दत्तः)
 टड्ढारध्वनिरार्यवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

वुध्यदिति । वुध्यतो दलतः भीमस्य भीषणस्य धनुषः
 कठोरः दारुणः निनदः निखनः तत्र, ~स्थितानामिति शेषः,
 विस्मयम् आश्चर्यं, त्रस्यन्तः विभ्यतः वाजिनोऽश्वा यस्य तस्य
 रवेः सूर्यस्य विमार्गगमनं विपरीतवर्त्तनि प्रयाणम्, अमार्ग-
 गमनमिति पाठे स एवार्थः, शम्भोर्हरस्य शिरःकम्पनं, दिग्-
 दन्तिनां दिग्गजानां स्खलनं भयात् प्रद्रवणं, कुलाद्रीणां कुला-
 चलानां, “महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । हिमवान्
 पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥” इत्युक्तानां चलनं स्थानात् चवनं,
 सप्तानाम् अर्णवानां सागराणां, लज्जितसुरासर्पिर्दधिदुग्धजल
 मयानामित्यर्थः, आन्दोलनं नितरां सञ्चलनं, सप्तार्णवान्नेलन
 मिति पाठे उन्नेलनम् अन्योन्यसम्मिश्रणमित्यर्थः, वैदेह्या-
 सीताया मदनं हर्षणं, मदान्धाना भुजवलदर्पितानामित्यर्थः,
 विप्रक्षभूपानामिति यावत् दमनं दर्पोपशमनमित्यर्थः, किं
 बहुना त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य सम्मोहनं सम्मूर्च्छनम्, ~ अकरोत् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दोर्दण्डेति । आर्यस्य रामस्य बालचरितं बाल्यलीला तस्य
 प्रस्तावना घोषणा तस्या डिण्डिमः वादित्वध्वनिविशेषभूतः
 दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन अश्रितस्य गृहीतस्य चन्द्रशेखरः शिवः

द्राक् पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद् ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
 भ्राम्यत्यिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥ ४८ ॥
 शम्भो यद्गुणवल्लरीमुपनयत्यालुष्य कर्णान्तिकं,
 भ्रश्यन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पलग्रन्थयः ।
 स्वप्नास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो
 भिद्यन्ते बलयानि, दाशरथिना तद्भग्नमैशं धनुः ॥ ५० ॥

तस्य धनुर्दण्डस्य अवभङ्गः दलनं तस्मात् उद्धतः उल्लितः, उद्यत
 इति पाठे स एवार्थः, टङ्कारध्वनि द्राक् भट्टिति, “द्राग् भट्टि-
 त्यञ्जमाङ्गाय” इत्यमरः, पर्यस्तेन उपरि पतितेन कपालसम्पुटेन
 मिनतः सङ्गच्छत ब्रह्माण्डमेव भाण्डं तस्य उदरे अभ्यन्तरे
 भ्राम्यन् पिण्डितः पिण्डाकारता प्राप्तः चण्डिमा चण्डित्वं यस्य
 तथाभूतः सन् कथमद्यापि इदानीमपि न विश्राम्यति न
 निवर्तते ? अहो आश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

शम्भाविति । शम्भो ईश्वरे यस्य गुणवल्लरीं मौर्वीमञ्जरी
 कर्णान्तिकम् आलुष्य उपनयति आकर्णसाकर्षतीत्यर्थः, सति
 त्रिपुरावरोधसुदृशा त्रिपुरासुरान्तःपुरिकाणां कर्णोत्पलग्रन्थयः
 कर्णोत्पलरचनाः भ्रश्यन्ति स्वनन्ति, ततः इमा गुणवल्लरीम्
 उन्मुच्य स्वं निजं प्रकोष्ठकं मणिवन्धोपरिभागम् आस्फालयति
 ताडयति सति तासां त्रिपुरावरोधसुदृशां बलयानि कङ्कणानि
 भिद्यन्ते स्वयमेव भेदं गच्छन्तीत्यर्थः, कर्मकर्त्तरि लट् । येन
 धनुषा त्रिपुरासुरजेता शम्भुरिति भावः, अहो आश्चर्यं दाश
 रथिना रामेण तत् ऐशम् ऐश्वर्यं धनुः भग्नं खण्डितम् । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

तदब्रह्ममाष्टवधपातकिमन्मथारि-

क्षत्रान्तकारि-करसङ्गमपापभीत्या ।

ऐशं धनुर्निजपुरश्चरणाय नूनं,

देहं सुमोच रघुनन्दनपाणितीर्थे ॥ ५१ ॥

कोदण्डभङ्गान्मुखरीकृताशं वरं वरेण्यं जनकात्मजायाः ।

अनन्यसामान्यधनुर्विलासं नमामि तं लोकविसर्पिकीर्तिम् ॥ ५२ ॥

तदिति । तत् ऐशं धनुः, ब्रह्मा च माता च ब्रह्ममातरौ
तयोर्वधेन ब्रह्मवधेन माष्टवधेन चेत्यर्थः, यथाक्रमं पातकिनौ
पातित्यवन्तौ मन्मथारिः हरः क्षत्रान्तकारो परशुरामः तौ
तयोः करसङ्गमेन हस्तसंसर्गेण यत् पापं संसर्गजनितपातित्य-
मित्यर्थः, तस्मात् भीतिः भयं तया हेतुना निजपुरश्चरणाय
तत्तत्संसर्गजनितदुरितक्षयाय रघुनन्दनस्य रामस्य पाणिरेव तीर्थं
पुण्यक्षेत्रं तस्मिन् देहं स्वरूपं सुमोच तत्याज । नूनमित्यतुपेक्षा
—“भवेत् सम्भावनीतुपेक्षा प्रकृतस्य परात्मना” इति लक्षणात् ।
पुरा किल कस्मिंश्चिदपराधे रुद्रः क्रोधपरोतः पञ्चमुखस्य
ब्रह्मणः शिरः एकं चिक्षेद ततश्च ब्रह्महत्या तमाचक्राम ।
तेनासौ ब्रह्मवधपातकीति पुराणवार्त्ता । भगवान् भार्गवश्च
पितुरादेगात् मातरं जघान तेनासौ माष्टवधपातकीति भार-
तोया कथाद्वानुसन्धेया । धनुप्रश्नास्य शम्भुकरसंसर्गः प्रोक्त एव,
भार्गवकरसंसर्गस्तु शम्भुशिष्यत्वात्तस्य कदाचित् धनुर्विद्याभ्यासे
तद्वनुपा अस्त्रयोजनादिकरणादिति बोध्यम् । यथा कश्चित्
पापी कृतपापगोधनाय गङ्गादितीर्थेषु देहं त्यजति तद्वदिति
भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

कोदण्डेति । कोदण्डस्य धनुषः भङ्गात् मुखरीकृता

अथ यतानन्देनानोते दशरथे मिथिलां प्रविशति
वैतालिकैः पठितम् ।

जनकनृपतिवाक्यं पुत्रसम्बन्धहृद्यं,
सरभसमुपगृह्य श्रीशतानन्दवक्त्रात् ।
अपरमपि तनूजइन्द्रमादाय हृष्टः,
शुतरघुपतिशौर्यं, कोशलैन्द्रीत्यसेति ॥ ५३ ॥
आतिथ्यमानमहितं मिथिलाधिनाथः,
कृत्वाऽतिथिं दशरथं स्वयमातिथेयः ।

ध्वनिता आशा दिगो येन तं वरेण्यं गुणश्रेष्ठं जनकात्मजायाः
मोताया वरं परिणेतारम् अनन्यसामान्यं अलोकसाधारणं,
धनुषा विलासः व्यापारः, यस्य तं लाकेषु जगत्सु विसर्पिणो
विस्तारिणो कोर्तिर्यस्य तयोक्तं तं प्रसिद्धं रामं नमामि । -अन्य-
कर्तुर्भक्तिरियम् । उपजातिं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

जनकैति । अयं कोशलैन्द्रः दशरथः श्रीशतानन्दस्य स्वान-
यनार्यमागतस्येति भावः, वक्त्रात् वदनात् सरभस सहर्षं, “रभसो
योगहर्षयो,” इत्यमरः, पुत्रस्य रामस्य सम्बन्धेन हृद्यं मनोरमं
जनकनृपतेः वाक्यम् उपगृह्य श्रुत्वेति यावत्, श्रुतं रघुपते,
रामस्य शौर्यं विक्रमो येन तथाभूतः अत एव हृष्टः प्रफुल्लः सन्
अपरमपि तनूजइन्द्रं भरतगद्गुप्तावित्यर्थः, आदाय गृह्येत्वा
एति आगच्छति । मालिनोवृत्त—“नतमयद्युतेयं मालिनी
भोगिल्लिके,” इति तल्लघणात् ॥ ५२ ॥

आतिथ्येति । अतिथिषु साधु आतिथेयः मिथिलाधिनाथो
जनकः स्वयम् अतिथिम् अभ्यागतम्, “अतिथिनी गृहागते”
इत्यमरः, दशरथम् आतिथ्येन अतिथिससुचितेन मानेन

तेषां रामः कुशिकतनयप्रार्थितो यज्ञसिद्धेः,
तातस्याज्ञां शिरसि विदधन्नक्षत्रेणानुयातः ।

पौरस्त्रीभिर्नयनकमलैः सादरं बोध्यमाणः,

क्रव्यादालो(नां)निधनकुतुकी यज्ञभूमिं प्रतस्थे ॥ १७ ॥

ततः चोरामचन्द्रे तपोवनं प्रविशति वैतालिकवाक्यम् ।

विद्या विशिष्टां विजयां जयाञ्च, सम्प्राप्य सम्यङ् ननु गाधिसुतात् ।

रक्षासि हन्तुं क्रतुबन्धुबन्धुः, समागतः सम्प्रति रामभद्रः ॥ १८ ॥

भरतशत्रुघ्नाः, वध्वधारे इति शेषः । पूर्व्यवृत्तं शार्दूलविष्क्रीडितम्,
उत्तरं स्रग्धरारचितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां दशरथानां मध्ये रामः यज्ञस्य
क्रतोः सिद्धे निर्विघ्नेन समाप्तार्थं कुशिकतनयेन विश्वामित्रेण
प्रार्थितः, राजानमिति शेषः, तातस्य जनकस्य दशरथस्य आज्ञां
“गच्छ विश्वामित्रेण सह अस्य यज्ञसिद्धये” इत्यादेशं शिरसि
मूर्धनि विदधत् दधानः लक्ष्मणेन अनुयातः अनुगतः पौरस्त्रीभिः
पुरवासिनीभिर्नारीभिः नयनकमलैः नैवमरीजैः सादरं सस्पृहं
बोध्यमाणः दृश्यमानः सन् क्रव्यादालीनां निशाचरसङ्घानां
निधने बधे कुतुकी कौतुकवान्, समुत्सुक इत्यर्थः, क्रव्यादानां
निधनकुतुकीति पाठे स एवार्थः, यज्ञभूमिं विश्वामित्रस्य
यज्ञक्षेत्रं प्रतस्थे प्रवचाल । मन्दाक्रान्ता वृत्तं, “मन्दाक्रान्ताभ्युधि-
रसनगैर्भनौ तौ गयुग्मम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

विद्यामिति । सम्प्रति क्रतवो बन्धवः मित्राणि तेषां ते
क्रतुबन्धवः यज्ञशैला मुनय इत्यर्थः, तेषां बन्धुः प्रियः, सहाय
इत्यर्थः, रामभद्रः गाधिसुतात् विश्वामित्रात् विशिष्टाम् उत्-
कृष्टां विजयां जयाञ्च शुधाहारिणीं

मारोचं निजघान राक्षसचमूनाथं स्वयं राघवः,
 सर्वेऽन्ये किल लक्ष्मणस्य विशिखैर्याताः कृतास्तालयम् ।
 तोपं प्रापुरथो महर्षिसहिताः सर्वे पुनर्ब्राह्मणाः,
 ताभ्यां संयुयुजुः शुभाशिवमतिस्फोताः समाप्तक्रियाः ॥ १८ ॥

हते रक्ष.कुले तत्र रामेण विधिवत् क्रतौ ।

निर्वृत्ते कौशिकः प्रायात्ताभ्या जनकपत्तनम् ॥ २० ॥

विद्यां बलामतिबलमिति रामायणपाठः । यथा—“सुत-
 पिपासे न ते राम ! भविष्येते नृपात्मज । । बलामतिबलाञ्चैव
 पठतस्तव राघव ॥” इति । सम्यक् सुष्ठु यथा तथा सम्प्राप्य
 अधिगम्य रक्षासि निशाचरान्, यज्ञविघ्नकराणीति भावः, हन्तुं
 समागतः ननु समागत एव । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

मारोचमिति ।—राघव रामः स्वयं राक्षसीनां चमूनां
 सेनानां नाथम् अधिपं मारोच निजघान विध्वंसित्यर्थः, विद्धा
 निरास्यदिति यावत् । उत्तरत्र मारोचस्य मायामृगतयोपयोगि-
 त्वादत्र निपूर्वकादन्तेर्लक्षणया निराकरणार्थत्वमिति बोध्यम् ।
 अन्ये सर्वे राक्षसाः लक्ष्मणस्य विशिखैः शरेः कृतास्तालयं यम-
 सदनं याताः किल यथा एव, अघानम्तरं राक्षसरूपविघ्न-
 शमनात् परमित्यर्थः, महर्षिभिः सहिताः सर्वे ब्राह्मणाः तोपम्
 आनन्दं प्रापुः स्त्रेभिरे, पुनः किञ्च अतिस्फोता अतिशयेन
 स्फूर्तिशानिनः, समाप्ता क्रिया यज्ञानुष्ठानं यैः तथाभूताः सन्तः
 ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शुभाशिवं संयुयुजुः चक्रुः । शार्दूल-
 विक्रोदितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

हते इति ।—रामेण तत्र तस्मिन् रक्षसां कुले हते नाशिते
 तत्रैव क्रतौ यज्ञकर्मणि विधिवत् यथाविधि निर्वृत्ते समाप्तिं

अथ मिथिलां प्रविशति रामे वैतालिकैः पठितम् ।
यो दत्तः कुशिकात्मजाय मुनये तातेन यज्ञोत्सव-
प्रत्यूहप्रशमाय, वर्त्मविपिने हत्वाऽहितां ताड़काम् ।
लब्धास्त्राणि मुनेरवेक्ष्य च मखं तस्यानुगः कौतुकात्
सोऽयं सम्प्रति राघवो निमिपतेः प्राप्तः पुरीं सानुजः ॥ २१ ॥
आसीदुद्भटभूपतिप्रतिभटप्रोन्माथिविक्रान्तिकी,
भूपः पङ्क्तिरथो विभावसुकुलप्रख्यातकेतुर्वली ।

गते सति कौशिकः विश्वामित्रः ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां, सहाय्ये
द्वतीया, जनकपत्तनं जनकस्य पत्तनं नगरं, मिथिलामित्यर्थः,
प्रायात् गतवान् । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ २० ॥

यो दत्त इति ।—यज्ञोत्सवस्य यज्ञरूपोत्सवकर्मणः प्रत्यूहः
विघ्नः तस्य प्रशमाय शान्त्यर्थं तातेन पित्रा, “तातसु जनकः
पिता” इत्यमरः, दशरथेनेति यावत्, यः मुनये कुशिकात्मजाय
विश्वामित्राय दत्तः समर्पितः सोऽयं सानुजः सलक्ष्मणः राघवः
रामः वर्त्मविपिने अरण्यमार्गे अहितां शत्रुभूतां ताड़कां हत्वा
विनाशय मुनेः विश्वामित्रात् अस्त्राणि लब्ध्वा अस्त्रविद्यां प्राप्य
इत्यर्थः, तस्य मुनेः मखं यज्ञम् अवेष्ट्य दृष्ट्वा च कौतुकात्
जनकपुरीदर्शने कौतूहलादित्यर्थः, अनुगः अनुगामी मनु, तस्य
मुनेरिति भावः सम्प्रति अधुना निमिपतेः—मौरध्वजस्य पुरीं
राजधानीं मिथिलामित्यर्थः प्राप्तः गतः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २१ ॥

पाश्चात्यपुस्तकधृतपाठोऽयं यद्विपणायः ।

आसीदिति ।—उद्भटा उद्भता भूपतयः राजान २
भटाः प्रतियोराः तेषां प्रश्रद्धा दृष्टादिभिः ।

सर्वोर्व्वरभूरिभारहृतये भूरिश्रवा पुत्रता
 यस्यार स्वमथो विधाय महित पूर्णचतुर्धा विभु ॥ २२ ॥
 तेषामीश्वरतागुणैश्च जनुपा ज्यायानभूद्राघवो,
 राम सोऽप्यथ कौशिकेन मुनिना रक्षोभयात् याचित ।
 राजान स यशोधनी नरपति प्रादात् सुत दु खित ,
 तस्मै सोऽपि तमन्वगादनुगत सौमित्रिणोच्चैर्मुदा ॥ २३ ॥

विक्रान्तिर्विभ्रम यस्य तथोक्त 'नदृत क' इति कप्रत्यय ।
 विभावसु सूर्ये , विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषापतिरहर्षति " इत्यमर , तस्य कुल वश तस्य तस्मिन् वा प्रख्यात प्रसिद्ध
 केतु ध्वजभूत इत्यर्थ , बली महाबल पङ्क्तिरथ दशरथ
 नाम राजा आसीत् । अथ कियद्दिनानन्तरम् उर्व्वीर्व्वराणां
 पृथिवीपापखण्डानां राक्षसानामित्यर्थ यो भूरिभार महा
 नुपट्व इति यावत् तस्य हृतये हरणाय पूर्ण विभु सर्व
 शक्तिमान् महित त्रिभुवनवन्दित इत्यर्थ भूरिश्रवा नारायण
 स्वमात्मान चतुर्धा विधाय राम लक्ष्मण भरत शत्रुघ्नरूपेण
 विभज्येत्यर्थ यस्य पङ्क्तिरयस्य पुत्रताम् श्रार प्राप ।
 ऋ गताविति धातोर्निट् । शूर्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २२ ॥

तेषामिति ।—तेषां चतुर्णां पुत्राणां मध्ये राघवो रघुकुलजो
 राम ईश्वरतागुणैरैश्वरिकगुणातिरेकै जनुपा जन्मना च 'जनु
 र्जननजन्मानि इत्यमर अग्रोत्पत्त्या चेत्यर्थ , ज्यायान् ज्येष्ठ
 अभूत् । अथानन्तर कौशिकेन मुनिना विश्वामित्रेण रक्षो
 भयात् राक्षसेभ्यो भयात् हेतो राजान दशरथ सोऽपि ज्येष्ठो
 ऽपि नितरा प्रियत्वादत्याज्योऽपीति भावः राम याचित

सुन्दस्त्रीदमनप्रमोदमुदितादास्याय विद्योदयं,
 रामः सत्यवतीसुतादय गतस्तस्याश्रमं लीलया ।
 क्लृप्ते कौशिकनन्दनेन च मखे तत्रागतान् राक्षसान्,
 हत्वामुमुचदाशु भाविविदसौ मारीचमुग्राकृतिम् ॥ २४ ॥

प्रार्थितः ; यश्च एव धनं यस्य स यशोधनः यशोलिप्सुरिति
 भावः, स नरपतिः राजा दुःखितः सन् पुत्रवियोगादिति भावः,
 तस्मै विश्वामित्राय सुतं रामं प्रादात् प्रदत्तवान् । सोऽपि
 रामः सौमित्रिणा सुमित्राया अपत्यं पुमान् तेन लक्ष्मणेनेत्यर्थः,
 अनुगतः समभिव्याहृतः सन् उच्चैर्महत्या मुदा हर्षेण तं मुनिम्
 अन्वगात् अनुजगाम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

सुन्देति । सुन्दो नाम असुरः तस्य स्त्री ताडका नाम
गन्धर्व्वकन्या अगस्त्यशाशात् राक्षसोभूता, तस्या दमनेन संहारेण
 यः प्रमोदः आनन्दः तेन मुदितात् उल्लसितात् सत्यवतीमुतात्
सत्यवती नाम गाधेः पत्नी तस्य मुतात् विश्वामित्रादित्यर्थः,
 विद्याना धनुर्वेदानामुदयः आगमः तम् आस्याय प्राप्य अथ
 अनन्तरं तस्य कौशिकस्य आश्रमं गतोऽसौ रामः तत्र आश्रमे
 कौशिकनन्दनेन विश्वामित्रेण क्लृप्ते रचिते, प्रस्तुते इत्यर्थः, मखे
 यज्ञे “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः,
 आगतान्, तदुध्वंसायेति भावः, राक्षसान् लीलया अनायासेन
 हत्वा विनाश्य भाविवित् निमित्तभूतेनानेन मृगरूपेण
 क्लयित्वा रावणः सीता हरिष्यति ततोऽसौ मया संहार्य इति
 भविष्यज्ञः सन् आशु शोघं, तदानोमित्यर्थः, उग्रा भीषणा आकृति
 र्यस्य तं मारीचम् अमूमुचत् तयाज, पारे समुद्रं बाणेनैकेन
 प्रचिक्षेपेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

पूर्णे यज्ञविधौ विद्यासुरभवद्रामेण सार्द्धं मुनिः,
 सोतासंवरणागताखिलनृपव्याभग्नवीर्यश्रियम् ।
 श्रुत्वा तद्वनुरुत्सवञ्च मिथिलामाभ्याय तेनाधिकं,
 सत्कारैरुपलम्बितः पुनरगाच्चापाश्रितं मण्डलम् ॥ २५ ॥

अथ जनश्रवाक्यम् ।

असुरसुरभुजङ्गवानराणाम्
 अथ नरकिञ्चरसिद्धचारणानाम् ।
 नमयति यदि कोऽपि चापमेतं,
 मम दुहितु स परिग्रहं करोतु ॥ २६ ॥

पूर्णे इति । यज्ञविधौ पूर्णे निर्विघ्नेन समाप्तिं गते सति
 मुनि रामेण सार्द्धं सोतायाः संवरणे समधिगमार्थमित्यर्थः,
 आगतानाम् अखिलानां सर्वेषां नृपाणां व्याभग्ना विशेषेण भङ्गं
 नीता वीर्यस्य श्रीः सगृह्यिष्यन् तथाभूतं, सोतासंवरणागत
 सर्वभूपतिदर्पघ्नमिति भावः, तस्य जनकस्य धनुरुत्सवं धनुर्यज्ञ
 मित्यर्थः, यदा तदेव धनुः तद्वनुः तस्य उत्सवः तं श्रुत्वा विद्यासु
 जिगमिषुरभवत् जनकेनामन्त्रितो मिथिलामभच्छूटित्यर्थः ।
 मिथिलामाभ्याय आभाय च तेन मैथिलेन जनकेन सत्कारै
 रपय्याभिरधिकम् अत्यर्थं यथा तथा उपलम्बित प्रत्युद्धतः सन्
 पुनः चापाश्रितं मण्डलं धनुर्यज्ञस्यानम् अगाच्च गतवायः ।
 गार्ह नयिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

असुरेति । असुराय सुगाय भुजङ्गाः पद्मगाय वानराय
 तेषाम्, अथ किंवा नराय किञ्चराय सिद्धाय चारणाय तेषां
 मध्ये, निर्दारे पठोः, कोऽपि जनः, एतं पुरतः परिदृश्यमान
 मित्यर्थः, चाप धनुः नमयति यदि, स, यः, कस्यित् नमयितेत्यर्थः,

तच्छ्रुत्वा रावणदूतः शौष्कलः सकोपम् ।

सार्धं हरेण हरवल्लभया गिरौशं,

हेरम्बपणम् खट्वपप्रमथावकीर्णम् ।

कैलासमुद्धृतवतो दशकन्धरस्य,

केयञ्च ते धनुषि दुर्मददोःपरीक्षा ? ॥ २७ ॥

तयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

माहेश्वरं धनुः कुर्यादधिज्यवेददाम्यहम् ।

गुरोः शम्भोर्धनुर्नो चेच्चूर्णतां नयति क्षणात् ॥ २८ ॥

समं दुहितुः सीतायाः परिग्रहं स्वीकारं करोतु । पुष्पिताग्रा
वृत्तम्—“अयुजि न-यगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च
पुष्पिताग्रा” इति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

सार्धमिति । हरेण महेश्वरेण हरवल्लभया गौर्या सार्धं
हेरम्बः गणेशः परमुखः पङ्काननः कार्तिकेय, वृष, वाहनभूतः
पुङ्गवः प्रमथाः पारिषदा नन्द्यादयः, “प्रमथाः स्युः पारिषदाः”
इत्यमरः, तैरवकीर्णम् आहतं, व्याप्तमित्यर्थः, कैलासम् उद्धृतवतः
उत्क्षिप्तवतः, दशकन्धरस्य दशग्रीवस्य रावणस्य सम्बन्धे ते तव
धनुषि दुर्मदानां मदोद्धतानां दोषा भुजानां केयं परीक्षा ?
नात्र तस्य तथाविधस्य क्षुद्रे कर्मणि बाहुबलं परीक्षणीयं
कैलासोद्धरणैवास्य दण्डापूपापितत्वादिति भावः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ।

माहेश्वरमिति । महेश्वरस्य इदं माहेश्वरम् इदं धनुः चेत्
यदि अधिज्यम् अधिरूढमौर्वीकं कुर्यात्, रावण इति य इति
वेति शेषः, तदाहं ददामि कन्या, तस्मै इति शेषः, ददामि
तामिति पाठान्तरम् । जनकोक्तिरियम् । गुरोरिष्टदेवस्य शम्भोः

दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ
 दो क्रीडा मशकौकृत त्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते ।
 तत् किं मूढवदीक्षसे ननु कथामोष्ठेषु न शासते,
 तद्वृत्तानि परोरजासि सुनय प्राच्या मरीचादय ॥ २६ ॥

पुनश्च राम प्रति ।

समन्तादुत्तालैः सुरसहचरीचामरमरु
 तरङ्गैरुन्मीलद्भुजपरिघसौरभ्यशुचिना ।

धनु नो चेत् न भवति यदि, तदा क्षणात् अल्पेनैव क्षणेनेत्यर्थः,
 चूर्णता नयति रावण इति शेषः । शौष्कलोक्तिरियम् ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २८ ॥

एवाद्याद्यमुस्तकादुद्धृत्य योज्यते । दातव्येयमिति ।

दातव्येति । इयं दुहिता कन्या अवश्यमेव कस्मैचित्
 दातव्या न तु गृहे रक्षणीयेति भावः । तदेनाम् अवश्यदेयाम्
 अर्षो दोषा भुजाना, विशतेरिति भावः क्रीडया मशकौ
 कृत मशकवत्कृत तुच्छकृतमित्यर्थः निर्जितमिति यावत्
 त्रिभुवनं येन तथाभूतो लङ्कापतिः रावणः याचते प्रार्थयते ।
 तत्तर्हि किं कथं मूढवत् बालिशवत् ईक्षसे पश्यसि, न किमपि
 विचारयसीति भावः, ननु वितक् प्राच्या प्राक्तना पुराणा
 इत्यर्थः मरीचादयः सुनयः कथामोष्ठेषु कथाप्रस्तावेषु न
 भ्रष्टान् परोरजासि रजोगुणार्णोतानि, सात्त्विकानीत्यर्थः,
 विशुद्धानीति यावत्, यद्वा रजोभ्यः भूरेषुभ्यः पराणि अधिकानि,
 प्रमथ्यानीति यावत् परोरजासि तस्य रावणस्य वृत्तानि
 घटितानि शासते कथयन्ति । शास्त्रेर्नटः । गार्दन्विक्रीडित
 वृत्तम् ॥ २८ ॥

स्वयं पौलस्त्येन त्रिभुवनजिता चेतसि धृताम्
अरे राम ! त्वं मा जनकपतिपुत्रीमुपययाः ॥ ३० ॥
शम्भोरावासमचलमुत्क्षेप्तं भुजकौतुकी ।
माहेश्वरं धनुः क्रष्टुमर्हते दशकन्धरः ॥ ३१ ॥

दूतः सखेदम् ।

माहेश्वरो दशग्रीवः चुद्राथान्ये महीभुजः ।

समन्तादिति । अरे राम ! समन्तात् चतसृषु दिक्षु
उत्तानैः उच्चलैः सुरसहचरीणां सुराङ्गनानां ये चामरमस्तः
वीज्यमानचामरवाताः तेषां तरङ्गाः ऊर्ध्वयः तैः उन्मीलतां
स्फुरतां भुजा एव परिघा अर्गलविशेषाः तेषां सोरभ्येण
सौगन्ध्येन शुचिरुज्ज्वलः तेन त्रिभुवनजिता त्रिलोकीजयिना
पुलस्त्यो नाम महर्षिः ब्रह्मपुत्रः तस्यापत्यं पुमान् तेन पौलस्त्येन,
एतेनास्य महाकुलीनत्वं द्योत्यते ; रावणेन स्वयम् आत्मना
चेतसि हृदये धृतां परिणयार्थं सङ्कल्पितामिति यावत्, जनक-
पतिपुत्रीं जानकीं त्वं मा उपययाः न परिणय । उपात्
यच्छतेः “उपयमो विवाहे” इत्यात्मनेपदम् । लुडि मायोगे
अमागमाभावः । गिरिवरिणी वृत्तं—“रसैरुद्रैर्लिङ्गना यमनसभला
गः गिरिवरिणी” इति लक्षणात् ॥ ३० ॥

शम्भोरिति । शम्भोर्हरस्य आवामं वास्तव्यम् अचलं कैलासम्,
उत्क्षेप्तम् उद्धर्तुं भुजकौतुकी भुजकौतुकवान् दशकन्धरः
दशाननः माहेश्वरं धनुः क्रष्टुम् आकर्षणेनाधिज्यं कर्तुमित्यर्थः,
अर्हते अधिकरोति, योग्यो भवतीत्यर्थः । यः कैलासमुद्धृतवान् तस्य
धनुषोऽस्य कर्षणमकिञ्चित्करमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३१ ॥

माहेश्वर इति । दशग्रीवो माहेश्वरः माहेश्वरोपासकः,

पिनाकारोपणं शुल्कं हा सीते ! किं भविष्यति ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वा गते दूते ।

सभायां नृपयुक्तायां जनकस्य पुरोहितः ।

शतानन्दो वचः प्राह शृण्वतां सर्वभूभुजाम् ॥ ३३ ॥

शृणुत जनकशुल्कं क्षत्रियाः ! सर्व एते,

दशवदनभुजानां कुण्डिता यत्र शक्तिः

नमयति धनुरैशं यः सहारोपणेन,

विभुवनजयलक्ष्मोर्मैयिस्त्री तस्य दागः ॥ ३४ ॥

अत एवासी तद्वनुरिटं न कर्पतीति भावः । अन्ये अपरे मही-
भुजो राजानः क्षुद्राः लघवः, अक्षमा इति यावत्, पिनाकस्य
ऐश्वरधनुषः, “पिनाकोऽजगवं धनु” इत्यमरः, आरोपणम्
अधिज्यकरणं शुल्कं पणः, सीते । हा कष्टं किं भविष्यति ?
तत्र परिणये न कोऽप्युपायो दृश्यते इति तात्पर्यम् । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ३२ ॥

सभायामिति । नृपैः राजभिः युक्तायाम् अध्युपिताया
सभाया जनकस्य पुरोहितः शतानन्दः शृण्वतां सर्वभूभुजा
सर्वेषां राज्ञां, क्षत्रिणि पठो, वचः वक्ष्यमाणं प्राह उवाच ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३३ ॥

शृणुतेति । एते सर्वे क्षत्रियाः ! यूयं जनकस्य शुल्कं पणं
शृणुत । जनककम्पाः क्षत्रियाः शुल्कमेते इति पाठे जनको
रुद्रः, “नोकरुद्रनृपव्याजतातेषु जनकः पुमान्” इति धरणिः ;
तस्मादीषदूनाः जनककम्पाः रुद्रमहर्षा इत्यर्थः, हे जनक-
कम्पाः क्षत्रिया राजानः एते सभामदो यूयं शुल्कं पणं शृणुत ।
यत्र दशवदनस्य रावणस्य भुजानां शक्तिः सामर्थ्यं कुण्डिता

नृपतिभिरगृहीते धनुषि जनकवाक्यम् ।

आद्वीपान्तरतोऽप्यमौ नृपतयः सर्वे समभ्यागताः,
कन्येयं कलधौतकीमलरुचिः कीर्त्तिस्तु नातः परा ।
नाकटं न च टङ्कितं, न नमितं, नोत्थापितं स्थानतः
केनापोटमहो ! महद्वनुरतो निर्वीरमुर्वीतलम् ॥ ३५ ॥

सङ्गुचिता, तदित्यध्याहार्यम्, ऐशं माहेश्वरं धनुः यः आरोपणेन
मौर्वीसंयोजनेन सह नमयति मौर्व्यां संयोजयति नमयति
चेत्यर्थः, सह आरोपणेनेत्यत्र तदारोपणेनेति पाठे तत् ऐशं धनुः
आरोपणेन मौर्वीसंयोजनेनेत्यर्थः ; विभुवनस्य जयलक्ष्मीः
जयश्रीः मैथिली सीता, जानकीति पाठान्तरम् ; तस्य धनु
नमयितुः दाराः भार्या, भविष्यतीति शेषः । विभुवनजयलक्ष्मी
रित्यनेन मैथिनीपतेस्त्रिभुवनविजेष्टत्वं भावीति ध्वन्यते ।
मालिनी वृत्तं—“नमयययुतेयं मालिनो भोगिलोकैः” इति
नक्षणात् ॥ ३४ ॥

आद्वीपान्तरत इति । आद्वीपान्तरतः द्वीपान्तरात् आरभ्य,
आद्वीपात् परत इति पाठान्तरम्, अपि असौ सर्वे नृपतयः
राजानः समभ्यागताः समुपस्थिताः । इयं कन्या कलधौतं
काञ्चनं, “कलधौतं रोप्यहेम्नोः” इत्यमरः, तद्वत् कीमला मृद्वी,
मृदुलोच्चलेति यावत्, रुचिः कान्तिः, अङ्गप्रमेत्यर्थः यस्याः
तादृगी, अतः अस्मात् धनुर्भङ्गेन कन्यायास्तादृश्याः परियहात्
परा, महती, कीर्त्तिस्तु यस्तु, न अस्त्येति शेषः । कन्यायाः
कलधौतकीमलरुचेः कीर्त्तय लाभः पर इति पाठे कलधौत-
कीमलरुचेः कन्यायाः कीर्त्तय ययसय परः महान् लाभः, कन्येयं
कलधौतकीमलरुचिः कीर्त्तय लाभोऽपर इत्यपि पाठान्तरम् ।

सखीजनवाक्यम् ।

रामो दूर्वादलश्यामो जानकी कानकी लता ।

अनयोर्योग्य उदाहो धनुरैशं पणो महान् ॥ २६ ॥

अथ सीताया मनसि भावनम् ।

कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः,

मधुरमूर्तिरसौ रघुनन्दन, ।

कथमधिज्यमनेन विधीयताम्,

अहह । तात । पणस्तव दारुणः ॥ २७ ॥

अहो ! आश्चर्यम्, इदं महत् धनुः केनापि राज्ञा न
आकृष्टम् ? तत्तिष्ठतु, न टङ्कितं न टङ्कारध्वनिमत् कृतम् ?
तदप्यास्ता, न नमित न नतीकृतम् ? तदपि तिष्ठतु, स्थानतः
निवेगस्थानात् न उत्थापितं न उत्तोलितम् ? अपसारितं
वा ? अत, हेतो, उर्वीतलं भूमण्डलं न सन्ति वीरा यस्मिन्
तत् निर्वीरं वीरशून्यं, वर्त्तते इति शेषः । गार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २५ ॥

राम इति । राम, दूर्वादलवत् श्यामः श्यामवर्णः,
जानकी जनकनन्दिनी सीता कानकी काञ्चनी लता वल्ली,
“वल्ली तु व्रततिर्नता” इत्यमरः, अनयोः सीतारामयो, उदाहः
परिणयः योग्य, धनुरूपः, किन्तु ऐशं धनुः हरकार्मक, तदुभय
इति भावः, महान् पणः शस्त्रम्, असम्भवोऽयं विधिरिति
भावः । धनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २६ ॥

कमठेति । इदं धनुः, कमठस्य कच्छपस्य पृष्ठयत् कठोरं
कठिनं, दृढमित्यर्थः, दुर्मेद्यमिति भावः । धनौ रघुनन्दनो
रामः मधुरा मनोहारिणी कोमला वा मूर्तिर्यस्य लयोक्तः,

स्वीये सुतेऽप्यथ कुशध्वजकन्यके च,
 प्रीत्या ददौ विधिवदेव तदात्मजेभ्यः ॥ ५४ ॥
 निखानमर्दलरत्नानगभीरभेरी-
 टङ्कारतानवरकाहननादजालैः ।
 पूर्णं बभूव धरणीगगनान्तरालं,
 पाणिग्रहे रघुपतेर्जनकात्मजायाः ॥ ५५ ॥
 वैवाहिकं कुशिकनन्दनजामदग्न्य-
 वाल्मीकिगीतमवशिष्टपुरोहिताद्यैः ।

सम्मानेन सहितं कृत्वा, आतिथेयान् सत्कृत्येत्यर्थः, प्रीत्या आनन्देन
 तदात्मजेभ्यः तस्य दशरथस्य आत्मजेभ्यः पुत्रेभ्यः, रामादिभ्यः
 चतुर्भ्यः इति शेषः, स्वीये सुते निजकन्ये मीतोर्मिने इत्यर्थः,
 अपि अथानन्तरं कुशध्वजस्य स्वभ्रातुः कन्यके माण्डवीश्रुत-
 कोर्त्तो च विधिवदेव यथाविधानमेव ददौ, रामाय मीतां
 नक्ष्मणाय ऊर्मिलां भरताय माण्डवीं शत्रुघ्नाय श्रुतकर्त्ति दश-
 वानित्यर्थः । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

निखानेति । रघुपतेः रामस्य कर्तुः जगद्व्यामनाया
 जानक्याः कर्मभूताया पाणिग्रहे विवाहे धरणी-गगनान्तरालं
 पृथिवोषियदन्तरं नितरां खानो येषां ते निखनाः मञ्जुस्रना
 इत्यर्थः, तेषां मर्दलानां रत्नानां वाद्यवेष्टानां गभीराणां
 गभीरं ध्वनन्तीनां भेरीणां तदाग्न्यवाशिष्टायां टङ्कारः, मृदा-
 रिति पाठे मृदाराः, तथा तान्दवगणां, तान्दव इति पाठे तान्दव-
 वाद्यभेदानां रवाः, काहमानां वाद्यवेष्टानां माटाः इत्यर्थः
 जालैः समूहैः पूर्णं व्याप्तं बभूव । अष्टम्यनिमित्तं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

रामो विधिं परिसमाप्य सहानुजैस्तु,
 तेभ्यो ददौ बहुवसूनि तिलांश्च गाद्य ॥ ५६ ॥
 रघुजनकमहोन्द्रयोस्तदानीम्,
 अभवदपत्यविवाहमङ्गलश्रीः ।
 त्रिभुवनजनता ननर्त्त यत्र,
 प्रमदमवाप्य मनोरथयतीतम् ॥ ५७ ॥

सीता श्रीरघुनन्दनोऽथ भरतः कौशध्वजौ माण्डवी,
 सौमित्रिः शतपत्रशत्रुवदना सीतानुजामूर्मिलाम् ।

वैवाहिकमिति ।—रामस्तु अनुजैः सह कुशिकनन्दन-
 विश्वामित्रः जामदग्न्यः परशुरामः, अत्र जामदग्नेरिति पाठ-
 शिन्त्यः, तेन सह अयोध्याप्रयाणकाले सङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति,
 वामदेवेति पाठो युक्त इति सुधोभिर्विभाव्यम् । वाल्मीकिः
 गौतमः गोतमपुत्रः शतानन्दः तथा वशिष्ठ एव पुरोहितः
 आद्यो मुख्यः येषां तैः सुनिभिरिति शेषः, वैवाहिकं विधिं
 प्राणियहसस्कारं परिसमाप्य निर्वाह्य तेभ्यः कुशिकनन्दना-
 दिभ्यः वङ्गानि वसूनि धनानि तिलांश्च गाद्य ददौ प्रदत्तवान् ।
 रामो विधिं सह समाप्य सलक्ष्मणस्तैरानन्दयन् जनकजां स्वपुरं
 जगामेति पाठान्तरम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

रघिति । तदानीं तस्मिन् काले रघुजनकमहोन्द्रयोः
 राघवजनकयोः, दशरथस्य जनकस्य चेत्यर्थः, अपत्यानां पुत्राणां
 पुत्रीणाञ्च विवाह एव मङ्गलं माङ्गलिकव्यापारः तस्य श्रीः
 शोभा अभवत् । यत्र यिया त्रिभुवनजनता त्रिनीलीलोक-
 वर्गः मनोरथयतीतम् अभिजापातोत्तं प्रमदम् आनन्दम्
 अवाप्य प्राप्य ननर्त्त नृत्यं धकार । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५७ ॥

सीतामिति । श्रीरघुनन्दनः रामः सीताम् अथानन्तरं

शत्रुघ्नः श्रुतकीर्त्तिमुत्तमगुणां कौशध्वजीमूढवान्,
तानादाय कृतोत्सवो दशरथः स्वीयां पुरीं प्रस्थितः ॥ ५८ ॥
एष शील-हनुमता विरचिते श्रीमन्नहानाटके,
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्भूते विक्रमैः ।
मित्र-श्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जोक्तैः,
यातोऽङ्कः प्रथमो विदेहतनयालाभाभिधानो महान् ॥ ५९ ॥
इति प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥ १ ॥

कुशध्वजम्यापत्यं स्त्री कौशध्वजी ता कुशध्वजपुत्रीमित्यर्थः,
मारुडवीं, सौमित्रिः सुमित्रानन्दनो लक्ष्मणः शतपत्राणां पद्मानां
शत्रुः चन्द्रः तद्वत् वदनं यस्याः तां, चन्द्रमुखीमित्यर्थः, सीताया
अनुजा कनिष्ठा ताम् ऊर्मिला, शत्रुघ्नः उत्तमगुणान् चतुर्लक्ष-
गुणगालिनीं कौशध्वजीं कुशध्वजस्य कनिष्ठां कन्यां श्रुत-
कीर्त्तिम् ऊढवान् परिणीतवान् । दशरथः कृतोत्सवः पुत्राणां
विवाहमङ्गलाय सम्पादितप्रमोदव्यापारः सन् तान् पुत्रान्
आदाय स्वीयां पुरीम् अयोध्यां प्रस्थितः प्रायात् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

विशेषः यातः समाप्तः । नाटकलक्षणमुक्तं दर्पणे—“नाटकं
 ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विलासद्वारीदिगुणवद्
 युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिर-
 न्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तवाङ्गाः परिकीर्तिताः ॥ प्रख्यात-
 वंशो राजर्षिर्धौरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो
 वा गुणवान् नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव
 वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ चत्वारः
 पञ्च वा मुख्याः कार्यव्याप्तपुरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं
 तस्य कीर्तितम् ॥” इति । अङ्गलक्षणञ्च तत्रैवोक्तम्—“प्रत्यक्ष-
 नेष्टचरितो रमभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णक-
 संयुतः ॥ विक्किन्नावान्तरैकार्थः, किञ्चित् संलग्नविन्दुकः ।
 युक्तो न बहुभिः कार्यैर्वीजसंहतिमान्न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो
 नातिप्रचुरप्रद्यवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधात् विनि-
 र्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः । आसन्न-
 नायकः पार्थैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराद्धानं बधो युद्धं राज्य-
 देगादिविप्रवः । विवाहो भोजनं शापोऽसर्गौ मृत्युरतं तथा ।
 दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यदङ्गीडाकरञ्च यत् । शयनाधरपानादि
 नगराद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुलेपनै चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
 देवोपरिजनादीनाममात्यवणिजासपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो
 भावरसोद्भवैः । अन्तनिष्क्रान्तनिश्चिन्तपात्रोऽङ्ग इति कीर्तितः ॥”
 इति । महानाटकलक्षणं यथा—“एतदेव यदा सर्वैः पताका-
 स्थानकैर्युतम् । अङ्गैश्च दग्धभिर्धौरा महानाटकमूचिरे ॥ शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकप्रथमाङ्कध्याव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

जामदग्न्यः । वृक्षद-भैरवधनुः-कोलाहलामर्षमूर्च्छितः
प्रलयमारुतोद्भूत-कल्यान्तानलवत्-प्रदीप्तरोपानलः । (क) घृ
अथ पथि परशुरामेण सह संसर्गः ।

यत् वभञ्ज जनकात्मजाकृते राघवः पशुपतेर्महदनुः ।
तद्वनिश्रवणरोपितस्त्वरत्राजगाम जमदग्निजो मुनिः ॥ १ ॥
लक्ष्मणः श्रीरामं प्रति परशुरामं स्मारयति ।

कुर्वन् कोपादुदञ्चद्रविकिरणसटापाटनैर्दृष्टिपातैः,
अद्यापि क्षत्रकण्ठच्युतरुधिरसरित्मिक्तधारं कुठारम् ।
तोत्रैर्निग्वासवातैः पुनरपि भुवनोत्पातमासूचयन् द्राक्,
गर्जन्मौर्वीक-चापस्त्रिभुवनविजयी जामदग्न्योऽयमेति ॥ २ ॥

(क) वृक्षदिति । वृक्षतो मज्जमानस्य भैरवस्य भीषणस्य धनुषः
कोलाहलेन भङ्गस्वनेन यः अमर्षः क्रोधः तेन मूर्च्छितः अन्य
इति यावत्, प्रलयमारुतेन युगान्तवातेन उद्भूत उत्थितः यः
कल्यान्तानलः प्रलयाग्निः तद्वत् प्रदीप्तः रोधानलः क्रोधाग्नि
र्यस्य तथाभूतः, जामदग्न्यः परशुरामः प्रविशति इति यावत् ।

यदिति । राघवो रामः जनकात्मजाकृते सीतालाभार्थं पशु-
पतेः हरस्य यत् महत् धनुः कार्मुकं वभञ्ज विभेद, तस्य धनुषः
ध्वनेः भङ्गरवस्य श्रवणेन रोपितः कोपितः जमदग्निजः जम-
दग्नेर्मनेर्जातः मुनिर्भार्गवः त्वरन् त्वरावान् सन् आजगाम ।
तद्वनुर्गुणरवेण रोपितस्त्वाजगामेति पाठे तस्य धनुषः गुणरवेण
मौर्वीघोषेण रोपितस्तु कोपित एवेत्यर्थः, तुशब्दोऽवधारणार्थः ।
रयोदता वृत्तं “रात्परैर्नरनगैरयोदता” इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

अपि च ।

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो-
भस्मस्निग्धपवित्रलाच्छनसुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

कुर्वन्निति । अयं त्रिभुवनविजयी जामदग्न्यः गर्जन्ती
मौर्वी ज्या यस्य तादृशं चापं यस्य तथोक्तं , “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी
गुणः” इत्यमरः । कोपात् उदञ्चन्तः निर्गच्छन्तः रविकिरण-
सटावत् सूर्यरश्मिपरम्परावत् पाटला रक्ताः तैः दृष्टिपातैः
अद्यापि कुठारं परशुं चत्राणां कण्ठेभ्यः, च्युतानि निर्गलितानि
रुधिराणि रक्तान्येव सरितः नद्यः ताभिः सिक्ता चालिता धारा
यस्य तथाभूतं कुर्वन् तथा तौत्रैः उग्रैः निश्वासवातैः पुनरपि
भुवनानाम् उत्पातम् उपप्लवम् आसूचयन् व्यञ्जयन् सन्
द्राक् भटिति एति आगच्छति । सुगंधरा वृत्तम् ॥ २ ॥

तमेव विधिनष्टि चूड्रेति । पृष्ठतः अभितः पृष्ठस्य उभयोः
पार्श्वयोरित्यर्थः, चूडया शिखया चुम्बितः स्पष्टः कङ्कपत्रः
शरो यस्य तथोक्तं तूणीद्वयं भस्मना स्निग्धं पवित्रं यज्ञोपवीतं
लाच्छनं चिह्नं यस्य तथोक्तं, भस्मस्तोमपवित्रलाच्छनमिति पाठे
भस्मनां स्तोमेन निचयेन पवित्रं यज्ञोपवीतं विशुद्धं वा लाच्छनं
चिह्नं यस्य तथोक्तमित्यर्थः । भस्मस्निग्धपवित्रलाच्छितमिति
पाठान्तरे भस्मना स्निग्धं यत् पवित्रं यज्ञोपवीतं तेन लाच्छितम्
अनद्धतमित्यर्थः, उरः यज्ञः स्थूलं, रुधर्मृगविशेषः तत्सम्यग्भिनी
रौरवी तां त्वचं चम्पे, “कार्णरोरवश्यामानि चर्मणि वध-
धारिणः । वसीरयानुपूर्वेण याणर्षामाविकानि च ॥” इति मनुना
चतुर्विधवारिणां रौरवश्चर्मच्छादनस्य यस्य च चतुर्विधा-
गर्भजत्वेन वृक्षोत्पत्तेन च चतुर्विधप्रसोभयधर्मित्वस्योक्तत्वा-

मौञ्जग मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकं,
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रबलयं दण्डं परं पैप्पलम् ॥ ३ ॥
आजन्मब्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भविभ्राजमान-
ज्याघातयेणिमंजान्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।

दिति बोध्यम् । मौञ्जग मुञ्जमया मेखलया विप्रब्रह्मचारि
धार्यत्वेनोक्तया, उक्तञ्च मनुना—“मौञ्जी त्रिवृत् समा लक्ष्णा
कार्या विप्रस्य मेखुना” इति । नियन्त्रितं निवृद्धं माञ्जिष्ठिक
मञ्जिष्ठारागेण रक्तम् अधोवासः परिधेयं वसनं, “ब्रह्मव्रतधरो
वासो वसानो रक्तमुत्तमम्” इति पराशरवचनात् । पाणौ करे,
वामे दक्षिणे च इति शेषः, कार्मुकं धनुः, अक्षसूत्रबलयं जप
मालिका परमन्यं पैप्पलम् आश्वत्थं दण्डम्, “विभ्रयात
पैप्पलं दण्डं ब्रह्मव्रतधरः सदा” इति वचनात् धत्ते धारयति ।
‘दण्डोऽपरः पैप्पलः’ इति पाठे पिप्पली ब्रह्मसूत्रमस्यास्तीति
पैप्पलः ब्रह्मसूत्रवानित्यर्थः, अर्गआदित्वादच्प्रत्ययः, ततः स्वाद्ये
तद्धितः । “अश्वत्ये ब्रह्मसूत्रे च पिप्पलीऽस्त्री गुणेष्वपि” इति
धरणिः । अपरः नास्ति परं प्रधानं यस्मात् सोऽपरः अद्वितीय
इत्यर्थः, यद्वा अपरः अन्यः यमादुभिश्च इत्यर्थः, दण्डयतीति
दण्डः दण्डयिता दण्डधरः अन्तक इति यावत्, सुनिविशेषणम् ।
यद्वा अपरोऽन्यः पैप्पलः दण्डः वर्तते अश्वेत्यध्याहृत्य
व्याप्येयः । अत्रातिममुच्चयार्योऽयमनङ्गारः । “पदार्थानामनेकेषा
यत्रैकस्मिन् निवन्धनम् । एकया क्रियया विज्ञेः स प्रोक्तोऽति-
ममुच्चयः ॥” इत्युक्तेः । अत्र विरुद्धयोरपि वीरशान्तयोरेकत्र
समावेगो ^{नो} दोषाय, उक्तञ्च, “युक्त्या कृतीऽपि संयोगस्तयोर्वाटं
न दूषयति” इति । गार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३ ॥

वच.पीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने संच्छेवानः पृथक्कान् ।
 प्राप्तो राजन्यगोष्ठोवनगजमृगयाकौतुकी जामदग्न्यः ॥ ४ ॥
 सोऽयं सप्तसमुद्रमुद्रितमही येनार्जुनादुद्धृता,
 क्षित्वा भैरवसङ्गरेऽतिजरठं कण्ठं कुठाराचलैः ।
 रेवानीरनिरोधहेतुगहनं बाहोः सहस्रं जवात्,
 खण्डं खण्डमखण्डयत् पितृवधामर्षेण वर्षीयसा ॥ ५ ॥

आजम्मेति । आजन्मब्रह्मचारी यावज्जीव' ब्रह्मचर्यव्रत
 धरः, नैष्ठिकब्रह्मचारीत्यर्थः, पृथुली मांसली भुजौ एव शिला-
 स्तम्भौ तयोर्विभ्राजमाना विराजमाना या व्याघातश्रेणिः तस्या,
 संज्ञया सूचनया, "नाम सूचनयोः संज्ञा" इति विश्वः, सङ्केते
 नेत्यर्थः, तद्व्याजेनेति भावः, अन्तरिता व्यवहिता, ज्ञापितेति
 यावत्, वसुमतीचक्रस्य जैत्र्यौ जयमूचिका प्रशस्तिः प्रशंसातिपि-
 र्येन तयोक्तः, घनानि दृढानि अस्त्राणि शत्रुप्रहितानीति भावः,
 तेषां व्रणैः चतैः ये किण्वा, मांसाच्छग्निवर्त्तविशेषाः, "मांसाच्छग्-
 भरणं किण्वा" इति धरणिः । तेः कठिनं तस्मिन् वच.पीठे पृथक्
 कान् बाणान् संच्छेवान्, तोच्छौकुर्वन्, राजन्यगोष्ठयः क्षत्रिय
 समाजा एव वनगजाः तेषां मृगया हननव्यापार इत्यर्थः, तस्यां
 कौतुकी कौतूहलवान् जामदग्न्यः प्राप्तः उपस्थितः । अत्राप-
 ङ्गतिरूपक्रयोः संसृष्टिः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

सोऽयमिति । येन जामदग्न्येन सप्तभिः समुद्रैः मुद्रिता
 परिवेष्टिता सप्तसमुद्रमुद्रिता सा चामी मही चेति सा सप्त-
 सागरसहिता पृथिवीत्यर्थः, उद्धृता आहृता । ययेत्यध्याहृत्य
 ध्यात्येयं, यस्य जामदग्न्यः वर्षीयसा अतिप्रहसेन पितृवधामर्षेण
 पितृवधजनितक्रोधेन भैरवसङ्गरे अतिभोषणे रणे कुठाराचलैः

येन त्रिःसप्तकृत्वो नृपवहनवसामांसमस्तिष्कपङ्क-
प्राग्भारेऽकारि भूरिच्युतरुधिरसरिद्वारिपूरेऽभिषेक्तः ।
यस्य स्त्रीबालवृद्धावधिनिधनविधौ निर्दयो विच्युतोऽसौ,
राजन्धोर्चांसकूटकथनपटुरटट्घोरधारः कुठारः ॥ ६ ॥

परशुधाराभिः अतिजरठम् अतिकठिनं कण्ठं छित्त्वा रेवाया नर्म-
दाया नद्याः, “रेवा तु नर्मदा सोमोदभवा मेखलकन्यका” इत्य-
मरः । नीराणां जनानां निरोधस्य अवरोधस्य हेतुः कारणं गहनं
निविडं बाहोः सहस्रं भुजसहस्रं, कार्तवीर्यस्येति शेषः, जवात्
वेगात् खण्डं खण्डं यथा तथा अखण्डयत् चिच्छेद अयं सः
जामदग्न्यः—आगच्छतीत्यनेनान्वयः । पुरा कार्तवीर्यः रेवा-
सरिति स्त्रीभिः सह क्रीडन् तत्रवाहं भुजैरवरुरोधेति पुराणम् ।
सप्तसमुद्रमुद्रितमहीयस्यार्जुनम्योद्धतम् । कुठारेण यः । बाहून्
सहस्रम् । काण्डं काण्डमखण्डयदिति पाठे यः कुठारेण
सप्तभिः समुद्रेः मुद्रिता वेष्टिता या मही तां यांति गच्छति
प्राप्नोति अधिकरोतीति यावत्, गत्यर्थानां प्राप्त्यर्थत्वस्योक्तत्वा-
दिति भावः, सः तस्य, हनजनादिति उपत्ययः । अर्जुनस्य कार्त-
वीर्यस्य भैरवसङ्गरे दारुणे संग्रामे उद्धतम् अनस्रम् अति-
जरठम् अतिकर्कशं, “समौ जरठकर्कशौ” इति विश्वः । कण्ठं
छित्त्वा सहस्रं बाहून् काण्डं काण्डं प्रतिपेत्यर्थः, अखण्डय-
दित्यर्थः । अस्य पिष्टवधकथा महाभारतेऽनुसन्धेया । शार्दूल-
विक्रीडितं घृष्टम् ॥ ५ ॥ ✓

येनेति । येन जामदग्न्येन त्रि.सप्तःकृत्वः एकविंशति-
वारानित्यर्थः, नृपाणां क्षत्रियाणां वह्नानि वसामेदांसि
मांसानि मस्तिष्काणि गोर्धण्यष्टाकाराः पदार्थाः तान्येव पद्मानि

यत्राक्रामति सङ्गराङ्गनभुवं दुर्वारधारास्त्रलत्
 कुप्यत्क्षत्रकिशोरकण्ठरुधिरैर्नीरेणुका भूरभूत् ।
 तादृग् वीरवरस्वयंवरपर स्वर्लोककन्याकर-
 क्रीडापुष्करदामरेणुभिरभूत् द्यौरेव रेणुत्कटा ॥ ७ ॥

तेषां प्राग्भारः विस्तारः यस्मिन् तादृशे, “शोषं ख्यमासं मस्तिष्कम्”
 इति “प्राग्भारवज्रसम्पर्दा.” इति च विश्वः । भूरीणि प्रभूतानि
 च्युतानि रुधिराण्येव सरितो वारीणि तेषां पूरे प्रवाहे अभि-
 पेकः स्नानम् अकारि कृतः, यस्य असौ कुठारः परशुः स्त्रियो
 बालाः वृद्धाश्च अवधयो येषां तेषां, चतुर्विजयात्याना यूनां का
 कथेति भावः, निधिविधौ संहारव्यापारे निर्दयः, राजन्यानाम्
 उच्चानि उन्नतानि यानि असकूटानि स्कन्धशिखराणि तेषां
 क्रयने दलने पटुः कुशल अटन्ती स्फुरन्ती घोरा उग्र धारा
 यस्य तथाभूतः, यदा पटुः समर्था रटन्ती स्वनन्ती घोरा धारा
 यस्य तादृशः, विद्युतः प्रसिद्धः, सोऽयमिति पूर्वेषान्वयः ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् जामदग्न्ये सङ्गराङ्गनभुवं रण-
 क्षेत्रम् आक्रामति अभिगच्छति सति दुर्वारधारया अनिवार्य
 प्रवाहेण स्रवन्ति नि सरन्ति यानि कुप्यता क्रुध्यतां क्षत्र-
 किशोरकाणां चतुर्विजया यूना चतुर्विजिशूना वा कण्ठरुधिराणि तैः
 भू पृथिवी यादृक्, नीरेणुका निर्धूलिरभूत् तादृक् तथा द्यौरेव-
 स्वर्गोऽपि गगनमार्गोऽपीति वा वीरवराणां वीरश्रेष्ठानां, रण-
 निहतानां चतुर्विजयाणामिति भावः, स्वयंवरपराः स्वयंवरण-
 कारिण्य इति यादृक्, याः स्वर्लोककन्याः सुरसुन्दर्यः तासां
 करेणु यानि क्रीडापुष्करदामानि नीलाकमलमालिकाः तेषां

जामदग्न्यः क्रोधं नाटयित्वा केनेदं कालदण्डान्तरमिच्छता (क)

भग्नमजगवं नाम धनुः । सायद् वारत्रयम् ।

पार्वत्या निजभर्तुरायुधमिति प्रेम्णा यदभ्यर्चितं,
निर्मोकेण च वासुकेर्निचुलितं यत् सादर नन्दिना ।

भयं यत्त्रिपुरेन्धनं धनुरिदं तन्मन्मयोन्मायिनः ।

सत्येवं भुवि रामनामनि मयि हैधौकृतं दृश्यते ॥ ८ ॥

रेणवः परागाः तैः रेणूकटा रजःपूर्णिता अभूत् । शूटर्न
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(क) कालदण्डान्तरमिति । कालस्य यमस्य दण्डः तस्य
अन्तरम् मध्यम् इच्छता यमदण्डविशेषसमिलनपतेत्यर्थः,
अजगवं पिनाकः, "पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः । कालदण्डा-
न्तरमित्यत्र कुपितकालदण्डपत्रान्तरानमिति पाठे कुपितस्य
कालस्य दण्डा एव पत्राणि क्रकचाः तेषाम् अन्तरालं मध्याव-
स्थानमित्यर्थः ।

पार्वत्येति । पार्वत्या गौर्या निजभर्तुः शङ्करस्य आयुधं
युद्धसाधनमिति हेतोः प्रेम्णा स्नेहेन वात्सल्येनेति यत् अभ्यर्चितं
सम्पूजितं, नन्दिना नन्दीश्वरेण प्रमदाधिपेन वासुके. सपे
राजस्य निर्मोकेण कञ्चुकेन, "समो निर्मोककञ्चुकी" इत्यमरः,
यत् सादरं यथा तया निवृत्तितम् आहृतं, यत्-भव्यम् अनु-
रूपं त्रिपुरम् इन्धनं दाह्यं यस्य तत् त्रिपुरेन्धनं त्रिपुरामुर-
दहनमित्यर्थः, मन्मथस्य कामस्य उन्मायिनः संहारिणः हरस्य
तदिदं धनुः भुवि पृथिव्यां रामेति नाम यस्य तस्मिन् मयि
सति विद्यमाने, एवम् इत्थं हैधौकृतं सुगुडितं दृश्यते ।

जाम । फुत्कारप्रफुल्लनासापुटकुहरीर्ज्ञोर्णप्रभूतरोषानलोच्छ-
लितकालकूटधूमाच्छादितदिङ्मण्डलम् (ख) अरे रे निजकुल-
कमलिनीप्रालेयवर्ष । दाशरथे । कथम् अक्राण्डप्रचण्डकोदण्ड-
खण्डनदोर्हण्डचण्डिमाडम्बरेणपूरित जगच्चयम् सकलवसु-
मतीमण्डलाखण्डललक्ष्मीकुमुदिनीहरणकिरणमालिनं मा न
वेत्सि ? । येनोक्तः कार्तवोय्य इति । (ग)

प्रेमृणेत्यत्र स्नानमिति पाठे स्नानं मलिन, शत्रूणां हर्षवर्द्धनमिति
भावः, सत् दृश्यते इत्यन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ख) फुत्कारेति । फुत्कारेण खेदजनितेनेति भावः, प्रफुल्लं
स्फोटितं यत् नासापुटं तस्य कुहरात् विवरात् उद्गीर्णं उद्भूतः
प्रभूतः प्रवृद्धः यः रोषानलः क्रोधाग्निः तस्मात् उच्छलता
कालकूटेनेव धूमेन आच्छादितं दिशा मण्डलं यस्मिन् तत्
यथा तथा आहेति अध्याहृतायाः क्रियाया विशेषणम् । स्फोट-
फुत्कारप्रफुल्लनासापुटकोटरीर्ज्ञोर्णप्रभूत- गर्वानलोच्छलितकाल-
कूटधूमस्तोमाच्छादितदिङ्मण्डल इति पाठे जामदग्न्य इत्यस्य
विशेषणम् । स्फोतेन प्रवृद्धेन फुत्कारेण प्रफुल्लयत् नासापुटं तस्य
कोटरात् उद्गीर्णः प्रभूतो यो गर्वानलः दर्पाग्निः तस्मात् उच्छ-
लितेन उद्गतेन कालकूटेनेव धूमस्तोमेन आच्छादित दिङ्मण्डलं
येन तथाभूतः सन् आहेत्यध्याहार्यम् ।

(ग) अरे रे । इत्याक्षेपे । निजकुलमेव कमलिनी पद्मिनी तस्याः
प्रालेयवर्षः । गिरिपातः । प्रालेयवर्षे यथा कमलिनीनां ध्वसः
स्यात् तथा त्वयि जाते मत्कीर्षेण त्वद्वंशध्वसः जात इति
भावः । अक्राण्डेति । अक्राण्डे अनवसरे सहमेत्यर्थः, “क्राण्डोऽस्त्री
दण्डवाणार्धवर्गावसरवारिषु” इत्यमरः । प्रचण्डं यत् कोदण्डः

सहस्रबाहुस्त्वमहं द्विबाहु, -स्त्वं चक्रवर्त्ती, मुनिनन्दनोऽहम् ।
 त्वं सैन्ययुक्तोऽस्यहमेकवीरस्तथापि नो पश्यतु तर्कमर्कः ॥८॥
 उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षयसन्तानरोषात्
 उद्दामानेकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंशान् ।

धनुरैश्वरमिति भावः, तस्य खण्डनः भञ्जनः यो दोर्दण्डः
 बाहुदण्डः तस्य चण्डिमा प्रचण्डत्वं तस्य आडम्बरेण अति-
 रेकेण जगत्त्रयं त्रिभुवनम् आपूरितं, त्वयेति शेषः । सकलेति ।
 अकलाः सर्वे वसुमतीमण्डलानाम् आखण्डलाः इन्द्राः राजान-
 इत्यर्थः, तेषां लक्ष्मीरेव कुसुदिनी तस्या हरणे किरणमाली
 सूर्यः, त मां न वेत्ति ? न जानासि ? अकाण्डमदान्धप्रचण्ड-
 दोर्दण्डकोदण्डखण्डचण्डिमाडम्बरेणेति पाठे अकाण्डे सदा-
 न्धाभ्या दर्पान्धाभ्याम् अतएव प्रचण्डाभ्या दोर्दण्डाभ्या
 कोदण्डस्य धनुषः खण्डः खण्डनं तस्य चण्डिमा चण्डत्वं तस्य
 आडम्बरेणेत्यर्थः ।

सहस्रबाहुरिति । त्वं सहस्र बाहवो यस्य सः, अहं द्वौ
 बाहू यस्य सः, त्वं चक्रवर्त्ती राजराजः अहं मुनिनन्दनः, त्वं
 सैन्यैः युक्तः असि, अहम् एकः एकाकीत्यर्थः, वीरः । तथापि
 इत्थं सबलदुर्बलयोरपीति भावः, नौ आवयोः तर्कवादम् अर्कः
 सूर्यः पश्यतु अवलोकयतु । उपजाति वृत्तम् ॥ ८ ॥

पित्रं तद्रक्तपूर्णं क्रुदमवनिमहानन्दमन्दायमान-
 क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः प्रभावः" ॥ १० ॥
 कुम्प्यत्क्षत्रकिशोरकण्ठविगलद्रक्तौघधारासरि-
 निर्वृत्ताभिपवस्य क्लृप्तगिरसः केशान् कुशान् कुर्वतः ।
 तावद्रक्तजलाञ्जलिः पितृगणैर्यस्य क्षणं स्वीकृतः
 सन्तोषेण जुगुप्सया करुणया हासेन शोकेन वा ॥ ११ ॥

स्तस्प्रत्ययः । राजवंश्यान् क्षत्रवंशोद्भवान् विशसतः विनाश-
 यतः, पित्रं पितृणामिदं पित्रा पितृतर्पणार्थमित्यर्थः, तत्
 प्रसिद्धं रक्तपूर्णं, यद्वा तेषां रक्तैः पूर्णं क्रुदं कुर्वतः तद्रक्तपूर्णं क्रुदे
 पितॄन् तर्पयत इति भावः, अतएव अवनौ पृथिव्यां महता
 आनन्देन मन्दायमानः, उपशमं गच्छन्नित्यर्थः, क्रोधाग्निर्यस्य
 तथाभूतस्य मे समः प्रभावः सर्वभूतैः सर्वैरेव प्राणिभिः न
 विदितः ? न खलु नैव, विदित एवेत्यर्थः । शकल्यतः इतरत्र
 शकल्यितुमिति, उद्दामानितरत्र उद्दामस्येति, न खलु न विदितः
 सर्वभूतैः प्रभाव इतरत्र स खलु न विदितः स्वभाव इति
 च पाठेषु शकल्यितुं खण्डयितुम् उद्दामस्य गतदयस्येत्यर्थः,
 सर्वभूतैः सः प्रसिद्धः स्वभावः न खलु विदितः ? नैव ज्ञातः ?
 अपि तु ज्ञात एवेत्यर्थः । स्वधरा हृत्तम् ॥ १० ॥

कुम्प्यदिति । कुम्प्यतां क्षत्रकिशोराणां क्षत्रियकुमाराणां
 कण्ठेभ्यः विगलन्तः, ये रक्तौघाः रक्तसमूहाः तेषां धाराः
 प्रवाहा एव सरितः तासु निर्वृत्तः सम्पन्नः अभिपवः स्नानं
 यस्य तस्य क्लृप्तस्य क्षिप्तस्य गिरसः सुण्डस्य केशान् कुशान्
 दर्भान् तर्पणाद्भूतानिति भावः, कुर्वतः यस्याः मे इति शेषः,
 तावान् प्रभूत इति भावः, रक्तजलाञ्जलिः पितृगणैः जमदग्नि-

आश्चर्यं कार्त्तवीर्यार्जुनभुजविपिनच्छेदनीनास्त्रभिन्नः

केयूरग्रन्थिरत्नोत्करकपर्णरत्नारधोरः कुठारः ।

तेजोभिः चक्रगोत्रप्रनयसमुदितद्वादशार्कानुकारः

किं न प्राप्तः श्रुतिं ते पुरमयनधनुर्भङ्गपर्युत्सुकम् १ १ १२ १

अभ्यग्निं जसदग्निराश्रमपरो यैः श्रूयते श्रोत्रियैः
 श्रूये चाहमहं युभिर्नृपतिभिस्तत्रोभये साक्षिणः ।
 इच्छाकोरथवा भृगोर्भगवतो भावी स्वधाविप्लवः
 स्वाध्यायेन शपे शपे परशुना पत्न्या पशूना शपे ॥ १३ ॥

श्रीरामः सानुनयम् ।

बाहोर्वलं न विदितं न च कार्मुकस्य
 तैयम्बकस्य सुतरामयमेव दोषः ।
 तच्चापलं परशुराम ! मम क्षमस्व
 डिम्बस्य दु(दो)र्विलसितानि मुदे गुरुणाम् ॥ १४ ॥

तथापि इदं चापल्यमित्याश्रयमित्यन्वयः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २४

अभ्यग्निमिति । यैः श्रोत्रियैः वेदविद्भिः, “श्रोत्रियच्छान्दसी
 समौ” इत्यमरः । आश्रमपरः वानप्रस्थधर्म्मतत्परः जसदग्निः
 अग्निम् अग्निः अग्निसन्निधावित्यर्थः, श्रूयते केवलमग्निहोत्र-
 परायणः श्रुत इत्यर्थः, अहश्च अहं युभिः अहङ्कारशालिभिः
 नृपतिभिः क्षत्रियैः तत्र आश्रमे श्रूये, ते उभये श्रोत्रिया
 नृपतयश्च साक्षिणः, सन्त्विति शेषः, इच्छाकोः अथवा भगवतो
 भृगोः, स्वधाविप्लवः आइतर्पणाभावात्, भावी भविष्यति, वंश-
 ध्वंसादिति भावः, स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन शपे, परशुना शपे
 पशूनां पत्न्या हरेण, गुरुणेति भावः, शपे, अहं स्वाध्यायादिना
 शपयं कृत्वा ब्रवीमि यत् रघुवंशध्वंसो भृगुवंशध्वंसो वा अवश्यं
 भविष्यतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

बाहोरिति । हे परशुराम ! बाहोर्भुजयोः-तवेति शेषः,
 वलं न विदितं न श्रुतं त्वम्बको रुद्रस्तप्येदं तैयम्बकं तस्य
 कार्मुकस्य धनुषश्च वलं न विदितमित्यर्थः, सुतराम् अतएव

परशुरामः । क्व स दशरथी रामो मदयश्चन्द्रवारितः ।

पुरारेः कार्मुकं येन भग्नं तिष्ठति भार्गवे ॥ १५ ॥

श्रीरामः सविनयम् ।

स्पृष्टं वापि न वा स्पृष्टं कार्मुकं पुरवैरिणः ।

भगवन् ! आत्मनैवेदमभजयत करोमि किम् ? ॥ १६ ॥

हारः कण्ठे प्रभवतुतरामत्र किं वा कुठारः,

स्त्रीणां नेत्राण्यधिवसतु नः कल्ललं वा जलं वा ।

तत् चापलं धार्ढ्यम् अयं दीप एव, सुतरामयमेवेत्यत्र महिमा न तवापीति पाठे त्रैयम्बकस्य धनुषः तव वा महिमा माहात्म्यं न च विदित इति निङ्गव्यत्ययेनान्वयः, तत् चापलं धार्ढ्यं दीपः, जात इति शेषः, गुरूणां विश्वामित्रादीनां मुदे प्रीतये डिम्भस्य शिरोः मम दुर्विलसितानि दुष्टेष्टितानि जमस्व । दोर्विलसितानीति पाठे दोर्विलसितानि भुजचेष्टितानीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

क्वेति । मम यश्च एव चन्द्रः वारितः तिरोहित इति यावत् येन तथाभूतः स दशरथस्यापत्यं दशरथि रामः क्व ? कुत्र वर्तते ? येन रामेण भार्गवे परशुरामे तिष्ठति विद्यमानं पुरारेः ईश्वरस्य कार्मुकं धनुः भग्नं खण्डितम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

स्पृष्टमिति । हे भगवन् ! पुरवैरिणः हरस्य इदं कार्मुकं स्पृष्टं वापि न वा स्पृष्टम् आत्मनैव स्वयमेव अभजयत भग्नं कर्मकर्त्तरि लङ् । (प्रायेण मुजीर्णमेतदामीत् मया स्पृष्टमात्रमेव भग्नं जातमित्यर्थः) किं करोमि ? अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

सम्पश्यामी निजजन्ममुखं प्रेतमर्तुर्मुखं वा,

यदा तदा भवतु, न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः ॥ १७ ॥

अपिच । निहन्तु हन्त ! गा विप्रान् न शूरा रघुवंशजाः ।

अयं कण्ठेऽकुठारस्ते, कुरु राम ! यथोचितम् ॥ १८ ॥

अथ युद्धोद्यते परशुरामे दाशरथि । मुने ! क्षमस्व ।

भो ब्रह्मन् ! भवता समं न घटते संग्रामवार्त्तापि न ,

सर्वे हीनबला वयं, बलवतां यूयं स्थिता मूर्धनि ।

हार इति । अत्र कण्ठे हार किंवा कुठार प्रभवतुतराम्
अतिशयेन विराजतु, हार कण्ठे विशतु यदि वा तीक्ष्णधार,
कुठार इति पाठान्तरम् । कज्जलं वा जलं वा न, अस्त्राकं
स्त्रीणां नेत्राणि अधिवसतु आश्रयतु, निजजनानां बान्धवानां
मुखं, ध्रुवमपि सुखमिति पाठान्तरं, प्रेतमर्तुः यमस्य मुखं वा
सम्पश्याम, यद् वा तद् वा भवतु तथापि वयं ब्राह्मणेषु
प्रवीराः प्रकृष्टा वीर्यवन्त न, ब्राह्मणेषु वयं वीर्यं न प्रकाशयाम
इति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तं, “मन्दाक्रान्ताम्बुधिरमनगैर्मो
भनो तो गयुगमम्” इति तत्प्रज्ञात् ॥ १७ ॥

निहन्तुमिति । हे राम ! परशुराम । रघुवंशजाः रघुवंश्याः
गा विप्रान् निहन्तु न शूरा हन्त खेदे, राघवा गोविप्रान्
न घन्तीति भावः । ते तव अयं कुठारः कण्ठे, क्षमेति शेषः,
प्रक्षिप्यतामिति शेषः यथोचितं यथागुह्यं दण्डमिति शेषः,
कुरु ॥ १८ ॥

भो इति । भो ब्रह्मन् ! भवता समं सह तं अस्त्राकं
संग्रामवार्त्तापि संग्रामो दूरे तिष्ठतु, लक्षार्त्तापि न घटते
न युज्यते । सर्वे वयं हीनबला, दुर्बला, यूयं बलवताः मूर्धनि

यस्मादेकगुणं शरासनमिदं राजन्यकानां वलं,
युष्माकं द्विजजन्मनां नवगुणं यज्ञोपवीतं वलम् ॥१८॥

परशुरामः साभ्यसूयम् ।

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि चत्वारोऽस्रमध्वासव-
स्वादाभिज्ञपरश्वधेन विदधे निःक्षत्रिया मेदिनी ।
यद्वाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छूना-
दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥२०॥

शिरसि स्थिताः । यस्मात् एकः गुणः मौर्वी यत्र तादृशम्
इदं शरासनं धनुः राजन्यकानां क्षत्रियाणां वलं, द्विजजन्मनां
युष्माकं नव गुणाः तन्तवः यत्र तथाभूतं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
वलम् । (यद्येकगुणा ययं नवगुणास्तत् कथं भवद्भिः सह
अस्माकं प्रतिस्पर्द्धितेति भावेः) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१८॥

येनेति । येन स्वां निजां मातरमपि जननीमपि चत्वा-
णाम् अस्त्राण्येव रक्तान्येव मध्वासवाः सधुमदाः तेषां स्वादम्य
अभिज्ञः स चासौ परश्वधेति तेन । यद्वा स्वादस्य अभिज्ञः
परश्वधो यस्य तेन, येनेत्यस्य विशेषणम् ; विनिहत्य विनाश्य
पितुरादेशादिति भावः, मेदिनी पृथिवी निःक्षत्रिया क्षत्रिय-
शून्या विदधे सर्व एव क्षत्रिया निहता इत्यर्थः, तथा यस्य
वाणानां शराणां व्रणाः क्षतानि तेषां वर्त्म पडतिः तेन हंस-
च्छूनात् हंसानां निर्गमनव्याजात् क्रौञ्चस्य शिखरिणः पर्वतस्य
अस्थिकणाः कङ्कालखण्डाः अद्यापि पतन्ति, “भृगुपतियगो-
वर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्” इति मेघदूते कालिदासः, स मुनिर्भार्गवः
क्रुद्धः स्वामनिपात्य नाहं विनिवर्त्ते इति भावः । पुरा कार्त्ति-
केयस्य क्रौञ्चदारणस्य प्रतिस्पर्द्धया भार्गवः क्रौञ्चाद्रिं शरवर्षेण

रामः । सविनयम् ।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव,

देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यमैः ।

त्वद्दीर्घशीकृतविशाखमुख्यावलोक-

व्रीडाविदोर्णहृदया स्पृहयाम्बभूव ॥ २१ ॥

अथ परशुरामं प्रति लक्ष्मणं सकोपम् ।

पुरोजन्मा नाद्य प्रभृति मम रामः, स्वयमहं,

न पुत्रं पीतो वा रघुकुलभुवाच्च क्षितिभुजाम् ।

अधीरं धीरं वा कलयतु जनो माम्, अयमयं

मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीचापरिकरः ॥ २२ ॥

छिद्रितमकरोत्, तेनैव विवरेण मानसयायिनो हंसाः सञ्चर-
न्तीति प्रसिद्धिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

स्त्रीष्विति । हे भार्गव । तवैव जननी माता स्त्रीषु मध्ये
प्रवीरजननी प्रकृष्टवीरप्रसविनी, एवमब्द इतरव्यवच्छेदकः,
-नापरंति भावः, भगवती देवी गिरिजा गौरी अपि स्वयं तव
दोर्भां भुजाभ्यां वशीकृतस्य निर्जितस्य विशाखस्य कार्तिकेयस्य
मुखावल्लोकात् या व्रीडा लज्जा तया विदीर्णं हृदयं यस्याः तथा-
भूता सती यमैः तव जनन्यै स्पृहयाम्बभूव अहञ्छेटीट्टक् पुत्र-
माता म्यामिति न्यृङ्गां कृतवतीत्यर्थः । यमस्तत्तिन्त्रं वृत्तम् ॥ २१ ॥

पुरोजन्मेति । अद्यप्रभृति अद्यावत् राम मम पुरोजन्मा
अयज न, अहञ्छ स्वयं रघुकुलभुवां क्षितिभुजां राज्ञां पुत्रः
पीतो वा न, अयं जनः माधुजन इत्यर्थः, माम् अधीरम् अवि-
नीतं धीरं विनीतं वा, कलयतु, विवेचयतु, यत्न, अयं, दुष्टम्,
अमुदतस्य द्विजस्य ब्राह्मणस्य दमनं गामनमेव दीक्षा व्रतं

भूमाव कियदेतद्वर्णवमितं तन्निर्जितं हार्यते
यद्दीर्घेण भवाद्दृष्टेन ददता विःसप्तकत्वो जयम् ।
डिम्भोऽहं नववाहुरीदृशमिदं घोरञ्च वीरव्रतं
तत्क्रोधाद् विरम प्रसीद भगवन् ! जात्यैव पूज्योऽसि नः ॥२३॥

तत्र परिकरः कटिवन्धः-वद्धः रचितः । शिखरिणी वृत्तं, “रसै
रुद्वेष्टित्वा यमनसभन्ता गः शिखरिणी” इति तद्वचनात् । -एष
श्लोकः पाद्यात्तत्रपुस्तके क्रोधमूर्च्छितस्य रामस्याद्वैवावसरे उक्तिः ।
तथात्रायमर्थः—अद्य प्रभृति रामः परशुरामः मम सख्यस्य
पुरोजन्मा अप्रजन्मा द्राघणो न द्राघणत्वेन न गण्यः, पराजिय-
त्वादिति भावः । व्ययमहमपि रघुकुलभुंषां क्षितिभुजां पुत्रः
पौत्रो वा न, द्राघणाद्यमाननकारित्वात्तेषाञ्च तदकरणादिति
भावः । अयं भूनीकृत्यो जनः अयं कीतुकदर्शनार्थमागतो
देवादिगणोऽपि सां वीरम् अवीरं वा कनयतु अयमच्छतु,
अधीरं धीरं वेति पाठान्तरम् । अन्यदुक्तमेव ॥ २२ ॥

द्विःशरं नाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् ।

द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ २४ ॥

अथ रामवाक्यम् ।

जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्रियश्रोत्रिदेभ्यो,

विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

बालवृद्धयोः” इति विश्वः । अहं नवबाहुः अभिनवो युवेत्यर्थः, ईदृशं धीरं दारुणं वीरव्रतं वीराचारः, बालवृद्धो परित्यज्य मास्त्रं हन्याद्विष्णुं सदा” इति नीतिशास्त्रमप्यतिक्रम्य कदाचित् प्रवर्त्तनादिति भावः । ननु “यथाकथञ्चिदत्युग्रं रिपुं हन्यादु विचक्षणः” इत्युक्तेर्वृद्धोऽपि हन्तव्य एवेत्यत आह तदिति । हे भगवन् ! त्वं जात्या ब्राह्मणजातत्वेन न अस्माकं पूज्य एवासि न शत्रुः, तस्मात् त्वत्पराजयो न शत्रुपराजय इति भावः, तत् तस्मात् त्वं क्रोधात् विरम निवर्त्तस्व, प्रसीद प्रसन्नो भव ॥ २३ ॥

द्विरिति । रामः शरं द्विः द्विवारं न अभिसन्धत्ते न मन्दधाति, एकेनैव शरसन्धानेन लक्ष्येषु कृतकार्यत्वादिति भावः, आश्रितान् जनान् द्विः द्विवारं न स्थापयति, सकृत् स्थाप-
नेनैव तेषां चिरस्थितिनाभादिति भावः, अर्थिभ्यः याचकेभ्यः द्विः द्विवारं न ददाति, एकेनैव दानेन तेषां यावज्जीवतिर्वाहा-
दिति भावः, तथा द्विः द्विवारं द्विविधमिति वा न भाषते न व्रवीति, एकयैव वाचा व्यवहरतीति भावः ॥ २४ ॥

जात इति । स रामोऽहं दिनकरकुले सूर्यवंशे क्षत्रिय-
श्रोत्रिदेभ्यः क्षत्रियाः श्रोत्रियाः वेदविदः तैभ्यः, राजर्षिभ्यः
इति यावत्, जातः, भगवतः विश्वामित्रात् दृष्टः दिव्यास्त्राणां

अस्मिन् वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा,
विप्रे शस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्याद् विभेमि ॥ २५ ॥

तथापि श्रीरामं प्रति परशुरामः ।

तच्चापमीशभुजपीडनपीतसारं

प्रागप्यभज्यत, भवांस्तु निमित्तमाव्रम् ।

राजन्यकप्रधनसाधनमस्मदीयम्,

आकर्ष कामुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ २६ ॥

पारः अन्तः येन तथाभूतोऽपि, प्राप्तदिव्यास्त्रपार इति पाठे
प्राप्तः अधिगतः दिव्यास्त्राणां जृम्भकादीनां पारः परा काष्ठा
येन तथोक्तः । अस्मिन् वंशे सूर्यवंशे जनः लोकः दुर्यशो वा
यशो वा कथयतु कलयतु, कलयत्विति पाठे कलयतु कीर्त्त-
यत्वित्यर्थः, विप्रे विपद्ये विप्रं प्रतीत्यर्थः, शस्त्रग्रहणेन गुरु
महत् तस्मात् साहसिक्यात् साहसात् विभेमि शङ्के । मन्दा-
क्रान्ता वृत्तम् ॥ २५ ॥

तदिति । ईशस्य शम्भोः भुजेन यत् पीडनं तेन पीतः
गृहीतः क्षयित इति यावत्, सारः उत्कर्षः दाढ्यं वा यस्य
तत् तच्चापं तदनुः प्राक् अपि अभज्यत स्वयं भग्नमासी-
दित्यर्थः, यच्चापमिति पाठे तदित्यध्याहार्यम् ; भवांस्तु निमित्त-
माव्रं सामान्यमेव निमित्तमित्यर्थः, केवलस्पर्शमाव्रकारीति
भावः । राजन्यकैः क्षत्रियैः सह यत् प्रधनं सम्प्रहारः तस्य
साधनम् उपकरणभूतम् अस्मदीयं मयि स्थितमित्यर्थः, गरुड-
ध्वजस्य नारायणस्य इदं कामुकम् आकर्ष मोर्च्या मङ्गमय ।
यस्यन्तर्निहितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

रामस्तदादाय धनुः सहैलं बाणञ्च संयोज्य तदाचकर्ष ।

भाति स्म साक्षात्करध्वजोऽयं, गतिं प्रविच्छेद च भार्गवस्य ॥२७॥

तश्चापमाकर्षति ताडकारौ-वाकारगुप्तापि विशाननेत्रा ।

मासूयमैक्षितं विदेहकन्या कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति ॥२८॥

भार्गव । सानुनयम् ।

य कान्तवीर्यस्य भुजः न सहस्रं विच्छेद वीरो युधि जामदग्न्यः

स सायके रामकराधिरुढे ब्राह्मण्य एव प्रणयो बभूव ॥२९॥

राम इति । राम. तत् गरुडध्वजस्य धनुः इति भावः, आ-
 टाय बाणञ्च संयोज्य तत् सहैलं सलीलम् आचकर्ष आहतृवान्,
 बाणं गुणे योज्य यदाचकर्षेति पाठे बाणं शरं गुणे योज्य
 सहस्रमप्य, योजेति असंस्कृतं पाठश्चित्य, यदा आचकर्ष,
 तदा साक्षात् स्वयं मकरध्वजः कामरूपः सन् भाति स्म
 शुशुभे, अतीव शोभनाकृतिरभूदिति भावः । भार्गवस्य परशु-
 रामस्य गतिं स्वर्गपदतिमिति यावत्, प्रविच्छेद च, तेन शरैरेति
 शेषः । उपजाति वृत्तम् ॥२७॥

यावद्भूर्जटिधर्मपुत्रपरशुमुखाखिलक्षत्रिय-

श्रेणीशीणितपिच्छिला वसुमती, कोऽस्यामधास्यत्पदम् ।

वैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो,

देवोऽयं दिनककुलैकतिलको न प्राभविष्यद् यदि ॥ ३० ॥

कुशिकसुतसपर्यादृष्टदिव्यास्त्रपारी,

भृगुपतिसहयुधा नीरभोगीणवाहुः ।

दिनकरकुलकृतुः कौतुकोद्दामवाहुः

बहुमतरिपुकर्मा कार्मुको रामभद्रः ॥ ३१ ॥

(भार्गवस्य स्वर्गमार्गं निरुध्य पुनः रामस्य करं प्राप्ते सति)
ब्राह्मण्ये ब्रह्मव्रत एव प्रणयो तत्परः । ब्राह्मण्यदैव्यप्रणयीति
पाठे ब्राह्मण्येन यत् दैव्यं दुर्लभं तस्य प्रणयी बभूव । उपजाति
वृत्तम् ॥ २८ ॥

यावदिति । वैलोक्यस्य अभयदानेन दक्षिणयोः प्रवोणयोः
विज्ञयोः निपुणयोरित्यर्थः, “प्रवोणदक्षिणौ विज्ञे” इति विश्वः,
भुजावष्टम्भयोः भुजस्तम्भयोरित्यर्थः, दिव्यः उदयः यस्य तथोक्तः,
दिनकृतः सूर्यस्य कुलं वंशः तस्य एकः अद्वितीयः सुख्यो वा
तिलकः अलङ्कारविशेषः अयं देवः रामः न प्राभविष्यद् यदि
न आविरभविष्यत् चेत् तदा अस्यां वसुमत्यां कः पदम्
अध्यास्यत् प्राक्षेप्यत् ? न कोऽपीत्यर्थः । -यावत्-यतः इयं
वसुमती धूर्जटेः हरस्य धर्मपुत्र-शिष्यः परशुरामः तस्य परशुना
कुठारेण क्षुण्णानां निक्षत्तानाम् अखिलानां समस्तानां क्षत्रिय-
श्रेणीनां शीणितैः रक्तैः पिच्छिला पक्षितैति -यावत्-चिरं
तिष्ठतीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुशिकेति । कुशिकसुतस्य विष्णुमित्रस्य सपर्यया सेवया
गुरुत्वेनेति भावः, दृष्टः दिव्यास्त्राणां जृम्भकादीनां पारः अन्तः

रामस्तदादाय धनुः सहेलं बाणञ्च संयोज्य तदाचकर्प ।
 भाति स्म साक्षान्मकरध्वजोऽयं, गतिं प्रचिच्छेद च भार्गवस्य ॥२७॥
 तच्चापमाकर्षति ताडकारौ-वाकारगुमापि विशालनेत्रा ।
 सासूयमैक्षिष्ट विदेहकन्या, कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति ॥२८॥
 भार्गवः । मानुनयम् ।

यः कार्त्तवीर्यस्य भुजाऽन्महस्रं चिच्छेद वीरो युधि जामदग्न्यः
 स सायके रामकराधिरूढे ब्राह्मण्य एव प्रणयो बभूव ॥२९॥

राम इति । रामः तत् गरुडध्वजस्य धनुः इति भावः, आ-
 दाय बाणञ्च संयोज्य तत् सहेलं सलीलम् आचकर्प आकृष्टवान्,
 बाणं गुणे योज्य यदाचकर्षेति पाठे बाणं शरं गुणे योज्य
 सङ्गमय्य, योजेयति असंस्कृतः पाठश्चिन्त्यः, यदा आचकर्प,
 तदा साक्षात् स्वयं मकरध्वजः कामरूपः सन् भाति स्म
 शुशुभे, अतीव शोभनाकृतिरभूदिति भावः । भार्गवस्य परशु-
 रामस्य गतिं स्वर्गपदतिमिति यावत्, प्रचिच्छेद च, तेन शरेणेति
 शेषः । उपजाति वृत्तम् ॥२७॥

तच्चापमिति । ताडकारी रामे तत् चापं धनुः आकर्षति
 मति विशालनेत्रा आयताक्षी विदेहकन्या सीता आकार-
 गुमापि संवृताकारापि, गुमाभिप्रायापीति भावः, अन्याम्
 अपरां कन्यां परिणेष्यति (एकस्य धनुषः आकर्षणेनाहं परि-
 णीता, पुनरेतत् धनुराकर्षणं दृश्यते तत् किमयमपरां कन्यां
 पुनरुद्बध्यति?) इति सासूयं सैर्यम् ऐक्षिष्ट ददर्श ॥२८॥

य इति । यो वीरो जामदग्न्यः युधि युद्धे कार्त्तवीर्यस्य
 भुजामहस्रं भुजानां महस्रमित्यर्थः, भुजान् महस्रमिति पाठे
 सहस्रं भुजान्, चिच्छेद, स सायके शरे रामस्य कराधिरूढे

यावद्भूर्जटिधर्मपुत्रपरशुमुखाखिलक्षत्रिय-

श्रेणीशोणितपिच्छिन्ना वसुमती, कोऽस्यामधास्यत्पदम् ।

तैल्लोक्याभयदानदक्षिणमुजावष्टम्भदिव्योदयो,

देवोऽयं दिनककुलैकतिलको न प्राभविष्यद् यदि ॥ ३० ॥

कुशिकसुतसंपर्यादृष्टदिव्यास्त्रपारी,

भृगुपतिसहयुध्वा वीरभोगीणवाहुः ।

दिनकरकुलकंतुः कौतुकीहामवाहुः

बहुमतरिपुकर्मा कार्मुको रामभद्रः ॥ ३१ ॥

(भार्गवस्य स्वर्गमार्गं निरुध्य पुनः रामस्य करं प्राप्ते सति)
ब्राह्मण्ये ब्रह्मव्रत एव प्रणयी तत्परः । ब्राह्मण्यदैन्यप्रणयीति
पाठे ब्राह्मण्येन यत् दैन्यं दुर्बलत्वं तस्य प्रणयी बभूव । उपजाति
वृत्तम् ॥ २८ ॥

यावदिति । तैल्लोक्यस्य अभयदानेन दक्षिणयोः प्रवोणयोः
विघ्नयोः निपुणयोरित्यर्थः, “प्रवोणदक्षिणौ विघ्ने” इति विश्वः,
भुजावष्टम्भयोः भुजस्तम्भयोरित्यर्थः, दिव्यः उदयः यस्य तथोक्तः,
दिनकतः सूर्यस्य कुलं वंशः तस्य एकः अद्वितीयः मुख्यो वा
तिलकः अनङ्गारविशेषः अयं देवः रामः न प्राभविष्यद् यदि
न आविरभविष्यत् चेत् तदा अस्या वसुमत्या कः पदम्
अध्यास्यत् प्राप्तेः परत् ? न कोऽपीत्यर्थः । -यावत्-यतः इयं
वसुमती धूर्जटेः हरस्य धर्मपुत्र-शिष्यः परशुरामः तस्य परशुना
कुठारेण क्षुण्णानां निरुक्तानाम् अखिलानां समस्तानां क्षत्रिय-
श्रेणीनां शोणितैः रक्तैः पिच्छिला पङ्क्तिरिति -यावत्-चिरं
तिष्ठतीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुशिकेति । कुशिकसुतस्य विश्वामित्रस्य सपर्यया सेवया
गुरुत्वेनेति भावः, दृष्टः दिव्यास्त्राणां-जृम्भकादीनां पारः अन्तः

जामदग्न्यचरणे निपतितो रामः ।

“उत्पत्तिर्जमदग्नितः, स भगवान् देवः पिनाकी गुरुः,

वीर्यं यत्तु, न तद्गिरा पथि, ननु व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः,

सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरम्” ॥ १ ॥ ३२ ॥

येन तथोक्तः अधिगतसर्वदिव्यास्त्रसम्प्रदाय इत्यर्थः, भृगुपतिः परशुरामः तेन सह युध्यते इति तथाभूतः वीरः, वीर्ययुक्तः भोगीनः भोगिना भुजङ्गानामिन पतिः बाधुकिरित्यर्थः, तद्वत् बाहू यस्य तथाविधः महाबाहुरिति भावः, “भोगः सुखे स्त्र्यादि-भूतावहेष्य फणकाययाः” इत्यमरः । दिनकरकुलस्य सूर्यवंशस्य केतुः ध्वजभूतः कौतुकाय उद्दामी उद्गटौ बाहू यस्य तथाभूतः उद्दामबाहुत्वात् लोकानां कौतुकमाहन्नित्यर्थः, बहुमतं बहु यथा तथा आहतं रिपुभिः शत्रुभिः कर्म रणव्यापार इति यावत् यस्य सः कार्मुकी धन्वी रामभद्रः जयतीति शेषः । मालिनो वृत्तम् ॥ ३१ ॥

उत्पत्तिरिति । सत्यं ब्रह्म वेदः तपः चान्द्रायणादि, तेषां निधिः आश्रयः तस्य भगवतः सर्वशक्तिमतः तत्रेति शेषः, सत्य-ब्रह्मतपोनिधि इति सम्बोधनपदं वा । जमदग्नितः महर्षेः जमदग्नेः उत्पत्तिः जन्म, सः प्रसिद्धो भगवान् देवः पिनाको हारः गुरुः आचार्यः । यत्तु वीर्यं शौर्यं तत् गिरां वाचा पथि मार्गे न, अनिर्वचनीयमित्यर्थः । ननु भोः ! तत् वीर्यं कर्मभिः कार्यैः व्यक्तं हि प्रकाशमेव । पथि नन्वित्यत्र अनुपयमिति पाठे पथि इत्यनुपयं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । त्यागः वदान्यता सप्तभिः समुद्रैः सुद्रिता वेष्टिता या मही पृथ्वी तस्या निर्व्याजम्

ज्ञात्वा प्रभावं रघुनन्दनस्य, तदङ्गमालिङ्ग्य ततोऽपि गाढम् ।
विन्यस्य तस्मिन् जमदग्निस्तुस्तेजो, महाक्षत्रवधान्विहृतः ॥ ३३ ॥

ययौ रामं परिष्व(त्य)ज्य भार्गवः स्वीयमाश्रमम् ।

राजापि सह रामाद्यैः पुत्रैरुत्तरकोशलाम् ॥ ३४ ॥

रुद्धा गतिं परशुराम-मुनेः स नाकीम्

आमन्त्र्य सर्वसुजनान् पितृमातृवंश्यान् ।

अकषटं निरुपधीत्यर्थः, दानम् अवधि यस्य तयाभूतः । अन्ये
भूमिदातारः भूमेरुपस्वत्वमेव न्यजन्ति न तु तदधिकारं, भार्ग-
वस्तु सर्वां पृथिवीं विप्राय प्रतिपाद्य समुद्रमपसार्य तदैकदेश-
मधितिष्ठतीत्यस्य दानस्य निर्याजत्वमिति भावः, अतः लोका-
न्तरम् अलौकिकं किं किं न ? सर्वमेव भवतः अलौकसामान्य-
मित्यर्थः । जन्मगुरुवीर्यत्यागैर्भवादृशः कोऽपि नास्तीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

ज्ञात्वेति । ततोऽनन्तरं जमदग्निस्तुः रघुनन्दनस्य रामस्य
प्रभावं सामर्थ्यं ज्ञात्वा विदित्वा, ज्ञात्वावतारमिति पाठान्तरं,
तदङ्गं रामाङ्गम् अतिगाढं यथा तथा आलिङ्ग्य तस्मिन् रामाङ्गे
तेजः प्रतापं विन्यस्य समर्थं निधायेत्यर्थः, महतां क्षत्राणां
वधात् महत्क्षत्रवधादिति पाठे महदिति तेजोविशेषणम् ।
निवृत्तः विरतः । उपजाति वृत्तम् ॥ ३३ ॥

यथाविति । भार्गवः रामं परिष्वज्य आलिङ्ग्य परित्यज्येति
पाठान्तरं स्वीयमाश्रमं, राजापि दशरथोऽपि रामाद्यैः पुत्रैः
सह उत्तरकोशलाम् अयोध्यां ययौ गतवान् । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

रुद्धेति । स रामः परशुराम एव मुनिस्तस्य नाकीं नाक-

सम्मान्य मान्यतमविप्रगुरुस्वजातीन्,
 पित्रा सम निजपुरी प्रजगाम राम ॥ ३५ ॥
 अत्रान्तरे जनकजारघुनन्दनी च
 दृष्ट्वा चिरान्नदनबाणनिपीडिताङ्गौ ।
 गत्वास्तशैलशिखर खररश्मिमालो
 हर्षात्प्रपात सलिले चरमस्य सिन्धोः ॥ ३६ ॥
 प्राप्यायोध्यां स्वजनपूरसीत्साहसम्भावनाभि
 नत्वा मूर्ध्नाखिलगुरुजनान् सीतया लक्ष्मणेन ।

सम्बन्धिनी स्वर्गीयामित्यर्थं गतिं कृत्वा निरुध्य वारुणैति शेषः,
 सर्वान् सुजनान् साधून् पित्रमाह्वय्यान् पिद्वेषणीयान् माता
 महकुलजाश्च आमन्त्र्य आपृच्छा मान्यतमा अतिशयेन
 माननीया ये विप्रा गुरव स्वजातयः क्षत्रिया तान् सम्मान्य
 सत्कृत्य पित्रा सम सह निजपुरीम् अयोध्यां प्रजगाम प्राप ।
 वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे खररश्मिमाली सूर्यं
 जनकजारघुनन्दनी सीतारामौ चिरात् सदनबाणेन कामशरेण
 निपीडिताङ्गौ व्यथिताङ्गौ दृष्ट्वा अस्तशैलशिखरं गत्वा अस्ता
 चलचूडा प्राप्य हर्षात् आनन्दात् चरमस्य पश्चिमस्य सिन्धोः
 समुद्रस्य सलिले प्रपातः । सूर्योऽस्तमगमदिति निष्कर्षः ।
 वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३६ ॥

प्राप्येति । राम स्वजनानां परमा महत्या या उत्साह
 सम्भावना उत्साहव्यापारा ताभिः अयोध्यां प्राप्य महत्या
 समृद्ध्या अयोध्यां प्रविश्येत्यर्थः, सीतया लक्ष्मणेन च अखिलान

रामो यामत्रयमपि कथं मारनाराचभिन्नो
 नीत्वा सद्यः स्वरय-तुरगान् ताडयामास दण्डैः ॥ ३० ॥
 अस्तं याते सपदि नलिनीवान्धवे, सिन्धुपुत्रे
 प्राचीभागे सरसमुदिते पक्कनारङ्गकल्पे ।
 रामः कामं गुरुजनगिरा मन्दिरे सङ्गतोऽभूत्,
 वामोरुस्तं जनकतनया नन्दयन्ती जगाम ॥ ३१ ॥

सर्वान् गुरुजनान् मूर्छां नत्वा यामत्रयं प्रहरत्रयं कथमपि
 कृच्छ्रेण नीत्वा अतिवाह्य मारस्य कामस्य नाराचेन अस्त्रेण
 भिन्नः विद्धः (सतीव कामशरार्त्तं इत्यर्थः) सद्यः दण्डैः स्वरयस्य
 तुरगान् अश्वान् ताडयामास आजघान । किं सूर्याश्वः
 शीघ्रं भगवन्तं सूर्यं न नयन्तीति क्रोधेन तज्जातीयानेतान्
 ताडितान् दृष्ट्वा सूर्याश्वः स्वयमेव बुद्ध्वा द्रुतगामिनो भवि-
 ष्यन्ति इति भावः) (एषः श्लोको न समीचीनः परं पाश्चात्य-
 पुस्तके दृष्ट इत्युद्धृतः) ॥ ३० ॥

अस्त्रमिति । नलिनीवान्धवे पद्मिनीकान्ते सूर्ये सपदि
 शीघ्रं, सुकुलनलिनीवान्धवे इति पाठे सुकुलिताता नलिनीना
 वान्धवे विकासहेतावित्यर्थः, अस्तं याते तथा पक्कनारङ्गकल्पे
 परिणतनारङ्गफलसदृशे सिन्धुपुत्रे चन्द्रे प्राचीभागे पूर्वदिग्-
 भागे सरसं सविलासं यथा तथा उदिते सति प्रमदमुदिते,
 पक्कनारङ्गपिण्डे इति पाठे प्रमदं प्रीलासं यथा तथा, पक्क-
 नारङ्गवत्पिङ्गः पिङ्गलः तस्मिन् । रामः गुरुजनानां पित्रा-
 दीनां गिरा वचसा मन्दिरे शयनागारे इत्यर्थः कामं स्वच्छन्दं
 सङ्गतः उपस्थितः अभूत् । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा
 जनकतनया सीता तं रामं नन्दयन्ती तोषयन्ती जगाम तदेव

प्राचीभागे सरागे, धरणिविरहिणोक्तान्तवक्त्रे समुद्रे,
 निद्रालौ नीरजालौ, विकसति कुमुदे, निर्विकारे चकोरे ।
 आकाशे सायकाशे, तमसि शममिति, कोकलोके सशोके,
 कन्दर्पे मन्दर्पे, वितरति किरणान् शर्वरोसार्वभौमः ॥ ३८ ॥

मन्दिरमिति शेष । 'रामं कामं गुरुजनगिरा मन्दिरं सुन्दरं स्व'
 रम्भीरुखं जनकतनया नन्दयन्ती जगाम ॥' इति पाठे रम्भे इव
 ऊरु यस्यां सा जनकतनया गुरुजनगिरा श्वश्रुवचनेनेत्यर्थः
 तं रामं कामम् अत्यर्थं नन्दयन्ती सती स्वं सुन्दरं मनोहरं
 मन्दिरं, यद्वा सुन्दरमिति राममित्यस्य विशेषणम् । जगामेत्य-
 न्वयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३८ ॥

प्राचीभागे इति । रागो लौहित्यम् अनुरागश्च तेन सह वर्त-
 मानः सरागः तस्मिन् धरणिं पृथिवीं एव विरहिणी रविरूप
 पतिविरहादिति भावः, तस्याः क्लान्त मलिन विरहदुःखात्
 तिमिरोद्गमाच्चेति भावे, वक्त्रं वदनं प्रारम्भश्च यस्मिन् तथाभूते
 अतएव समुद्रे अप्रकाशे प्राचीभागे पूर्वदिग्भागे तरणिविरहिणि
 क्लान्तमुद्रे समुद्रे इति पाठे तरणिः सूर्यः तद्विरहिणि तद्वियो-
 गिनि किन्तु सरागे सानुरागे परपुरुषरूपचन्द्रानुरागिणि सति
 एतेन प्राच्याः साधारणनायिकात्वं गम्यते । समुद्रे जलधौ क्लान्ता
 प्राप्ता मुद्रा चन्द्रदर्शनजतित उत्साहः येन तथोक्ते इत्यर्थः ।
 नीरजाना कमलानाम् आलौ पङ्क्तौ निद्रालौ निद्राविधेये
 निमोलितायामित्यर्थः, कुमुदे विकसति विकासं गच्छति,
 विकसितकुमुदे इति पाठे विकसित कुमुदं विकसितकुमुद
 सस्मिन् । चकोरे चन्द्रागृतपानलुब्धे इति भावः, निर्विकारे
 विषादशून्ये वृत्तसतीति भावः, आकाशे सायकाशे सर्वतश्चन्द्रा

स्वैरं कैरवकोरकान् विदलयन्, यूनां मनः खेलयन्,
अम्भोजानि निमोलयन्, मृगदृशां मानं समुन्मूलयन् ।
ज्योत्स्नाः कन्दलयन्, तमः कवलयन्, अम्भोधिसुहेलयन्,
कोकान् आकुलयन्, दिशो धवलयन्, इन्दुः समुज्जृम्भते ॥ ४० ॥

लोकसञ्चारात् दर्शनविषयतां गते इति भावः तमसि अन्धकारे
शमं शान्तिम् इति प्राप्ते तिरोहिते इति यावत् कोकलोके
चक्रवाकसमूहे “कोकश्चक्रवाक” इत्यमरः, सशोके अन्योऽन्य
विरहादिति भावः, कन्दर्पे कामे अमन्दः प्रभूतः दर्पः यस्य
तादृशे अतिप्रवृद्धे इत्यर्थः, कन्दर्पेऽनल्पदर्पे इति पाठेऽपि स
एवार्थः, सति शर्वरीसार्वभौमः निशानाथः किरणान् वितरति
वर्षति । ननु भविष्ये रामगापेऽत्यन्तनिःकटवर्त्तिनि कोकानां
मकस्मात् संहोत्पातनिमित्तभूतं पार्श्ववर्त्तिनामपि प्रियजनाना-
मनवलोकनात्तथोक्तमिति बोध्यम् । स्वधरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

स्वैरमिति । इन्दुश्चन्द्रः कैरवकोरकान् कुसुदकलिकाः
“कलिकाकोरकः पुमान्” इत्यमरः । स्वैरं शनैः शनैः विदलयन्
विकासयन्, यूनां तरुणानां मनः खेलयन् उल्लासयन् उद्दोषक-
त्वादिति भावः, खेदयन्निति पाठे विषादयन् विरहितत्वादिति
भावः । अम्भोजानि पद्मानि निमीलयन् सङ्कोचयन्, मृगदृशां
कामिनीनां मानं समुन्मूलयन् समुन्मोचयन् निराकुर्वन्नित्यर्थः,
ज्योत्स्नाः चन्द्रिकाः ज्योत्स्नामिति पाठान्तरं कन्दलयन् समु-
त्तेजयन्, तमः अन्धकारं कवलयन् यमन्, अम्भोधिं समुद्रम्
सहेलयन् वेलामतिक्रामयन्, कोकान् चक्रवाकान् आकुलयन्
व्यययन् अन्योऽन्यविरहजनकत्वादिति भावः, दिशः धवलयन्
शुभ्रीकुर्वन् समुज्जृम्भते समुदेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥ ✓

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सोमन्तिनीनां हृदि
 स्थातुं वाञ्छति मान एष, धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
 प्रोद्यन् दूरतरप्रसारितकरः कर्पत्यसौ तत्क्षणात्
 फुल्लत्कैरवकोपनिःसरदलिश्रेणोक्षपाणं शशी ॥ ४१ ॥

अद्यापीति । स्तन एव शैलदुर्ग गिरिरूपदुर्लङ्घ्यदेश-
 विशेष तेन विषमे दुरासदे सोमन्तिनीनां महिलानां हृदि
 एष मान, प्रियेषु कोपः अद्यापि अभ्युदितेऽपीत्यर्थः, स्थातुं
 वाञ्छति, धिक् इत्य तिरोधाय स्थित रिपुमिति शेषः ॥ इति
 क्रोधात् आलोहित इव आरक्त इव असौ शशी चन्द्रः तत्
 क्षणात् प्रोद्यन् प्रकर्षेण उद्य गच्छन् उत्तिष्ठन्निति यावत्,
 दूरतर यथा तथा प्रसारिता, विस्तारिता, कराः किरणा
 प्रसारितौ करौ हस्तौ च येन तथोक्त “बलिहस्ताश्वः करा.”
 इत्यमरः, सन् फुल्लत, विकसतः कैरवकोषात् निर्मीलित
 कुसुमादित्यर्थः, नि सरन्तौ निर्गच्छन्तौ या अलिश्रेणी भृङ्ग
 पङ्क्तौ सा एव क्षपाणम् अस्मि कर्षति आकर्षति प्रसह्य
 गृह्णातीत्यर्थः, क्षपाणस्य मालिन्यं प्रसिद्धम् उक्तञ्च दृढतर-
 निबद्धमुष्टेः कोपनिषस्य सहजमलिनस्य । क्षपाणस्य क्षपाणस्य
 केवलमाकारतो भेद इति । स्तनशैलदुर्गविषमे इत्यत्र स्तन
 शैलग्रिवरे इति, उद्यन् दूरतरप्रसारितकर इत्यत्र उद्यदूरतर-
 प्रसारितकर इति च पाठे स्तनाविव तुङ्गे उन्नते शैलग्रिवरे
 पर्वतशृङ्गे यत्र तथोक्ते । स्तनशैलशृङ्गस्य दुरारोहत्वात् तदन्त
 र्वर्तिनि हृदये स्थितस्य मानस्य सुतरा दुरासदत्वमिति भावः ।

उद्यन्तः स्फुरन्त, उद्यन्तौ च दूरतरं प्रसारिताः प्रसारितौ च

करौ च येन तथोक्तः । अतः स्तनशैलेति अलिश्रेणी-

यातस्यास्तमनन्तरं दिनकृतो वेशेन रागान्वितः
स्वैरं शीतकरः करं कमलिनीमालिङ्गितुं योजयन् ।
शीतस्पर्शमवाप्यं सम्प्रति तथा गुप्ते सुखाम्भोरुहे,
हासेनैव कुमुदतीवनितया वैलक्ष्यपाण्डूकृतः ॥ ४२ ॥

क्षपाणमिति च रूपकद्वयं क्रोधादिवेत्यतमेच्छा । प्रसारितकर
इति-श्लेषः तदेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४१ ॥

यातस्येति । अस्तं यातस्य अस्तं गतस्य दिनकृतः
सूर्यस्य अनन्तरं परतः वेशेन आकृत्या रागान्वितः रक्तवर्णः
अनुरागवाद्य रविर्यथारुणस्तया प्रतीक्षमानः चन्द्रोऽपीति भावः ।
शीतकरः चन्द्रः स्वैर यथाकामं कमलिनीं सूर्यप्रियामित्यर्थः
आलिङ्गितुं करं किरणं हस्तञ्च योजयन् सन् सम्प्रति तदैव
तया कमलिन्या सत्येति भावः, शीतस्पर्शमवाप्य पत्युः सूर्यस्य
उष्णस्पर्शादिति भावः, सुखाम्भोरुहे सुखम् अम्भोरुहमेव
तस्मिन् गुप्ते सहोचिते, युक्ते इति पाठेऽपि तथैवार्थः । रुहे
इति पाठान्तरम् । कुमुदती एव वनिता निजपत्नी तया
हासेनैव परनारोधर्षणदर्शनजनितमक्रोधपरिहासेनैवेत्यर्थः,
वैलक्ष्यं विनञ्जत्वम् अप्रतिभत्वं वा तेन पाण्डूकृतः नीरक्तीकृतः ।
यथा कथित् प्रेषितभर्तृका सती परनारी धर्षयितुं गतस्तया
चावमानितः स्वपत्रादिना दृष्टो लज्जातिरेकात् पाण्डुवर्णो
भवति तद्वदिति भावः । अत्र प्रसुते चन्द्रे परनारीकामुक
व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः “समासोक्तिः समैर्यत्र
कार्यलिङ्गविशेषैः । व्यवहारसमारोपः प्रसुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥”
इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

श्रीरामः सखीं प्रति ।

कर्पूरैः किमपूरि, किं मलयजैरालेपि, किं पारदैः
अचालि, स्फटिकान्तरैः किमघटि द्यावापृथिव्योर्वपुः ।
एतत्तर्कय कैरेवक्त्रमहरे शृङ्गारदोक्षागुरौ
दिक्कान्तासुकुरे चकोरसुहृदि प्रौढे तुषारत्विपि ॥ ४३ ॥
पञ्जरस्था सारिका सखीनां स्वमन्दिरगमनाशिर्धं पठति ।
चक्रक्रोडाकृतान्तस्तिमिरचयचमूस्फारसंहारचक्रं
कान्तासम्भो(यो)गंसाक्षी गगनसरसिजो राजते राजहंसः ।

कर्पूरैरिति । कैरेवाणां कुमुदानां क्लमं क्लान्तिं मालिन्य-
मित्यर्थः, हरतीति तथोक्ते कैरेवविकासिनीत्यर्थः, शृङ्गारस्य
आदिरसस्य दोक्षा उपदेशः नियमो वा तस्या गुरुराचार्यः,
तस्मिन् दिगेव कान्ता तस्या सुकुरः दर्पणः तस्मिन् चकोराणां
सुहृद् बान्धवः तस्मिन् तुषारत्विपि शीतरश्मी प्रौढे प्रकटतां
गते सति द्यावापृथिव्योः वपुः शरीरं विभाग इति यावत्
कर्पूरैः अपूरि किम् ? पूरितं किम् ? मलयजैः चन्दनैः आलेपि
किम् ? अलिप्तं किम् ? पारदैः तदाख्यैर्धर्तुभिः अचालि
किम् ? चालितं किम् ? स्फटिकान्तरैः स्फटिकमणिविशेषैः
अघटि किम् ? रचितं किम् ? एतत् तर्कय । सुत प्रकृते चन्द्र-
किरणव्याप्तजगति कर्पूरादिपूरिततया संशय इति सन्देहा-
लङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभो-
यितः” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

चक्रेति । चक्राणां चक्रवाकाणां क्रोडायाः कृतान्तः यमः
तेषां रात्रिविरहेण विच्छेदकत्वादिति भावः । तिमिरचयानाम्
अन्धकारचयानां या चमूः सेना तस्याः स्फारस्य विस्तारस्य

सम्भोगारम्भकुम्भः कुमुदवनवधूरोधनिद्रादरिद्रो

एनः क्षीरोदजन्मा जयति रतिपतेर्वीर्यनिर्माणशायः ॥ ४४ ॥

सखीषु गतासु ।

अङ्गेकत्वा जनकतनयां, द्वारकोटे स्तटान्तात्

पर्यङ्गाङ्गं विपुलपुलकां राघवो नम्रवक्त्राम् ।

वाणान् पञ्च प्रवदति जनः पञ्चवाणोऽप्रमाणै-

र्वीर्यैः किं मां प्रहरति, शनैर्व्याहरन्वानिनाय ॥ ४५ ॥

संहारे चक्रं चक्राकारास्त्रविशेषः, कान्तानां सम्भोगस्य साक्षो
साक्षाद्गृष्टा । कान्तासंयोगसाक्षीति 'पाठान्तरम् । गगनमेव
सरः सरोवरः तस्मिन् जायते इति तयोक्तः राजहंसः हंस-
विशेषः, यदा राजा चन्द्रः हंसः इव राजहंसः । सम्भोगस्य
मृद्गारस्य आरम्भे कर्मेणि कुम्भः पूर्णकलसः कुमुदवनान्येव बध्वः
नार्यः तासां रोधो निमोलनमेव निद्रा ता दरिद्राति अपनय-
तीति तयोक्तः रतिपतेः कामस्य वाणानां शराणां निर्माणे शायः
तीक्ष्णीकरणपापाणः क्षीरोदजन्मा क्षीरसागरजः देवः चन्द्रः
जयति विराजते । स्तम्भरा वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अङ्गेकत्वेति । द्वारकोटेः द्वारप्रान्तस्य तटान्तम् अग्र-
भावात्, तलान्तादिति पाठेऽपि तथैवार्थः, विपुलपुलकां कान्त-
स्पर्शेन सञ्जातबहुलोमाञ्चामित्यर्थः, नम्रवक्त्रां लज्जया अव-
नतवदनां जनकतनयां सीताम् अङ्गेकत्वा राघवः, जनो
लोकः पञ्चवाणान् कामस्येति शेषः प्रवदति कथयति, किन्तु
पञ्चवाणः कामः अप्रमाणैः असंख्यैः वाणैः मां किं कथं प्रहरति
इति शनैर्मन्दं मन्दं व्याहरन् सन् पर्यङ्गाङ्गं शय्योत्सङ्गम्
आनियाय नीतवान्, व्याहरन्निनायेत्यत्र व्याहरन्तीं जगा-

अन्योऽन्य बाहुपाशग्रहणरसभराशीलिनोस्तूत यूना-
 भूयोभूय प्रभूताभिमतफलभुजोर्नन्दतोर्जात एषः ।
 संसारो गर्भसारो नव इव मधुरालापिनो कामिनोर्मा
 गाढञ्चालिङ्ग गाढ स्वपिहि न हि न होति च्युतो बाहुबन्धः ॥ ४६ ॥
 वक्त्रे तत फणिलतादलवीटिका स्वे
 विन्यस्य चन्दनघनावृतपृग्गर्भम् ।

मेति पाठे इति व्याहरन्ती कथयन्ती जनकतनयामित्यस्य ,
 विशेषणम् पर्यङ्गं जगामेत्तन्वयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४५ ॥

अन्योऽन्यमिति । तत्र सम्भगसमये अन्योऽन्यं परस्परं
 बाहुपाशाविव तयोर्ग्रहणे धारणे यो रसभर रागातिशय,
 औत्सुक्यातिरेक इत्यर्थः तम् आशोलतयः सम्यक् प्रकटयत
 इत्यर्थः तयोः भूयो भूय पुन पुन प्रभूत प्रचुरम् अभिमतम्
 इष्टं फल सुरतसुखं भुञ्जाते इति तयोः अतएव नन्दतोः
 आनन्दातिशयमनुभवतो यूना तरुणयो गाढं गाढम् अति
 मात्रमित्यर्थः, माम् आलिङ्ग्य स्वपिहि निदाहि, नहि नहीति
 च मधुरालापिनो, मनोहरे जल्पतोः कामिनो, सीतारामयोः
 -गर्भे अन्तसारः उत्कर्षः, सुखातिशय इति भावः, यस्य तयाभूतः
 अतएव नव इव संसार एव जातः, बाहुबन्धः परस्पर बाहु
 संश्लेषः, च्युत शिथिलता गतः, निद्रावैशादिति भावः । मन्दा-
 क्रान्ता वृत्तम् ॥ ४५ ॥

वक्त्रे इति । तत्र किञ्चिन्निद्रावैशानन्तरं रामः स्वे वक्त्रे
 वदने चन्दनेन घनेन कर्पूरेण च आवृतः संयुक्तः पूगः गुवाकः
 गर्भे अन्तर्यस्या तां फणिलतादलवीटिकां ताम्बूलीदलवीटिकां

रामोऽब्रवीदयि गृहाण सुखेन बाले ।

तच्छङ्गना तदधरं मधुरं प्रपातुम् ॥ ४७ ॥

मन्द मन्दं जनकतनया ता चतुर्धा विधाय

स्त्रैरं जङ्गे तदधरमधु प्रेमती मौलिताची ।

मेने तस्यास्तदनु कवलात् धर्मकामार्थमोचान्

राम काम मधुरमधर ब्रह्म पीत्वापि तस्या ॥ ४८ ॥

सुप्ताया सीताया राम ।

भाति स्य चित्तस्थितरामचन्द्र संतुल्यतो निर्गमशङ्कयेव ।

स्तनोपरि स्थापितपाणिपद्मा, कृष्णानिद्रा हरिणायताची ॥ ४९ ॥

विन्यस्य निधाय तच्छङ्गना तस्य ताम्बूलवोटिकाप्रदानच्छलेन

मधुरं तस्या अधरम् अधरानृत प्रपातु प्रकर्षेण आस्तादयितुम्

अयि बाले ! सुप्ते सीते ! सुखेन गृहाण इति अब्रवीत् ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मन्दमिति । जनकतनया सीता ता वोटिका चतुर्धा

विधाय विभज्य तस्य रामस्य अधरमधुनि यत् प्रेम अनुराग

तस्मात् मन्द मन्द शनै शनै स्त्रैरं स्वाभिमत यथा तथा जङ्गे

हृतवती, जग्राहेत्यर्थः । (एकदैव ग्रहणे तदधरमधुन सम्यगलाम

इति मन्दं मन्दमित्युक्तम्) तदनु तदनन्तर तदग्रहणात् परं

मौलिताची तदधरस्पर्शरसात् आमीलितलोचना सती तस्या

वोटिकायाः कवलान् यासान्, चतुर इति भावः, धर्मकामार्थ-

मोचान् चतुर्वर्गान्, तन्नाप्तिसमानिति भावः, रामोऽपि तस्याः

मधुरम् अधरं पीत्वा तमेवाधरं ब्रह्म ब्रह्मानन्दसममिति भावः,

मेने—एतदधिकं—ब्रह्मसुखं नास्तीत्यमन्यत । मन्दाक्रान्ता

वृत्तम् ॥ ४८ ॥

भातीति । हरिणायताची नृगाची सीता स्तनयोरुपरि

तत्र सीतावक्षःस्थलस्थं भ्रमरमवलोक्य । (क)

मदनदहनशुष्यत्क्लान्तकान्ताकुचान्त-

र्हृदि मलयजपङ्के गाढवडाखिलाङ्घ्रिः ।

उपरि विततपक्षो लक्ष्यतेऽलिनिर्मग्नः

शर इव कुसुमेषोरेष पुङ्खावशेषः ॥ ५० ॥

स्थापितं पाणिपद्मं करकमलं यथा तथाभूता छद्मना क्लृप्तेन
आप्ता गृहीता निद्रा यथा तादृशी अत एव निर्गमशङ्कया
चित्तस्थितो यो रामचन्द्रः तं संरन्ध्रतोव वर्द्धिर्गन्तुमददतीवेति
भावः, भाति स्म रराज । छद्मातनिद्रा हरिणायताक्षीत्यत्र
सञ्जातनिद्रा सरसोरुहाक्षीति पाठान्तरं सुगमम् । उत्प्रेक्षा-
लङ्कारः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(क) तत्र सीतावक्षःस्थलस्थं भ्रमरमवलोक्येत्यत्र तत्र
मैथिलसुतोरःस्थलनिक्षिप्तयक्षकदर्दमे सानन्दपतितं भ्रमर-
मानोक्तेति पाठे मैथिलसुता सीता तस्याः उरःस्थले वक्षसि
निक्षिप्तः निहितः यः यक्षकदर्दमः यक्षाणां प्रियः कर्दमः
“कुङ्कुमागुरुकस्तूरी-कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं
नामती यक्षकर्दमः ॥” इत्युक्ती गन्धचूर्णविशेषः तत्र ।

मदनेति । मदनदहनेन कामाग्निना शुष्यन्ती अत एव
क्लान्ती यौ कान्तायाः सीतायाः कुचौ स्तनौ तयोरन्तर्हृदि
मध्यहृदये मलयजपङ्के चन्दनपङ्के गाढं यथा तथा वडा लग्नाः
अखिलाः ममगा अङ्घ्रयः चरणा यस्य तथोक्तः, उपरि वितती
विस्तृती पक्षौ येन यस्य वा सः अलिः भ्रमरः एषः पुङ्खावशेषः,

अत्रावसरे । पृथुलजघनभारं मन्दमान्दोलयन्ती
 मृदुचलदलकान्ता प्रस्फुरत्कर्णपूरा ।
 प्रकटितभुजमूलादर्शितस्तन्यलीना
 प्रमदयति पतिं द्राक् जानकी व्याजनिद्रा ॥ ५१ ॥
 श्रीरामपादाः ।

निद्राणस्त्रीनितम्बास्वरहरणरणमेखलारावधावत्-
 कन्दर्पावहवाणव्यतिकरतरलाः कामिनो यामिनीषु ।

वृन्तमात्रावशिष्टः कुसुमेपोः कामस्य शर इव निमग्नः लक्ष्यते
 दृश्यते । चतुप्रेक्षालङ्कारः । मानिनी वृत्तम् ॥ ५० ॥

पृथुलेति । पृथुलः विगालः जघनभारः, कटिपुरोभागः
 तं मन्दं यथा तथा आन्दोलयन्ती मञ्चालयन्ती मृदु मन्दं
 यथा तथा चलन् मन्दमानः अलकानां चूर्णकुन्तलानाम्,
 “अलकाश्चूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः, अन्तः प्रान्तदेशः यस्याः तथोक्ता
 प्रस्फुरन् प्रकर्षेण उल्लसन् कर्णपूरः कर्णभूषणं यस्याः सा
 प्रकटितया अनावृतयेत्यर्थः, भुजमूलया दर्शिता स्तनयोरियं
 स्तन्या स्तनसम्पन्निनी लीला विनासः यथा तथाभूता व्याजेन
 कपटेन निद्रा यस्याः सा हृद्यनिमीनितेति भावः, जानकी
 द्राक् भटिति पतिं रामं प्रमदयति प्रकर्षेण उल्लासयतीत्यर्थः ।
 मृदु चलदलकान्तेत्यत्र पृथुचलदलकायेति पाठान्तरम् । मानिनी
 वृत्तम् ॥ ५१ ॥

निद्राणेति । यामिनीषु रात्रिषु ते प्रसिद्धाः कामिनः सक्रामाः
 श्रीरामपादाः श्रीराम इति भावः, निद्राणा निद्रावती या स्त्री
 पत्नी, सीतेत्यर्थः, तस्या नितम्बात् अस्वरहरणेन वसनहरणेन
 रणन्ती स्वनन्ती या मेखला काञ्ची तस्या रावेण रणनेन धावन्

ताडङ्गोपान्तकान्तग्रथितमणिगणोद्गच्छदच्छच्छटाभिः

व्यक्ताङ्गासुङ्गकम्पा जघनगिरिदरीमाश्रयन्ते अश्रयन्ते ॥ ५२ ॥

जानकी प्रबुद्धा ।

सृष्टयति च विभेति प्रेमतो बालभावा-

न्मिलति सुरतसङ्गेऽप्यङ्गमाकुञ्चयन्ती ।

स्फुरन्नित्यर्थः, यः कन्दर्पः कामः तेन आब्रुद्धाः संहिताः ये बाणाः शराः तेभ्यः व्यतिकर' भयं तेन तरला चपलाः, कामातिशयात् त्वरावन्त इत्यर्थः, यदा तरला, आत्मानं गोपायितुं व्यग्रा इत्यर्थः, अन्योऽपि चौर्यं कुर्वन् केनापि ज्ञातः पश्चात् धारणार्थं मनुसृत, आत्मानं गोपायितुं व्यग्री भवतीति भावः । निद्राणेत्यत्र निद्रात्विति, कन्दर्पावडेत्यत्र कन्दर्परब्धेति च पाठान्तरे स एवार्थः, ताडङ्गयोः हस्ताभरणविशेषयोरुपान्तेषु कान्ताः रमणीयाः ग्रथिताः व्यतिविद्धाः ये मणिगणाः तेभ्यः उद्गच्छन्त्यः निर्गच्छन्त्य या अच्छा निर्मिता, च्छटाः दीप्तयः, प्रभा इत्यर्थः, ताभिः व्यक्तानि प्रकाशितानि अङ्गानि येषां तथोक्ताः, तेषां च चौर्येऽपि आत्मानं गोपायितुमशक्ता इति भावः अत एव तुङ्गो महान् कम्पः भयजनित इति भावः, सात्त्विकश्च येषां तथाभूताः सन्तः जघन एव गिरिदरी पर्वतशुद्धा ताम् आश्रयं निर्भयस्थानं अश्रयन्ते, (शुद्धासु प्रविष्टाश्चौरा न ज्ञायन्ते इति भावः । एतत्पदं साधारणमपि अत्र विशेषेण व्याख्यातम् । अत्र प्रकृते रामे कामिनि अप्रकृतचौरव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, — "समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रकृतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥" इति लङ्कारशास्त्रम् । सुश्रूयतः शृणुतम् ॥ ५२ ॥

सृष्टयतीति । प्रेमतः प्रेमवशात् सृष्टयति तादृशं सुरत-

अहह ! न हि न हीति व्याजमप्यालपन्ती

स्मितमधुरकटाक्षैर्भावमाविष्करोति ॥ ५३ ॥

ओरामः सानन्दं जानकीवाग्विलासमुल्लासयति ।

वाचां गुम्फेन रम्भाकरकमलदलोदारसञ्चारचञ्च-

त्तन्वीसञ्जातमञ्जुस्वररणनशतोद्गारताराक्षरेण ।

प्रत्यग्रीविद्रुनाकट्टुमकुसुमनवामोदसंमो(वा)दमैत्री-

पात्रीभूतेन धात्रीं युवतयति चिरस्थाविरां रामराज्ञो । ५४ ॥

माक्राह्यतीत्यर्थः, बालभावात् मौढ्यात् विभेति च त्रस्यति च ।

अङ्गमाकुञ्चयन्ती संवृण्वन्ती अपि सुरतसङ्गे मिलति संजति,

अहह ! न हि न हि इति व्याजं कपटनिषेधमिति भावः,

आलपन्ती जल्पन्ती अपि स्मितेन मन्दहासेन मधुराः मनो-

हारिणः कटाक्षाः अपाङ्गविलोकितानि तैः भावं मानसं रागम्

आविष्करोति प्रकटयति । मालिनी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

अपि च । अरण्यं सारङ्गैर्गिरिकुहरगर्भाद्य हरिभि-

दिशो दिङ्मातङ्गैः श्रितमपि वनं पङ्कजवनैः ।

प्रियाचक्षुर्मध्यस्तनवदनसौन्दर्यविजितैः

सतां माने स्नाने मरणमथवारण्यशरण(गमन)म् ॥५५॥

आश्रय इत्यर्थः तेन वाचां गुम्फेन रचनया “सन्दर्भो रचना गुम्फः” इत्यमरः, चिरस्थाविरां स्थविरा एव स्थाविरा चिरं स्थाविरां चिरस्थाविरां अतिवृद्धामिति यावत् धात्रीं पृथिवीं युवतयति युवतिं करोति रसवती करोतीति यावत् । एतेनास्याः मधुरस्वरः वृद्धामपि रसयतीति भावः । रणनशतोद्गारे-त्यत्र सरसतरेति, युवतयति चिरस्थाविरामित्यत्र सुरभयति चरस्थावगमिति पाठे सरसतरः अतिशयेन रसवान्, उद्गार इत्यस्य विशेषणम् । चरस्थावरा चरिण्युस्थासुरूपं, सुरभयति आमोदयति, उल्लासयतीत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५४ ॥

अरण्यमिति । प्रियाया सीताया चक्षुषी नेत्रे मध्यं कटिदेशः स्तनौ पयोधरो वदनं मुखं तेषां सौन्दर्येण विजिताः विशेषेण जिताः यथाक्रमं परिभूताः तैः सारङ्गैः शृगैः, चक्षुर्विजितैरिति भावः, अरण्यं वनं, हरिभिः किरिदैः, मध्यविजितैरिति भावः, ‘सिंहो शृगेन्द्र पञ्चास्यो हृद्यश्च केशरी हरिः’ इत्यमरः, गिरेः पर्वतस्य कुहराणि गह्वराणि तेषां गर्भाः अन्तराणि, दिङ्मातङ्गैः दिग्गजैः, स्तनविजितैरिति भावः, दिशः, पङ्कजवनैः कमलसङ्घैः, मुखविजितैरिति भावः, वनं जलम् अपि श्रितम् आश्रितम् । तथाहि सतां साधूनां, सम्भावितानामिति भावः, माने स्नाने स्नाने सति मरणम्, अथवा अरण्यशरणं अरण्याश्रयणम्, अरण्यं गमनं, हरशरणमिति च पाठान्तरं. श्रुमिति शेषः । अत्र

अयि प्रिये ! पश्य ।

दृष्ट्वा मुखं ते सरसीरुहाणि भृङ्गाचमालां जगृहुर्जपाय ।
एणीदृशस्तेऽप्यवलोक्य वेणीं भोगं भुजङ्गाधिपतिर्जुगोप ॥ ५६ ॥
दृष्ट्वा सुवर्णं दहते स्वदेहं चिन्नेप वर्णं, तव दन्तपङ्क्तिम् ।
विलोक्य तूर्णं मणिवीजपूर्णं फलं विदीर्णं किल दाडिमस्य ॥ ५७ ॥

सामान्येन विशेषमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वेति । हे प्रिये ! सरसीरुहाणि पद्मानि ते तव मुखं
दृष्ट्वा जपाय मन्त्रजपेन देवान्—आराधयितुमिति भावः,
भृङ्गा एव अचमाला जपमाला तां जगृहुः गृहीतवन्ति,
पराजिताः पुनरुत्कर्षलाभाय तपस्यन्तीति भावः । भुजङ्गाना-
मधिपतिः नागराज, एणीदृश, भृङ्गाद्याः ते तव वेणीं केश-
पाशम् अवलोक्य भोगं स्वदेहं जुगोपे विवरे संवृतवान्, लज्ज-
येति भावः । दृष्ट्वा मुखं ते इत्यत्र वक्तुं वनान्ते इति, वेणी
भोगमित्यत्र वेणीमङ्गमिति च पाठे वनान्ते जलमध्ये वक्तुं
वदनम् अवलोकेति क्रिययान्वेति । इन्द्रवज्रा वृत्तं “स्यादिन्द्र
वज्रा यदि तौ जगौ ग,” इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वेति । सुवर्णं काञ्चनं तव वर्णं दृष्ट्वा स्वदेहं दहने अग्नौ
चिन्नेप, तव दन्तपङ्क्तिं विलोक्य मणिवत् बीजानां पूराः
सङ्गा यस्य यत्र वा तत् दाडिमस्य फलं तूर्णं शीघ्रं विदीर्णं
किलेत्युत्प्रेक्षा । दृष्ट्वेत्यत्र स्वर्णमिति, वर्णमित्यत्र कान्तिमिति,
मणिवीजपूरमित्यत्र मणिवीजपूर्णमिति पाठे सुवर्णमिति स्वर्ण-
मित्यस्य विशेषणं, कान्तिं विलोकेति क्रियायाः कर्म । मणय-
इव बीजानि तैः पूर्णं मणिवीजपूर्णमिति । उपजाति वृत्तम् ॥ ५७ ॥

वदनममृतरश्मिं पश्य कान्ते । तवीव्याम्
 अनिलतुलनदण्डेनास्य वार्धौ विधाता ।
 स्थितमतुलयदिन्दु खेचरोऽभूलघुत्वात्
 क्षिपति च परिपूर्य्ये तस्य तारा किमेता १ ॥ ५८ ॥
 (सीता सपरिहासम्) ।

रमण । चरणयुग्मं तावक भावयित्वा
 मधुरगिरमुदार रामदासी ब्रवीमि ।
 कृतमपि गुरु धात्रास्वाद्य निर्णीयता मे
 वदनममृतरश्मेर्मण्डल वा प्रियेण ॥ ५८ ॥

वदनमिति । हे कान्ते । पश्य अवलोकय । उर्व्या
 पृथिव्या, स्थितमिति उभयत्रान्वेति, तव वदन-वार्धौ वारिधौ
 स्थितम् अमृतरश्मि चन्द्रम् अनिल वायुरेव तुलनदण्ड तेन
 आस्य उभयकोट्यो समावेश्येति भावः, अतुल्यत् तौल्यमास
 किन्तु इन्दु अमृतरश्मि लघुत्वात् खेचरोऽभूत् ऊर्ध्वं गत
 इति यावत्, गुणगौरवाच्च तव वदनमत्र स्थितमिति भावः
 इदानीमपि तस्य चन्द्रस्य पूर्य्ये पूरणाय तव मुखलावण्यस्य
 सम्यक् प्राप्तये इति भावः, एता तारा नक्षत्राणि क्षिपति च
 समन्तात् योजयति च, विधातेति कर्तृपदम् । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

ननु सिताखण्डयेदल्पतर गुडस्तु बहुतर, तत् किम्
 आकारगौरवात् गुणाधिक्यमित्यत आह, रमणेति । हे रमण
 प्रिय । रामदासी अहं तव इदं तावक त्वत्सम्बन्धि चरणयुग्मं
 भावयित्वा चिन्तयित्वा मधुरगिर मधुरभाषिणम् उदार
 महात्मा त्वा ब्रवीमि पृच्छामोत्यर्थं, प्रियेण कान्तेन त्वया

सीतां मनोहरतरां गिरमुद्गिरन्ती-
 मालिङ्ग्य तत्र वुभुजे परिपूर्णकामः ।
 रामस्तथा, त्रिभुवनेऽपि यथा न कोऽपि
 रामां भुनक्ति वुभुजे न च भोक्ष्यतीशः ॥ ६० ॥
 शृङ्गुरभिसुवर्णस्कीतकक्षापुटोद्य-
 मलितभुजलतायाः सम्पुटानिङ्गितायाः ॥

धावा विधावा गुरु कृतमपि मे मम वदन्म् अमृतरश्मे-
 र्मण्डलं वा आम्वाद्य पानेन दर्शनेन चानुभूय निर्णयितां
 कितरदनयोगुर्गु इत्यवधार्यताम् ; गुणातिरेक एक गौरव-
 हेतुरिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

सीतामिति । —रामः—तत्र शयनमन्दिरे मनोहरतराम् अति
 मनोहरां, वाचमित्यस्य सीतामित्यस्य च विशेषणं, गिरं
 वाचम् उद्गिरन्तीम् आनयन्तीं सीताम् आलिङ्ग्य परिपूर्ण-
 कामः परितृप्तमनोरथः—सन्—तथा वुभुजे भुक्तवान्, यथा
 त्रिभुवने त्रिलोक्या कोऽपीशः प्रभुः रामां कान्तां न भुनक्ति,
 न वुभुजे न च भोक्ष्यति, (कालत्रयातीतं रामस्य सीतासम्भोग-
 सुखमिति भावः । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ ६० ॥

मृद्विति । शृङ्गुः कोमलः सुरभिः सुगन्धः सुवर्णः काञ्चन-
 वत् शोभनवर्णः स्कीतः मांसलः यः कक्षापुटः बाहुमूल-
 मित्यर्थः, तस्मात् उद्यन्तो उदयमाना नलिता मनोहारिणी,
 “नलितं त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः, भुजलता यस्याः तथाविधायाः
 सम्पुटेन सम्पुटारथेन रमणव्यापारविशेषेण आनिङ्गिता तस्याः ;
 (उक्तञ्च—“उत्तानसुप्तप्रमदोपरिस्थः कक्षां समावर्त्य यदूरं
 युग्मम् । सम्मर्दयान् स्नानमण्डलं यद्रमेत स स्यात् किल

सुरत-रसवशाया राघवस्य प्रियाया
 हरति हृदयतापं कापि दिव्या स्तनयोः ॥ ६१ ॥
 आगामिदीर्घविरहं चिरमादिरासीत्
 ज्ञात्वेव रङ्गभवनेऽद्भुतकामकेलिः ।
 श्रुत्वा तथा गिरमपूरयदुल्लसन्तीम्
 उद्गीर्णकर्णरमणां चरणायुधानाम् ॥ ६२ ॥

सम्प्रुटाख्यः ॥” इति । अत एव सुरतरसेन वशा वशङ्गता तस्याः
 प्रियायाः सीतायाः दिव्या कापि अनिर्वचनीया स्तनयोः
 कुचगोभा राघवस्य रामस्य हृदयतापं हरति नाशयति, सुख-
 मतिमात्रं जनयतीत्यर्थः । एतच्च दुःखाभाव एव सुखमिति
 मतानुसारादुक्तम् । भालिनी वृत्तम् ॥ ६१ ॥

आगामीति । रङ्गभवने ‘सुरतागारे अद्भुतकामकेलिः
 अद्भुतसुरतोत्सवः, तयोरिति शेषः, आगामिदीर्घविरहं ‘दण्डका
 रणप्रवेशात् रावणहरणेनेति भावः, ज्ञात्वेव चिरं दीर्घकालं
 व्याप्य आविरासीत् समपश्यतेत्यर्थः, तथा उल्लसन्ती विवर्द्ध-
 माना मती चरणायुधानां कुक्कुटानाम् उद्गीर्णं कर्णाभ्यां रमणं
 सुरतोत्सवमनोहरवचनसुखं यथा तथाभूतां सुरतसुखविबोधिनी-
 मिति भावः, गिरं वाचं, प्रभातसूचिकामिति भावः, श्रुत्वा
 अपूरयत् पूर्णतामगमत्, सुरतव्यापारो निवृत्त इति भावः ।
 श्रुत्वा तथा गिरमपूरयदुल्लसन्तीमुद्गीर्णकर्णरमणामित्यत्र श्रुत्वा
 तयोर्गिरमपूरयदोतुपत्तीमुद्गीर्णकर्णरमणामिति पाठे तथा
 तयोः सीतारामयोः गिरम् अन्योऽन्यानुरागवतीमिति भावः,
 श्रुत्वा आकर्ण्येत्यत्र प्रेक्षा, चरणायुधानां कुक्कुटानाम् उद्गीर्णम्
 उद्दीरितं वचनं, प्रभातसूचकमिति भावः, तस्य कर्णयोः सरणं

एष श्रील-ङ्गनूमता विरचिते श्रीमन्नटानाटके,
वीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मिश्र-श्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सज्जोक्तते,
वैदेहीसुरताभिधोऽत्र गतवानङ्को द्वितीयो महान् ॥ ६६ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

भुक्त्वा भोगान् सुरम्यान् कतिपयदिवसान् राघवो धर्मपत्न्या
सार्धं वर्द्धिष्णुकामः श्रवणमुनिपितुः प्राप ह्य ! शापकालम् ।

प्रवेशो यस्याः ता कुक्कुटशब्दान् शृण्वतीमिति भावः, श्रोतु-
पत्नीम् अपूजयत् अर्चयामास, प्रशशस्वेत्यर्थः, विद्वानाथ कुक्कु-
टानां शब्दं श्रुत्वैव तान् घ्नन्ति ततश्च तदभावात् प्रभातज्ञान-
विरहेण अजस्रमहं प्रवर्ते इति कामकेलेराशय इति बोध्यम् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

एष इति । वैदेही सीता तस्याः सुरतं सम्भोगः अभिधा-
यस्य तथाभूतः । अन्यत् सुगमम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकद्वितीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ २ ॥

भुक्तेति । राघवो रामः धर्मपत्न्या सीतया सार्धं वर्द्धिष्णु-
कामः प्रहृष्टदृष्टः सच्चित्त्वर्थः, कतिपयदिवसान्, अत्यन्तसंयोगे

धत्तेऽकस्माद्विवस्वान् मलिनकिरणता हा । महोत्पातहेतोः
 उल्कादण्ड प्रचण्ड प्रपतति नभसः, कम्पते भूतधात्री ॥ १ ॥
 दिग्भागो धूसरोऽभूत् अहनि बहुतरा स्फारताराः स्फुरन्ति,
 स्वर्मानोर्भान्वीयं ग्रहणमसमये, रौधिरो शक्रवृष्टि ।

द्वितीया । कतिपयसमयमिति पाठान्तरं, सुरम्यान् भुज्यन्ते
 इति भोगा. सुखानीत्यर्थं तान्, सुरम्यानित्यत्र सुरङ्गानिति
 पाठे स एवार्थः, भुक्त्वा सम्भुज्य, भोगानाञ्चाष्टविधत्वमुक्तं यथा
 —(सुगन्धि वनिता वल्ल गीत ताम्बूजभाजनम् । वाहनं भूषणं
 चेति भोगाष्टकमुदोरितम् ॥ इति । केचित्तु राघवा दशरथ. धर्म
 पत्न्या सार्द्धं वर्द्धिष्णुकाम अपूर्णविषयामिलाप इति व्याचक्षते ।
 श्रवणमुनिपितु. यज्ञदत्तनाम्नो वैश्यतपस्विनः शापकालं
 प्राप, हा इति खेदे । एकदा भृगुया गतो राजा दशरथ. वनगज-
 भ्रमेण निशि शब्दवेधिना शरेण जलकलसं पूरयन्तं यज्ञसुतं
 श्रवणाख्यमुनिम् अदृष्ट्वैव जघान । अथास्य पित्रा यज्ञदत्तेन
 शप्त —‘त्वमपि अस्यामेव अवस्थायामहमिव पुत्रशोकात्
 परलोकं गमिष्यसि’ इति रामायणकथा । अत्रान्तरे दुर्निमित्ता
 न्यासन् इत्याह, धत्ते इति ।—विवस्वान् सूर्य अकस्मात्
 सहस्रा मलिनकिरणता मलिनप्रभतां धत्ते दधारेत्यर्थः, भूतार्थे
 वर्तमानप्रयोगश्चिन्त्यः । हा विपादे । धत्तेऽकस्मादित्यत्र
 धत्ते तस्मिन् इति पाठे तस्मिन् तत्र समये. इत्यर्थः, महान्
 उत्पात अमङ्गल तस्य हेतो. प्रचण्ड भीषण. उल्कादण्ड.
 दण्डाकृति. अग्निशिखाविशेष, नभसः आकाशात् प्रपतति,
 भूतधात्री पृथ्वी कम्पते । स्वधरा हृत्तम् ॥ १ ॥

दिग्भाग इति । दिशा भागः दिग्भाग, धूसरः रजस्वलः

मध्याह्ने ध्वाङ्घोषः, श्वगणरुतमतिस्फीतफेरुप्रचारी

वारं वारं गभीरः प्रलय इव महाकालचोत्कारघोषः ॥ २ ॥

अत्रान्तरे दशरथस्य चेष्टा ।

रामे नयचयं दृष्ट्वा लोकधर्मसहस्रं यत्

यौवराज्याभिषेकाय नृपे मतिरभूत्ततः ॥ ३ ॥

अभूत्, अहनि दिवसे बहुतराः बहुसंख्याः स्फारताराः प्रवृद्धानि
नक्षत्राणि स्फुरन्ति प्रकटतां गच्छन्ति, असमये अमावस्यादि-
व्यतिरिक्तकाले इति यावत्, स्वर्मानोः राहोः भानवीयं सौरं
ग्रहणं ग्रामः, रौधिरो रुधिरमयो शक्रस्य वृष्टिः, विन्दुवृष्टिरिति
पाठान्तरम् । मध्याह्ने ध्वाङ्घाणां कात्तानां घोषः शब्दः, श्वगणानां
सारमेघाणां रुतं रवः, मध्याह्ने ध्वाङ्घोषः श्वगणरुतमित्यत्र
मध्याह्नीर्द्धास्यकाशश्वगणरुतमिति पाठे मध्याह्ने ऊर्द्धं ऊर्द्धगतः
आस्यकोशः सुखसम्पुटः यस्य तथाभूतः श्वगणः सारमेघकुलं
तस्य रुतं रव इत्यर्थः, अतिस्फीतानाम् अतिप्रवृद्धानां फेरुणां
शृगालानां प्रचारः सर्वतः सञ्चारः, वारं वारं पुनः पुनः
गभीरः भीषणः प्रलय इव कल्पान्तकाल इव महाकालस्य
सहारिणो रुद्रस्य चोत्कारघोषः हृद्धारध्वनिः, अभूदिति सर्वत्र
योज्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २ ॥

रामे इति । ततः उत्पातदर्शनानन्तरं रामे नयचयं राज-
नीतिसामग्र्यं लोकधर्मसहस्रं लोकाचारानुमतं धर्मसहितञ्च यत्,
वृत्तं-तदिति शेषः, दृष्ट्वा स्थिते नृपे राजनि दशरथे यौवराज्ये
अभिषेकः तस्मै, रामस्येति शेषः, मतिः बुद्धिः, अभूत् आसीत् ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

सुमन्त्रो वह्निर्निसृत्य नागरान् प्रति ।

स्त्रीया जरासुपगतामवलोक्य राजा

रामश्च राज्यवहनक्षममाकलय्य ।

राज्याभिषेकपरमोत्सवस्य कर्तुं

व्यादिष्टवान्, पुरजना । कुरुत प्रमोदम् ॥ ४ ॥

रामाभिषेके मदविह्वलाया कक्षाचुरतो हेमघटस्तरुण्या ।

सोपानमारुह्य चकार शब्द ठठ ठठ ठ ठठठ ठठ छ ॥ ५ ॥

अथ कैकेयी [स्वगतम्] । पतितमिदमनर्थान्तरम् । (क)

[राजानमुपसृत्य प्रकाशम्] । जयति जयति महाराज ।

दशरथ । कैकेयि । इत आगम्यताम् । प्रविश्य कैकेयी

एवमेव कथयति राजानम् । किन्तु ? अमङ्गलेय बधू ।

स्त्रीयामिति । राजा स्त्रीया जरा वार्द्धकम् उपगताम् उप
स्थिताम् अवलोक्य राम राज्यवहनक्षमश्च आकलय्य विविच्य
अस्य रामस्य राज्याभिषेक एव परम महान् उत्सव तं कर्तुं
व्यादिष्टवान् आज्ञापयामास अस्मानिति शेष हे पुरजना ।
नगरवासिन । प्रमोदम् आनन्द कुरुत अनुभवत । वसन्त
तिलक वृत्तम् ॥ ४ ॥

रामाभिषेके इति । रामस्य अभिषेके अभिषेकसमये मदेन
उल्लासेन विह्वला परवशा तस्या तरुण्या युवत्या कक्षात् भुज
मूलात् च्युतो निपतित हेमघट सौवर्णजलकलस सोपानम्
अधिरोहणोम् आरुह्य प्राप्य ठठ ठठ ठ ठठठ ठठ छ इत्येव
शब्द चकार । अभिषेकस्य प्रजानामतीवानन्दहेतुत्वमुक्त
भवतीति भाव । उपजाति वृत्तम् ॥ ५ ॥

(क) अथ कैकेयीति । अनर्थान्तरम् अपरोऽनर्थ इत्यर्थः,
अन्यदमङ्गलमिति यावत् ।

यतोऽस्या आगमनानुपदमेव महोत्पाता दृश्यन्ते, तदेनां दूरतो निःसारय, मद्यश्च प्राक् स्वीकृतं वरद्वयं प्रदीयताम् । तदेव सोतालक्ष्मणमहितस्य रामस्य वनप्रयाणं भरतस्य चक्रवर्त्तित्वेऽभिप्रेकः ।

ततो दशरथः । हा रामचन्द्र ! प्राणाधिकप्राण ! त्वयि किमेतदापतितम् [इति मूर्च्छति । समाश्वस्य । आकाशे] भूपुत्री (ख) तव पत्नी, तथापि तस्या भुवः परिग्रहणमनुचितमिदमिति कृत्वा कैकेयो त्वां निवारयति ।

ततः सुमन्त्रः । [स्वगतम् ।] राज्ञ एषोऽभिप्रायस्तत् स्वयमेव गत्वा रामचन्द्राय निवेदयामि [इति निष्क्रान्तः ।] [उपसृत्य च] जयति जयति श्रीरामचन्द्रः । भृत्यस्ते सुमन्त्रोऽस्मि निवेदयामि आम्नानमिदमन्यच्च ।

श्रुत्वैव केकयसुता नगरीजनानां
माङ्गल्यमुन्मदकलाकुलवारयोपम् ।
तुभ्यं श्रियं न्यसति शक्रसखे नरेन्द्रे,
प्राक् स्वीकृतं वरयुगं समयाचतैनम् ॥ ६ ॥

(ख) भूपुत्रीति । तव पत्नी सोता भूपुत्री पृथिव्या दुहिता, तथापि तथाच तस्याः भुवः खया इति भावः ।

श्रुत्वेति । शक्रसखे इन्द्रमित्रे नरेन्द्रे राजनि दशरथे तुभ्यं श्रियं राजन्तर्क्षीं न्यसति अर्पयति मति, अर्पयितुमुद्यते सतीति यावत्, केकयसुता कैकेयी नगरीजनानां पुरवासिनाम् छन्दसा चक्षासपूर्णेत्यर्थः, कलाकुला कला नृत्यगीतादिः तथा आकुला आसक्ता वारयोपा वैश्या यस्मिन् तथाभूतं माङ्गल्यं मङ्गलौक्यं

तदेव वरयुगम् ।

रामो यातु वनं चतुर्दश समा मूर्द्धा जटा धारयन्
वन्द्या वृत्तिमुपागतो विरचिता सीतासखः सानुजः ।
राज्यं सानुचरं समुद्रतमिदं संन्यस्यता मत्सुते,
श्रुत्वैवं स तु निर्दयावच इदं भूमिं गतो विह्वलः ॥ ७ ॥

(अत्र दाक्षिणात्यपुस्तकपाठः कैकेयी आत्मगतम् । प्राप्तः
किल मदवाग्बन्धकालः तर्हि द्रुतं राजानं भरतराज्यं प्रार्थये
न खलु कालक्षेपः श्रेयसे । [रहसि उपगम्य प्रकीर्णम् ।]
राजन् ! अमङ्गलीयेय वधूः, यतोऽस्या आगमनमात्रेण
महोत्पाताः सम्भवन्तीति ।

तानुत्पातानवेक्ष्य क्षितिपमथ दशस्यन्दनं क्रन्दयन्ती
लोकान् शोकानलौघैः शिव शिव तरसा भस्मसात् कुर्वतीव ।

श्रुत्वैव आकर्ण्यैव एन राजानं प्राक् पूर्वं स्वीकृतम् अङ्गीकृतं वर-
युगं वरद्वयं समयाचत प्रार्थितवती । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

राम इति । रामः सीतासखः सानुजः, सलक्ष्मणः सीता-
लक्ष्मणसहित इत्यर्थः, चतुर्दश समा वत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया, व्याप्येत्यर्थः, मूर्द्धा शिरसा विरचिता-जटां धारयन्
वन्द्या वृत्तिम् आरण्यजीविकाम् उपगत आश्रितः सन् वनं
यातु गच्छतु । इदं समुद्रत समुद्रं सानुचरं स्वगणसहितं राज्यं
मम सुते भरते सन्न्यस्यता संन्यस्तं भवतु । स तु राजा एवम्
इत्यम् इदं निर्दयायाः कैकेयीः वचः श्रुत्वा आकर्ण्य विह्वलः
विमुग्धः सन् भूमिं गतः भुवि पपात । शार्टूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७ ॥

कैकेयी वाचमूचे निखिलनिजकुलाङ्गारमूर्त्तिः ससीतः

शान्त्यै पुत्रस्य राज्यं भवतु वनमभिप्रेष्यतामेष रामः ॥ ८ ॥

दशरथः । सकरुणं स्त्रीवचनस्वीकरणं मरणोत्साहञ्च
नाटयन् महती मूर्च्छामासाद्य धरणितलमुपगतः कथमपि
चेतनामुपलभ्य ।

रामं कामाग्रजमिव वनं प्रस्थितं वीक्ष्य शक्तो

धर्तुं प्राणान् शिव शिव कथं तान् विहायाथवाहम् ।

निर्मुक्तः स्यां वचनमनृतं तत् पुनर्नान्यथा मे

भूयात् भूयस्तदनु वचनं हा बभाषे तयेति ॥ ९ ॥

तानिति । अद्यानन्तरं निखिलं समस्तं निजकुलं निज
वंश, कैकेयराजवंश इत्यर्थः, तस्य अङ्गारा मालिन्यकरी मूर्त्ति-
र्यस्याः सा कैकेयी तान् उत्पतान् (पूर्वोक्तान् अमङ्गलसूचकान्
धूसरदिग्भागान्) अवेक्ष्य दृष्ट्वा दशस्यन्दनं दशरथं क्षितिपं
राजानं क्रन्दयन्ती रोदयन्ती शिव शिवेति खेदे लोकान् जनान्
शोकानलौघैः रामदशरथवियोगजनितदुःखान्निसञ्चयैः भस्म
मात् कुर्वतीव दहन्तीव वाचम् उवाच शान्त्यै पूर्वोक्तामङ्गल
शान्त्यर्थं ससीत एष रामः वनम् अभिप्रेष्यतां पुत्रस्य भरत
स्थेति शेषः, राज्यं भवतु । स्वधरा हृत्तम् ॥ ८ ॥

राममिति । कामाग्रजमिव सदानाग्रजमानमिव, वामा
दपि येहं सुन्दरमिति भावः, रामं वनं प्रस्थितं वीक्ष्य प्राणान्
धर्तुं कथम् अहं शक्तः ? नैव शक्यामीत्यर्थः, शिव शिवेति खेदे,
अथवा तान् प्राणान् विहाय निर्मुक्तः अनृतात् परित्याज्यः स्याम्
अतः तत् मे वचनम् अनृतम् असत्यम् अत एव अन्यथा अन्य
प्रकारं न भूयात् न भवतु, तदनु इत्थं विवेचनानन्तरं हा

श्रुत्वा श्रीमच्चरणा प्रमाणमिति निष्क्रान्त ।

श्रीरामो लक्ष्मणं प्रति । वत्स लक्ष्मण । निजा प्रजा
वतीम् (ग) आदाय अग्रे भव अहं सुस्थ तात नत्वा याव
दागच्छामीति ।

तात दशरथ नत्वा मातरौ जननीं तत ।

मैथिल्या सहितो रामो लक्ष्मणेन वन ययौ ॥ १० ॥

गुर्वज्ञाप्रतिपालनात् प्रति वन सम्प्रस्थित राघव,
दृष्ट्वासौ त्वरिता विदेहतनया श्वश्रू(स्व' स्व)जन पृच्छतो ।
नत्वा कौशलकन्यकाङ्क्षियुगल, पश्चात् सुमित्रां पुन,
पृष्ट्वा स्व शुकसारिकापिककुल, रामानुगा प्रस्थिता ॥ ११ ॥

इति खेदे तथा अस्त्विति शेष, इति वचन वभाषे उक्तवान्
कैकेयीमिति शेष । ८ ॥

(ग) प्रजावतीं भ्रातृजाया “प्रजावती भ्रातृजाया”इत्यमर ।

तातमिति । राम तात पितर दशरथ तत अनन्तर
मातरौ कैकेयीमुमित्रे जननी कौशल्या नत्वा मैथिल्या सीतया
लक्ष्मणेन च सहित सन् वन ययौ प्रतस्थे । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १० ॥

दृष्ट्वेति । असौ विदेहतनया जानकी त्वरिता सत्वरं श्वश्रू
जन म्व स्व जनमिति वा पाठ, दृष्ट्वा पृच्छतो आसन्नयन्ती
कौशलकन्यकाया कौशल्याया अङ्क्षियुगल चरणयुग्म पश्चात्
सुमित्रा पुन नत्वा स्व शुकसारिकापिककुल पृष्ट्वा आसन्न
रामानुगा राममनुगच्छन्ती प्रस्थिता । शार्दूलविक्रीडित
वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथ सीतां प्रति कौशल्यावाक्यम् ।

अयि जानकि पुत्रि ! शैशवे प्रतिपन्नासि वधूजनक्रियाम् ।

अथ गच्छसि यौवने वनं परिणामे भवितासि कीदृशी ? ॥ १२ ॥

लक्ष्मणं प्रति सुमित्रावचनम् ।

रामं दशरथं विद्धि, विद्धि मां जनकात्मजाम् ।

अयोध्यामटवीं विद्धि, गच्छ पुत्र ! यथासुखम् ॥ १३ ॥

रामं प्रति ।

वाला विदेहतनया ललितौ भवन्तौ,

दिग्दक्षिणा च रजनीचरचक्रजुष्टा ।

तद्वत्स ! वत्सलतयेदमुदाहरामो,

मा राम ! गच्छ नयदक्षिण ! दक्षिणाशाम् ॥ १४ ॥

अथोक्ति । अयि पुत्रि जानकि ! शैशवे बाल्ये वधूजनक्रियां सुपाजनोचितमाचारं प्रतिपन्नासि प्राप्तासि, अथानन्तरं, शैशवात् परमित्यर्थः, यौवने तारुण्ये वनं गच्छसि, ततः परिणामे चरमे वयसि कीदृशी भवितासि ? करुणोक्तिरियम् । सुन्दरीवृत्तम् “अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा ल्गौ यदि सुन्दरो तदा” इति लक्षणाञ् ॥ १२ ॥

राममिति । हे पुत्र ! लक्ष्मण ! रामं दशरथं विद्धि जानौहि, मां जनकात्मजां सीतां विद्धि, अटवीं वनम् अयोध्यां विद्धि, यथासुखं गच्छ । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

वालेति । विदेहतनया सीता वाला शिशुः, भवन्तौ युवां ललितौ सुकुमारौ, दक्षिणा दिक् च रजनीचराणां राक्षसानां चक्रैः वृन्दैः जुष्टा सेविता, तत्तस्मात् हे वत्स ! वत्सलतया वात्सल्येन, स्नेहेनेत्यर्थः, इदम् उदाहरामः व्रूमः हे नयदक्षिण

मद्गृहे विरम राम । मुहूर्तं पृच्छते पुनरसौ क्षितिपालः ।
आश्रयन्ति परिवृत्तिमकस्माद्दुर्मदस्य जरतश्च वचांसि १५ ॥

अत्रावसरे पौराः प्राहुः ।

अभिनवगुणग्रामे रामे विमुञ्चति पत्तनं,
तरुणकरुणापारावारि निमज्जति सज्जने ।
अचलदचलैरुर्वी, परं न तु केकयो,
कुलिशवड्भिः प्रायं प्रायो मनो वत ! योषिताम् ॥ १६ ॥

नीतिकुशल । राम । दक्षिणाशां यस्यां दिशं मा गच्छ न
याहोत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

मद्गृहे इति । हे राम । मद्गृहे मदालये मुहूर्तं
कियन्तं कालमित्यर्थः, विरम विलम्बं कुरु इत्यर्थः । असौ
क्षितिपालः राजा पुनः पृच्छते, अस्माभिः रामो वनं गच्छतु न
वा इति शेषः । किं तेनेत्याह आश्रयन्तीति । दुर्मदस्य मदमत्तस्य
जरतः स्यविरस्य च वचांसि अकस्मात् सहसा परिवृत्तिम्
अन्यथात्वमित्यर्थः, आश्रयन्ति परिणमन्ति । यदि पुनः राजा रामं
वनवासात् निवर्त्य राज्यमर्पयेदिति भावः । अत्र सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्जरदुर्मदयो
रेकधर्ममस्वभ्यात् दीपकालङ्कारश्च, तदनयोः संसृष्टिः, “अप्रस्तुत-
प्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते” इति लक्षणात् । स्वागता वृत्तं,
“स्वागता रनभगैर्गुरुणा च” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

अभिनवेति । अभिनव नूतनः गुणग्रामः गुणसमूहः
यस्य तथोक्ते रामे पत्तनं नगरं विमुञ्चति अत एव सज्जने साधु
जनसमूहे तरुणा अभिनवा या करुणा शोकः तस्याः पारा-
वारः समुद्रः तस्मिन् निमज्जति निपतति सति सर्व्वी पृथिवी

अथ वनप्रस्थाने पथि सीतावचसा रामखेदः ।

सद्यः पुरीपरिसरे च शिरौपमृद्धौ

सीता जवाक्षिचतुराणि पदानि गत्वा ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यमकृद्धं ब्रुवाणा

रामान्गुणं कृतवती प्रथमावतारम् ॥ १७ ॥

धरणीं प्रति रामः ।

अरुणदल(लि)तनिम्ना स्निग्धपादारविन्दा

कठिनतरधरण्या यात्यकस्मात् खलन्ती ।

अवनि ! तव सुतेयं, पादविन्ध्यासदेशे

त्यज निजकठिनत्वं, जानकी यात्यरण्यम् ॥ १८ ॥

अचलैः पर्वतैः सहैत्यर्थः, अचलत् अकम्पत, परं किन्तु कैफरी
न तु नैव अचलदित्यन्वयः । वत खेटे, योपितां स्त्रीणां मनः
प्रायः बाहुल्येन कुलिशं वज्रं वडिशं मत्स्यवेधनार्थं सौहृदार-
निर्मितक्षुद्रावयवतीक्ष्णवस्तुविशेषः तत्प्रायं तत्सदृशम् । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

सद्य इति । शिरौपकुसुमसुकुमाराङ्गी सीता सद्यः सङ्गमा
पुरीपरिसरे नगरोविभागे जयात् वेगात् विचतुराणि पदानि
गत्वा कियत् गन्तव्यम् अस्ति इति अमकृत् पुनः पुनः ब्रुवाणा
कथयन्ती सती रामान्गुणं, रामस्य नयनवाप्यस्य प्रथमावतारं
कृतवती । वसन्ततिनयं वृत्तम् ॥ १७ ॥

पथि पथिकबधूभिः सादरं पृच्छमाना
 कुवलयदलनीलः कोऽयमार्ये । तवेति ।
 क्षितविकसितगण्ड व्रीडविभ्रान्तनेत्रं,
 मुखमवनमयन्तो स्पष्टमाचष्ट सीता ॥ १८ ॥
 मसृणचरणपातं गम्यता, भू सदर्भा,
 विरचय सिचयान्तं भूङ्क्षुः, घर्भः कठोरः ।
 तदिति जनकपुत्रीलोचनैरश्रुपूर्णैः,
 पथि पथिकबधूभिः शिञ्जिता वीञ्जिता च ॥ २० ॥

हेतुना स्निग्धे पादारविन्दे चरणकमले यस्याः सा, अरुणदल-
 नलिन्यास्निग्धपादारविन्देति पाठे अरुणदला रक्तच्छदा या
 नलिनी पद्मिनी तद्वत् आस्निग्धे सम्यक् स्निग्धे पादारविन्दे
 यस्याः तथाभूतेत्यर्थः, तव इय सुता जानकी कठिनतरधरण्याम्
 अतिक्ठोरारण्यदेशे इत्यर्थः, कठिनतनुधरण्यामिति पाठे स
 एवार्थः, खलन्ती सती अकस्मात् याति पतति अतः पाद-
 विन्यासदेशे निजकठिनत्वं स्व' कार्यं त्यज मुञ्च, जानकी
 अरण्यं याति । मालिनी वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

पथीति । पथि मार्गे पथिकाना पान्याना बधूभिः, यद्वा .
 पथिकाः पान्या एव बध्वः, नाथैः, ताभिः, सादरं, हे आर्ये ।
 साध्वि । कुवलयनील नीलोत्पलश्यामलः अयं तव कः इति
 पृच्छमाना अनुयुज्यमाना सीता क्षितेन ईषद्वसितेन
 विकसितौ स्फुरितौ गण्डौ यस्य तथोक्त व्रीडेन लज्जया विभ्रान्ते
 विभ्रमयुक्ते नेत्रे यस्य तथाविधं मुखम् अवनमयन्तो अवनतं
 कुर्वन्तौ सती स्पष्टं व्यक्तम् आचष्ट आर्यपुत्रीऽयं ममेति कथित
 वती । मालिनी वृत्तम् ॥ १८ ॥

मसृणेत्येति । पथि मार्गे पथिकबधूभिः जनकपुत्री सीता

प्रथमपथिकमस्मिन् कानने रामभद्रं,
तेदनुचरणचारिण्येवमेकाकिनी सा ।
दुरितमगणयन्ती पर्यटन्ती दिगन्तान्,
क्षयरुचिमचिरेन्दुं रोहिण्योवान्वियाय ॥ २१ ॥

तदानीं सीतां प्रति रामः ।

प्राथम्यं परिहर पुरः, कण्टकिन्यत्र वीरुत्,
विश्वगर्हिः, पदमवहिता किञ्चिदुच्चैः कुरुष्व ।

महेष्टः मन्दः चरणपातः पदविक्षेपः यस्मिन् तत् यथा तथा
गम्यतां यतः भूः पृथिवी सदर्भा दर्भाः कुशाः तैः सहिता,
कुशवनावृतायां भुवि सवेगपदनिक्षेपे चरणयोः कुशाङ्गुरवेधः
स्यादिति भावः । मूर्ध्नि गिरमि सिचयान्तं वसनाञ्चलं विरचय
आच्छादय यतः घर्मः आतपसन्तापः कठोरः अतितीक्ष्णः
तदिति-इत्येतत् अशुपूर्णैः भरद्वाप्यैरिति भावः, लोचनैः
गिञ्चिता वोचिता दृष्टा च । लोचनैरिति विशेषणे करणे च
तृतीया । मालिनी वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रथमेति । एकाकिनी सा सीता अस्मिन् कानने अरण्ये
एवम् इत्यं तदेव अनुचरणम् अनुगमनं चरति अनुतिष्ठतीति
तयोक्ता दुरितं क्लेशम् अगणयन्ती अवुध्यमाना दिगन्तान्
पर्यटन्ती परितो गच्छन्ती क्षया क्षोणा रुचिः कान्तिः यस्य
तम् अचिरेन्दुं नवोदितं चन्द्रं रोहिण्येव प्रथमपथिकं नूतन-
पान्यम्, अज्ञातारण्यचर्यमिति भावः, रामभद्रम् अन्वियाय
अनुजगाम । मालिनी वृत्तम् । उपमालहारः ॥ २१ ॥

तिर्य्यग्वीचं विनमय शिरः पश्य वल्ली शिरःस्था-

मग्रस्थस्ते चरति च करो, तत् स्थिरा तावदेधि ॥ २२ ॥

यच्चिन्तित तदिह दूरतर प्रयाति,

यच्चेतसा न गणित तदिहाभ्युपैति ।

प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती,

सोऽहं व्रजामि विपिनं जटिलस्तपस्वो ॥ २३ ॥

प्रावेति । हे प्रिये । पुर. अग्रतः प्रावणा प्रस्ताराणा यन्मि
पङ्क्तिमिति यावत् परिहर परित्यज, अत्र न गच्छ (पदस्वलने
विशेषाघातसम्भवादिति भावे), अत्र वीरुत् लता, परिदृश्य-
मानेति शेषः, कण्टकिनो कण्टकचिता विश्वक् समन्तात्
वर्हिः कुशवनम्, अतः अवहिता सतो किञ्चिदुच्चैः ईषत् मन्द
मन्दम् इत्यर्थः, उच्चैः उपरि पदं कुरुष्व निधेहि, (निर्भर-
न्यास मा कुरु, तथात्वे पदतलस्फोटनसम्भवादिति भावे) ।
तिरथो ग्रीवा यत्र तत् यथा तथा शिरः मस्तकं विनमय
अवनतं कुरु, शिरःस्था शिरस उपरि वर्तमाना वल्ली लता
पश्य अवलाकय, शिरोनमनाकरणे अनया वल्लया शिरः
संस्पृश्यते इति भावे, करो हस्तौ च ते तव अग्रस्थः सम्मुखवर्ती
चरति, तत्तस्मात् तावत् स्थिरा निश्चला एधि भव, (न
गन्तव्यमग्रतः साम्प्रतमिति भावे) । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

यदिति । यत् चिन्तितम् अहं यौवराज्यं प्राप्य एवमेवं
करिष्यामीति मनोरथीकृतमित्यर्थः, इह संसारे तत् मनोरथी-
कृत दूरतरम् अतिशयेन दूरं प्रयाति गच्छति, नश्यतीति
भावः, चेतसा यत् न गणितं न चिन्तितम् इह संसारे ब्रह्म
दुःखमिति भावः, अभ्युपैति उपतिष्ठति । यद्वा इह संसारे

अथ श्रीरामम् अनुव्रज्य आगतः (घ) सुमन्त्रो दशरथं प्रति ।
भवद्गिरा राज्यमपास्य तूर्णं वनं जगामैव रघुप्रवीरः ।
निपङ्गुष्ठः शरचापहस्तस्तं लक्ष्मणोऽगादनु सीतया च ॥ २४ ॥

तदाकलय्य दशरथः ।

आहृतस्याभिपेकाय विस्मृतस्य (प्रस्थितस्य) वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥ २५ ॥

• यत् चिन्तितं, लोकेनेति शेषः, तत् दूरतरं प्रयाति, यत् चेतसा
न गणितं, लोकेनेति शेषः, इह तत् अभ्युपैति । वाञ्छितं न
सिध्यति अनिष्टञ्च समुपैतोति भावः । तथाहि यः अहं प्रातः
प्रभाते वसुधाधिपाना राज्ञां चक्रवर्ती सम्राट् भवामि, सोऽहं
जटिनः तपस्वी सन् विपिनं वनं व्रजामि गच्छामि, अहो विधे-
र्विलसितमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३ ॥ ✓

(घ) अनुव्रज्य अनुगम्य ।

भवदिति । . रघुप्रवीरः रामः भवतः गिरा वचनेन, आदेशे
नेत्यर्थः, भवद्गिरेत्यत्र गुरोर्गिरेति पाठश्च, राज्यम् अपास्य विहाय
तूर्णं गोष्ठं वनं जगामैव । लक्ष्मणः, निपङ्गु, तूणीर पृष्ठे यस्य
सः तथा शराः चापं धनुश्च हस्ते यस्य तथाभूतः सन् सीतया
सह तं रामम् अन्वगाच्च अनुजगाम च । उपजाति वृत्तम् ॥ २३ ॥

आहृतस्येति । हे सुमन्त्र । मया अभिपेकाय आहृतस्य
आमन्त्रितस्य वनाय विस्मृतस्य प्रेषितस्य, प्रस्थितस्यति पाठान्तरं,
तस्य रामस्य स्वल्पोऽपि आकारविभ्रमः आकारवेनक्षयमिति
यावत्, न लक्षितः न निरीक्षितः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २५ ॥

हृदयाप्रापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु वीक्ष्यसे ।

वत्स । राम । गतोऽसीति सन्तापादनुमीयते ॥ २६ ॥

श्रुत्वा सुमन्त्रवचनेन सुतप्रयाणं,

शापस्य तस्य च विचिन्त्य विपाकवेलाम् ।

हा राघवेति सकृदुच्चरिते नृपेण

निश्चस्य दीर्घतरमुच्छसितं न भूय ॥ २७ ॥

अथ पौरजनः ।

जातः सूर्यकुले, पिता दशरथः, क्षौणीभुजामग्रणीः, ✓

हृदयादिति । हे वत्स राम । त्वं हृदयात् न अप्रयातः, न निर्गतः अस्मि, हृदये तिष्ठस्येवेत्यर्थः, सर्वासु दिक्षु वीक्ष्यसे दृश्यसे, सङ्कल्पातिशयमहिम्ना सर्वजगतामेव राममयदर्शनादिति भावः, किन्तु सन्तापात् दुःखात् गतोऽसि इति अनुमीयते, यत्र यत्र रामसङ्भावः तत्र तत्रैव सन्तापाभावः, यतोऽयं मे सन्तापाति शयो वर्त्तते तस्मात् रामो मम दूर गत इत्यनुमानमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । नृपेण राज्ञा दशरथेन सुमन्त्रस्य वचनेन सुतस्य रामस्य प्रयाणं वनप्रस्थानं श्रुत्वा तस्य च शापस्य यज्ञदत्तमुनि-
दत्तस्येति भावः, विपाकवेला, “दिष्टान्तमाप्स्यसि भवानपि पुत्रशोकात्” इति पुत्रशोकरूपस्वप्नमरणकालं विचिन्त्य, हा राघव ! हा राम ! इति सकृत् एकवारम् उच्चरिते सति दीर्घतरं निश्चस्य भूयः पुनः न उच्छसितं न निश्चसितं, प्राणविगमो जात इति भावः । उच्चरितमिति पाठे दीर्घतरं निश्चस्य हा राघव ! इति सकृत् उच्चरितं भूयः पुनः न उच्छसितमित्यन्वयः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी, यस्यानुजो लक्ष्मणः ।
 दोर्दण्डेन समो नचास्ति भुवने, प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
 रामो येन विहस्वितोऽपि विधिनाऽन्यस्मिन् जने का कथा ? ॥२८॥
 जामाता पुरुषोत्तमो, भगवतो लक्ष्मीः स्वयं कन्यका,
 दूतो यस्य बभूव कौशिकमुनिर्यज्वा वशिष्ठः स्वयम् ।
 दाता श्रीजनकः, प्रदानसमये चैकादशस्या ग्रहाः,
 किं ब्रूमो भवितव्यतां हतविधेः रामोऽपि यातो वनम् ॥ २८ ॥

जात इति । सूर्यकुले सूर्यवंशे जातः, महाकुलीन इति
 भावः, क्षीणभुजां भूपतीनाम् अग्रणीः श्रेष्ठः, सार्वभौम इत्यर्थः,
 दशरथः पिता, महापुरुषस्य पुत्र इति भावः, सत्यपरायणा
 सत्यधर्मरता सीता प्रणयिनी प्रेयसी, लक्ष्मणः अनुजः, यस्ये-
 त्यभयत्रान्वेति, भुवने विलोक्यामित्यर्थः, दोर्दण्डेन बाहुबलेन
 समः तुल्यः, यस्येति पूर्वणान्वयः, न च अस्ति नैव विद्यते,
 स स्वयं प्रत्यक्षविष्णुः साक्षात् नारायणः रामः अपि येन
 विधिना विहस्वितः प्रवक्षितः तस्य हतविधेः अन्यस्मिन्
 जने का कथा ? किं वक्तव्यम् ? विहस्वनस्येति भावः । अत्र
 अन्यस्य विहस्वनं दण्डापूपिकया आयातमित्यर्थापत्तिरलङ्कारः,
 “दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते” इति लक्षणात् ।
 गार्दूनविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

जामातेति । पुरुषोत्तमः स्वयं विष्णुः जामाता वरः,
 भगवतो स्वयं लक्ष्मीः सीतेत्यर्थः कन्यका, कौशिकमुनि
 विश्वामित्रः दूतः वार्त्ताहरः, योजक इति भावः, बभूव, स्वयं
 वशिष्ठः यज्वा विवाहयज्ञकर्त्ता, यस्येति सर्वत्रान्वेति, स
 श्रीजनकः दाता सम्प्रदानकर्त्ता, प्रदानसमये च ग्रहाः रव्यादयः

अथ वनस्थे रामे काकचरितम् ।

रक्षोऽभिचारचरुभाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।

ऐषीकमस्त्रमधिक्षत्य तदा तमच्छा

काणीचकार चरमो रघुराजपुत्रः ॥ ३० ॥

अथ मन्त्रिभिरानीतो भरतो मातरम् उक्तिप्रत्यु-

क्तिकया पृच्छति ।

मातस्तात. क यातः ? सुरपतिभवनं, हा ! कुतः ? पुत्रशोकात्,

कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णाम् ? त्वमवरजतया यस्य जातः, किमस्य ? ।

✓ एकादशस्था लग्नात् एकादशराशिस्थिता, शुभा इति भावः,
“सर्वेऽप्युपान्त्ये शुभा.” इति ज्योतिषवचनात्, आसन्निति शेषः,
तस्य जामाता स रामोऽपि वनं यात, अतः हतविधे. दुर्देवस्य
भवितव्यताम् अवश्यम्भाविता किं ब्रूमः ? किं कथयामः ?
दुर्देवस्य असाध्यं किमपि नास्तीति भावः । अत्र कारणेन कार्यं
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

रक्ष इति । ‘यः काकः रक्षसाम् अभिचारे मारणार्थयज्ञ-
कर्म्मणि चरुभाण्डमिव पायसकलसमिव देव्या विदेहदुहितु-
मौतायाः स्तनं विददार नखैर्विदीर्णवान्, यदेत्यध्याहार्यमन्यथा
तदेत्यस्यासङ्गतिः’ स्यादिति बोध्यम् । तदा चरमः आद्यः
रघुराजपुत्रः रामः ऐषीकम् ऐषीका तृणविशेषः, तन्निर्मितम्
अस्त्रम् अधिक्षत्य गृहीत्वा तं काकम् अच्छा नेत्रेण काणीचकार
(एकं चक्षुरैषीकेणास्त्रेण नाशितवानित्यर्थः) । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ३० ॥

मातरिति । हे मातः ! केकयि । तातः पिता क यातः ?

प्राप्तोऽसौ काननान्तं, किमिति ? नृपगिरा, किन्तयासौ वभाषे ?
महागूढः, फलं ते किमिह ? तव धराधीशता, हा ! हतोऽस्मि ॥ ३१ ॥

सैषा निकृष्टमतिरात्मकुलोचितेषु
वंशेषु सत्स्वपि खला पिशिताग्निनीव ।

कुत्र गतः ? (भरतोक्तिः) सुरपतेरिन्द्रस्य भवनं स्वर्गमित्यर्थः,
गत इति शेषः । (केकयुक्तिः) हा इति शोके, कुतः ? कस्मात्
कारणात् ? (भरतोक्तिः) पुत्रशोकात् पुत्रस्य रामस्य शोकात् ।
(केकयुक्तिः) चतुर्णां पुत्राणां मध्ये अमौ कः पुत्रः यस्य
शोकादित्युक्तमिति भावः । (भरतोक्तिः) त्वं यस्य-अवरजतया
अनुजत्वेन जातः, तवाग्रज इत्यर्थः । (केकयुक्तिः) अस्य मद
ग्रजस्य किं, वृत्तमिति शेषः । (भरतोक्तिः) अमौ त्वदग्रजः, राम
इत्यर्थः, काननान्तं वनमीमां प्राप्तः गतः । (केकयुक्तिः)
किमिति ? कथम् ? (भरतोक्तिः) नृपगिरा राजवाक्येन,
(केकयुक्तिः) अस्मै-राजा-तया- त्वं वनं याहीत्यर्थः, किं कथं
वभाषे-उक्तवान् ? (भरतोक्तिः) अस्मै वाचा सत्याङ्गीकारेण
त्यर्थः, वदः, मत्सत्यप्रतिपाननार्थं तं रामं वनं गन्तुमादिदेशेति
भावः । (केकयुक्तिः) इह रामस्य वनप्रेषणे इति भावः, ते तव
फलं प्रयोजनं किम् ? (भरतोक्तिः) तव धराधीशता भूपतित्वं,
तव राज्यप्राप्त्यर्थं मया एतत्कृतमिति भावः । (केकयुक्तिः)
हा खेदे, हतोऽस्मि विनष्टोऽस्मि । (भरतोक्तिः) । स्वधरा
वृत्तम् ॥ ३१ ॥

सैषेति । सा एषा निकृष्टा क्षुद्रा, नीचेत्यर्थः, मतिर्यस्याः
सा आत्मनः स्वस्य कुलोचितेषु वंशानुरूपेषु, रघुवंशयोग्येष्विति
अत एव सत्स्वपि शोभनेषु अपि, निष्कलद्देष्वपीत्यर्थः, वंशेषु.

माकन्दशालिनि वने विषवल्लिकेव
 हा हन्त ! केकयसुता कथमाविरासीत् ॥ ३२ ॥
 आनन्त्रमौलिमतिरोहितराजवेश
 मानन्दयन्तमखिलानवलोकनेन ।
 हा हन्त ! केकयसुता नयनाभिराम
 राम कथं नु मुनिवेशधरं चकार ॥ ३३ ॥

अथ रामं प्रति भरतप्रयाणम् ।
 रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगात्कालामिवाज्ञां गुरो
 स्तद्वक्त्यापि च लक्ष्मणेन सकल माता सहैवोज्झितम् ।

केकयस्येति भावः, पिशिताशिनोव राजसीव पिशिताशनेवेति
 वा पाठः, खला क्रूरा केकयसुता कैकेयी माकन्दशालिनि
 वने विषवल्लिकेव विषलतेव कथम् आवि
 रासीत् उत्पन्ना ? हा हन्त शोकातिशयसूचनार्थं पदद्वयम् ।
 उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

आनन्त्रेति । हा हन्त इति पूर्ववत् केकयसुता आनन्त्र
 मौलिम् आनतमस्तकं, चरणे प्रणतमिति भावः, अतिरोहित
 राजवेशम् अतिगुणेन रोहितं शोभितं इत्यर्थः, राजवेशः यस्य
 तथोक्तम् अवलोकनेन दर्शनप्रदानेन अखिलान् सर्वान् जनान्
 आनन्दयन्तं नयनाभिरामं दृष्टिप्रियं रामं कथं नु केन
 प्रकारेण खलु मुनिवेशधरं तापसं चकार ? वसन्ततिलकं
 वृत्तम् ॥ ३३ ॥

राम इति । राम गुरोः पितुराज्ञां मान्नामिव मूर्ध्नि
 शिरसि निधाय काननं वनम् अगात् गतवान्, तद्वक्त्या

श्रीमद्राम ! मया त्वया सह वने स्वेयं, यतस्तेऽनुजः,

सौमित्रिः स शिशुर्नृपोऽपि भवतस्तापादितः स्वःपथम् ॥ ३४ ॥

अथ वनमायातं भरतं प्रति श्रीरामवाक्यम् ।

परस्त्री मातेव, क्वचिदपि न लोभः परधने,

न मर्यादाभङ्गः, क्षणमपि न नीचेष्वभिरुचिः ।

रिपौ शौर्यं, धैर्यं विपदि, विनयः सम्पदि सताम्

इदं वर्त्म भ्रातर्भरत ! नियतं यास्यसि सदा ॥ ३५ ॥

तस्मिन् रामे भक्तिः । तथा हेतुना लक्ष्मणेनापि माया जनन्या
सुमित्रया सहैव सकलं भार्यादिकम् उज्झितं परित्यक्तं श्रीम-
द्राम ! श्रीमन् रामेति वा पाठः, मया त्वया सह वने स्वेयं
स्यातव्यं, यतः तेऽनुजः, सौमित्रिः लक्ष्मणः, त्वदनुचर इति भावः,
सः शिशुः बालकः, स्थितो बालकेन तेन भवतः परिचर्या न
सम्भवति ततो मयैव तव सकाशे स्यातव्यमिति भावे, नृपोऽपि
राजापि भवतः तापात् शोकात् इतः अस्मात् लोकात् स्वःपथं
स्वर्गपथं, सुरलोकमित्यर्थः, इतः गतः, समारित्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

परस्त्रीति । हे भ्रातः ! भरत ! परस्त्री परपत्नी मातेव, दृश्येति
शेषः, क्वचिदपि परधने लोभः न, कार्य इति शेषः, मर्यादाभङ्गः
शिष्टाचारव्यतिक्रमः न, कार्य इति शेषः, क्षणमपि अल्पकाल-
मपि नीचेषु असज्जनेषु अभिरुचिः मनोनिवेशः, आदर इति
यावत्, न, कार्येति शेषः, रिपौ शत्रौ शौर्यं विक्रमः, विपदि
धैर्यं सहिष्णुता, सम्पदि अभ्युन्नती विनयः अनौदत्यम् इदं
सतां साधूनां वर्त्म पन्थानं सदा सर्वस्मिन् काले नियतम्
अवश्यं यास्यसि गमिष्यसि, भरत इत्यत्र भवतीति पाठे इदं

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे, परगुणे प्रीतिगुरौ नम्रता,

विद्यासु व्यसन स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्वयम् ।

भक्तिः शूलिनि, शक्तिरात्मदमने, ससर्गमुक्तिः खले

एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ३६ ॥

—सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नराणां काले काले पालनीयो भवद्भिः ।

नत्वा नत्वा भाविनः पार्थिवेन्द्रान् भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः ॥ ३७ ॥

वर्त्म भवति, त्वं सदा नियतं यास्यसि एतत् वर्त्तेति शेषः ।

शिशुरिणी वृत्तम् ॥ ३५ ॥

वाञ्छेति । सज्जनैः साधुभिः सह सङ्गमः तस्मिन् वाञ्छा
अभिलाषः परगुणे परेषां गुणे विद्याविनयादौ प्रीतिः
सन्तोषः गुरौ गुरुजने मात्रादिष्विति भावः, नम्रता अव-
नतिः, विद्यासु ज्ञानेषु व्यसनम् आसक्तिः स्वयोषितिं निज-
पत्न्या रतिः अनुरागः, लोकापवादात् लोकेषु अपवादं निन्दां
दुष्कृतकार्यजनितेति भावः तस्मात् भयं भूतिः, शूलिनि
ईश्वरे भक्तिः, आत्मदमने इन्द्रियवशीकरणे शक्तिः सामर्थ्यं,
खले दुर्जने ससर्गमुक्तिः सङ्गवर्जनम् एते निर्मलगुणा येषु
वसन्ति तिष्ठन्ति तेभ्यो नरेभ्यो नमः तान् नरान् प्रणमामी-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३६ ॥

सामान्य इति । अयं नराणां सामान्यः साधारणः धर्मः
सेतुः धर्मसंक्रमः, धर्मपथ इयि यावत् परस्त्री मातृव इत्याद्युक्त-
रूपः भवद्भिः काले काले समये समये पालनीयः रक्षणीयः
इति रामचन्द्रः भाविनः भविष्यतः पार्थिवेन्द्रान् राज्ञ् भूयोभूय
पुनः पुनः नत्वा नत्वा प्रणम्य प्रणम्य याचते । शालिनी वृत्तम्,
“मात्तौ गौ चेच्छालिनो वेदलोके ” इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

भरतः । हा हन्त ! मातरहह ! ज्वलितानलो मां,
कामं दहत्वशनिर्गैलक्षपाथवाणाः ।
मथ्यन्तु, तान् विप्रहते भरतः सलीलं,
श्रीरामचन्द्रपदयोस्तु न विप्रयोगम् ॥ ३८ ॥

रामः । मां बाधते नहि तथा विपिनेषु वासो
राज्येऽरुचिर्जनैकबान्धववत्सलस्य ।
रामानुजस्य भरतस्य यथा, प्रियायाः
पादारविन्दयुगलक्षतिरुत्पलाद्याः ॥ ३९ ॥

हा.हन्तेति । हा हन्त इति खेदातिशयव्यञ्जकमव्यय
द्वयम् । अहह मातः ! कैकयीमुद्दिश्य सख्योधनमिदम् ।
ज्वलितानलः ज्वलदग्निः मां कामं यथेच्छं दहतु भस्मीकरोतु,
अशनिर्वज्रं गैलः पर्वतः क्षपाणः अग्निः बाणः शरः एते मां
मथ्यन्तु हिंसन्तु, भरतः सलीलं सावहेलं यथा तथा तान्
ज्वलितानलादीन् विप्रहते विशेषेण सोढुं शक्नोतीत्यर्थः,
श्रीरामचन्द्रपदयोः विप्रयोगं विरहं न तु नैव, विप्रहते
इत्यन्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

मामिति । विपिनेषु वनेषु वासः मां तथा नहि नैव
बाधते पीडयति, जनकस्य पितुः बान्धवानाञ्च वत्सलस्य
प्रियस्य रामानुजस्य मदनुजस्येत्यर्थः, भरतस्य राज्ये राज्यं
कर्तुमित्यर्थः, अरुचिरनिच्छा वया—उत्पलाद्या नीलोत्पल
नयनायाः प्रियायाः सीतायाः पादारविन्दयुगलक्षतिः चरण-
पद्मयुगलक्षतं, विपिनपर्यटनादिति—भावः,—यथा—बाधते इत्य-
न्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

ततः सीतां प्रणमति भरतः ।

मूर्ध्नि बद्धजटेन वल्कलभृता देहेन पादानतिं,
कुर्वाणे भरते, तथा प्ररुदितं तारस्त्रैः सीतया ।

येनोद्दिग्धविहङ्गमङ्गुलतरुर्निःसम्पदश्वापदाः,
शैलेन्द्रोऽपि किलैष भूरिभिरभूत् साशुः पयःप्रस्रवैः ॥ ४० ॥

ततो भरतः श्रीरामं प्रति ।

आर्यो राज्यमलङ्करोतु, विपिने वासो मया स्वीकृतः
ताताज्ञापरिपालनव्रतफलं गृह्णातु मत्तो भवान् ।
इत्युक्तोऽप्युपगम्य नाकृत मनो राज्ये यदा राघवः,
सम्प्राप्तो भरतस्तदा निजपुरीमादाय तत्यादुके ॥ ४१ ॥

मूर्ध्नेति । भरते बद्धा जटा यस्मिन् तादृशेन मूर्ध्ना शिरसा
तथा वल्कलभृता वल्कलास्त्रादितेन देहेन पादयोः आनतिं
प्रणामं कुर्वाणे सति सीतया तारस्त्रैः उच्चैःस्त्रैः तथा प्ररुदितं
प्रकर्षेण क्रन्दितं येन--रोदनेन-एषः तत्रस्थ इति भावः,
शैलेन्द्रोऽपि पर्वतराजोऽपि उद्दिग्धैः त्रस्तैः विहङ्गैः सङ्गुलाः
व्यासाः तरवः यस्य यस्मिन् वा सः निर्नास्ति सम्पदो हर्षः
येषां तादृशाः श्वापदाः जन्तवः यस्मिन् तथाभूतः तथा भूरिभिः
बहुभिः पयसां प्रस्रवैः निर्भरैरित्यर्थः, साशु, सवाध्यः अभूत्
किल, अतिकरुणतरं तदासीदिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४० ॥

आर्य इति । आर्य, भवानित्यर्थः, राज्यम् अलङ्करोतु
शोभयतु, मया विपिने वने वासः स्वीकृतः अवलम्बितः, भवान्
मत्तः मत्सकाशात् तातस्य पितुः आज्ञायाः आदेशस्य परि-

राज्ये ते चाभिपिच्येयं नन्दिग्रामं गतः स्वयम् ।

राघवागमनापेक्षी भरतोऽपानयत् महीम् ॥ ४२ ॥

रामे प्राप्ते वनान्तं कथमपि भरतचेतनां प्राप्य तातं

नोत्वा देवेन्द्रलोकं मुनिजनवचनादूर्ध्वदेहक्रियाभिः ।

भ्रातुः शोकाज्जटावानज्जिनवृततनुः पालयामास नन्दि-

ग्रामे तिष्ठन्नयोध्यां रघुपतिपुनरागामिभोगाय वीरः ॥ ४३ ॥

दृष्ट्वायमानय चिराय विहाय चित्र-

कूटस्थलीमिह विराधवधं विधाय ।

पाननमेव व्रतं तस्य फलं सुकृतरूपं गृह्णातु स्वीकरोतु इतो-
त्यम् उपगम्य भरतेन उक्तोऽपि अभिहितोऽपि राघवः रामः
यदा राज्ये मनः न अलत नाकरोत्, तदा भरतः तत्पादुके
तस्य रामस्य पादुके आटाय गृहीत्वा निजपुरीमयोध्या मम्मासः
प्रत्याजगाम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

राज्ये इति । अयं निजपुरीप्रत्यागमनानन्तरं भरतः ते
पादुके राज्ये अभिपिच्य स्वयं नन्दिग्रामं गतः राघवस्य रामस्य
आगमनम् अपेक्षते इति तथाभूतः सन् महीं पृथिवीम्
अपानयत् शशाम । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

रामे इति । वीरो भरतः रामे वनान्तं वनसीमां प्राप्ते
सति कथमपि चेतनां प्राप्य मुनिजनानां वशिष्ठादीनां वच-
नात् ऊर्ध्वदेहक्रियाभिः अन्येष्टिक्रियादिभिः तातं पितरं
देवेन्द्रलोकं स्वर्गं नोत्वा प्राप्य भ्रातुः रामस्य शोकात् जटा-
वान् जटाधारी अज्जिनेन चर्मणा आवृता तनुर्यस्य तथाभूतः
नन्दिग्रामे तिष्ठन् रघुपतेः रामस्य पुनरागामिने भोगाय
अयोध्यां पालयामास शशाम । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४३ ॥

कुम्भोज्ज्वेन मुनिना सह मन्त्रयित्वा

रामो निवासमकरोदथ पञ्चवक्ष्याम् ॥ ४४ ॥

तं पयोदमिव वीक्ष्य सवाष्पं कम्पमानकमनीयकलापाः ।

ताण्डवानि विदधुस्तरुपर्ण्डे दण्डकाननशिखशिङ्गयुवानः ॥ ४५ ॥

राघवेण लघुना रघुनाथप्रेरितेन विपिनादुपनीतम् ।

स्वर्णवर्णमकरोदधिकर्णं कर्णिकारकुसुमं करभोरुः ॥ ४६ ॥

दृष्टेति । अथ भरतप्रतिगमनानन्तरं रामः आश्रमान्
तापसनिवासान् दृष्ट्वा चिराय चित्रकूटस्थलीं चित्रकूटपर्वत-
भूमिं विहाय परित्यज्य इह अरण्यभूमौ विराधस्य राक्षसस्य
बधं विधाय कृत्वा अथानन्तरं कुम्भोज्ज्वेन मुनिना अगस्त्येन
सह मन्त्रयित्वा पञ्चवक्ष्या निवासमकरोत् । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ४४ ॥

तमिति । दण्डकाननशिखशिङ्गयुवानः दण्डकारण्यस्थित-
तरुणमयूराः सवाष्पम् अक्षिजलसहितं तं रामं पयोदं मेघमिव
वीक्ष्य दृष्ट्वा कम्पमानः कमनीयः रमणीयः कलापः वर्हः येषां ते
सन्तः, “कलापो भूषणे वर्हे” इत्यमरः, तरुपर्ण्डे वृक्षस्कन्धे
ताण्डवानि नृत्यानि विदधुः चक्रुः । स्वागता वृत्तं, “स्वागता
रत्नभगैर्गुरुणा च” इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

राघवेणेति । करभोरुः सोता रघुनाथेन रामेण प्रेरितः
आदिष्टः तेन लघुना कनिष्ठेन राघवेण लक्ष्मणेनेत्यर्थः, विपि-
नात् वनात् उपनीतम् आहृतं स्वर्णवर्णं काञ्चनप्रभं कर्णिकार-
कुसुमम् अधिकर्णं कर्णे इति अधिकर्णं, विभक्तार्थेऽव्ययीभावः,
अकरोत् अकार । स्वागता वृत्तम् ॥ ४६ ॥

तत्र गमनसमये रामं प्रति सीता ।

पदकमलरजोभिर्मुक्तापाषाणदेहाम्

अलभत यदहल्यां गोतेमो धर्मपत्नीम् ।

त्वयि विचरति शीर्षयाव्णि विन्ध्याद्रिपादे

कति कति भवितारस्तापसा दारवन्तः ॥ ४७ ॥

अथ लक्ष्मणो नदीं दृष्ट्वा नाविकमाह्वयति ।

नाविकः प्रविश्य श्रीरामचन्द्रं प्रति ।

मानुषीकरणरेणुरस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथोऽसी ।

चालयामि तव पादपङ्कजे नाथ । दारुदृषदोस्तु का भिदा १ ॥ ४८ ॥

पदेति । हे नाथ ! येत् यतः-गोतमः पदकमलयोः चरणार-
विन्दयोः-तवेति-भाव, रजोभिः धूलिभिः मुक्तः त्यक्तः पाषाण-
देहः प्रस्तरावयव. यया तथाभूता धर्मपत्नीम् अहल्याम्
अलभत लब्धवान्, तस्मात् त्वयि शीर्षा, सुखलिता ग्रावाणः
यस्मात् तादृशे विन्ध्याद्रिपादे, शीर्षग्रावविन्ध्याद्रिपादे इति
पाठान्तरम्, विचरति पर्यटति सति कति कति बहव इति
भावः, तापसाः दारवन्तः सुस्त्रीका भवितार, भविष्यन्ति ।
मालिनो वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मानुषीति हे नाथ । ते तव पादयो, चरणयोः मानुषी-
करणरेणुः मानुषोत्पादनकारणं रज अस्ति इति कथा वार्ता
प्रथीयसी प्रसिद्धिं गता, प्रचारितेत्यर्थः । अतः तव पादपङ्कजे
चरणकमले चालयामि धावयामि, येन रेखपगमः स्यादिति
भावः । (ननु पाषाणस्य मानुषत्वे काष्ठमय्यास्तव तरणिः किमिति
भयमित्यत आह, दार्विति) — दारुदृषदोः काष्ठपाषाणयोः भिदा

उपलतनुरहल्या गोतमस्येह शापात्
 इयमपि सुनिपत्नो शापिता कापि वा स्यात् ।
 चरणनलिनसङ्गानुग्रहं ते भजन्तो,
 भवतु चिरमियं नः श्रीमती पोतपात्री ॥ ४८ ॥

श्रीरामः ।

दृष्टान्तिदैन्यं जनकात्मजायास्तत्रैव रामः सह लक्ष्मणेन ।
 गोदावरीतीरसमाश्रितेषु देशेषु चक्रे निजपर्णशालाम् ॥ ५० ॥

भेदः का तु ? कैव, न कापोत्यर्थः, (येन पापाणं मानवी क्रियते
 तेन काष्ठं तथा न क्रियते इति केन वक्तुं शक्यते इति भावे) ।
 रथोद्धता वृत्तं "रात्परैर्नरलगे रथोद्धता" इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

(ननु गोतमशापादहल्या पापाणमयो आसीत् मम पदरजसा
 तस्याः शापमुक्तिर्जाता तव कथं तस्मात् भीतिः ? इत्यत आह,
 उपलतिः) ।—अहल्या गोतमस्य शापात् इह अस्मिन्, गोतमायमे
 इति भावः, उपलतनुः पापाणशरीरा, आसीदिति शेषः,
 इयमपि न अस्माकं पोतपात्री नौका, पोतपुत्रीति प्राठे चुद्रा
 नौरित्यर्थः, शापिता शापमिता कापि सुनिपत्नी वा स्यात्—
 भवितुमर्हतीत्यर्थः । (तथापि रामस्य निर्वन्दे तत्का गतिः ?
 इत्याह,) चरणेति ।—इयमपि ते—तव चरणनलिनसङ्गानुग्रहं
 पादपद्मसंसर्गरूपमनुग्रहं भजन्ती लभमाना सती चिरं श्रीमती
 प्राप्तनिजसौन्दर्या भवतु, शापात्—मुक्ता भवत्विति भावः ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दृष्टेति । रामः जनकात्मजायाः सीतायाः अतिदैन्यम्
 अतिकातरत्वं, पुनः पुनः पर्यटनासामर्थ्यमिति यावत्, दृष्टा
 तत्रैव पञ्चवह्यां गोदावरीतीरसमाश्रितेषु देशेषु स्थानेषु, वनेषु

नक्षत्रस्तत्र पञ्चवटोरमणीयतामवलोक्य ।
 एषा पञ्चवटी रघूदहकुटी, यत्रास्ति पञ्चावटी
 पान्यस्यैकवटी, पुरस्कृततटी, मञ्जेषवृत्तौ वटी ।
 गीदा यत्र नटी तरङ्गिततटी कल्लोलचञ्चत्पुटी
 दिव्यामोदकुटी भवाव्ययकटी भूतक्रियासूक्तटी ॥ ५१ ॥

इति पाठान्तरम् ; लक्ष्मणेन सह निजपर्णशालां पत्ररचित-
 कुटीरं चक्रे कृतवान् । -इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५० ॥

एवेति । एषा पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी पञ्चभि-
 वटैः परिशोभिता भूमिरिति यावत्, रघूदहस्य रामस्य कुटी
 निवासः । रघूदहेत्यत्र रघूत्तमेति पाठान्तरम् । यद्वा हे
 रघूदह । एषा पञ्चवटी तव कुटी निवासः, अस्त्विति शेषः,
 रामं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । यत्र पञ्चवट्यां पञ्चावटी
 पञ्चानामवटानां गत्तीनां समाहारः पञ्चावटी, पञ्चसु दटवृत्त-
 मूलेषु-पञ्च-सरस्वतीगत्ती. -मन्तीति भावः, "गत्तीवटी भुवि
 मन्त्रे" इत्यमरः । तां विगिनटि, पान्यस्येत्यादि ।-पान्यस्य
 प्रवासिनो जनस्य एका तृहितीया घटी जलपानपात्रं, तत्रैव
 पान्या जलं पिबन्तीति भावः । पुरस्कृततटी पुरस्कृताः
 शोभिताः तटाः प्रान्तदेशाः यस्याः तथोक्ता । मञ्जेषवृत्तौ
 वटी मञ्जेषः दारापत्यादिसङ्गः तस्य वृत्तौ प्रसङ्गे वटी शीपध
 वटिकेत्यर्थः, नंसारनिवर्त्तिकेति भावः । मञ्जेषभित्ताविति पाठे
 मञ्जेषस्य भित्तो भेदे, निवारणे इति यावत् । यत्र यस्याः
 समीपे तरङ्गितौ तरङ्गाविद्धौ तटी यस्याः तयाभूता कल्लोलैः
 ऊर्मिभिः चञ्चन्तः वेगेन स्फुरन्त इति भावः, पुटाः जलनिर्गम
 मार्गा यस्याः तथोक्ता दिव्यानाम् आसोदानां सौरभाणां,
 पद्मादिममुत्पद्मानामिति भावः, कुटी कूपिका, भवः नंसार

एव अग्निः समुद्रः तस्य शकटी . यानरूपा, तत्पारगमनार्थं
 पोतरूपेत्यर्थः, एतस्या दर्शने सेवने च लोकानां संसारचिन्ता-
 पगमेन परमार्थचिन्तायाः समुद्रवादिति भावः । भूतानां
 प्राणिनां क्रियासु व्यापारेषु अवगाहनादिषु उत्कटी औत्कथ्य
 शालिनी, औद्धत्यवतीत्यर्थः, आन्दोलनवतीति भावः । भूत-
 क्रियादुष्कुटीति पाठे भूतानां क्रियाभिः सामान्यधर्मैः
 दुष्कुटी दुर्लभा, बहुपुण्यलभ्येति भावः । यदा भूतानां पञ्चानां
 क्षित्यादीनां क्रिया सृष्टिरूपा, स्थूलशरीरमित्यर्थः, तस्या दुःखं
 कुटति पिनष्टीति तथाभूता, संसारध्वंसनेन मुक्तिदायिनीति
 भावः । अपरस्वार्थः—हे रघूदह ! एषा कुटी आवासभूमिः
 पञ्चवटी पञ्चानां पृथिव्यादीनां भूतानां वटी निहन्ती, वट
 विनातने इत्यस्मात् पचाद्यच्प्रत्ययः । या प्राप्य न पुनर्जन्मबन्ध
 इति भावः, यत्र यस्या पञ्चानां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानाम् अवटी
 अनिहन्ती च, रूपादिविषयभोगास्पदश्चेत्यर्थः, यद्येयं मोक्षभूमिः
 न तथा भोगभूमिरपीत्यर्थः पान्यस्य मोक्षमार्गकृतप्रयाणस्य
 एका अद्वितीया वटी विश्रामस्थानं, वट विश्रमणे इत्यस्मात्
 पचाद्यच्प्रत्ययः । यत्र यस्या पुरस्कृता सगृहीता तटी समित्
 कुशादिदेवार्चनसमृद्धिः यया तथोक्ता, तट च समृद्धाविति
 धातो पचाद्यच् । तथा—संश्लेषस्य संसारासङ्गस्य भित्ती भेदे,
 ध्वंसने इत्यर्थः, न्वटी वज्ररूपा “वज्रं वटी पवि सारे” इति
 शाश्वतः । गोदा गावो वेदवाचः ददातीति गोदा मुनि
 मत्तेत्यर्थः, नटी नर्तकी, आनन्देन वेदगानपरा नृत्यतीति
 भावः । सरङ्गिताः उन्नतानताः तटा प्रान्तभागा यस्या
 तथोक्ता, कक्षीलैर्देवैः, “कक्षीलो देववारिणोः” इति धरणि ।
 करणभूतैरिति भावः, चक्षुस्त. राजन्तः पुटा निकुञ्जदेशा यस्या

क्रोड़ाकल्पवटं विसर्पितजटं विश्वाश्वजन्मावटं^{३०}
 पिष्टाण्डौघघटं धृताङ्घ्रिशकटं ध्वस्तक्षमासङ्घटम् ।
 विद्युच्चारुचा विधूतकपटं सीताधरालम्पटं
 भिन्नारीभघटं विरुग्णशकटं वन्दे गिरां दुर्घटम् ॥५२॥

सा, दिव्यः अतिप्रगाढ़ इति यावत्, य आमोदः संसारवासनेत्यर्थः,
 तस्य कुटो क्षयकरो, “निवासक्षययोः कुटी” इति चरकः ।
 अत एव भवाब्धिशकटी संसारसागरतरणिः, मृतानां प्राणिना,
 खापदानामित्यर्थः, क्रियाभिरितस्ततः सञ्चारैः दुष्कुटी दुःखेन
 वस्तुं शक्येत्यर्थः, मोक्षमार्गप्रवृत्तानाम् आपाततः प्रतिबन्धभूताः
 खापदा अव वसन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५१॥

क्रोडेति । क्रोडया लीनया कल्पाते इति कल्पः, कर्म
 एण्प्रत्ययः, वट. वटवृक्षपत्रमित्यर्थः येन तथोक्तं प्रलयाब्धि-
 जले वटपत्रे भासमानमित्यर्थः, विसर्पिता विस्तारिता जटा
 येन तथोक्तं जटाधरमित्यर्थः, विश्वमेव श्वजन्म पशुं तस्य
 आ समन्तात् वटः सूर्यः, तत्प्रकाशकत्वादिति भावः, तं पिष्टा
 चूर्णिता अण्डोवानां ब्रह्माण्डसङ्घानां घटा विस्तारः येन
 तथाभूतं धृती अङ्घ्री चरणौ यैः ते धृताङ्घ्रयः भक्ता इत्यर्थः,
 तेषां शकटं संसारमार्गश्चमनिवारकरयमित्यर्थः, ध्वस्तः नाशित,
 क्षमायाः पृथिव्याः सङ्घटः उपद्रवः येन तादृशं विद्युत इव
 चारुः उज्ज्वला रुक् दीप्तिः तथा विधूतः नाशितः दूरीकृतः
 कपटः तमोरूपः, मायेत्यर्थः येन तथोक्तं, सीताया अधरस्य
 आलम्पटः सर्वथा लुब्धः तं भिन्ना अरयः शत्रवः इभघटा
 हस्तिमूला इव येन तथाभूतं विरुग्णाः खण्डिताः शकटा
 राक्षसेश्वरा येन तथोक्तं, “शक्नो यवनराक्षसाः” इति विश्वः, “टो

इतः पञ्चवटीवृत्तान्तः ।

स्त्रीमायया हरति शूर्पणखेति बुद्धा

सौमित्रिणा सपदि खड्गनिष्कत्तनासा ।

सा रावणस्य भगिनी कुपिताऽथ तत्र

प्रत्यानिनाय खरदूषणसैन्यमुग्रम् ॥ ५२ ॥

तत्र श्रीरामगाम्भीर्यम् ।

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मेरं गण्डोल्लसित(ब्जमर)पुलकं वज्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन्, शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥ ५४ ॥

महेश्वर आख्यातः” इत्येकाक्षरकोषः । गिरां वाचां दुर्घटम्
अनिर्वचनीयमित्यर्थः, वन्दे प्रणमामि । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५२ ॥

स्त्रीमाययेति । शूर्पा इव नखा यस्याः सा शूर्पणखा नाम
राक्षसी स्त्रीमायया सुन्दरीनारीरूपकपटेन हरति नाशयति,
अस्मानिति शेषः, इति बुद्धा सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सपदि
भट्टिति खड्गेन निष्कत्ता छिन्ना नासा यस्याः तथाभूता सा
रावणस्य भगिनी, अथानन्तरं नासाकर्त्तनानन्तरं कुपिता
सती तत्र पञ्चवद्याम् उग्रं दारुणं खरदूषणसैन्यं खरश्च
दूषणश्च तयो सैन्यं प्रत्यानिनाय उपस्थापितवतीत्यर्थः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

कपोले इति । रघूणां—परिवृढः स्वामी रामः करि-
कलभस्य हस्तिशावकस्य दन्तद्युतिं दशनकान्तिं मुष्णाति
हरतीति तयोक्ते तन्निभे इत्यर्थः, जानक्याः सीतायाः कपोले

चतुर्दशसहस्रकं परमचण्डरचोगणं
निहत्य समराङ्गने सकलमेकवाणेन सः ।
खरं त्रिगिरसान्वितं तदनु दुर्धरं दूषणं
जघान घनघोषणस्फुरितकार्मुको राघवः ॥ ५५ ॥

पादार्गभूते इति भावः, स्मरस्मेरं कामावेशेन विकम्बरम् अत
एव गण्डयोः, उल्लसितम् उल्लासितं पुलकं लोमाश्रुः यस्य
तथाभूतं वक्त्रकमलं मुखपद्मं, प्रतिफलितमिति भावः, सुहृ-
पुनः पुनः पश्यन् तथा रजनिचराणां राक्षसानां सेनायाः
कलकलं कलरवं, सिंहनादमित्यर्थः, शृग्वन् जटाजूटस्य जटा
निचयस्य ग्रन्थिं वन्धं दृढयति दृढीकरोति । (न चात्र “आद्यः
करुणवीरभक्तौद्रवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेनापाततः विरोधिनो-
र्वीरशृङ्गारयोः समावेश इति दोषो वाच्यः तत्र वीरशृङ्गारयो-
रान्ध्वनौरेण विरोध एव दोषायेत्युक्तत्वात्, अत्र तु वीरस्या
न्ध्वनं रजनिचरमेना, शृङ्गारस्यान्ध्वनं सीतेति न कश्चित्
विरोध इति बोध्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५४ ॥

चतुर्दशेति । स राघवः रामः घनेन सान्द्रेण घोषणेन
टडाररवेण स्फुरितं राजितं कार्मुकं यस्य तथाभूतः सन्
समराङ्गने संग्रामभूमौ एकवाणेन एकेन शरेण चतुर्दशसहस्रकं
चतुर्दशसहस्रमंशकमित्यर्थः, परमचण्डम् अतिभीषणं रचोगणं
सकलं समग्रं निहत्य विनाश्य तदनु तदनन्तरं त्रिगिरसा
त्रिमूर्ध्ना नाम राक्षसेन अन्वितं सहितं खरं तथा दुर्धरं दुर्भेद्यं
दूषणञ्च जघान हतवान् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५५ ॥

सीतारूपं सुधाहृद्यं श्रुत्वा शूर्पणखासुखात् ।

राममोहाय मारोचं प्रेषयामास रावणः ॥ ५६ ॥

मारोच. स्वगतम् । कृतान्तदण्डदोर्दण्डः सकल-
चण्डाशुवंश्याखण्डलो रामचन्द्र. । अग्रमपि महेन्द्रावस्कन्द-
स्थानं लङ्केश्वर. । तदवश्यं शमनभवनातिथिना भवितव्यं
जीवितेनाद्य । (ङ)

राघवादपि मर्त्तव्यं, मर्त्तव्यं रावणादपि ।

उभाभ्यामपि मर्त्तव्ये वर रामान्न रावणात् ॥ ५७ ॥

सीतेति । रावणः शूर्पणखाया सुखात् सुधार्धत् हृद्यं
मनोज्ञं सीताया रूपं सौन्दर्यं श्रुत्वा रामस्य मोहाय मोह-
नाय, वञ्चनायित्यर्थः, मारोचं नाम राज्ञसं प्रेषयामास प्रेरित
वान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(ङ) कृतान्तेति । कृतान्तस्य यमस्य, “कृतान्तो यमदैवयो ”
इति विश्वः, दण्ड इव दोर्दण्डः बाहुदण्ड यस्य तथोक्तः,
सकलेषु सर्वेषु चण्डाशुवश्येषु सूर्यवंशीयेषु आखण्डलः इन्द्रः ।
सकलेत्यत्र स किलेति पाठान्तरम् । महेन्द्रेति । महेन्द्रस्य
देवेन्द्रस्य अवस्कन्दः पराजयः, तस्य स्थानं चेतनम्, इन्द्रजयीति
यावत् । भवितव्यं भावे तव्यप्रत्ययः ।

राघवादिति । राघवात् रामात् अपि मर्त्तव्यं रावणाज्जया
तदभियोगे इति भावः, रावणादपि मर्त्तव्यम् अस्यादेशाकरणे
इति भावः, उभाभ्यामपि मर्त्तव्ये मरणस्यावश्यभावित्वे रामात्
वरं, मरणमिति शेषः, रामात् मरणस्य मोक्षोपायत्वादिति
भावः, न रावणात्, रावणात् मरणे नरके गमनमिति भावः ।
राघवादपीत्यत्र रामादपि चेति, उभाभ्यामपीत्यत्र उभयोरिति,

सुललितफलमूलैस्तत्र कालं क्रियन्तं

दशरथकुलदीपे सीतया लक्ष्मणेन ।

गमयति, दशकण्ठोत्कण्ठया प्रेरितं द्राक्

कनकमयकुरङ्गं जानकी सन्दर्श ॥ ५८ ॥

ततः सीता श्रीरामं प्रति ।

देहं हेममयं हरिणमणिमयं शृङ्गद्वयं वैट्टुमा-

श्वत्वारोऽपि खुरा रदच्छदयुगं माणिक्यकान्तिद्युति ।

नेत्रे नीलसुतारके सुवितृते तद्वच्चलं प्रेक्षितं

तत्तद्रत्नमयं किमत्र बहुना सर्वाङ्गरम्यो मृगः ॥ ५९ ॥

वरं रामान्न रावणादित्यत्र वरं रामो न रावण इति च
पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

सुललितेति । तत्र पञ्चवर्ष्यां दशरथकुलदीपे रामे सीतया
लक्ष्मणेन च सह सुललितैः शोभनैः, सुखादैरित्यर्थः, फलमूलैः
क्रियन्तं कालं गमयति अतिवाहयति सति जानकी दश-
कण्ठस्य उत्कण्ठया श्रीसुक्येन प्रेरितं कनकमयकुरङ्गं काञ्चन
मयमृगं द्राक् भटिति, सहसैत्यर्थः, सन्दर्शं दृष्टवती । मालिनी
वृत्तम् ॥ ५८ ॥

कुरङ्गं विगिनटि, देहमिति ।—हेममयं स्वर्णमयं देहं
शरीरं, हरिणमणिमयं मरकतमयं शृङ्गद्वयं, वैट्टुमाः प्रबालमयाः
श्वत्वारोऽपि खुराः, रदच्छदयुगम् श्रीठाधरद्वयमित्यर्थः, माणि-
क्यस्य कान्तिवद्युतिः कान्तिर्यस्य तादृशं, नीला सुतारका
शोभनाः तारका कनीनिका ययोः तथाभूते सुविस्तृते नेत्रे,
प्रेक्षितं दर्शनं तद्वत् तथैव चलं चञ्चलं तत्तदङ्गम्, अवशिष्टमिति
‘शेषः’,—रत्नमयं यस्येति सर्वशेषः, अत्र विषये बहुना, उक्तेनेति

स्वङ्गं मायाकुरङ्गं द्रुतनिधननिशाचारिमारोचमग्रे
 धावन्तं सञ्चरन्तं क्षणमपि गहने जानको याचते स्म ।
 रामं कामाभिरामं निशितशरधनुर्धारिणा लक्ष्मणेन
 क्षिप्रं तद्दक्षणायोस्त्रिखिततटभुवा सोऽप्यगात्तद्वधाय ॥ ६० ॥

प्रियतम । मृगमङ्गुताङ्गमेतं
 मृगपतिविक्रम । देहि, मे प्रसीद ।
 इति जनकसुतावचोऽनुरोधात्
 कनकमृगं सशरोऽन्वियाय रामः ॥ ६१ ॥

शेषः, किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, मृगः सर्वेषु अङ्गेषु
 रम्यः मनोहरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

स्वङ्गमिति । जानको कामाभिरामं मदनसुन्दरं रामं
 स्वङ्गं शोभनाङ्गं, द्रुतम् अचिरभावि निधनं यस्य तथोक्तः स
 चासौ निशाचारी मारोचश्चेति तम् अग्रे पुरतः धावन्तं, क्षणमपि
 गहने निविडदेशे सञ्चरन्तं याचते स्म प्रार्थयाञ्चक्रे । सोऽपि
 रामः-तस्याः सीतायाः रक्षणाय रक्षार्थम् उल्लिखितौ धनुष्कोट्या
 चिह्नितौ तटौ द्वारोपान्तभागौ यस्याः तथाभूता भ्रुः कुटी
 येन तथोक्तेन, तदनुल्लेखां कोऽपि नोल्लङ्घयिष्यतीति भावे,
 निशिता, शरा, धनुश्च तानि धारयतीति तादृशेन लक्ष्मणेन
 सह तस्य स्वर्णमृगस्य वधाय क्षिप्रं शीघ्रम् अगात् गतवान् ।
 स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ६० ॥

प्रियतमेति । हे मृगपतिविक्रम सिंहविक्रान्त ! प्रियतम !
 मङ्गुताङ्गं विचित्राङ्गम् एतं परितो दृश्यमानमित्यर्थः, मृगं मे
 मह्यं देहि, प्रसीद प्रसन्नो भव, इतीत्यं जनकसुतायाः सीतायाः

रामः । वत्स लक्ष्मण । त्वमस्याः प्रजावत्याः सहायो भव ।
यावदहमेनं कनककुरङ्गं निहत्यागच्छामीति निष्क्रान्तः ।

आलोकयन् विशिखमेककरेण मन्दं
कोदण्डकाण्डमपरेण करेण सज्यम् ।
सुनद्ध पुष्पलतया पटलं जटाना
रामो मृगं मृगयते वनवोदिकासु ॥ ६२ ॥
अथ मृगचरितम् ।

हस्तप्राप्यमुपैति, लेदि च वृणं, न स्पृश्यतां गाहते,
गुन्धान् प्राप्य निवर्त्तते, किमनयान्याघाय चाघाय च ।
भूयः पश्यति, गच्छति प्रतिदिशं, कण्डूयते स्वां तनुं,
दूरं धावति, तिष्ठति प्रचलति प्रान्तेषु मायामृगः ॥ ६३ ॥

वचोऽनुरोधात् वचननिर्वन्धात् हेतोः रामः सशरः सन् कनक-
मृगम् अन्विषाय अनुससार । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ६१ ॥

आलोकयन्निति । रामः एककरेण एकेन करेण दक्षिणेनेति
भावः, विशिखं शरम्, अपरेण करेण वामिनेति भावः, सज्यम्
अधिरोपितमौर्वीकं कोदण्डकाण्डं धनुर्दण्डं, धृतमित्युभयत्राध्या-
हार्यं, मन्दं मावद्भ्रममिति यावत्, यथा तथा आलोकयन्
पश्यन्, आलोकयन्नित्यत्रान्दोलयन्निति, मन्दमित्यत्र साहमिति,
सज्यमित्यत्र धुन्वन्निति च पाठान्तरं सुगमम्, पुष्पलतया
जटानां पटलं चयं सुनद्ध संयम्य वनवोदिकासु अरस्ययेषिषु
मृगं मृगयते अन्विष्यति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

हस्तेति । मायामृगः काञ्चनकुरङ्गः हस्तप्राप्यं यथा तथा
उपैति उपगच्छति, समीपं गच्छतीत्यर्थः, हस्ताभ्यासमिति
पाठे हस्तसंविधमित्यर्थः, वृणं लेदि खादति, स्पृश्यतां

तत्र सीता लक्ष्मणं प्रति ।

चिरयति मृगान्वेषी नाथः कथं रघुनन्दनो

वनपरिसरा ह्येते क्रूरक्षपाचरभैरवाः ।

मुहुरपि भवानुक्तो न ज्यायसः, परिमार्गणे

व्रजसि, तदहो चेतः किं किं न लक्ष्मण । शङ्कते ? ॥ ६४ ॥

चिरादृष्टे रामे करणकटुभिर्मैथिलसुता-

वचोभिः कोदण्डाटनिजनितरेखान्तरगताम् ।

स्ययोग्यता न गाहते न प्राप्नोति, धर्तुं न शक्यते इति भावः,
गुल्मान् लतागहनानि प्राप्य निवर्त्तते तत्र न प्रविशतीति भावः,
किसलयानि पल्लवान् आघ्राय च आघ्राय च पुनः पुनराघ्राये-
त्यर्थः, भूयः पुनः पश्यति, प्रतिदिशं गच्छति, स्वा निजा तनुम्
अङ्ग कण्डूयते शृङ्गाभ्याम् उद्धर्षतीत्यर्थः, दूरं धावति, तिष्ठति
प्रान्तेषु आश्रमस्य प्रान्तदेशेषु प्रचलति प्रकर्षेण चरति । पश्य-
तीत्यत्र त्रस्यतीति पाठे त्रस्यति विभेतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६३ ॥

चिरयतीति । हे लक्ष्मण । नाथः आर्यपुत्रः रघुनन्दनः
मृगान्वेषो मृगालुसारी सन् कथं किमर्थं चिरयति विलम्बते ?
एते वनपरिसराः अरण्यविभागाः क्रूरेः दारुणैः क्षपाचरैः
राक्षसैः, भैरवाः हि भोषणा एव, भवान् मुहुः पुनः पुनः
उक्तोऽपि मया अनुरुद्धोऽपीत्यर्थः, ज्यायसः ज्येष्ठस्य परिमार्गणे
परितः, अन्वेषणे न व्रजसि न गच्छसि, तत् तस्मात् अहो
आश्चर्यं किं कथं किं किमपीत्यर्थः, न शङ्कते ? अपि तु शङ्कत
एवेत्यर्थः । हरिणी वृत्तं “नसमरसला गः पटूवेदैर्हयैर्हरिणी मता”
इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

विधायैनां रामस्फुरितपदपद्माङ्कितभुवं
तदध्वानं पश्यन् कथमपि सं सौमित्रिरगमत् ॥ ६५ ॥
नीतो दूरं कनकहरिणच्छन्ना रामभद्रः,
पथाटेनं द्रुतमनुसरत्येव वत्सः कनिष्ठः ।
विभ्यत् विभ्यत् प्रविशति ततः पर्णशालाञ्च भिक्षुः
धिग् धिक् कष्टं प्रययति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ६६ ॥
रामोन्मुक्तैकवाणप्रतिहतहृदयः काञ्चनाङ्गः कुरङ्गः,
सद्यो मारीचनामाऽजनि रजनिचरः सान्द्ररक्ताक्तवक्षाः ।

चिरादृष्टे इति । स सौमित्रिर्नक्ष्मणः रामे चिरादृष्टे चिर-
मदृष्टेः—चिरयतोति—भावः, करणकटुभि इन्द्रियव्ययकैरित्यर्थः,
मैयिनसुतायाः सोतायाः वचोभिः हेतुभिः एना सीतां
कोदण्डस्य धनुषः अटन्या कोट्या जनिता उत्पादिता या रेखा
तस्या अन्तरम् अभ्यन्तरं गता तां विधाय धनुष्कोटिरेखातो
वहिर्मा गच्छेत्युक्तेति भावः, रामस्य स्फुरितैः राजितैः पदपद्मैः
अङ्किता चिह्निता भूयत्वं तं तदध्वानं तस्य रामस्य अध्वानं
पथानं पश्यन् अवलोकयन् कथमपि—अनिच्छयेति भावः,
अगमत् गतवान् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

नीत इति । रामः कनकहरिणः काञ्चनमृगः तस्य छन्ना
कपटेन दूरं नीतः आकृष्टः । एव कनिष्ठा वत्सः लक्ष्मणः
पथात् द्रुततरम् एन रामम् अनुसरति अनुधावति । ततः
अनन्तरम् अयं रावणः भिक्षुः मयासी सन् विभ्यत् विभ्यत्
वस्यन् वस्यन् पर्णशालां प्रविशति, धिक् धिक् कष्टं निजाम्
आकृतिं दशाननावयवं प्रययति आविष्करोति च । मन्दा-
क्रान्ता वृत्तम् ॥ ६६ ॥

भिन्नुः कोऽपि क्षणार्धमणिखचितचलत्कुण्डलश्रेणिशोभा-
वीचीखेलत्कपोलस्फुरितदशशिराः कुम्भकर्णाग्रजोऽभूत् ॥ ६७ ॥

बाणेन दिव्येन रघुप्रवीरो मृगस्य वक्षःस्थलवद्धलक्ष्यः ।

विव्याध यावत्तरसा, तपस्वी दशाननस्तावदिहाजगाम ॥ ६८ ॥

आह च । भिक्षां प्रयच्छ ननु सूर्यकुलावतसे !

वंशे विदेहनृपतेः प्रथितासि साध्वि ।।

रामेति । काञ्चनाङ्ग, कुरङ्ग, मृगः रामेण उन्मुक्तः प्रहितः
य एको बाणः शरं तेन प्रतिहतं हृदयं यस्य तथाभूतः सन्
मदा, तत्क्षणं सान्द्रैः घनैः रक्तैः आक्तं लिप्तं वक्षो यस्य तथोक्तः
मारोचनाभा रजनिचरः राक्षसः अजनि अभूत् । कोऽपि भिन्नुः
सञ्चासी प्राक् पर्णशाला प्रविष्ट इति भावः क्षणार्धात् अत्यल्पात्
क्षणात् मणिखचितानां रत्नाविज्ञानां चलताम् आन्दोलयता
कुण्डलानां कर्णभूषणविशेषाणां श्रेण्याः शोभावोचीभिः
शोभातरङ्गैः खेलत्सु स्फुरत्सु कपोलेषु गरुडदेशेषु स्फुरितानि
प्रतिविम्बितानि दश शिरांसि यस्य तथाभूतः कुम्भकर्णस्य
अग्रजं रावणः अभूत्, स्वरूपं जग्राहेति भावः । स्वधरा
वृत्तम् ॥ ६७ ॥

बाणेनेति । रघुप्रवीरो राम, यावत् दिव्येन बाणेन मृगस्य
वक्षःस्थले बद्धः लक्ष्य येन तथाभूतः वक्षःस्थलं लक्षयन्नित्यर्थः,
तरसा प्रसह्य विव्याध तावत् तपस्वी भिक्षुविशधरः दशाननः
इहास्मिन् आयमे आजगाम । मृगस्य वक्षःस्थलवद्धलक्ष्य
इत्यत्र ततो मृगं वक्षसि बद्धलक्ष्य इति पाठे ततोऽनन्तरं बद्ध-
लक्ष्यः वक्षसि मृगमित्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ६८ ॥

भिक्षामिति । नन्विति सम्बुद्धिसूचकमव्ययम् । ननु सूर्य-

एतद्गृहाण हरिपादरजोविमिश्रं,

निर्माल्यदाम सकलेषितसिद्धिहेतु ॥ ६८ ॥

इति तुलसीं दर्शयति ।

दृग्भङ्गिमन्दि(ञ्जि)मशतैरसतीरहस्यम्

अन्वेषयन् कपटभिक्षुक ! लक्षितोऽसि ।

आसं प्रभुः सुभग ! नाहमिति क्षमस्व,

भैक्षाय मा कुरु श्रृपा, त्वयमञ्जलिस्ते ॥ ७० ॥

स व्याहरन् धर्मिणि ! देहि भिक्षामलङ्घयल्लक्षणदत्तरेखाम् ।

जग्राह तां पाणितले क्षिपन्तीं समाह्वयन्तीं रघुराजपुत्री ॥ ७१ ॥

कुलावतंसे सूर्यकुलालङ्कारभूते । साध्वि ! भिक्षां प्रयच्छ
देहि, विदेहनृपतेः जनकस्य राजर्षेः वंशे प्रयितासि विख्या-
तासि, हरेः नारायणस्य पादरजोभिः चरणरेणुभिः विमिश्रं
युक्तं सकलानाम् ईषितानाम् अभिलषितानां सिद्धिहेतु सिद्धेः
कारणम् एतत् निर्माल्यदाम निर्माल्यमानां गृहाण । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

दृगिति । हे कपटभिक्षुक । दृग्भां भङ्गीनां मन्दिमशतेः
मन्दमन्दसञ्चालनशतैः, कटाक्षवीक्षणशतैरिति यावत्, मञ्जिम-
शतेरिति पाठे मनोहरतातिशयैरिति भावः, असतीनां पुञ्चनीनां
रहस्यं वृत्तम् अन्वेषयन् शृणुमाणः लक्षितः असि, हे सुभग !
सुन्दर ! अहं भैक्षाय भिक्षादानाय न प्रभुः न समर्थो
आसम् अभवम् इति हेतोः क्षमस्व श्रृपा व्यर्थं मा कुरु, -प्रयास-
मिति शेषः, अयं तु ते तव अञ्जलिः, कृताञ्जलिस्त्वां क्षमार्थं
याचे इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

स इति । स रावणः हे धर्मिणि । धर्मचारिणि ! भिक्षां

मार्गं मार्गं मृगयति मृगारातिरामेऽभिरामे
 शोकं शोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन ।
 सीता सीतातपनतनया राज्यलङ्घामलङ्घां
 नीता नीतासुरसुरबधूरावणे रावणेन ॥ ७२ ॥

देहि इति व्याहरन् उच्चरन् लक्ष्मणेन दत्ता धनुष्कोट्या अद्विते-
 त्यर्थः, रेखा ताम् अलङ्घयत् अतिचक्राम । (यद्यपि लक्ष्मण-
 दत्तरेखायां केनापि अलङ्घयत्वं तथापि रावणस्य कामचरत्वात्
 तपोऽतिरेकाच्च तल्लङ्घनमिति बोध्यम्) व्याहरन्नित्यत्र व्याहर-
 दिति, अलङ्घयदित्यत्र प्रलङ्घयन्निति च पाठे लक्ष्मणदत्तरेखां
 प्रलङ्घयन् हे धर्मिणि ! भिक्षां देहीति व्याहरत् उक्तं
 वानित्यर्थः । धर्मिणि धर्माचारिणि मयि भिक्षां देहीत्यपि केचित्
 व्याचक्षते । क्षिपन्तीम् आच्छिन्दतीं रघुराजपुत्री रामलक्ष्मणौ
 समाह्वयन्तीम्, आकारयन्तीमिति पाठे स एवार्थः, “हृतिराका-
 रणाद्धानम्” इत्यमरः, तां सीतां पाणितले करतले जग्राह च ।
 उपजाति वृत्तम् ॥ ७१ ॥

मार्गमिति । मृगस्य अयं मार्गः तं मृगमग्न्यन्धिनं मार्गं
 पन्थानं मृगयति अन्विष्यति, अनुधावति इत्यर्थः, अभिरामे सुन्दरे
 मृगारातिः मृगशत्रुयामौ रामयेति तस्मिन् मृगयाशीले रामे
 इत्यर्थः, लक्ष्मणे गते स्वनिकटं प्राप्ते सति लक्ष्मणेन अशुभचिह्न-
 भूतेन शिवारुतादिना शोकं शोषम्, आभाच्छेदं हिर्भावः, अत्यन्तं
 शोकं गतवति, नितराम् उन्मनस्कतां भजतीति भावः, सति
 नीतासुरसुरबधूरावणे रावणेन नीतः प्रापितः असुराणां सुरा-
 णाश्च बधूनां नारीणां रावयति क्रन्दयतीति रावणः इः कामो
 यस्य तथाभूतः रावण तेन असुरसुरबधूद्धारिणा रावणेनेत्यर्थः,

सीता दशमुखनीता भीता वदति स काञ्चनद्योता ।

रघुनन्दन ! रघुनन्दन ! रामचन्द्र ! रामचन्द्रेहि (ति) ॥ ७३ ॥

हा राम ! हा रमण ! हा जगदेकवीर !

हा नाथ ! हा रघुपते ! किमुपेक्षसे माम् ।

इत्थं विदेहतनयां बहुधालपन्तीम्

आदाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥ ७४ ॥

सीतातपनतनया-सीता लाङ्गलपद्धतिः तया आ सम्यक् तपति तपश्चरतीति तथोक्तः सीतातपनः यिज्ञार्थं लाङ्गलकृष्टक्षेत्रे यज्ञं कृत्वा यस्तपस्तप्तवानित्यर्थः, तस्य जनकस्येत्यर्थः, तनया कन्या सीता राजते इति राजिः विद्योतमानेत्यर्थः, अतएव अन्नमत्यर्थं काम्यते इति अन्नङ्गामा अतिशयेन स्पृहणीयेत्यर्थः, सा चासौ लङ्का चेति तां नीता प्रापिता । अत्र मार्ग मार्गमित्यादिस्वर व्यञ्जनमंजते, क्रमेण तेनैवावृत्तेर्यमकालङ्कारः—“सत्यर्थे पृथ-
गर्थीया, स्वरव्यञ्जनमंजते, । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनि-
गद्यते ॥” इति लक्षणात् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७२ ॥

मीतेति । काञ्चनवत् द्योतः दीप्तिर्यस्याः सा हेमाङ्गीत्यर्थः, सीता दशमुखेन रावणेन नीता हृता भती हे रघुनन्दन ! रघु नन्दन ! रामचन्द्र रामचन्द्र एहि आगच्छ इति, रामचन्द्रेति वा पाठः, वदति स आकारयति स ॥ ७३ ॥

हा रामेति । हा राम ! हा रमण ! हा जगदेकवीर ! हा नाथ ! हा रघुपते ! किं कथं माम् उपेक्षसे न पश्यसी-
त्यर्थः, इत्थं बहुधा आलपन्तीं विदेहतनयां सीताम् आदाय राक्षसपति, रावणः नभसा आकाशमार्गेण जगाम गतवान् । वमन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

रावणस्य रथसङ्गता सती नूपुरं परिससर्ज सत्वरम् ।

उत्तरीयमपि कङ्कणं कचिच्चारुहारमपि सा स्थले स्थले ॥ ७५ ॥

अथ जटायुवृत्तान्तः ।

इतो बाधं रामः क्षिपति हरिणे मुक्तकरुणः,

सचापः सौमित्रिः स्वजनमनुयाति द्रुतमितः ।

इतः सीता भिक्षामुपनयति भिक्षोः करतले,

त्रयं व्योम्नि प्रेङ्खन् युगपदहमालोकयमिदम् ॥ ७६ ॥

रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षेऽसिताष्टमी ।

अर्द्धरात्री दिनस्यार्धे चार्द्धचन्द्रार्द्धभास्करे ॥ ७७ ॥

रावणस्येति । सा मती पतिव्रता सीता रावणस्य रथ-
सङ्गता रथोपरिस्था सती सत्वरम् कचित् कचित् स्थले स्थले
नूपुरम्, उत्तरीयं, कङ्कणं, चारुहारं मनाहरहारम् अपि परि-
ससर्ज परितत्याज । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ७५ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् प्रदेशे रामः मुक्तकरुणः निर्दयः
सन् हरिणे काञ्चनमृगे बाधं शरं क्षिपति, इतः अस्यां दिशि
सौमित्रिर्लक्ष्मणः सचापः धनुर्धरः सन् द्रुतमितः सत्वरं गतः
सन् स्वजनम् आत्मजनं राममित्यर्थः, अनुयाति अनुगच्छति ।
इतः अमुष्यां दिशि सीता भिक्षोः सत्रासिनः करतले भिक्षाम्
उपनयति ददाति । व्योम्नि आकाशे प्रेङ्खन् मञ्जरन् अक्षं युगपत्
समकालम् इदं त्रयं रामलक्ष्मणसीताव्यापारत्रितयमित्यर्थः
आलोकयम् अपश्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७६ ॥

रावणेनेति । रावणेन कृष्णपक्षे असितपक्षे असितः-शनेघरः
अष्टमः स्वजन्मराग्यपेक्षया अष्टमरागिस्थः यस्याः सा, (अष्टम-
शने, अष्टमज्ञानविधायित्वस्य ज्योतिःशास्त्रप्रतिपादितत्वादिति

रावणरथस्यां सीतां दृष्ट्वा स्वगतम् ।

मारीचमृगयाव्यग्रे रामभद्रे च लक्ष्मणे ।

कथमेषा कुरङ्गाक्षी रावणस्य रथोपरि ? ॥ ७८ ॥

भावः) अर्धं राति ददातीति अर्धरा भित्ताक्षस्य अर्धदानकर्त्री
 त्वर्थः, अर्धचन्द्रस्य अर्धं तस्यैव भाः कान्तिर्यस्याः सा मलिन-
 प्रायेत्यर्थः, सीता अत्रौ अत्रिमुनेः समीपे, आश्रमसन्निधावित्यर्थः,
 दिनस्य अर्धं मध्याह्नसमये इत्यर्थः, करे पाणी हृता गृहीते
 त्वर्थः । केचित्तु अर्धचन्द्रार्धभास्करे इत्येकं पद कृत्वा अर्धचन्द्रस्य
 अष्टमीचन्द्रस्येत्यर्थः, यत् अर्धचतुर्थीचन्द्र इत्यर्थः, तद्वत् भास्करः
 सूर्यः यस्मिन् तथाभूते, कुलवधूहरणात् अतीव मलिनभास्करे
 इति भावः, दिनम्याह्न इत्यस्य विगेषणतया व्याचक्षते ।
 अर्धचन्द्रेऽर्धभास्करे इति पाठमायित्य व्याख्यानतरम् ।
 दिनस्य, दैवस्येति गेषः, अर्धं चैत्रे मासीत्यर्थः, मक-
 रादिषट्कं दिनं कर्कादिषट्कं निशेति स्मरणात् । “मासेन
 म्यादहोरात्रः पैत्रो यपेण दैवतः” इत्यमरोक्तेर्देवानां मानुषवर्षे-
 णाहोरात्रकीर्तनाच्च । तत्रापि अक्षयपक्षे शुक्लपक्षे अर्धः अष्ट-
 कलः चन्द्रः यस्मिन् तादृशे अतएव अर्धरात्रे, पितृणामिति
 गेषः, शुक्लपक्षस्य पितृणां रात्रित्वेन कीर्तनात् तद्वर्ध इत्यनेन
 शुक्लपक्षोयाष्टस्यामित्यर्थः प्रतीयते । अर्धभास्करे मध्यन्दिन-
 वर्त्तिनि आदित्ये अमितः जनैश्चरः अष्टमो यस्याः तथोक्ता सीता
 रावणेन हृता इत्यन्वयः । तदुक्तं यागज्ञे,—“चैत्रमामसिताष्टम्यां
 सुहृत्ते हृन्दमंजिते । राघवस्य प्रियां भार्यां जहारा दशकन्धरः ॥”
 इति । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ७७ ॥

आकाशादवतरन्तं जटायुं दृष्ट्वा रावणः ।

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहृतं

शक्तिस्तस्य कुतः ? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।

तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

आं ज्ञातं, स जटायुरेष जरसा ग्रस्तो बधं वाञ्छति ॥ ७८ ॥

रावणं प्रति जटायुः ।

जन्म ब्रह्मकुले, हरार्चनविधौ कृत्वा शिरःकर्त्तनं

भक्तिर्वज्रिणि बाहुदण्डदलनव्यापारशक्तिः परा(मता) ।

तत्र व्यग्र. व्यापृतः तस्मिन् सति एषा कुरङ्गाक्षी मृगनयना
सीता रावणस्य रथोपरि कथं तिष्ठतीति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ७८ ॥

मैनाक इति । अयं मैनाकः गगने आकाशे अव्याहृतं
केनापि अविधितं मम मार्गं रुणद्धि आह्वणोति किम् ? तस्य
मैनाकस्य कुतः कस्मात् शक्तिः सामर्थ्यम् ? यतः सः वज्र-
पतनात् वज्रप्रहारात् महेन्द्रादपि, किं पुनस्तद्विजेतुर्मत इति
भावः, भोतः तस्मात् मैनाको नायमिति निश्चयः । सोऽपि
तार्क्ष्यः गुरुत्मान् निजेन विभुना नारायणेन समं महं मां
रावणं जानाति, (मया पूर्वं प्रभुसहितं पराजितं, तस्मात्
माऽपि नायमिति भावः) । आ ज्ञातम् । एष जरसा
बार्हकेन ग्रस्तः क्लिष्ट इति पाठान्तरम्, जटायुः बधः—मत्-
सखागादिति भावः, वाञ्छति अभिलषति । अत्र प्रकृते जटायु-
युधि धन्यस्य मैनाकादेः मंगयात् सन्देहालङ्कारः, “सन्देह-
प्रकृतान्यस्य मंगयः प्रतिभोऽत्यतः” इति लक्षणात् । गार्दूल-
विक्रीडिते वृत्तम् ॥ ७८ ॥

हेनोत्तोलितकेलिकन्दकनिभः कैलास उत्पाटित-
स्तत् किं रावण ! लज्जसे न ? हरसे चौर्येण पत्नीं रघोः ॥ ८० ॥
जन्म ब्रह्मकुले, तपस्वनुपमं वीर्यञ्च लोकोत्तरं,
किञ्चैश्वर्यमहो त्रिलोकजयिनः (ता) स्वर्गाङ्गनास्वामिनः ।
इत्यस्मादपि वाञ्छितं किमधिकं, सीता समाकृष्यते,
तस्मात्त्वं सह बान्धवैः पशुमते ! यातोऽसि निःशेषताम् ॥ ८१ ॥

जन्मेति । हे रावण ! ब्रह्मणः कुले वंशे जन्म, ब्रह्मणः
प्रपौत्रोऽसीति भावः, हरस्य अर्चनविधौ पूजनविधाने शिरसां
कर्त्तनं छेदनं, हन्तनमिति पाठान्तरे स एवार्थः, कृत्वा
भक्तिः, (प्राणानपि अगणयित्वा हरमर्चयसीत्यर्थः, वज्रिणि
वज्रायुधे इन्द्रे बाहुदण्डैः यत् दलनं स एव व्यापारः तत्र
शक्तिः सामर्थ्यं, पुरा महती, मतेति पाठे स्यादित्यर्थः । हेनया
अवलोलया उत्तोलितं यत् केलिकन्दुकं क्रीडागेण्डुकं तन्निभः
तत्सदृशः, हेनोत्तासितेति पाठान्तरं, कैलासः गिरिः उत्पाटित-
उन्मूल्य उद्धृत इत्यर्थः, अथच चौर्येण रघोः रासस्य पत्नीं हरसे,
तत् तस्मात् न लज्जसे किम् ? निर्लज्जस्त्वमिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

जन्मेति । ब्रह्मकुले ब्रह्मणः वंशे जन्म, तपसु अनुपमम्
उपमारहितं, शिरःकर्त्तनावधिकत्वादिति भावः, वीर्यञ्च लोको-
त्तरम् अलौकिकं, त्रिलोकविजयीति भावः । किञ्च त्रिलोक-
जयिनः तथा स्वर्गाङ्गनानां देवाङ्गनानां स्वामिनः, भोतुरिति
यावत्, तवेति शेषः, ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् अहो आश्चर्यं, त्रिलोक-
जयितेति पाठे त्रिलोकजयितया हेतुना स्वर्गाङ्गनानां स्वामिनः
इत्यर्थः, इत्यस्मादपि अधिकं वाञ्छितम् अभिलषितं किम्,

अविदुषस्तव दोषमहं सहे, विस्तृज रावण । वीरपतिव्रताम् ।
शरणमस्मि जटायुरह सखा दशरथस्य रथस्तव तिष्ठतु ॥ ८२ ॥

तथापि तमवधीर्यं गच्छति रावणे जटायु ।

रे रे भो परदारचौर । किमिदं धीरं त्वया गम्यते,
तिष्ठाधिष्ठितगन्धमादनतट प्राप्नो जटायु स्वयम् ।
सुचैनां पतिदेवता, न खलु चेन्मत्तुण्डचण्डाङ्गुश-
क्रीडा(कूरा)कर्पणनिर्गतास्त्रमुरस पास्यन्ति गृध्रास्तव ॥ ८३ ॥

अस्तीति शेषः, यत् सीता समाह्वयते चौर्येणापह्नियते
तस्मात् हे पशुमते । पशोरिव मति बृद्धिर्यस्य तथाभूत ।
निशेषतां नास्ति शेषो यस्य स निशेष तस्य भाव ता
निर्वणतामित्यर्थः यावत् गत अस्मि, (एतेन तव कर्मणा
राक्षसकुल निशेषं भविष्यतीति भावः) । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

अविदुष इति । हे रावण । अविदुष अज्ञस्य तव दोष
सीताहरणापराधमित्यर्थः, अहं महे क्षमे, वीरपतिव्रता वीर
पतिरतां, सीतामिति शेषः विस्तृज मुञ्च । अहं दशरथस्य
सखा जटायु शरणं रक्षिता अस्मि भवामि, 'शरणं गृह
रक्षित्रो' इत्यमरः तव रथं तिष्ठतु भूमी अवरोहत्वित्यर्थः । द्रुत
विलम्बितं वृत्तं "द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो" इति मन्त्रणात् ॥ ८२ ॥

रे रे इति । रे रे इति अवज्ञासूचकं सम्योधनम् । भो
परदारचौर परस्त्रीतस्कर । त्वया धीरं मन्द मन्द यथा तथा
निरुद्देशमिति भावः, गम्यते किमिदम् ? किमरे इति पाठा-
न्तरम् । तिष्ठ स्थिरो भव अधिष्ठित गन्धमादनस्य गिरे तटं
येन स गन्धमादनतटप्राप्नोत्यर्थः, गन्धमादनेत्यत्र चन्दना-

सीतामाश्वसयन् रावणं प्रति क्रोधं नाटयति ।

मा भैषीः पुत्रि सीते ! व्रजति मम पुरी नैव दूरं दुरात्मा,
रे रे रक्षः ! क्व दारान् रघुकुलतिलकस्यापहृत्य प्रयासि ? ।
चञ्चाक्षिपप्रहारैः(स्फु)स्तुटितधमनिभिर्दिक्षु विक्षिप्यमाणै-
राशापालोपहारं दशभिरपि भृशं त्वच्छिरोभिः करोमि ॥ ८४ ॥

चलेति पाठे चन्दनाचलः मलयाद्रिरित्यर्थः, जटायुः स्वयं
प्राप्तः उपस्थितः । इमां पतिदेवतां पतिव्रतां मुञ्च त्वज ।
चेत् यदि न खलु नैव, मुञ्चेरिति शेषः, तदा गृध्राः पक्षि-
विशेषाः तव उरसः वक्षःस्थलात् मम तुण्ड एव चण्डः तीक्ष्णः
अद्भुतः अस्त्रविशेषः, तस्य क्रीडया यत् आकर्षणं निर्दलनं
तेन निर्गतम् अस्त्रं रक्तं, सच्चण्डतुण्डाद्भुशङ्कूरावस्करणव्रणा-
सृगिति पाठे मम चण्डं भीषणं तुण्डमेव अद्भुतः तेन यत्
क्रूरं निदारुणम् अवस्करणं कुट्टन तेन ये व्रणाः क्षतानि तेभ्यः
असृक् रुधिरं, निर्गतमिति शेषः, पास्यन्ति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८३ ॥

मा भैषीरिति । हे पुत्रि सीते ! मा भैषीः भयं मा कुरु,
एषः दुरात्मा मम पुरः अग्रतः दूरं न व्रजति न गन्तुं शक्तो-
तीत्यर्थः । रे रे रक्षः ! राक्षस ! रघुकुलतिलकस्य रामस्य
दारान् भार्याम् अपहृत्य चोरयित्वा क्व कुत्र प्रयासि गच्छसि ?
नैव गन्तुं शक्तोपीति भावः, चञ्चा आक्षिपेण प्रसारणेन ये प्रहाराः
तैः स्फुटिताः क्षताः, दुटिना इति वा पाठः, धमनयः शिराः येषां
तैः दशभिरपि तव शिरोभिः मुण्डैः दिक्षु आशासु विक्षिप्यमाणैः
भृशमतिमात्रम् आशापालानां दिक्पालानाम् उपहारं पूजां
करोमि । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८४ ॥

आः पापिन् । पश्यती मे रघुतिलकबधूं चोरयित्वा प्रयातुं
 सीतां शीतांशुलेखामिव गिरिशशिरःशायिनीमुद्यतोऽसि ।
 एभिच्छित्त्वा शिरांसि प्रखरनखमुखैर्दीप्तचूडामणीनि
 त्वामद्याहं गरुत्मानुरगमिव सुधाहारिणं मंहरामि ॥ ८५ ॥
 जानामि त्वा दशास्य । प्रबलभुजबलव्यूढकैलासशैलं
 नीत्वा वैदेहपुत्रीं जलनिधिशरणं कस्य हेतोः प्रयासि ? ।
 किं वा दूर शराणां दिशि दिशि पतता, किन्तु निर्लक्ष्यबाण-
 आपारो नो विधेयः, समरमनुसर, प्रीयतां साहसव्योः ॥ ८६ ॥

आः पापिन्निति । आ पापिन् पापाचार ! पश्यतो मे,
 अनादरे पश्यो, पश्यन्तं मामनादृत्येत्यर्थः, गिरिशस्य हरस्य
 शिरःशायिनी शिरःस्थिता शीताशुलेखामिव शशिकलामिव
 रघुतिलकस्य रामस्य बधूं सीता चोरयित्वा अपहृत्य प्रयातुं
 गन्तुम् उद्यतः प्रवृत्तः असि, अद्य अहं गरुत्मान् गरुडः
 सुधाहारिणम् अमृतचौरम् उरगमिव भुजङ्गमिव त्वाम् एभिः
 प्रखरैः तीक्ष्णैः नखमुखैः नखाग्रैः दोमैः चूडामणयः किरीटा-
 येषु तानि तव शिरांसि क्षित्त्वा मंहरामि नाशयामि । उपमा-
 लङ्कारः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ८५ ॥

जानामीति । हे दशास्य दशानन ! प्रबलेन भुजाना-
 बलेन व्यूढः उद्युतः कैलामशैलः येन तथाभूतं महाबलभुज-
 शालिनमित्यर्थः, त्वां जानामि, बाहुबलं दर्शयेति भावः,
 वैदेहपुत्रीं जानकीं नीत्वा अपहृत्येत्यर्थः, कस्य हेतोः किमर्थं
 जलनिधिरेव शरणम् आश्रयः तत् प्रयासि गच्छसि ? वा
 यथवा दिशि दिशि पतता शराणां, दाशरथेरिति भावः, दूरं
 किम् ? न किमपीत्यर्थः, किन्तु निर्नास्ति-लक्ष्यं यस्य तादृशः

अथ युद्धम् ।

अक्षं विक्षिपति, ध्वजं विभजते, मथ्नाति नडं युगं,
चक्रं चूर्णयति, क्षिणोति तुरगान् रक्षःपतेः पचिराट् ।
रूक्षं गर्जति, तर्जयत्यभिभवत्यालम्बते ताडय-
त्याकर्षत्यपकर्षति प्रचलति न्यञ्चत्युदञ्चत्यपि ॥ ८७ ॥

वाणानां शराणां व्यापारः सम्प्रयोगः नो विधेयः न कर्त्तव्यः,
समरं युद्धं, रक्षेणिति भावः, अनुसर कुरु, साहसस्य रणव्यापारस्य
श्री. शोभा प्रीयतां प्रीता भवतु, चरितार्थतां गच्छत्वित्यर्थः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अक्षमिति । पचिराट् जटायुः रक्षमा पतेः रावणस्य अक्षं
रथचक्रान्तरालं काष्ठं विक्षिपति विपरीतं क्षिपति, ध्वजं
विभजते भग्नं करोति, दलयते इति पाठे दलयते वोटयती
त्यर्थः, नडं सम्वहं युगं रथाग्रवर्त्तिकाष्ठविशेषं मथ्नाति मर्दयति,
भृङ्गातीति पाठे स एवार्थः । चक्रं चूर्णयति खण्डयति, तुर-
गान् अश्वान् क्षिणोति नाशयति, रूक्षम् उग्रं यथा तथा, रूक्ष-
मित्यत्र रुन्धनिति पाठे रुन्धन् मार्गमाहण्वन्नित्यर्थः, गर्जति
चीत्करोति, तर्जयति तर्जनां करोति, अभिभवति तिरस्करोति,
आलम्बते मार्गमालम्ब्य तिष्ठति, ताडयति प्रहरति, आकर्षति,
अपकर्षति अद्वात् वसनादिकं व्यावयतीत्यर्थः, अवलुम्पतीति
पाठे तथैवार्थः, प्रचलति उड्डयते, न्यञ्चति अधोगच्छति,
उदञ्चति उदगच्छति अपि, अत्रानेकासु क्रियासु एकस्य
कारकपदस्य उक्तत्वात् दीपकभेदः, तदुक्तं दर्पणे—“अप्रस्तुत
प्रस्तुतयोर्दीपकान्त् निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु
क्रियासु चेत्” इति॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

क्रुद्ध ततो दृढचपेटशिलातलेन
 रक्ष, पिपेष गगनेऽद्भुतपक्षिराजम् ।
 ईषत्स्थितासुरपतद्भुवि राम ! राम !
 रामेति मन्त्रमनिश निगदन् जटायुः ॥ ८८ ॥
 अथ कृतरथभङ्गं पक्षिराज (वीरं) निहत्य
 क्षितिगतमवलोक्य श्वासमात्रावशेषम् ।
 जनकनृपतिपुत्री क्षिप्रमादाय लङ्का
 सरभसमुपदधेऽशोककेनीवनान्ते ॥ ८९ ॥

क्रुद्ध इति । ततोऽनन्तर रक्ष रावण क्रुद्धं सत्, क्रुद्ध
 इति पुलिङ्गपाठ प्रामादिक, रक्ष शब्दस्य “नैर्ऋतो यातु
 रक्षसो” इत्यमरोक्तेर्नपुंसकलिङ्गत्वात्तद्विशेषणस्य तथैव युक्त-
 त्वादिति बोध्यम् । दृढचपेट एव शिलातल प्रस्तरखण्डं
 तेन गगने अन्तरीक्षे, स्थितमिति शेष, अद्भुतपक्षिराजम्
 आश्चर्य्यपक्षिप्रवर, गगने इत्यत्र गहने इति पाठान्तरम्,
 पिपेष निष्पिष्टवान् । जटायु ईषत् अल्प स्थिता असवः
 प्राणा यस्य तथाभूत सन्, तेन प्रहारेणेति भावः, राम राम
 राम इति मन्त्रम् अनिशम् अनवरत निगदन् उच्चरन् भुवि
 पृथिव्याम् अपतत् पपात । जटायुरित्यत्र मुमुक्षुरिति पाठे
 मुमुक्षुः मोक्षुमिच्छु, निर्वाण लिप्सुरित्यर्थः । मुमूर्षुरिति
 पाठे मुमूर्षुः मर्त्युमिच्छु, आसन्नमृत्युरित्यर्थः । वसन्ततिलकं
 वृत्तम् ॥ ८८ ॥

अथेति । अथानन्तर कृतो रथभङ्गो येन त पक्षिराज,
 पक्षिवीरमिति पाठान्तरं, निहत्य आहत्य क्षितिगत भूपतित
 श्वासमात्रावशेषं नि.श्वासमात्रावशिष्टम् अवलोक्य दृष्ट्वा जनक

अथ जटायुखेदः ।

न मैत्री निर्व्यूढा दशरथनृपे कार्यविषया,
न वैदेही त्राता हठहरणतो राक्षसपतेः ।
न रामस्यास्येन्दुर्नयनविषयोऽभूदकृतिनो,
जटायोर्जन्मेदं वितथमभवद्भाग्यरहितम् ॥ ८० ॥

नृपतिपुत्रीं सीताम् आदाय चिप्रं शोघं सरभसं सङ्घर्षं लब्ध्वां,
नीत्वेति—शेषः, अशोककेनोवनान्ते अशोकाख्यक्रीडोद्यान
सीमायाम् उपदधे रक्षितवान् । मालिनो वृत्तम् ॥ ८८ ॥

नेति । दशरथनृपे विषये कार्यविषया कार्यनिवन्धना,
कार्यधयात् जातेत्यर्थः, राज्यविषयेति पाठे राज्यसम्बन्धिनी-
त्यर्थः, मैत्री मुख्यं न निर्व्यूढा न सम्पादिता न कृतार्थकृतेति
यावत्, न मुख्यजनितम् ऋणं परियोधितमिति भावः । राक्षस-
पतेः रावणस्य हठहरणतः महसा हरणात् वनाहरणाद्वा
वैदेही सीता न त्राता न रक्षिता, हठहरणतो राक्षसपते-
रित्यत्र न च रणहतो राक्षसपतिरिति पाठे वैदेही न त्राता
राक्षसपतिश्च रणे न हत इत्यन्वयः । रामस्य आस्यं मुखमेव
इन्दुश्चन्द्रः न नयनविषयः दृष्टिगोचरः न अभूत् अतः अकृ-
तिनः अकृतकार्यस्य जटायोः इदं भाग्यरहितं हतभाग्यं
जन्म वितथं विफलम् अभवत् । अकृतिनः इत्यत्र सुकृतिन
इति पाठे सुकृतिनो रामस्येति योज्यम् । चित्रं पूर्वपादद्वय-
वाक्यानां चतुर्थपादवाक्यस्य हेतुत्वेनोक्तत्वात् काव्यनिङ्ग-
मनङ्कारः, “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यनिङ्गं निगद्यते” इति
लक्षणात्) शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८० ॥

अथ पथि रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

एकाकिनीमुटजसीम्नि विहाय सीतां

किं वत्स ! मत्सविधमाकुलमागतोऽसि ? ।

अत्रागते चिरयति त्वयि वीर ! देव्या

नैव स्थितः कटुकदुत्तिकदर्थितोऽहम् ॥ ८१ ॥

बाणेनैकेनाद्भुतं तं निहत्य मारोचाख्यं यातुधानं जवेन ।

सीताशून्यां पश्यतः पर्णशालां किं किं वृत्तं नो तदा राघवस्य ॥ ८२ ॥

मायाकुरङ्गं विनिहत्य बाणैर्भ्राता समागत्य च पर्णशालाम् ।

कोणत्रयं तत्र समीक्ष्य शून्यं द्रष्टुं चतुर्थं न शशाक रामः ॥ ८३ ॥

एकाकिनीमिति । हे वत्स ! लक्ष्मण ! उटजसीम्नि पर्ण
शालाप्रदेशे एकाकिनीम् असहायां सीतां विहाय परित्यज्य
किं कथम् आकुलं यथा तथा मम सविधं सकाशम् आगतः
असि ? इति रामोक्तिः । हे वीर ! अत्र आगते त्वयि चिर-
यति विलम्बमाने सति देव्या, सीतायाः कटुभिः दारुणाभिः
कटुक्तिभिः कुत्सिताभिः उक्तिभिः कदर्थितः क्षोभितः अहं
नैव स्थितः स्थातुं न शक्त इत्यर्थः । लक्ष्मणोक्तिः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

बाणेनेति । एकेन बाणेन शरेण तम् अद्भुतं विचित्रं
मारोचाख्यं यातुधानं राजसं जवेन वेगेन निहत्य सीताशून्यां
पर्णशालां पश्यतः अवलोकयतः राघवस्य रामस्य तदा किं
किं नो वृत्तम् ? न जातम् ? अपि तु दुःखस्य परा काष्ठा
जातेति भावः । शालिनी वृत्तं “मात्सी गो चेच्छालिनी
वेदलोकैः” इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

मायेति । रामः बाणैः मायाकुरङ्गं मायामृगं, मारीच-

एष श्रीलङ्घनूयता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्भूते विक्रमैः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सञ्जीकृते
वैदेहीहरणमिधोऽत्र गतवानङ्गस्तृतीयो महान् ॥ ८४ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ रामविलापः ।

बहिरपि न पदानां पङ्क्तिरन्तर्न काचित्,
किमिदमिह न सीता, पर्णशाला किमन्या ? ।

मित्यर्थः, विनिहत्य विशेषेण निपात्य पर्णशालां समागत्य च
तत्र पर्णशालायां कोणत्रयं शून्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा चतुर्थं, कोण
मिति शेषः, द्रष्टुं न शशाक न शक्तोऽभूत् । (युगपत् सर्वाशा-
भङ्गो नितरां दुःसह इति भावः ॥ ८३ ॥

एष इति । वैदेहीहरणमिधः सीताहरणार्थः । स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकतृतीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ३ ॥

बहिरपोति । बहिरपि बाह्यदेशेऽपि काचित् पदानां
पङ्क्तिः पदपङ्क्तिः न, अन्तरपि मध्यदेशेऽपि न-दृश्यते- इति
शेषः । इह अस्यां पर्णशालायां सीता न, अस्तीति-शेषः,
इदं किम् ? किमिदमियमसीतेति पाठे इयं पर्णशाला

अहमपि किल नाहं सर्वथा राघवश्चेत्

क्षणमपि न हि सोढा हन्त । सीतावियोगम् ॥ १ ॥

हा पर्णशालाङ्गनवासयष्टे । हा भूतलाविष्कृतचन्द्रलेखे ।

मज्जीवितानामवलम्बशाखे । वैदेहि । वैदेहि । कुतो गतासि ॥ २ ॥

युक्तमेव हि कैकेय्या यदहं प्रेषितो वनम् ।

द्वैदशी यस्य मे बुद्धिर्मृगः क्वापि हिरण्यस्य ॥ ३ ॥

असीता सीताशून्या इदं किम् ? अथवा इयम् अन्या अपरा परकीयेत्यर्थः पर्णशाला किम् ? अहमपि किल निश्चितं न राम इति शेषः सर्वथा अहं राघवः रामश्चेत्, तदा क्षणमपि सीतावियोगः न हि नैव सोढा किल सोढुं शक्त एव (भवामीति शेषः । नाहमित्यत्र नायमिति पाठे अयं राम इत्यात्मनिर्देशः । मालिनो वृत्तम् ॥ १ ॥

हेति । हा इति खेदसूचकः सम्बोधनम् । हा पर्णशालायाः अङ्गने चत्वरे यो वासः तस्य यष्टिः अवलम्बनदण्ड इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ (मम पर्णशालाङ्गनवासयष्टे । अवलम्बनभूते इत्यर्थः; हा भूतले आविष्कृता प्रकाशिता विधात्रेति शेषः, चन्द्रलेखा तत्सम्बुद्धौ, भूतलोदितशशिकले इत्यर्थः, मम जीवितानामवलम्बशाखा आश्रयविटपः तत्सम्बुद्धौ, हे मम जीवनावलम्बनीत्यर्थः, वैदेहि । वैदेहि । कुत कुत्र कथं वा गतासि ? इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २ ॥

युक्तमेवेति । कैकेय्या अहं यत् वनं प्रेषितं, तद्धि युक्तमेव उचितमेव । यस्य मे मम द्वैदशी हिरण्यमृगव्यापादनीति भावः, बुद्धिः, जातेति शेषः हिरण्यस्य मृगः क्वापि, सम्भवतीति नैव सम्भवतीत्यर्थः । अनुष्टुप वृत्तम् ॥ ३ ॥

स भूरजोरञ्जितसर्वकायो बभौ विभुर्मन्युविदीर्णचेताः ।

योपिद्वियोगानलदह्यमानं स्वकान्तमालिङ्गयतीव भूमिः ॥ ४ ॥

अत्रावसरे मुनिजनवाक्यम् ।

एकदैव तु रामेण लब्धमर्थचतुष्टयम् ।

राज्यनाशो वनेवासो हृता सीता मृतः पिता ॥ ५ ॥

असम्भवं हेममृगस्य जन्म, तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।

प्रायः समासन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति ॥ ५ ॥

स इति । स विभुः रामः मन्युना शोकेन विदीर्णं चेतः
चित्तं यस्य तथाभूतः अत एव भुवः पृथिव्याः रजोभिः रेणुभिः
रञ्जितः अनङ्गुतः, निम्न इत्यर्थः, सर्वः समग्रः कायो यस्य
तथोक्तः भुवि लुण्ठितगात्र इत्यर्थः, सन् बभौ शुशुभे । अत्रोत्-
प्रेक्षते योपिदिति, भूमिः योपितः कान्तायाः, सपत्न्या इति
भावः, वियोगानलेन दह्यमानं स्वकान्तं निजपतिम् आलिङ्गय-
तीव, आत्मानमिति शेषः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४ ॥

एकदैति । रामेण एकदैव अल्पकालमध्य एवेति भावः,
राज्यनाशः राज्यात् भ्रंशः, वने वासः, सीता हृता रावणेनेति
शेषः, पिता मृत इति अर्थचतुष्टयं लब्धं, तु इति खेदे । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ५ ॥

असम्भवमिति । हेममृगस्य जन्म असम्भवं न कदाचित्
सम्भवतीत्यर्थः, तथापि तमर्थं जानन्नपीत्यर्थः, रामः मृगाय लुलुभे
लोभं चकार, “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति मृगायेत्यस्य सम्प्रदान-
त्वम् । तमेवार्थमर्थान्तरेण द्रढयति, प्राय इति ।—समासन्ना
सन्निहिता या विपत्तिः तस्याः काले समये पुंसां धियोऽपि
वह्नयोऽपि प्रायः बाह्व्येन मलिनीभवन्ति मलिनतामापद्यन्ते ।

कर्मणा बाध्यते बुद्धिर्न बुद्ध्या कर्म बाध्यते ।

सुबुद्धिरपि यद्रामो हैमं हरिणमन्वगात् ॥ ७ ॥

राज्याद् भ्रमयता वनं गमयता, घोरेस्त्रियामाचरै

रेव कारयता, मतिं कुलयता मायामृगच्छन्ना ।

दारान् हारयता, वने भ्रमयता नानावनालोतलं,

रामस्यापि कृतं शठेन विधिना दुःखातिदुःखं महत् ॥ ८ ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपजाति
वृत्तम् ॥ ६ ॥

कर्मणेति । बुद्धिः कर्मणा बाध्यते वशीक्रियते, कर्माधीना
भवतीत्यर्थः । कर्म बुद्ध्या न बाध्यते न वशीक्रियते, बुद्धाधीनं
न भवतीत्यर्थः । यत् यतः रामः सुबुद्धिः सुधीरपि हैमं
सौवर्णं हरिणं मृगम् अन्वगात् अनुससार, अत्र रामस्य
मृगानुसरणरूपं कर्म न बुद्धाधोनमिति भावः । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

राज्यादिति । राज्यात् भ्रमयता चारयता वनं गमयता
प्रेषयता घोरेः दारुणैः त्रियामाचरैः राजसैः एवम्—इत्य-
विसंवादमिति शेषः, कारयता घटयता मायामृगच्छन्ना
हरिणमयमृगच्छलेन मतिं बुद्धिं कुलयता मोहयता वने
दारान् भार्या हारयता हता कारयतीत्यर्थः, नानावनालोतलं
विविधारण्यशेषितलभागं भ्रमयता पर्याटयता शठेन धूर्त्त-
विधिना दैवेन—रामस्यापि, अन्यस्य का कथेत्यपिशब्दार्थः, महत्
दुःखातिदुःखं दुःखात् अतिदुःखं कृतम् उत्पादितम् । शार्दूल-

वृत्तम् ॥ ८ ॥

भूमेरुत्थाय रामः ।

मास्वादिताऽधरसुधा न शिरोयज्ञोप-

भृष्टी मयोरसि कृता तनुरायताश्याः ।

घौड़े ! विरोधिनि ! विमुञ्च विमुञ्च कण्ठ-

माक्रन्दितुं वितर जानकि ! जानकीति ॥ ८ ॥

हा यक्षभे ! जनकवंशजवैजयन्ति !

हा महिलोचनचकोरनवेन्दुनेत्रे ! ।

इत्थं स्फुटं बहु विलप्य विलप्य राम-

स्थानेव पर्णवसतिं परित्यज्य चार ॥ १० ॥

अत्रालिङ्गितमत्र चुम्बितमथात्रैव प्रणामः कृतः,
 किञ्चात्रालिखिता कपोलफलके कस्तूरिकापत्रिका ।
 इत्यालोच्य विलोचनोत्सवकरीस्तास्ता विहारस्थनी-
 चेतः किं शतधा न याति विरहे तस्याः कुरङ्गीदृशः ॥ ११ ॥

पुनः पर्णशाला धिलोक्य ।

आलिङ्गिताऽत्र सरसीरुहकोरकाक्षी,
 पीतोऽधरोऽत्र मधुरो विधुमण्डलास्ये ।
 रङ्गावतारमकरन्दविमर्दितानि
 पुष्पाण्यमूनि, दयिते । क्व गतासि सुभ्रु ! ॥ १२ ॥

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे आलिङ्गितम् आलिङ्गनं
 कृतम् अत्र चुम्बितं चुम्बनं कृतम्, अत्रैव प्रणामः प्रणति
 कृतः, किञ्च अत्र कपोलफलके गण्डवटे कस्तूरिकापत्रिका
 मृगनाभिपत्रावली आलिखिता रचिता इतीत्यं विलोचनयो,
 नयनयो उत्सवकरी विनोदनकरी ता, ता विहारस्थली,
 क्रीडाप्रदेशान् आलोच्य आलोकेति यावत्, आलीकेति वा
 पाठः, चेतः मानसं तस्याः कुरङ्गीदृशः मृगादृशः विरहे
 शतधा न याति किम् ? अपि तु यात्येवेत्यर्थः । शार्दूल
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

आलिङ्गितेति । अत्र सरसीरुहकोरकाविव पद्मकलिके
 इव, “कलिका कोरक, पुमान्” इत्यमरः, अक्षिणी यस्याः सा,
 प्रियेति शेषः, आलिङ्गिता आशिष्टा अत्र विधुमण्डलमिव
 आस्थं मुखं तस्मिन् मधुर अधरः पीतः आस्तादितः । अमूनि
 पुरतः . परिदृश्यमानानीत्यर्थः, पुष्पाणि रङ्गाणां केलीनाम्
 अवतारे आविर्भावे यः मकरन्दः मधुररसः तेन विमर्दितानि

अथ सीतान्वेषणे रामचरितम् ।

हे गोदावरि ! रम्यवारिसुभगे ! दृष्टा त्वया जानकी-?
साऽऽहर्तुं कमलानि किं गतवती, याता विनोदाय वा ? ।
इत्येवं प्रतिपादयं प्रतिपद्यं प्रत्यापयं प्रत्यगं,
प्रत्येणं प्रतिवर्द्धिणं तत इतस्तां याचते मैथिलीम् ॥ १३ ॥
भो वृक्षाः ! पर्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमानाः,
रामोऽयं व्याकुलात्मा दशरथतनयः पृच्छते शोकदग्धः ।

निर्दलितानि, हे दयिते प्रिये । हे सुभ्रु ! शोभनभ्रूशालिनि !
क कुत्र गतासि ? गतासि सुभ्रु इत्यत्र गतेत्यरोदीदिति पाठे
‘क गता इति, अरोदीत् करोद । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

हे इति । हे रम्यवारिसुभगे ! रम्यैः वारिभिर्जलैः सुभगा
प्रिया तत्सम्बुद्धौ, हे गोदावरि ! त्वया जानकी दृष्टा ? इति
कारुः, दृष्टा किमित्यर्थः, रम्यवारिसुभगे दृष्टा त्वया जानकी-
त्यत्र पुण्यवारिपुलिने सीता न दृष्टा त्वयेति पाठे पुण्यानि
वारोणि पुलिनानि च यस्याः तत्सम्बुद्धौ, अन्यत् सुगमम् ।
सा जानकी कमलानि आहर्तुम् अवचेतुं गतवती किम् ? वा
विनोदाय तव जलेषु क्रीडनायेत्यर्थः, याता ? इत्येवम् एवं-
प्रकारेण प्रतिपादयं प्रतिवृत्तं प्रतिपद्यं पथि पथोति प्रतिपद्यं
प्रतिवर्त्तं प्रत्यापयं प्रतिनदं प्रत्यगं प्रतिपर्वतं प्रत्येणं प्रतिमृगं
प्रतिवर्द्धिणं प्रतिमयूरं तत इतः समन्तात् तां मैथिलीं सीतां
याचते पृच्छतेत्यर्थः, राम इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १३ ॥

भो वृक्षा इति । भोः पर्वतस्थाः बहुभिः कुसुमैः युताः
वायुना घूर्णमानाः वृक्षाः । भो इत्यत्र रे इति पाठान्तरम् ।

विम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या

हा । सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा ? ॥१४॥

भो भो भुजङ्ग । तरुपल्लवसोलजिह्व ।

बन्धूकपुष्पवरशाभितनेत्रयुग्म । ।

अथ व्याकुलात्मा दशरथतनय राम शोकेन दग्ध सन्
 पृच्छते आत्मनेपद निरङ्कुशा कवय इत्युपेक्ष्यम् । युष्मानिति
 शेष बहुकुसुमयुता इत्यत्र गिरिगहनलता इति घूर्णमाना
 इत्यत्र वीज्यमाना इति रामोऽयमित्यत्र रामोऽहमि त पृच्छते
 शोकदग्ध इत्यत्र शोकशुक्लेण दग्ध इति पाठे हे गिरि
 गहनलता पर्वतस्थवनव्रतस्य इत्यर्थं शोकशुक्लेण शोक एव
 शुक्र अग्नि तेन । विम्बमिव ओष्ठी यस्या सा चारु
 नेत्रा सुनयना गजपतिगमना गजगामिनी मन्दगामिनी
 त्यर्थं दीर्घकेशी सुमध्या क्षीणमध्या मम हृदयगता मनो
 रथवर्त्तिनी सीता हा इति खदे केन नीता हता केन
 वा कुत्र दृष्टा अवलोकिता ? गजपतिगमना दीर्घकेशी
 सुमध्येत्यत्र सुविपुलजघना बद्धनागेन्द्रकाञ्चीति पाठे सुवि
 पुलजघना विस्तृतकटिपुरोभागा । बद्धा सयमिता नागेन्द्रा
 (करिकुम्भमणिस्तोमनानारत्नोत्करैधिता । मध्ये कुम्भाकृति
 स्वर्णा सा नागेन्द्राख्या मेता ॥ इति लक्षणा काञ्ची रशना यस्या
 सा । केन वा कुत्र दृष्टेत्यत्र को भवान् केन दृष्टेति पाठे
 भवान् क ? आकाशवचनम् । केन जनेन दृष्टा ? इत्यर्थः ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १४ ॥

भो भो इति । भो भो तरुपल्लववत् लोला चञ्चला जिह्वा
 यस्य तथोक्त तत्सम्बुद्धौ बन्धूक नाम यत् पुष्पवर कुसुमीत्तम

पृच्छामि ते पवनभोजन ! तुङ्गभोग !

मार्गे स्थिता सपदि चन्द्रमुखी न दृष्टा ? ॥ १५ ॥

सा रेवातटिनो तदेव विपिनं सैषा निकुञ्जस्थली

सोऽयं भूमिधरः स एव मलयप्रोद्भूतमन्दानिलः ।

तान्येतानि सरांसि हन्त ! विमलान्युत्तुङ्गवच्चोरुह-

इन्दापीडनभारमन्दगमना नाऽऽलोक्यते जानकी ॥ १६ ॥

रामः । आदावेव कयोदरी कुचतटोभारेण नम्रा पुन-

र्त्तान्नाचङ्क्रमणञ्च नैव सहसे दोलाविधौ आस्यसि ।

तद्वत् शोभितं नेत्रयुग्मं यस्य तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ, पवन-
भोजन ! वायुभोजिन् ! तुङ्गभोग ! महाकाय ! भुजङ्ग ! सर्प !
न ते तव, कर्मणि षष्ठी, त्वामित्यर्थः, पृच्छामि मार्गे पथि स्थिता
चन्द्रमुखी सीता सपदि सम्प्रति न दृष्टा ? । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १५ ॥

सैति । सा रेवा नर्मदा नाम तटिनो सरित्, तदेव विपिनं
वनं, सा एषा निकुञ्जस्थली लतादिपिहितविहारभूमिः, सः
अयं भूमिधरः पर्वतः, स एव मलयात् चन्दनगिरेः प्रोद्भूतः
निःसृतः मन्दः मृदुवाहीत्यर्थः, अनिलः वायुः, तानि एतानि
विमलानि निर्मलानि सरांसि सरोवराः, उत्तुङ्गेन समुच्चतेन
वच्चोरुहइन्द्रेण पयोधरयुगलेन यत् आपीडनम् आक्रमणं तस्य
भारेण प्रातिशब्धेन मन्दं मन्दरं गमनं यस्याः तथाविधा
जानकी न आलोक्यते न दृश्यते (जानक्याः सर्वाण्येव विनोद-
स्थानानि दृश्यन्ते परं सैव न दृश्यते इति खेदसूचकं हन्तेति
पदमे) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

आदाविति । आदावेव पूर्वमेव कयोदरी तथा कुचतटोभारेण

स्रोतः काननगर्त्तनिर्भरसरित्प्रायानपूर्वनिमान् ,
भूभागानपि भूतभैरवमृगान् वैदेहि । यायाः कथम् ? ॥ १७ ॥

गाह गाहं गह्वरे कानने ता,

दर्शं दर्शं दर्शवल्लीमतल्लोम् ।

स्मरं स्मर भूषणान्ताञ्च कान्ता

रामः कान्तामद्रिचारो ह्यरोदीत् ॥ १८ ॥

अथ सीतायामलब्धायां रामः ।

मध्य केशरिभिः, स्मितञ्च कुसुमैर्नेत्रं कुरङ्गीगणैः,

नन्वा पुन. त्वं लोलया विलासेन चङ्क्रमणं पुन. पुनः भ्रमणं
न सहसे न सोढुं शक्नोषि, तथा दोलाविधौ दोलनव्यापारे
आम्यसि आन्ता भवसि, अतः स्रोतासि जलप्रवाहाः काननेषु
गर्त्ता निर्भरा सरितः, नद्य ता. प्रायेण येषु तान् अपूर्वान्
अपरिचितानित्यर्थः, स्रोतः काननगर्त्तनिर्भरगिरिप्रायानपूर्वनिमित्ति
पाठान्तरम् । भूतेषु प्राणिषु भैरवा भीषणा मृगा. श्वापदाः
येषु तान् अपि इमान् भूभागान् हे वैदेहि । कथं केन प्रकारेण
यायाः ? गच्छे. ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

गाहं गाहमिति । राम. गह्वरे गुहाया कानने वने तां सीतां
गाह गाहम् अवगाह्य अवगाह्य अन्विष्यान्विष्येत्यर्थः, भूषणेन
अलङ्कारेण-अन्ता मनोहराञ्च कान्ता रम्यां कान्तां सीता स्मरं
स्मरं-पुन. पुन. स्मृत्वा दर्शवल्लीषु दर्शनोपलतासु मतल्लीं प्रशस्ता,
“मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि”
इत्यमरः, दर्शं दर्शं पुनः पुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः, अन्विष्य अन्विष्येत्यर्थः, अद्रि-
चारो पर्वतचरः सन् अरोदीत् । हिशब्दः पादपूरणार्थः । शालिनी
वृत्तं, “मात्तौ गौ चेच्छालिनो वैदलीकैः” इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

कान्तिश्चम्पककुङ्कुलैः, कलरुतं हा हा हृतं कोकिलैः ।

वल्लीभिल्लितं गतं करिवरैरित्यं विभज्याञ्जसा

कान्तारे सकलैर्विलासपटुभिर्नीतासि किं मैथिलि । १ ॥ १८ ॥

अथ सीताया नूपुरं प्राप्य ।

चक्षुर्मे प्रीणयत्येतत् सीताया इव नूपुरम् ।

अवधारय सौमित्रे । भूषणान्तरसाम्यतः ॥ २० ॥

मध्यमिति । हे मैथिलि ! हा हा इति खेदातिशयसूचक
मध्ययद्वयम् । केशरिभिः सिंहैः मध्यं मध्यभागः, कटिदेश
इत्यर्थः, कुसुमैः पुष्पैः स्मितं मन्दहसितं, कुरङ्गीगणैः मृगौघन्दैः
नेत्रं, चम्पककुङ्कुलैः चम्पकमुकुलैः कान्तिः, कोकिलैः कलरुतं
मधुररवः, वल्लीभिः लताभिः ललितं चेष्टितं, करिवरैः गजेन्द्रैः
गतञ्च हृतम् इत्यमनेन प्रकारेण सकलैः विलासपटुभिः विलासन-
शीलैः केशर्यादिभिः कान्तारे गहने वने अञ्जसा भटिति,
“द्राक् भटित्यञ्जसाङ्गाय” इत्यमरः, विभज्य नीतासि किम् ?
मध्योऽयं हरिभिः स्मितं हिमरुचा नेत्रे कुरङ्गीगणैरिति, कलरवो
हाहा हृतं कोकिलैरिति, मातङ्गैर्गमनं कथं कथमहो हंसैः
विभज्याधुना कान्तारे सकलैर्विनाश पशुवन्नीतासि भो मैथि-
लीति पाठे हरिभिः सिंहैः हिमरुचा चन्द्रेण, मातङ्गैः
हस्तिभिः पशुवत् विनाश तत्तदङ्गं हत्वा नीतासि भक्षितासी-
त्यर्थः, धातूनामनेकार्थत्वादिह नयतेर्भक्षणार्थत्वं, यदा नीतासि
गृहीतासि, तत्तदङ्गेष्विति भावः । शार्दूलविप्रीडितं हतम् ॥ १८ ॥

चक्षुरिति । हे सौमित्रे । एतत् पुरो दृश्यमानं सीताया नूपुर-
मिव मे मम चक्षुः प्रीणयति आनन्दयति, भूषणान्तरसाम्यतः
पल्लवान्तरसादृश्यात् अवधारय निश्चिनु । अनुष्टुप् हतम् ॥ २० ॥

लक्ष्मणः । नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कङ्कणे ।

नूपुरे चाभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २१ ॥

कियदूरं गत्वा पतितं सीतोत्तरीयं दृष्ट्वा रामः ।

द्यूते पणः प्रणयकैलिषु कण्ठपाशः,

क्रौड्यापरिच्यमहरं व्यजनं रतान्ते ।

शय्या निशोथकलहे हरिणेक्षणायाः

प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥ २२ ॥

ततश्चन्द्रं दृष्ट्वा रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

सौमित्रे ! ननु सेव्यतां तरुतलं, चण्डांशुः कञ्जभृते,

चण्डांशोर्निशि का कथा, रघुपते ! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

नाहमिति । अहं केयूरे अङ्गदे न जानामि, अहं कङ्कणे च न जानामि, नित्यं प्रतिदिनं पादयोरभिवन्दनात् प्रणिपातात् नूपुरे च नूपुर एवं अभिजानामि । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

द्यूते इति । मया द्यूते पणः प्रणयनं, पराजयलभ्यं वस्त्विति भावः, प्रणयकैलिषु प्रेमक्रीडासु, प्रणयमन्युष्विति पाठे प्रणयकोपेऽप्यित्यर्थः, कण्ठपाशः कण्ठबन्धनरज्जुः, रतान्ते सुरतावसाने क्रौड्या विहारेण यः परिच्यमः, तस्य हरतीति हरं, पचाद्यच् प्रत्ययः, वीज्यतेऽनेनेति व्यजनं निशोथकलहे शय्या, निशोथसमये इति पाठान्तरं, हरिणेक्षणायाः सीतायाः, जनकात्मजाया इति पाठान्तरम्, इदम् उत्तरीयम् उत्तरासङ्गवसनं विधिवशात् भाग्यवशात् प्राप्तं लब्धम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

सौमित्रे इति । हे सौमित्रे ! लक्ष्मण ! ननु भोः तरुतलं सेव्यताम् आश्रीयतां यतः अयं चण्डांशुः चण्डरश्मिः, सूर्यः

वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता, धत्ते कुरङ्गं यतः,

क्वासि प्रेयसि ! ह्य कुरङ्गनयने ! चन्द्रानने ! जानकि ! ॥ २३ ॥

ततश्चन्द्रं प्रति रामः ।

शीतरश्मिरसि चन्द्र ! कथं मान्तापयस्यनलग्नमयूखैः ।

त्वा शरेण शतधा विभजेयं, जानकोमुखसमी यदि न स्याः ॥ २४ ॥

अथ स्मृतिभ्रंशे रामलक्ष्मणयोदक्तिप्रत्युक्तौ ।

इत्यर्थः, उज्जृम्भते उदेति । रामोक्तिः । हे रघुपते ! निशि रात्रौ चण्डांगोः सूर्यस्य कथा का ? न कापीत्यर्थः, अयं चन्द्रः उन्मोलति उद्वच्छति । लक्ष्मणोक्तिः । हे वत्स ! भवता एतत्—सूर्योऽयं न, चन्द्र एवोदेतीति कथं विदितं ज्ञातम् ? रामोक्तिः । यतः कुरङ्गं मृगं कलङ्कभूतमिति भावः, धत्ते धारयति । लक्ष्मणोक्तिः । हे प्रेयसि प्रियतमे ! कुरङ्गनयने मृगाक्षि ! चन्द्रानने जानकि ! क्व कुत्र असि वर्त्तसे ? शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

शीतेति । हे चन्द्र ! त्वं शीतरश्मिः शीतलकिरणः असि भवसि, अतः कथम् अनलः गर्भे येषां ते मयूखाः किरणा-
तैः मां तापयसि दहसीत्यर्थः, यदि त्वं जानक्या मुखेन समः तुल्यः न स्याः न भवेः, तदा त्वां शरेण शतधा शतखण्डे-
नेत्यर्थः, विभजेयं खण्डं खण्डं विदध्यामित्यर्थः । मन्दरेण मथितोऽसि न पापिन् ! ज्वालितोऽसि तमसा न दुरात्मन् ।
त्वां शरेण शतधा परिणिन्ये इति पाठे मन्दरेण पर्वतेन,
समुद्रमन्थनकाले इति भावः, न मथितः न विलोडितः असि,
तमसा राहुणा, "तमसु राहुः स्वर्भानुः" इत्यमरः, न ज्वालितो-
ऽसि । अन्यत् सुगमम् । स्वागता वृत्तम् ॥ २४ ॥

के यूयं रघुनाथ ! नाथ ! किमिदं भृत्योऽस्मि ते लक्ष्मणः,
 कोऽहं वत्स ! वदाशु, देव ! भगवानार्यो भवान् राघवः ।
 किं कुर्मो विजने वने, तत इतो देवी समन्विष्यते,
 का देवी, जनकाधिराजतनया हा हा प्रिये ! जानकि ! ॥ २५ ॥

हारो नारोपितः कण्ठे मया विच्छेदभीरुणा ।
 इदानीमावयोर्मध्ये सरित्सागरभूधराः ॥ २६ ॥

के यूयमिति । यूयं के ? इति रामोक्तिः । हे रघुनाथ !
 हे नाथ ! इदं किम् ? अस्मीति अहमित्यर्थे अव्ययम्, अस्मि
 अहं ते तव भृत्यः किङ्करः लक्ष्मणः । इति लक्ष्मणोक्तिः । हे
 वत्स ! अहं कः ? आशु शीघ्रं वद ब्रूहि । रामोक्तिः । देव !
 भवान् भगवान् सर्वशक्तिमान् आर्यः राघवः । लक्ष्मणोक्तिः ।
 विजने वने किं कुर्मः ? इति रामोक्तिः । तत-इतः समन्ता-
 दित्यर्थः, देवी सीता समन्विष्यते समनुसन्धीयते । लक्ष्मणोक्तिः ।
 देवी का ? जनकाधिराजतनया । प्रिये जानकि ! हा हा
 किमिदमापतितमिति भावः । रघुनाथेत्यत्र वद नाथ इति, भृत्य
 इत्यत्र दास इति, वदाशु देव इत्यत्र स आर्य एवेति,
 भवानित्यत्र स क इति च पाठान्तरं सुगमम् ॥ २५ ॥

हार इति । विच्छेदभीरुणा मया, विशेषभीरुणेति पाठान्तरं
 कण्ठे हारः न आरोपितः न निहितः, इदानीम् आवयोः सीता-
 रामयोः मध्ये सरित्सागरभूधराः नदीसमुद्रपर्वताः, वर्तन्ते इति
 शेषः । स्वल्पस्य विशेषस्य शान्तये कण्ठे हारार्पणं महत्तु
 एतादृशस्य शान्तये कमुपायं करिष्यामीति भावः । आवयोर्मध्ये
 सरित्सागरभूधरा इत्यत्र अन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमा इति
 पाठान्तरम् । अनष्टं वृत्तम् ॥ २६ ॥

सोढस्तातवियोगः, सोढो राज्यश्रियो वियोगोऽपि
 सोढो विपिने वासः, सोढुं न भवामि जानकीविरहम् ॥ २७ ॥
 इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
 रसाधस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलचन्दनरसः ।
 अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
 किमस्या न प्रेयो यदि परमसद्यस्तु विरहः ॥ २८ ॥
 वासि वात ! यतः कान्ता, तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।
 रक्षेन्मां कोऽनया नान्यः, शक्नोमेतेन जीवितुम् ॥ २९ ॥

सोढ इति । तातस्य पितुर्वियोगः सोढः सद्यस्तां नीतः,
 राज्यश्रियः राजलक्ष्म्याः वियोगोऽपि सोढः, विपिने अरण्ये वासः
 सोढः, किन्तु जानकीवियोगं सोढुं न भवामि न प्रभवामि,
 न शक्नोमीत्यर्थः । आर्या वृत्तं, 'यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रा
 तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्या ॥'
 इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

इयमिति । इयं सीता गेहे लक्ष्मीः गृहलक्ष्मीरित्यर्थः, इयं
 नयनयोः चक्षुषोः अमृतवर्त्तिः सुधालेप इत्यर्थः, वपुषि शरीरे
 अस्याः सीतायाः असौ स्पर्शः बहुलः प्रभूतः चन्दनरसः चन्दन-
 द्रवः, कण्ठे अयं बाहुः शिशिरमसृणः शीतलकोमलः मौक्तिक-
 सरः सुक्ताहारः, मौक्तिकरस इति पाठे मौक्तिकरसः सुक्तामणि-
 द्रवः इत्यर्थः, यदि परं केवलं विरहः ते विच्छेद एव असद्यो न,
 तदा अस्याः किं प्रेयः ? प्रियतरं न ? सर्वमेव परमप्रियमित्यर्थः ।
 रूपकानुसारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

वासोति । हे वात ! पवन ! यतः यत्र कान्ता प्रिया,
 वर्त्तते—इति शेषः, ततः वासि वहसि, तां कान्तां स्पृष्ट्वा

तद्वियोगसमुत्थेन तच्चिन्ताविपुलार्चिषा ।

रात्रिन्दिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ३० ॥

वायुर्दक्षिणतो, वनानि(शिखी च) पुरतो, भृङ्गध्वनिर्वामतः,

पश्चाद्दुःसहचक्रवाकचरि(रुदि)तं चोर्द्ध्वं सुधादीधितिः ।

इत्थं दुःसहपञ्चतापसहिते मध्ये मया ध्यायता,

नेष्यन्ते कति वा प्रजागरभरैरत्यन्तदीर्घाः क्षणाः ॥ ३१ ॥

मामपि स्पृश । अनया कान्तया अन्य,, अत्रान्यशब्दयोगे
तृतीया कवेर्निरङ्कुशत्वात् सोढव्या । कः कोऽपीत्यर्थः, मां न
रक्षेत् रक्षितुं शक्नुयात् । एतेन तत्स्पृष्टवातेन जीवितुं शक्यं
कथमपि जीवनं धर्तुं पारयितव्यं, मयेति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २८ ॥

तद्वियोगेति तस्या विद्योग. विरह. तस्मात् समुत्तिष्ठ-
तीति तद्वियोगसमुत्थं तेन तस्याच्चिन्ता एव विपुलाः प्रचुरा,
अर्चिषो यस्य तेन मदनाग्निना कामानलेन मे मम शरीरं
रात्रिन्दिवम् अहोरात्रं दह्यते । रूपकालङ्कारः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३० ॥

वायुरिति । दक्षिणत दक्षिणस्था. दिशः दक्षिणस्था
दिशि वा वायुः मलयपवन इत्यर्थः, वहतीति-शेषः, पुरतः
अग्रतः, अग्रे इत्यर्थः, वनानि कान्तानि, वर्तन्ते इति शेषः, शिखी
चेति पाठे शिखी मयूरश्चेत्यर्थः । वामतः वामभागे भृङ्गाणा
ध्वनि. भ्रमरविरुतम् । पश्चात् पृष्ठभागे दुःसहं सोढुमशक्य-
मित्यर्थः, चक्रवाकाणां चरितं युगलभावस्य विच्छेद इत्यर्थः,
रुदितमिति पाठे रुदितम् अन्योऽन्यस्य वियोगे कर्णविरुत-
मित्यर्थः । ऊर्द्ध्वं उपरि च सुधादीधितिः चन्द्रः । इत्थम्

चन्द्रश्चण्डकरायते, मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते
माला सूचिकुलायते, मलयजालेपः स्फुलिङ्गायते ।
आलोकस्तिमिरायते, विधिवशात् प्राणोऽपि भारायते,
हा हन्त ! प्रमदावियोगसमयः संहारकालायते ॥ ३२ ॥

एवं दुःसहैः पञ्चभिः तापैः सहितं युक्तं तस्मिन् मध्ये अम्यन्तरे
ध्यायता चिन्तयता, पञ्चाग्निसाध्यं—तपश्चरतेति भावः मया,
प्रजागरभरैः निद्राविरहातिशयैः कति वा कियतीर्वा अस्यन्त-
दीर्घाः अतिमहत्यः क्षपाः रात्रयः नेप्यन्ते अतिवाहन्ते ?
नातिवाहयितुं शक्या इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृक्षम् ॥ ३१ ॥

चन्द्र इति । चन्द्रः चण्डकरः उष्णरश्मिः तद्वदाचरतीति
चण्डकरायते अतोव तापयतीति भावः, मृदुगतिः मन्दसञ्चारो
वातोऽपि पवनोऽपि वज्रमिव आचरतीति वज्रायते शरीरे
वज्रमिव स्पृशतीत्यर्थः । माला पुष्पस्रक्, माल्यमिति पाठा-
न्तरम्, सूचिकुलमिव आचरति सूचिपङ्क्तिरिव विध्यतीति
भावः । मलयजस्य चन्दनस्य आलेपः प्रलेपः स्फुलिङ्गः अग्निकणः
स इवाचरति स्फुलिङ्गायते अग्निकणवत् आनिम्पतीति भावः,
“त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः । आलोकः उद्योतः,
“आलोकौ दर्शनोद्योतौ” इत्यमरः, तिमिरमिव आचरति अन्य
कारवदाभातीति यायत्, आलोकस्तिमिरायते इत्यत्र रात्रिः
कम्पगतायते इति पाठान्तरम् । किं बहुना विधिवशात्
दुर्देयवशात् प्राणोऽपि जीवनमपि भारायते भार इवाचरति,
अपगमे सुखं जनयतीति भावः । हा हन्त इति खेदातिशये,
प्रमदायाः प्रेयस्याः वियोगसमयः संहारकाल इवाचरति

रे रे निर्दय ! दुर्निवारमदन ! प्रोत्फुल्लपङ्केरुहान्,
 बाणान् संहणुं संवृणु, त्यज धनुः, किं पौरुषं मां प्रति ।
 कान्तायास्तु वियोगजातहुतभुग्ज्वालाप्रदग्धं वपुः,
 शूराणां मृतमारुणे न हि परो धर्मः प्रयुक्तो बुधैः ॥ ३३ ॥
 आपुङ्गाग्रममी शरा मनसि मे मग्नाः समं पञ्च ते,
 निर्दग्धं विरहाम्निना वपुरिदं तैरेव सार्धं मम ।
 तत् कन्दर्प ! निरायुधोऽसि भवता जेतुं न शक्तः परो
 दुःखी स्यामहमेक एव, सकलो लोकः सुखी(खं)जीवतु ॥ ३४ ॥

कल्पान्त इवावभासते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्री-
 डितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

रे इति । रे रे निर्दय निष्ठुर ! दुर्निवार ! अप्रतिसमा-
 धेय ! मदन ! प्रोत्फुल्ल, प्रकर्षेण विकस्वरा इत्यर्थः, पङ्केरुहा
 पद्माः तान्, (अत्र पङ्केरुहशब्दस्य पुंलिङ्गता पूर्ववत् सोढव्यो) ।
 बाणान् शरान् संहणुं संवृणु मा मुञ्च मा मुञ्चेति भावः, धनु
 कार्मुकं त्यज मा प्रति पौरुषं पुरुषकारः, पराक्रम इत्यर्थः,
 किम् ? किमर्थमित्यर्थः, वपुः शरीरन्तु ममेति शेषः, कान्ताया
 वियोग एव जात उत्पन्न यो हुतभुक् अग्नि तस्य ज्वालाभि-
 शिखाभिः प्रकर्षेण दग्धः नितोऽहमिति भावेः, मृतस्य मारुणे
 शूराणां बलवता परो महान् धर्मः बुधैः विद्वद्भिः न हि नैव
 प्रयुक्तः कथितः, मृतोपरि प्रहारो न पौरुषायेति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

आपुङ्गाग्रमिति । ते तव अमी पञ्च शरा. आपुङ्गाग्रं
 पुङ्गाग्रपर्यन्तं समं युगपदेव मे मम मनसि मग्ना, निपतिताः
 मम इदं वपुः शरीरं विरहाम्निना वियोगानलेन कर्त्तुं

क्षणं विक्रमितागोकतले विश्रम्य ।

रक्तम्बं नयपद्मैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया सुणै-

स्त्वामायाति गिनीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे । मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे, तद्वन्ममाप्याययोः ।

सर्वं तुल्यमगोक ! केवलमहं धात्रा सगोकः क्षतः ॥ ३५ ॥

एवं दैवादस्तां गते मार्त्तण्डमण्डले प्रचण्डमार्त्तण्डमिवो-
दयन्तमचण्डरश्मिमण्डनमाखण्डनदिशि अवनीक्य लक्षणं
प्रति रामः । (क)

तैरेव शरैः सार्द्धं निर्दग्धं निःशेषेण भस्मोद्धतम् । तत्तस्मात्
हं कन्दर्प ! त्वं निरायुधः निरस्त्रः अस्ति, भवता परः मदन्त्य
इत्यर्थः, जेतुं न शक्तः, अहमेक एव दुःखी स्यां, तव शरे-
निर्दग्धत्वादिति भावः, सफलः, अन्य इति शेषः, लोकः सुखो
सन्, त्वत्पोडनाभावादिति भावः, सुखमिति पाठे सुखं यथा
तथेत्यर्थः, जीवतु प्राणान् धारयतु । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

सौमित्रे । दाववज्जिस्तरुशिखरगतो वार्यता निर्भरोदै ,
 का वार्त्ता दाववज्जेरयमुदयगिरेरुज्जिहीते हिमांशु ।
 धत्ते धूम पुरस्तात् किमिति कथय तत् नैष धूमो, धरण्या
 ऋ येय सङ्गताभूदयि धरणिमुते । कुत्र सीते । स्थितासि ? ॥३६॥
 जानकि । जानकि । मैथिलि । मैथिलि । वैदेहि । वैदेहि । ।
 जनकसुते । जनकसुते । सीते । सीते । क याताऽसि ॥ ३७ ॥

तद्वत् कान्ताया जानक्या पादतलाहति प्रणयकोपादिति भाव
 मुदे भवतोत्यन्वय । अत आवयो सर्वं तुल्यम् अह कवल
 धात्रा विधिना सशोक शोकसहित कृत त्वमशोक अहन्तु
 सशोक इति विशेष इति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥३५॥

(क) मार्त्तण्डमण्डले सूर्यमण्डले । अचण्डरश्मिमण्डल
 शीतरश्मिमण्डलम् । आखण्डलदिशि प्राच्या दिशि ।

सौमित्रे इति । हे सौमित्रे । तरुशिखरगत वृक्षाग्रलग्न
 दाववज्जि वनाग्नि निर्भरोदै निर्भरवारिभि वार्यता निर्वा
 प्यताम् । रामोक्ति । दाववज्ज वनानलस्य वार्त्ता का ? क
 सवाद ? अय हिमांशु चन्द्र उदयगिरे उदयाचलात् उज्जि
 हीते उद्वृत्ति । लक्ष्मणोक्ति । अय पुरस्तात् अयत
 किमिति धूम धत्ते । तत् कथय ? पुरस्तात् किमिति कथय
 तदित्यत्र हिमांशु कथमयमिति पाठान्तरम् । रामोक्ति ।
 एष धूमो न धरण्या पृथिव्या छाया इय सङ्गता अत्रेति शेष ,
 अभूत् । लक्ष्मणोक्ति । अयि धरणिमुते पृथ्वीकन्ये सीते ।
 कुत्र स्थिता असि वर्त्तसे ? रामोक्ति । कुत्र मास्तेऽसि सीते
 इति पाठान्तरम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३६ ॥

जानकीति । सुगमम् ॥ ३७ ॥

३५ ११ ११ ११ ११ ११ ११

यत्र यत्र न जगाम राघवस्तत्र तत्र वुबुधे स मैथिलीम् ।

यद्यदेति भवनं न भिक्षुकस्तत्तदन्नपरिपूर्णमीक्षते ॥ ३८ ॥

एवं दैवात् गोगवयगजशार्दूलसिंहादिभैरवजन्तुसङ्कीर्ण-
तान्ततमालविशालासु अरण्यस्थलीषु सीतागतान्तरात्मना
रामेण ।

विचिन्वता तेन विदेहपुत्रीं दृष्टो जटायुः श्वसितावशेषः ।

सीता हृता ते दशकन्धरेणेत्यावेद्य सद्यः स तनुं मुमोच ॥ ३९ ॥

घात्वा दगरयस्यैनं मित्रं शत्रुनिघ्नदनम् ।

हा तात ! किमिदं नाम रामः पक्षीन्द्रमब्रवीत् ॥ ४० ॥

यत्रेति । राघवो रामः यत्र यत्र प्रदेशे न जगाम, तत्र तत्र
स राघवः मैथिलीं, स्थितामिति शेषः, वुबुधे व्यतर्कयत् । तथाहि
भिक्षुकः यत् यत् भवनं न एति न गच्छति तत्तत् भवनम्
अन्नपरिपूर्णम् ईक्षते पश्यति, मन्यते इत्यर्थः । अत्र उभयोरपि
वाक्ययोः सामान्यधर्मस्य एकरूपतया पर्यवमानात् प्रतिवस्तु-
पमानद्वारः, “प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति लक्षणात् ।
रथोद्धता वृत्तं, “रात्प रैनरन्नगै रथोद्धता” इति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

विचिन्वतेति । विदेहपुत्रीं जनकात्मजां विचिन्वता अन्विष्यता
तेन रामेण श्वसितं निश्वासः अवशेषो यस्य तथाभूतः
जटायुः दृष्टः । स जटायुः दशकन्धरेण, रावणेन ते तव सीता
हृता इति आवेद्य सद्यः तत्क्षणं तनुं कलेवरं मुमोच तत्याज ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ३९ ॥

घात्वेति । रामः शत्रुनिघ्नदनं शत्रुन्तपम् एनं पक्षीन्द्रं
पक्षिराजं जटायुं जटायुपं वा दगरयस्य मित्रं सखायं घात्वा

पारलौकिकं कृत्वा पुटाञ्जलिः ।

तात । त्वं निजतेजसैव गमित, स्वर्गं, ब्रज, स्वस्ति ते,
ब्रूमस्ते किमिमा बधूहृतिकथा तातान्तिके मा कथाः ।
रामीऽहं यदि तद्दिनै कतिपयैर्व्रीडानमत्कन्धरः
सार्द्धं बन्धुजनैः सुरेन्द्रविजयी वक्ता स्वयं रावणः ॥ ४१ ॥

कियद्दूरं गत्वा भग्नं रावणरथं दृष्ट्वा ।

भग्नोऽयं कथमस्ति रावणरथस्तातेन वज्राद्भुश(र)
क्रूरापस्किरमाणभङ्गुरनखतोदितुट्टद्वन्द्वनः ।

हा तात । इदं किं नाम इति अब्रवीत् उवाच । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ४० ॥

तार्तेति । हे तात । त्वं निजतेजसैव स्वर्गं गमित, नीत, ब्रज गच्छ, ते तुभ्यं स्वस्ति शुभम्, अस्त्विति शेषः, ते तुभ्यं तव वा किं ब्रूमः । किं कथयाम, १ न किमपि कथनीय-
मस्तीत्यर्थः, इमां बधूहृतिकथा जानकीहरणवार्ता तातस्य पितुः, स्वर्गतस्येति शेषः, अन्तिके समीपे मा कथा न कथय । यदि अहं रामः, स्यामिति शेषः, तत् तदा कतिपयैरस्यै-
रैवेत्यर्थः, दिनैः सुरेन्द्रविजयी देवेन्द्रजेता रावणः बन्धुजनैः सार्द्धं सह व्रीडया लज्जया, सीताहरणरूपदुष्कृतजनितयेति भावः, नमन्ती कन्धरा ग्रीवा यस्य तथाभूतः सन् स्वयं वक्ता वक्ष्यति, त्विष सुपाहरणात् सर्वंगोऽहं निधनं गत इति तातान्तिकं स्वयं कथयिष्यतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

भग्न इति । अयं रावणरथः रावणस्य स्यन्दनः तार्तेन यथाद्भुशं वक्ष्यनिर्मितं वक्राग्रमस्तं तद्वत् क्रूराः दारुणाः अपस्किरमाणाः उद्विद्य आकर्षन्तः भङ्गुरा भञ्जनकारिणः,

हा सीरध्वजराजपुत्रि । स तदा दृष्टस्त्वया धन्यया
पक्षीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसञ्चारपञ्चाननः ॥ ४२ ॥

जटायुवधसा रावणेन सीता हृतेति निश्चित्य

आत्मानमधिक्षिपति ।

राज्यनाशो वने वासो हृता सीता नृतः पिता ।

एकैकमपि यद्दुःखं समुद्रमपि शोषयेत् ॥ ४३ ॥

कर्त्तरि घुस्त्वत्ययः न तु कर्मकर्त्तरि, तथात्वे भङ्गुरा भङ्गप्रवणा
इत्यर्थः स्यादिति बोध्यं, ये नखाः लोटयश्चवच्य तैः तदाघातै-
रित्यर्थः, वुटत् विश्रयत् बन्धनं यस्य तदाभूतः कथं केन
प्रकारेण भग्नः खण्डितः अस्ति ? (यिसम्भवमिदमिति भावः,
क्रूरावस्करणेन भङ्गरत्नसत्कोटीवृट्ज्जं धनुरिति पाठे अयं
रावणरथः तस्मिन् कथं भग्नः, तथा वज्राहुशस्येव क्रूरं दुःसंहं
यत् अवस्करणं तुण्डेन उद्भिद्याकर्षणं तेन भङ्गरे वक्रे लसन्त्यो
ये कोटी धनुरग्रभागौ तयोः सकाशात् वुटन्ती ज्या मौर्वी
यस्य तादृशं धनुश्च, भग्नमिति शेषः । हा इति खेदे सीरध्वज-
राजपुत्रि । जानकि । हे इति पाठान्तरम्, तदा तस्मिन्
काले, हरणसमये इत्यर्थः, धन्यया पुण्यवत्या त्वया दशकण्ठः
रावण एव कुञ्जरः हस्ती तस्य शिरःसु सञ्चारे आरोहणे
इति यावत्, पञ्चाननः सिंहः, “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः” इत्यमरः,
पक्षीन्द्र पक्षिराजो जटायुः दृष्टः अवलोकितः, आत्मव्राणायैति
भावः । तदेत्यत्र तथेति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

राज्यनाश इति । राज्यस्य नाशः भंगः, वने वासः, सीता
हृता, पिता नृतः, एकैकमपि येषां राज्यनाशादीनां दुःखं

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।

तावद्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ ४४ ॥

युक्तमेव हि कैकेया भरतस्याभिषेचनम् ।

भार्यामपि न यो रक्षेत् स कथं पालयेन्महीम् ॥ ४५ ॥

भद्रं कृतं हि तातेन, येनाहं वनवासितः ।

एषापि हि न मे बुद्धिः कः नृगः कः हिरण्ययः ॥ ४६ ॥

सगरात् सागरः कीर्त्तिर्गङ्गा कीर्त्तिर्भगीरथात् ।

समुद्रमपि शोषयेत्, समुद्रशोषणमिव हृदयशोषणमिति
भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४३ ॥

एकस्येति । अहम् अर्णवस्य समुद्रस्य पारमिव यावत्
एकस्य दुःखस्य अन्तं न गच्छामि, तावत् द्वितीयं दुःखं मे मम
समुपस्थितं, तथाहि अनर्था विपदाः, दुःखानीत्यर्थः, छिद्रेषु
रन्ध्रेषु बहुलीभवन्ति विस्तृतिमापद्यन्ते इत्यर्थः । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४४ ॥

युक्तमिति । भरतस्य अभिषेचनं राज्ये नियोगः कैकेया
युक्तमेव उचितमेव, हि यतः यः भार्यां पत्नीमपि न रक्षेत्
न रक्षितुं शक्नुयात् सः कथं केन प्रकारेण महीं पृथिवीं
पालयेत् रक्षेत् ? नैव रक्षितुं शक्नुयादित्यर्थः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ४५ ॥

भद्रमिति । येन तातेन पित्रा अहं वनवासितः वनं
प्रेषितः, तेन तातेन भद्रं युक्तं कृतं हि, मम वनप्रेषणं पितु-
रुचितमेवेत्यर्थः । मे मम एषा बुद्धिरपि न, अस्तीति शेषः, यतः
नृगः कः, हिरण्ययः काश्चनमयः कः ? एन कथमपि नृगस्य
हिरण्ययत्वं सम्भवतीति भावेः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४६ ॥

अस्माकमौदृशी कीर्त्तिरेका भार्या न रक्षिता ॥ ४७ ॥

लब्धव्यमर्थं नभते मनुष्यो, देवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ।

अतो न शोचामि न विक्षयो मे ललाटलेखो न पुनः प्रयाति ॥ ४८ ॥

या पाणिग्रहलालिता सुतरुणी तन्वी सुवंशोद्भवा,

गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी ।

सा केनापि हृता, तथा विरहिणो(ता) गन्तुं न शक्ता वयं,

हे भिक्षो ! तव कामिनी ? न हि न हि प्राणप्रिया यष्टिका ॥ ४९ ॥

सगरादिति । सगरात् सत्पूर्वपुरुषादिति भावः, सागरः
(कीर्त्तिः जातेति शेषः, अश्वमेधीयाश्वान्वेषणे पातालगमनार्थं
पुत्रैः भूमिखननात् सागरो जात इति भावः) भगीरथात्
अपरात् पूर्वपुरुषादिति भावः, गङ्गा कीर्त्तिः जातेति शेषः,
सगरपुत्राणां कपिनकोपदधानाम् उद्धाराय भूतले गङ्गा
आनीता भगीरथेनेति भावः, अस्माकम् ईदृशी कीर्त्तिः यत् एका
अपिरत्राध्याहार्यः, एकापीत्यर्थः, बह्वो भार्या दूरे आसतामिति
भावः, न रक्षिता न रक्षितुं शक्ता । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४७ ॥

लब्धव्यमिति । मनुष्यः लब्धव्यम् अर्थं नभते प्राप्नोति,
देवोऽपि तम् अर्थं वारयितुं न शक्तः न क्षमः । अतः कारणात्
न शोचामि न दुःखं करोमि, न च मे मम विक्षयः चमत्कार-
बुद्धिः, अस्तीति शेषः, ललाटलेखः विधाटलिपिः न पुनः
प्रयाति नैवान्यथा भवतीत्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

येति । या पाणिग्रहात् आरभ्य पाणिग्रहणेन करग्रहणेन
च लालिता सादरं पालितेत्यर्थः, सुतरुणी सुन्दरी युवती
सुनयीना च तन्वी कृशाङ्गी सुवंशोद्भवा महाकुलोद्भवा सुप्तु
वेषुसम्भवा च गौरी गौरवर्णा एकत्र निमर्गात् अन्यत्र

अर्द्धे चेतसि जानकी परितपत्यर्द्धे च लङ्केश्वरः

तच्चार्द्धे मदनानलः कवलयत्यर्द्धञ्च रोषानलः ।

इत्थं दुर्विधिसङ्गमव्यतिकरसुख्यो द्वयोरंशयोः

एक वैशि तुपाग्निदग्धमपरं दग्धं करोषाग्निना ॥ ५० ॥

त्वगपनयनादिति भावः, स्पर्शसुखावहा सुखम्पर्शा गुणवती
शीलसौन्दर्यादिशान्तिनी चिकणतादिसमन्विता च नित्यं
सततं मनोहारिणी हृदयङ्गमा, मा केनापि हृता चोरिता, तथा
विरहिणः वियोगिनः वयं गन्तुं चलितुं न शक्ताः । हे भिक्षो !
तव कामिनी १ -अस्तीति शेषः इति केनापि पृष्टे, नहि_नहि
कामिनी मम नास्ति नास्ति प्राणप्रिया यष्टिका अवलम्बनदण्ड
इत्यर्थः । (अत्र गोपनीयमर्थं कथञ्चन द्योतयित्वा पश्चादन्यथा-
करणात् अपङ्कतिरलङ्कारः, “गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा
/ कथञ्चन । यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपङ्कतिः ॥” इति
लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

अर्द्धे इति । अर्द्धे चेतसि चित्तस्थार्द्धांशे इत्यर्थः, जानकी
सीता तिष्ठतीत्यर्थः, अर्द्धे च, अपरस्मिन्निति शेषः, लङ्केश्वरः
रावणः परितपति परितस्तपं ददातीत्यर्थः । तच्चार्द्धे प्रथम-
मिति भावः, मदनानलः कामाग्निः कवलयति ग्रसति, अर्द्धञ्च,
द्वितीयमिति शेषः, रोषानलः क्रोधाग्निः, कवलयतीत्यन्वयः,
जानकीं प्रति मदनानुरागः रावणं प्रति क्रोध इति भावः, इत्थं
द्वयोरपि अंशयोः, चेतसु_इति शेषः, दुर्विधिः दुर्हवं तस्य मङ्गमः
समागमः तस्य व्यतिकरः प्रभावः सुख्यः, अतः एकम् अंशं
प्रथममिति भावः, तुपाग्निना तुपानलेन दग्धम् अपरम्
अंशं द्वितीयमिति भावः, करोषाग्निना शुष्कगोमयानलेन

अन्वेपयामि सुमुखीं, विमुखो विधाता,
तां विस्मरामि, निविडप्रणयो विरोधी ।

अङ्गीकरोमि गरलं, कुलयोः कलङ्कः,

शान्तिं भजामि, कुटिलं धनुरन्तरायः ॥ ५१ ॥

न मे दुःखं प्रिया दूरे, न मे दुःखं हृतेति सा ।

एतदेव हि शोचामि, चापो यदभिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

मांसं काश्यपिडभिगतमपां विन्दवो वाष्पपातात्

दग्ध वेद्मि मन्ये इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

अन्वेपयामीति । सुमुखीं सुवदनां मीताम् अन्वेपयामि
अनुसन्दधामि, किन्तु विधाता विमुखः प्रतिकूलः, अन्वेपणे फलं
नास्तीति भावेऽ । तां कान्तां विस्मरामि विस्मर्तुमिच्छामि,
किन्तु निविडप्रणयः सान्द्रप्रेमा विरोधी प्रतीपः, विस्मरणं प्रति-
बध्नातीति भावः । गरलं विषम् अङ्गीकरोमि विषपानेन प्राणान्
त्यक्तुमिच्छामीति भावः, किन्तु कुलयोः पितृमातृवंशयोः
पितृश्वशुरवंशयोर्वा कलङ्कः अपवादः, स्यादिति शेषः, शान्तिं
भजामि तूष्णीं तिष्ठामीत्यर्थः, किन्तु धनुः कार्मुकम् अन्तरायः
विघ्नः, धनुषा प्रतीकारविधाने सां समुद्योजयतीति भावः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

नेति । प्रिया जानकी दूरे, तिष्ठतीति शेषः, इति मे समं
न दुःखं, सा प्रिया हृता इति मे समं न दुःखम्, अस्तीति
शेषः, चापः धनुः यत् अभिवर्त्तते तिष्ठति एतदेव शोचामि, हि
समं धनुर्धारणं विफलं यदनेन प्राणाधिका कान्तापि न रक्षितेति
दुःखमनुभवामीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५२ ॥

तद्विरहे प्राणधारणादात्मनः काठिन्यं प्रारब्धावश्यभोग्यत्वं

तेज कान्तापहरणवशाद् वायव श्वासदैर्घ्यात् ।

इस्य नष्ट विरहवपुपस्तन्मयत्वाच्च शून्य

जीवत्येव कुलिशकठिनो रामचन्द्र किमेतत् । ५३ ॥

दर्शयति मासमिति । काश्यात् दुश्चिन्तया क्रमेण क्षीणत्वात्
 माम चित्तेरशभूतमिति भाव अभिगतं नष्टमित्यर्थ अपा
 विन्दव जलीयभागा इति भाव बाष्पाणाम् अश्रूणा पातात्
 अभिगता इति लिङ्गवचनव्यत्यासेनान्वय । तेज प्रताप इति
 भाव कान्ताया अपहरणवशात् अभिगतमित्यन्वय । वायव
 मरुद्भागा इति भाव श्वासाना निश्वासाना दैर्घ्यात् अभिगता
 इत्यन्वय । इत्यम् एव विरहे यत् वपु शरीर तस्य तन्मय
 त्वात् सीतया पूरितनिखिलावकाशत्वादिति भाव शून्य
 व्योमभागश्च नष्टम् । (उक्तञ्च सिद्धान्तमुक्तावल्याम्, “तस्मिन् यत्
 कठिनत्वं मा भू तज्जलं यद्द्रवात्मकं, तेजो भवेद् यदुष्णत्वं
 तत् सञ्चरेद् यं स मारुतं सुधिर यत्तदाकाशमिति पञ्चात्मकं
 वयु” इति । कारणभावात् कार्यस्याप्यभाव इति नयादेतत्
 कार्येन्द्रियगणोऽपि नष्ट इति द्योतितम् । उक्तञ्च तत्रैव “श्रवणे
 व्योमतो वायोऽम्बक् नेत्रे तेजसो जलात् । रसना भूमितो
 घ्राणमिति पञ्चेन्द्रियोद्भव ॥ इति ग्राहकाभावे ग्राह्यस्याप्यभाव
 इति नयेन इन्द्रियग्राह्यविषयाणामप्यभावे व्यञ्जित । तथा
 चास्य चित्वादिपञ्चकमिन्द्रियपञ्चकं तद्ग्राह्यविषयपञ्चकञ्च
 नष्टमिति ध्वन्यते । कर्मेन्द्रियाणाञ्च वायुकार्यत्वात् तस्यैव
 नय एव महदहङ्कारमनश्चित्तानाञ्च पृथिव्यप्तेजोवायूनां
 मास्त्विकाग्नेभ्यो जातानां तज्जलनय एव नय इति चतुर्विंशति
 तत्त्वनय सुतरां जात इति भावे, एषु मत्पि रामचन्द्र

(ख) एवं दैवयोगाद् गोगवयगजभुजङ्गशरभशार्दूलकोलबहुल-
कोलाहलाद्भूतधेतालसमुत्तालकालकराल-चक्रवालकण्ठनाल-
प्रोच्छलत्तुमुल-घोर-चीत्कार-मिलित-बहुलान्धकार-कलित-गह्वरा-
न्तरालविलसदविरल-स्वरन् परिमलबहन् चञ्चलगलदिमल-मकर-
न्दविन्दुकोलालजालपिच्छिलालवाललुलितप्रमत्तालि-माला-मन्दा-

कुलिशकठिनः वज्रकठोरः अत एव जीवति, एतत् किम् ?
चतुर्विंशतितत्त्वविगमेऽपि प्राणितीत्याश्चर्यमिति सन्दर्भायः ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(ख) एवमित्यादि । दैवयोगात् विधिवशात्, सहसेत्यर्थः,
गोगवयादि .पक्षिणीपक्षहृदिमिति अरण्यानीमित्यस्य विशे-
षणम् । भुजङ्गश्चित्रमृगः सर्पो वा, “भुजङ्गो सर्पचित्रकौ” इति
धरणिः । शरभः अष्टापदमृगविशेषः, गवयः गोसदृशो जन्तु-
विशेषः, कोलः वराहः, ‘कोलः पीवी किरिः किटिः’ इत्यमरः ।
गोगवयादिकोलान्तानां कोलाहलेन निनादेन आहताः आका-
रिताः ये भूताः मृतशरीराविष्टाः प्रेताः वेतानाः रुद्रगणभेदाश्च
तेषां संमुत्तालानि महान्ति यानि कामवत्करालानि भीषणानि
चक्रवालानि समूहाः, “चक्रवालन्तु मण्डलम्” इत्यमरः, तेषां
कण्ठनालेभ्यः प्रोच्छलन् समुद्रच्छन् तुमुलो महान् यः घोरः
भीषणचीत्कारः तेन मिलिताः सद्गताः ये बहुलाः प्रभृताः
अन्धकाराः तैः कलितानाम् आहतानां गह्वराणाम् अन्त-
रालेभ्यः अवकाशेभ्यः विलसन्तः स्फुरन्तः अविरलाः घनाः
ये सरलानां देवदारूणां परिमलाः येषु तादृगाः बहला बहलाः

निलान्दोलवाचाल-दरदलित ललितमाकन्दवृन्द-वकुलमुकुल-
 धूलिजालखिलतृकोकिलकुल-विलासिनी कोमलालाप निखिल-
 गिरिशिखर-शिखिलास्य-लीलाकलापस्यानुकूललोलदुगोलाङ्गल-
 चञ्चकोरचक्र-मञ्जुगुञ्जद-हृत्पक्षिणी पक्षवृद्धिं गगनचुम्बनवड-
 लक्ष्य-विपुल फलभारावलम्बनालम्बितानन्त जन्तु सन्तोषपोष नि-
 दीप भूषणाध्युषित-निःशेष - सविशेषामृतवर्ष-सर्द्धि-वर्द्धिष्णु-रस-
 रसान-प्रियालहिन्ताल-तमाल कृतमाल-विशाल-शालमल-मालूर-
 शल्लकी शिरीषासन-शमीशाक-शिशपाशोक-चम्पक-सुरदार कोवि-

“पयः कीलालममृतम्” इत्यमर, तेः पिच्छिलेषु पूर्णेषु आलबालेषु
 वृक्षमूलजनाधारगर्तेषु लुलिता लुब्धाः ये प्रमत्ता अलयः भ्रमराः
 तेषां माला, तथा मन्दानिलस्य मन्दं मन्दं सञ्चरती मात-
 रिश्वनः आन्दोलेन प्रकम्पनेन वाचाला मुखरा या दरदलि-
 तानाम् ईषद्विकसितानाम् अतएव ललितानां सुन्दराणां, मनो-
 हराणामित्यर्थः, “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इति कोपः, साकन्द-
 वृन्दानाम् आम्रममूहानां वकुलमुकुलानाञ्च धूलिजालेषु
 परागनिवहेषु खेलन्त्यः विहरन्त्यः कोकिलकुलविलामिन्यः
 कोकिना इत्यर्थः, तासां कोमलेन सृदुना आलापेन निखि-
 लानि पूर्णानि यानि गिरिशिखराणि पर्वतशृङ्गाणि तेषु ये
 शिखिनः मयूराः तेषां लाम्यलीलाकलापः नर्त्तनक्रीडातिशयः
 तस्य अनुकूलाः तदुत्साहहेतव इत्यर्थः, लोलन्ता इतस्तत-
 थलन्तः गोलान्गुनाः वानराः तथा चञ्चन्तः समस्तात् प्रसरन्तः
 चकोराः पक्षिविशेषाः तेषां चक्रेण समूहेनेत्यर्थः, मञ्जु मनोह्रं
 गुञ्जन्ती नदन्ती हृत्पक्षिणीनां हृत्स्थितपक्षिणीनां पक्ष्य
 कुलस्य वृद्धिः समृद्धिः, ममवाय इति यावत् यस्यां तथाविधाम् ।

टारकर्णिकार-सिन्धुवार बहुसार निम्ब जम्बूदुम्ब र-कदम्ब-करञ्ज-
शोभाञ्जन वकुल-निचुल-करूर खर्जूर-बीजपूर, जम्बीर-भाण्डौर-
यानीर काश्मीर-नारङ्ग कर्भूरङ्ग-कदली-चन्दनानिद्रित-नवनी-
धात्री-वटुकुटज-पाटलाङ्गोल-कङ्गोल चोल-भाम्नातक-विभीतक-
हरीतक्याम्नातक-केतक-कङ्कत-वैकङ्कत-मधुक-बन्धुक जयन्ती-
जयाश्वत्य तिलिङ्गीनागकेशरादि-दुस्तराम् अरण्यानीं पर्यटनं
महावराहस्कन्धारुदम् उत्कटं रटन्तं करटं वामतो विलोक्य

गगनस्य आकाशस्य चुम्बनाय बह्वं लघ्यं यैः ते समुन्नता इति
यावत्, त्रिपुलेन प्रभूतेन फलभारावलम्बेन आलम्बिता अव-
नताः अनन्तानाम् अशेषाणां जन्तूनां प्राणिनां सन्तोषं
पुण्यातीति सन्तोषपोष. सन्तोषकर इत्यर्थः, निर्दीपं विशुद्धं
यत् भूषणम् अलङ्कारः तदिव अध्वपितः निशेषः बहुलः
सविशेषः विशिष्टगुणयुक्तः अमृतवर्षसर्दी पौषवर्षणसदृश
इत्यर्थः, वर्हिष्णुः प्रवृद्धः रसः स्वादः येषां तैः रसान्तादि-केशरा-
दिभिः दुस्तरां दुष्पारामित्यर्थः । रसालः आम्रः, “आम्रयुतो
रसालः” इत्यमरः, प्रियालः राजादनाख्यहृक्षभेदः, “राजादनः
प्रियालः स्यात्” इत्यमरः, हिन्तालो हिङ्गोटकाख्यः हृक्षभेदः,
तमालः प्रसिद्धः, कृतमालः चतुरङ्गलाख्यहृक्षः, शाल्मलः
शाल्मली, मालूरः श्रीफलः, “मालूरः श्रीफली विल्वः” इत्यमरः ।
शल्लकी गजभक्ष्यहृक्षविशेषः, गिरीषः प्रसिद्धः असनः तदाख्य-
हृक्षभेदः सुरदारुः देवदारुः, कीर्तिदारुः चमरिकाख्यहृक्षः ।
बहुसारः सप्तच्छदः शोभाञ्जनः ‘सजिना’ इति प्रसिद्धः, निचुलः
स्यन्वेतसभेदः, करूरः हृक्षभेदः, कर्भूरङ्गः, ‘कामराङ्गा’ इति
प्रसिद्धः, अन्ये च लवल्यादयः केशरान्ता हृक्षभेदाः आदयो येषां

दक्षिणतस्तु दक्षिणाचलप्रचलित मलयमालती-मरुवक लवङ्ग
कङ्कोल दमनक-जाती-तगर शतपत्रादि-कमल-मुकुल कुसुदिनी-
कङ्कार-परिमल मिलित चुम्बित ताम्रपर्णी कावेरी तुङ्गभद्रा सान्द्र-
गभीर नीरधारा तरङ्ग परिपीत मैत्रावरुणतरुणी लङ्का शशाङ्क रुद्र-
पादाद्रिसरलसिंहल सालकश्रीगोपालक-पाण्डुरमङ्गलगिरिप्रवाल-
चोल कुन्तल केरल पुन्नाटक कर्णाटक करहाट विदग्धान्ध्रुकामिनी
नीरन्ध्र पीनस्तनवदन-घनजघनदोर्मूल-धम्मिल्लभारान्तराधिष्ठित

तै, दुस्तरा ताम् । महान् वराह, शूकरः तस्य स्कन्ध तम्
आरूढ, तम् । उत्कट दारुण रटन्तं ध्वनन्तं करटं काक,
“काके तु करटारिष्ट” इत्यमरः । दक्षिणेति । दक्षिणाचलेषु
दक्षिणदिग्वर्तिषु पर्वतेषु मध्ये प्रचलितो यो मलय, तदाख्यो
गिरिः तत्र ये मालतीना मरुवकाणा लवङ्गानां कङ्कोलानां
दमनकानां वृक्षभेदानां जातीनां तगराणां शतपत्रादिकमल
मुकुलानां शतपत्रमहस्रपत्रप्रभृतिपद्मकुलानां कुसुदिनीनां
कङ्काराणां रक्तोत्पलानाञ्च - परिमलाः विमर्दजनिता गन्धाः
तेषां मिलित मेलनं, भावे क्तप्रत्ययः, तेन चुम्बिताः सङ्गताः याः
ताम्रपर्णी कावेरी तुङ्गभद्रा नदीविशेषा इत्यर्थः, तासां
सान्द्रा घना, गभीराः या नीरधाराः जलप्रवाहा, तासां
तरङ्गेषु परिपीता, कृतावगाहना, परिपूर्वात् पिबते, कर्त्तरि
क्तप्रत्ययश्चित्त्वः, यद्वा तासां-तरङ्गैः कर्त्तृभिः परिपीताः
क्षालिता धौताङ्गा इति यावत् मैत्रावरुणतरुणी अगस्त्यप्रत्नी
लोपामुद्रेत्यर्थः, तथा लङ्काद्यन्ध्रपर्यन्तदेशानां कामिन्यः—तासां
नीरन्ध्राणां घनानां पीनानां स्तनानां वदनानां घनजघनानां

श्रीखण्डागुरु-कर्पूर-मृगमद कुङ्कुम-स्तोमसम्भृत-यक्षकर्दमविमर्द-
वर्द्धितविविधगन्धकुसुमबहुलपरिमलीङ्गारि मारुताशनोत्थितक्षीर-
नीहार-काश्मीर-स्फटिक-शुद्धशङ्ख-कर्पूरकुन्दावदात-महाभुजङ्ग-
स्फोतफुत्कारप्रफुल्लफणामणौ क्रीडन्तं शोकभञ्जनं सुञ्जन-
श्चावलोक्य वामेनाक्ष्णा सकरुणं सवाष्पश्च दक्षिणेन सवि-
स्मयं सानन्दम् । (ख)

ततोऽन्यतो गत्वा श्रीखण्डागुरुकर्पूरमृगमदकुङ्कुमस्तोमसरु-
वक्रजातोतगर-चम्पकादि-गन्धकुसुमबहुलमारुतोत्थितस्य क्षीर-
नीहारस्फटिकशङ्खकर्पूरकुन्दावदातस्य स्फोतफुत्कारप्रफुल्लस्य

टीर्म्नानां मुजामूलानां धम्मिल्लानां संयतकुन्तलानां, “धम्मिल्लाः
संयताः कक्षाः” इत्यमरः, भारस्य अन्तर्यु अधिष्ठितः यः
श्रीखण्डः चन्दनम् अगुरु कर्पूरं मृगमदः कस्तूरी कुङ्कुमः
तेषां स्तोमः समूहः तेन सम्भृतः यः यक्षकर्दमः प्रागुक्तः
पद्मभेदः तस्य विमर्देन वर्द्धितः विविधानां गन्धकुसुमानां
बहुलः प्रभृतः परिमलः तस्य उद्गारी वाही यः मारुतः वायुः
स अशनं भोजनं यस्य स चासौ उत्थितः—अर्हमिति यावत्,
क्षीरं दुग्धं नीहारः शिशिरः काश्मीरस्फटिके इव शुद्धः निर्मलः,
स्वच्छ इत्यर्थः, शङ्खकर्पूरकुन्दवत् अवदातः खेती यः महान्
भुजङ्गः सर्पः, “अवदातः सिता गौरी बलक्षी धवलोऽर्जुनः” इत्य-
मरः, तस्य स्फोतेन प्रवृद्धेन फुत्कारेण श्वासविशेषेत्यर्थः,
प्रफुल्लयाः फणायाः मणिः रत्नं तत्र क्रीडन्तं विहरन्तं शोक-
भञ्जनं शोकनाशनं, दर्शनेनैव दुःखमवसाययन्तमित्यर्थः ।

(ग) ततोऽन्यतो गत्वेत्यादि । श्रीखण्डादिचम्पकादीनां
गन्धद्रव्याणां कुसुमानाञ्च बहुलेन मारुतेन तत्पानार्थमिति

भुजङ्गस्य फणामणौ कामिनीलोचनगञ्जनं खञ्जनं दृष्ट्वा
राम । (ग)

काक कपोलस्थलसंस्थितो मे कीलस्य वामे व्यसन सदौ स्थाम ।
राज्य भुजङ्गस्य फणाधिरुढो व्यनक्त्यहो दक्षिणखञ्जरीट ॥५४॥

क्षणं विचिन्त्य विथम्य च सवाप्यम् ।

भो भो भुजङ्ग । तरुपल्लवलीलजिह्व ।

बन्धूकपुष्पवरणोभितपुष्करात् । ।

पृच्छामि ते पवनभोजन । कोमलाङ्गी

काचित् त्वया शरदचन्द्रमुखो न दृष्टा ? ॥ ५५ ॥

भाव उत्थितस्य अर्द्धोद्धतस्येत्यर्थः, क्षीरेत्यादिवत् अवदातस्य
गौरस्य स्फोतेन फुत्कारेण श्वासेन प्रफुल्लस्य प्रवृद्धकायस्येत्यर्थः ।
कामिनीलोचनगञ्जनं रमणेनयनतिरस्कारकं तत्सदृशमिति
भावः । तत इत्यादिपाठस्तु प्राच्यपुस्तकेषु दृश्यते ।

काक इति । वामे वामभागे कीलस्य वराहस्य कपोलस्थल
संस्थितः स्तब्धाधिरुद्ध इति यावत् काक मे मम सदौ स्थ
दुःखावम्यानसहितं व्यसनं विषदं भुजङ्गस्य फणाधिरुद्ध
दक्षिणखञ्जरीटं दक्षिणदिग्वर्त्तीं खञ्जनं राज्यं व्यनक्ति
सूचयति (अहो एकदैवार्थद्वयसूचकशकुनत्वादास्यमित्यर्थः)
उपजातिं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

भो इति । भो भो तरुपल्लववत् लोना चला जिह्वा यस्य
तथोक्तं तत्सम्युद्धौ, बन्धूकपुष्पवरणेण गोभिते ये पुष्करे पत्रे
ते इव पक्षिणो यस्य तथोक्तं तत्सम्युद्धौ हे पवनभोजिन् ।
यायुभोजिन् भुजङ्ग । ते सुभ्य तव या पृच्छामि कोमलाङ्गी
मदुकर्मेवरा शरदचन्द्रमुखी शरदचन्द्रवदना काचित् त्वया

चतुर्थोऽङ्कः ।

रामः ।

दृष्टा गता चम्पकपुष्पवर्णा पीनस्तनी कुङ्कुमचर्चिताङ्गी ।

आकाशगङ्गेव सुशीतलाङ्गी नक्षत्रमध्ये इव चन्द्रेखा ॥ ५६ ॥

व्यसनं किमतीऽप्यास्ते ज्ञातयाभ्युदयो मम ।

शरणं मरणं, राज्यं मा पुनर्मरणन्तु तत् ॥ ५७ ॥

ततो रामः पुरस्कृत्य तिरस्कृत्य च दक्षिणम् ।

धन्यो धन्यशरणान्तामरण्यानी व्यगाहत ॥ ५८ ॥

दृष्टा न ? न्विति पाठे दृष्टा तु दृष्टा किमित्यर्थः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

गतेति । चम्पकपुष्पवत् वर्णा यस्याः तथाभूता गौरीत्यर्थः,
पीनस्तनी स्थूलकुचा कुङ्कुमेन चर्चितं विलेपितम् अङ्गं
यस्याः सा आकाशगङ्गेव मन्दाकिनीव सुशीतलाङ्गी नक्षत्र-
मध्ये चन्द्रेखेव, कापीति शेषः, गता दृष्टा ? । उपजाति
वृत्तम् ॥ ५६ ॥

व्यसनमिति । इतोऽपि अस्मादपि, सीतावियोगादिति
भावः, व्यसनं दुःखं किम् आस्ते ? (न किमपीत्यर्थः, यदावेदयति
करुण इति भावः) । मम अभ्युदयश्च समुन्नतिश्च ज्ञात, (खिन्न-
दर्शनेनेति भावेः, माम्मतं मरणं शरणम् आश्रय इत्यर्थः, मरण-
मेव आश्रयामोत्यर्थः) राज्यं पुनः मा, अस्त्विति शेषः, तत् राज्यं
मरणन्तु मरणमेवेत्यर्थः, सीतारहितस्य ममेति भावः, मरण-
न्वित्यत्र लक्ष्मणेऽस्त्विति पाठे तत् राज्यं लक्ष्मणे अस्तु भवतु,
लक्ष्मणे राज्यं लभतामित्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं शुभाशुभशकुनदर्शनात् परं धन्यः
पुण्यकर्मा रामः पुरस्कृत्य — अथलब्धे इत्यर्थः, अशुभशकुनमिति

ततः कवन्धदर्शनम् ।

आयोजनप्रसृतदोर्युगलेन मार्गम्

आक्रम्य कण्ठकुहरे कुरुते नु कोऽयम् ।

सौमित्रिणेति गदितः स कवन्धकण्ठं

चिच्छेद गर्भकदलीमिव रामभद्रः ॥ ५८ ॥

पूतो रामशरेण दिव्यमगमद्देहं कवन्धस्त-
स्तदाक्याच्छ्रमणाश्रमे हनुमता संयुज्य सीतापतिः ।

भावः, दक्षिणं शुभशकुनमित्यर्थः, तिरस्कृत्य अगणयित्वेति भावः, रामः पुरस्कृत्य तिरस्कृत्य चेत्यत्र वामं तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य चेति पाठे वामम् अशुभशकुनं तिरस्कृत्य निर्भर्त्स्य दक्षिणं शुभशकुनं पुरस्कृत्य प्रशस्य चेत्यर्थः, धन्यानां पुण्यकर्मणामृषीणामिति भावः, शरण्याम् आश्रयभूतां, वन्यशरण्यामिति पाठे वन्यानां वन-
चारिणां शरण्यामित्यन्वयः, तान् अरण्यानीं महारण्यं, "महारण्यं मरण्यानी" इत्यमरः, व्यगाह्यतः प्रविष्टवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५८ ॥

आयोजनेति । कोऽयं योजनात् आ आयोजनं क्रोगचतु-
ष्टयं यावदित्यर्थः, "स्याद् योजनं क्रोगचतुष्टयेन" इत्युक्तेः, प्रसृतं
विस्तृतं दोर्युगलं बाहुद्वयं तेन मार्गं पथानम् आक्रम्य निरुध्य
कण्ठकुहरे गन्धर्विवरे कुरुते, अस्मानिति - शेषः, नु वितर्कः ।
सौमित्रिणा लक्षणेन इतीत्यं गदितः अभिहितः स रामभद्रः
कवन्धस्य योजनवाहोरिति भावः, कण्ठं गर्भकदलीमिव कद-
म्बस्तर्भागविशेषमिव चिच्छेद चकर्त्त । यमन्ततिनजं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

पूत इति । ततः रामशरकर्त्तनानन्तरं कवन्धः रामस्य
शरेण पूतः निस्तीर्यकलुष इत्यर्थः, दिव्यं स्वर्गीयं देहम् अगमत्
प्राप । सीतापतिः रामः स्वयं कवन्धस्य शरणागतं गिराहि रामणा-

सीतोद्धारविधौ समं निजबलैः स्वीकार्यं साहायकं
संप्राप्तः प्रतिपन्नबालिनिधनः सख्यं कपोन्द्राधिपात् (पे) ॥ ६० ॥

ऋष्यमूकगिरौ रामो निःसहायः परिभ्रमन् ।

सख्यं समानदुःखेन सुग्रीवेण सहाकरोत् ॥ ६१ ॥

पादाङ्गुष्ठेन दूरं धरणिधरगुरुं दुन्दुभेरस्थिकूटं

क्षिप्वासौ क्षिप्रकारी विषमविनिहितान् वज्रवत् सप्त तालान् ।

बाणेनैकेन शब्दप्रतिहतसकलश्रोत्रगर्भान् विभिद्य

प्रत्याशां बालिवे(वा)घे प्लवगवलपतेः पोषयामास रामः ॥ ६२ ॥

सकाशं सा ते उपायं विधास्यति” इति वचनादित्यर्थः, अमृणायाः
तदाख्यायाः सिद्धशवर्याः आयमे हनुमता सह संयुज्य सङ्गत्य
सीताया उद्धारविधौ उद्धारसाधने विषये निजबलैः कपिसैनाभिः
समं सह साहायकं सहायभावं स्वीकार्यं प्रतिश्राव्येत्यर्थः,
प्रतिपन्नबालिनिधनः अङ्गीकृतबालिवधः सन् कपोन्द्राधिपात्
सुग्रीवात्, कपोन्द्राधिपे इति पाठान्तरं, सख्यं सम्प्राप्तः लब्धवान् ।
स्वीकृत्येति पाठे स्वीकृत्य अङ्गीकृत्य, स्थितादिति अध्याहृत्य
कपोन्द्राधिपादित्यनेनान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

ऋष्यमूकेति । निःसहायो रामः ऋष्यमूकगिरौ परिभ्रमन्
समानं दुःखं काल्तावियोगजमिति भावः, यस्य तेन सुग्रीवेण
बालिहृतदारेणेति भावेः, सह सख्यं मैत्रीम् अकरोत् । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ६१ ॥

पादेति । असौ रामः धरणिधरः पर्वतः तद्वत् गुरुः महान्
भारवान् वेत्यर्थः, दुन्दुभेः तदाख्यस्य दैत्यभेदस्य, बालिना नि-
हतस्येति भावेः, अस्या कूटः राशिः तं पादस्य अङ्गुष्ठेन दूरं
क्षिप्वा निक्षिप्य क्षिप्रकारी द्रुतहस्तः सन्नित्यर्थः, वज्रवत् वज्रे-
णेव एकेन बाणेन शब्देन भेदध्वानेन प्रतिहताः बधिरीकृता

किष्किन्ध्यादौ रौद्ररुद्रावतारं दृष्ट्वा रामो मारुतिं वाचमूचे ।

सीता नीता केनचित् कापि दृष्टा दृष्ट कष्ट संहरन् प्राह वीरः ॥ ६१ ॥

पापेनाकृष्यमाणा रजनिचरवरेणास्वरेण ब्रजन्ती

किष्किन्ध्यादौ सुमोच प्रचुरमणिगणैर्भूषणान्यर्चितानि ।

इति यावत् सकलानां सर्वेषां प्राणिनामिति भावः, श्रोत्रगर्भाः
अवशेन्द्रियविवराणि यैः तान् विषमं विकटं यथा तथा
विनिहता विद्धा तान् सप्त तालान् येणीवजान् सप्तसंख्यकान्
तालवृक्षानित्यर्थः, विभिद्य विशेषेण भित्त्वा प्लवगानां वानराणां
बलस्य सेनायाः पतिः तस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः, बालिवेधे बालिनो
वेधे शरेण भेदने, बाधे इति पाठे बाधे पीडने, हिंसने इत्यर्थः,
प्रत्याशां पोषयामास जनयामास । (यदा अयं पादाङ्गुष्ठेन
दुन्दुभिकद्वान्तं सुदूरं निक्षिप्य एकेन शरेण सप्त तालान् विभेद
तदा अनेन बालिवधः सम्भाव्यते इति सुग्रीवस्य मनसि आशा
जातेति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६२ ॥

किष्किन्ध्येति । रामः किष्किन्ध्यादौ रौद्रः भीषणः रुद्रस्य
हरस्य अवतारः, अग्ररूपेणाविर्भूतः इति यावत् तं मारुतिं
वायुपुत्रं, इन्मन्तमित्यर्थः, दृष्ट्वा वाचम् ऊचे अव्रवीत् (ब्रूय !,
केनचित् जनेन कापि सीता नीता दृष्टा ? त्वयेति शेषः । स
वीरः इन्मान् दृष्टः सन् कष्टं दुःखं, रामस्येति शेषः, संहरन्
निरस्यन् प्राह प्रोक्तवान् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ६३ ॥

पापेनेति । पापेन दुराचारेण रजनिचरवरेण राक्षसा-
धिपेन, केनचिदिति शेषः, आकृष्यमाणा नीयमाना अस्यरेण

हा राम ! प्राणनाथेत्यहह जहि रिपुं लक्ष्मणेनानपन्ती
यानीमानीति तानि क्षिपति रघुपुर. कापि रामाञ्जनेयः ॥ ६४ ॥

तालवेधसमये श्रीरामो वाणं प्रति ।

भावोऽनिशं कुशिकनन्दनपादयोर्मै,

यद्यस्म्यहं द्विजतिरस्कृतिरोपह्वीनः ।

नान्याङ्गनासु च मनः शर । सप्त तालान्

भित्त्वा तदा प्रविश भूतलमप्यगाधम् ॥ ६५ ॥

एकेनैव शरेण गर्भकदलीकाण्डेष्विवानुक्रमात्

विद्धेषु प्रथितेन दाशरथिना तालेषु सप्तस्वपि ।

आकाशेन व्रजन्तो गच्छन्तो कापि रामा कामिनी, “कामिनो
रमणो रामा” इत्यमरः “हा राम । प्राणनाथ । अहह इति
खेदातिशयार्थं, लक्ष्मणेन सह रिपुं शत्रुं जहि नाशय इति
आलपन्ती प्रचुरमणिगणैः अर्चितानि खचितानि यानि भूषणानि
किष्किन्ध्यादौ सुमोच तत्याज, आञ्जनेयः अञ्जनासनयः हनुमान्
तानि इमानि इति उक्तेति शेषः, रघुपुर रामाग्रतः क्षिपति
अर्पयति, भूतार्थे वर्तमानप्रयोगश्चिन्त्य । स्वधरा वृत्तम् ॥ ६४ ॥

भाव इति । यदि मे मम कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य
पादयोः अनिशं सततं भावः-भक्तिः, अस्ति इति शेषः, यदि अहं
द्विजानां ब्राह्मणानां तिरस्कृतिः तिरस्कारः रोषः क्रोधः ताभ्यां
ह्वीनः वर्जितः अस्मि ब्राह्मणेषु नापराधः अस्मीति भावः, यदि
च मम मनः अन्याङ्गनासु परनारीषु न, अस्तीति शेषः, तदा
हे शर ! सप्त तालान् भित्त्वा अगाधम् अतलस्पर्शं भूतलमपि
प्रविश । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

एकेनेति । प्रथितेन प्रसिद्धेन दाशरथिना रामेण एकेनैव

* * * * *

शैला, सप्त रसातलानि भयतः सह्यान्साम्यादिव ॥ ६६ ॥

श्रुत्वा हतान् समरमूर्धनि सप्त तालान्

रामेण दीनहृदयेन विनापराधम् ।

क्रोपानलज्वलितहृत्कमलोऽथ बाली

रङ्गावतारमगमत् गिरिगह्वरात् सः ॥ ६७ ॥

शरेण गर्भकदलीकाण्डेष्विव अभ्यन्तरवर्त्तिरम्भास्तम्भेष्विव अनु-
क्रमात् यथाक्रमं सप्तसु अपि तालेषु विद्धेषु सत्सु, बाल
कदलीकाण्डप्रभङ्गक्रमात् कृत्तेषु प्रथमेषु दाशरथिना तालेषु
सप्तस्वधेति पाठान्तरम्, (शैला, सप्त रसातलानि भयतः
सह्यान्साम्यादिवेत्यत्र तृतीयपादविरहात् पाशाच्यपुस्तकीय-
पाठः संयोजितः) अश्वाः सप्त जगन्ति सप्त मुनयः सप्ताब्धयः
सप्त गाः शैलाः सप्त च मातरो भयभृतः सह्यान्साम्यादिव
सप्त अश्वाः, रवेरिति शेषः, सप्त जगन्ति भूरादीनि सप्त मुनयः
मरीच्यादयः, सप्त अब्धयः समुद्राः लवणादयः, सप्त-गाः-सप्त
द्वीपानि सप्त शैलाः पर्वताः सप्त मातरश्च जनन्यादयः, "राज-
पत्नी गुरोः पत्नी स्वशूभूमिः प्रसूस्तथा । पितृपत्नी चोपमाता
सप्तैता मातरः स्मृताः ॥" इत्युक्ताः सह्यान्साम्यादिव अस्माकमपि
सप्तमंस्यास्तत् यदि अस्मान्प्ययं विधेदित्याशङ्कावगादिव भय-
भृतः भीताः, आसन्निति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

श्रुत्वेति । अथानन्तर स प्रसिद्धो बालो दीनहृदयेन शोकार्त-
चेतसा, (स्वस्यतायां किमु वक्तव्यमिति भावः, रामेण सप्त तालान्
अपराधं विना हतान् नागितान् श्रुत्वा कापानलेन ज्वलितं
हृत्कमलं हृदयपद्मं यस्य तथाभूतं सन् गिरिगह्वरात् किष्कि-
म्याद्रिगुहात्, समरमूर्धनि रणगिरिणि रङ्गावतारं नर्त्तनार्थ-

ततस्तारा सहर्षमात्मगतम् । अद्यावश्यं श्रीरामचन्द्र-
चरणप्रसादात् निजवल्लभस्य चिरविरहिणो वक्षःपीठे लुठिष्यामि
वीरसुग्रीवस्य इत्याशिषं पठति । (क)

तारा सन्त्यक्तहारा गिरिशिखरवरव्यस्तधम्मिल्लभा(धा रा
शोकाब्धेः प्राप्तपारार्पितमदनशरा वीरसुग्रीवदाराः ।

नाना नाराचधारा निजरमणरतातापिनः पापिनोऽस्य
प्राणान् मालावतीर्णा हरतु कलिकलाशालिनो दानिनीऽस्य ॥६८॥

सवतरणम् अगमत् रणभूसौ आजगामेत्यर्थः । दीनहृदयेनेत्यत्र
पापहृदयेनेति, गिरिगङ्गरादित्यत्र गिरिचत्वरेष्विति पाठान्तरम् ।
वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(क) अद्यावश्यमित्यत्र अवश्यं भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्य
रामचन्द्रस्य प्रसादादस्य चिरविरहिणः प्राणवल्लभस्य सुग्रीवस्य
वक्षःपीठे लुठिष्यामीति मन्यमाना गिरिवरशिखरमारुह्य राम-
पौरन्दरि-समरम् आकाङ्क्षन्ती चिन्तयामास इति पाठान्तरे राम-
पौरन्दरिसमरं रामश्च पुरन्दरस्यापत्यं पुमान् पौरन्दरिः दानी च
तयोः समरः तम् ।

तारेति । सन्त्यक्तः परित्यक्तः (प्राणवल्लभसुग्रीवशोकादिति
भावेः) हारो यथा सा गिरिशिखरवरे क्रिष्किन्ध्याद्रिशृङ्गश्रेष्ठे
व्यस्तः विपर्यस्तः (श्रीसुक्यातिगयादिति भावे), धम्मिल्लभारः
संयतक्रियनिवहः यस्याः तथोक्ता शोकाब्धेः विरहदुःखसागरस्य
प्राप्तपारा पारंगता, (चिरभाविप्राणनाथसमागमलाभादिति
भावेः) अर्पितः निहितः मदनेन शरो यस्यां तथाभूता काम-
शरविद्धेत्यर्थः, वीरस्य सुग्रीवस्य दाराः पत्नी तारा निजरमणे
स्वभर्तारि सुग्रीवे रता अनुरागिणी सती इति वक्ष्यमाणम्

लक्ष्मणः । पृथिव्या चतुरन्ताया नास्ति बालिसमो बली ।

वचसानीन लोकाना शङ्कितव्यो महेन्द्रजः ॥ ६८ ॥

राम. स हासम्

मा भेषोर्मयि सौमित्रे । राघवेऽधिज्यधन्वनि ।

मता देहं परित्यज्य निर्गच्छत्यमतो भयम् ॥ ७० ॥

आशिषं पठतीति प्रागुक्तपद्येनान्वयः । का सेत्याहे, नानेति ।—

अथ नाना विविधा नाराचधारा अस्त्रविशेषधारा मानया
श्रेणीक्रमेण अवतीर्णा पतिता सती आतापिन सम्यक् सन्ता-
पिन पापिन. कलिकलाशालिन विवादाशशोभिन, सतत-
विरोधिन इति यावत् अस्य बालिन प्राणान् हरतु नाशयतु ।
निजरमणरतातापिन इत्यस्यैकपदत्वे निजरमणे रतं सुरत-
सम्भोग तस्य आतापिन प्रतिबन्धिन इत्यर्थः । गिरिशिखर-
चरा स्रस्तधम्मिल्लभारा शोकाब्धिप्राप्तपारेति पाठान्तरम् ।
नानेत्यत्र नारेति पाठे नरस्य रामस्य इयं नारा रामसम्बन्धि-
नीत्यर्थः । कलिकलाशालिन इत्यत्र किलकिलाशालिन इति
पाठे किलकिलेति वानरजातीयशब्दविशेषः, तच्छालिन, तद्वत्
इत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६८ ॥

पृथिव्यामिति । चत्वार समुद्रा इति भावः, अन्ता यस्या
तस्यां पृथिव्या बालिना सम तुल्य. बली बलवान् नास्ति,
अनेन लोकानां वचसा वाक्येन महेन्द्रज इन्द्रतनयः बालीत्यर्थः,
शङ्कितव्यं भयहेतुतया गत्य इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६८ ॥

मेति । हे सौमित्रे । लक्ष्मण ! राघवे रघुवर्गजे मयि
अधिज्यधन्वनि आरोपितकार्मुके मति मा भेषी. भयं मा कुरु,

बाली । गृहाण बाणं रघुराजपुत्र !

सुतामसूनुं समरेऽवतीर्णम् ।

जानीहि मां दुन्दुभिघातवञ्चं

नेष्यामि वा कालगृहातिथित्वम् ॥ ७१ ॥

इत्युभौ युद्धमवतरतः । लक्ष्मणः सुग्रीवं प्रति ।

आर्यबाणेन भिक्षोऽयं बाली लुठति भूतले ।

तद्विपक्षस्य शिरसि पुष्पवृष्टिः सुरैः कृता ॥ ७२ ॥

बालो । सुग्रीवोऽपि क्षमः कर्तुं यत् कार्यं तव राघव । ।

तदृष्टं न क्षमः कस्मादपराधं विना हतः ? ॥ ७३ ॥

भयं सतां साधूनां देहं परित्यज्य असतः दुर्जनान् निर्गच्छति
नितरा प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७० ॥

गृहाणेति । हे रघुराजपुत्र ! बाणं शरं गृहाण, मां दुन्दुभिः
दैत्यविशेषस्य घाते संहारे वञ्चं कुनिशं दुन्दुभिदैत्यघातिन-
मित्यर्थः, (तत्र हनने किं वक्तव्यमिति भावः) समरे युद्धे अवतीर्णं
सुतामसूनुम् इन्द्रपुत्रं जानीहि, वा युवा, त्वा लक्ष्मणश्चेत्यर्थः,
कालगृहस्य यमानयस्य अतिथित्वं नेष्यामि हनिष्यामीत्यर्थः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ७१ ॥

आर्येति । आर्यस्य रामस्य बाणेन भिक्षा विद्धः अयं बाली
भूतले लुठति विचेष्टते, सुरैः देवैः तस्य बान्धिनः विपक्षः शत्रुः,
राम इत्यर्थः, तस्य शिरसि पुष्पवृष्टिः कृता । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ७२ ॥

सुग्रीव इति । हे राघव ! तव यत् कार्यं सीतोद्वाररूपं
सुग्रीवोऽपि कर्तुं क्षमः शक्तः, तत् कार्यं कर्तुम् अष्टं न क्षमः ?
(कोकुः, सुग्रीवादपि प्रबलोऽहमवश्यं तत् कार्यं कर्तुं शक्तः)

मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय

सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ।

का नोतिरीतिरियती रघुवशवीर ।

शाखामृगे जरति यस्तव बाणमोक्ष. १ ॥ ७४ ॥

रामः सकरुणम् ।

शस्त्रौघप्रमरेण रावणिरसौ यद्दुर्यगोभागिनं

चक्रे गातमगापयन्वितभुजस्थेमानमाखण्डलम् ।

कक्षागर्भकुलोत्तरता गमयता वीर ! त्वया रावणं

तत् संमृष्टमहो ! विगत्यकरणो जागर्त्ति सत्पुत्रता ॥ ७५ ॥

इत्यर्थः अतः कस्मात् हेतोः अपराध दोष विना हतः १ अह-
मिति शेषः, विना दापेण मां कथं हतवानसीत्यर्थः । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ७३ ॥

मुक्ताफलायेति । मुक्ताफलाय मौक्तिकलाभार्थमित्यर्थः,
करिणं हस्तिनं, पलाय मांसाय मांसलाभार्थमित्यर्थः, हरिणं
मृगं, भुजविक्रमसूचनाय बाहुबलप्रकटनाय सिंहं निहन्ति
हिनस्ति, जन इति शेषः, हे रघुवशवीर ! जरति जीर्णं
स्थविरे इत्यर्थः, शाखामृगे वानरे तव यः बाणमोक्ष शर-
निक्षेपः इयती एवंरूपा नोतिरीति, नोतिमग्नतः आचारः का ?
कथा मोत्या, प्रचलितयेति यावत् । शाखामृगवधे न किमपि
फलमिति भावः । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

शस्त्रौघेति । अस्मां रावणस्य अपत्यं पुमान् रावणिः
इन्द्रजित् शस्त्रौघप्रमरेण शस्त्रममुहवर्षणेन गोतमस्य अहस्या-
पतेरिति भावः, गापेन अहस्याधर्षणजनितेन, त्वं पौरुष-
हीनो भव" इत्येवंरूपेणेति भावे, यन्वितः निरुद्धः भुजयोः

अतिक्रान्तस्य ते धर्मं कामहृत्तस्य वानर । ।

भ्रातृभार्याभिमर्षेऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ ७६ ॥

न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्गतः ।

तदलं परितापेन स्वर्गं गच्छ कपोश्वर । ॥ ७७ ॥

बाली । सोऽहं श्रोमतो रघुवशावतंसस्य भवतः प्रसादात्

वाह्योः स्थैर्यं स्थैर्यं, क्षिप्रकारित्वमिति भावः यस्य तादृशम्
आखण्डलं सुरपतिं दुर्यशोभागिनः पराभूतमिति भावः, चक्रे
कृतवान् इति यत्, हे वीर । त्वया रावणं कृत्वा सुजामूलमेव
गर्त्तं, तस्य कुनोरता कर्कटता गमयता मता तत् संमृष्टं परि
शोधितम्, अहो आश्चर्यं सत्पुत्रता उत्कृष्टपुत्रशानिता विशल्य-
करणो शल्यादारकारिणो, मनोदुःखनिराकरणीति यावत्,
जामर्त्तिं शोभते इति यावत् । त्वया सत्पुत्रेण भगवान्
देवेन्द्रः रावणिकृतपराभवदुःखं सुमोचेति भावः । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

किन्तु—अतिक्रान्तस्येति । हे वानर । धर्मम् अति-
क्रान्तस्य उल्लङ्घितवत्, कामहृत्तस्य स्वेच्छाचारिणः, ते तव
अस्मिन् भ्रातृ, सुग्रीवस्य भार्याभिमर्षे भार्याहरणे अयं दण्डः
प्राणान्तरूप इत्यर्थः, प्रतिपादितं कृतं, मयेति शेषः ॥ ७६ ॥

न चेति । यतः अहं कुलोद्गतः, महाकुलप्रसूतः क्षत्रियः,
अतः ते तव पापं—भ्रातृभार्याहरणरूपमिति भावः, न च
मर्षये नैव क्षमे, महाकुलप्रसूतानां क्षत्रियाणां दुष्टनिग्रह-
शिष्टपालनरूपधर्मवत्त्वादिति भावः, तत् तस्मात्, हे कपोश्वर ।
परितापेन सन्तापेन अलं सन्तापं मा कुर्वित्यर्थः, स्वर्गं गच्छ ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७७ ॥

महावीरोचितां गतिं गच्छामि । अयं वत्सोऽङ्गदस्ताव दास
एवेति स्वर्गारोहणं नाटयति ।

सद्यो निर्भिद्य बाणैः समरभुवि तदा बालिनं रामचन्द्रः
किष्किन्ध्याराज्यमाजानिक्रमथ स ददौ तत्र सुग्रीवहस्ते ।
वर्षाकालं घनालोघनरवदलितोद्दामदिक्चक्रवालं
क्षेप्तुं वासं वितेने शिखरवनतटे माल्यवत्पर्वतस्य ॥ ७८ ॥
राज्ये सुग्रीवमादौ सदयितमभिषिच्याद्भद्रं यौवराज्ये
रामः सैनाधिपत्ये सपवनतनयान् वानरेन्द्रान् प्रतस्थे ।
लङ्कां सन्त्यज्य यद्वां तदनु कपिभटैर्माल्यवत्युत्तमाद्रौ
वर्षाकालं गमयितुमचिरात् मन्त्रिभिः सम्मतोऽभूत् ॥ ७९ ॥

सद्य इति । रामचन्द्रः तदा समरभुवि रणभूमौ सद्यः
बाणैः बालिनं निर्भिद्य निपात्य अयानन्तरं तत्र तस्मिन्
सुग्रीवहस्ते आजानिकं प्रतिश्रुतं, यद्वा आ इति सहार्थमव्ययम्,
आ सह जाययेति आजानिकं, जायाया जानिरादेशः, भार्या-
सहितमित्यर्थः, किष्किन्ध्याराज्यं ददौ । घनालीनां मेघसङ्घानां
घनेन गभीरेण रवेण दलितं स्तब्धीकृतम् उद्दामम् उत्कटं
दिशा चक्रवालं मण्डलं यस्मिन् तं वर्षाकालं क्षेप्तुम् पति-
वाहयितुं माल्यवत्पर्वतस्य शिखरे यत् घनं तस्य तटे प्राप्तदेशे
वासम् अवस्थितिं वितेने कृतवान् । सम्यगा वृत्तम् ॥ ७८ ॥

राज्ये इति । रामः आदौ अपतः राजेऽ किष्किन्ध्याया-
मित्यर्थः, दयिता काम्ना तया सह वर्णमानं सदयितं सभार्य-
मित्यर्थः, सुग्रीवं, यौवराज्ये अद्भुतं, सैनाधिपत्ये सपवनतनयान्
हनुमत्प्रभृतीन् वानरेन्द्रान् कपिप्रवरान् अभिषिष्य तदनु
तदनन्तरं कपिभटैः वानरवीरैः सह गद्वां भयं सन्त्यज्य

एष श्रीलङ्गनूयता विरचिते श्रीमन्महानाटके
बोर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मिश्रशोभधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सञ्जीकृते
रामाद्यालिवधाभिधोऽत्र गतवानह्यतुर्थो महान् ॥ ८० ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

रामाद्वलीयान्न परीऽस्ति कश्चिद्वारापहारान्न परीऽपमानः ।
तथापि रामः शरदं समीक्ष्य प्रतीक्षते सम्प्रति कालमेतम् ॥ १ ॥

निर्भयं यथा तथैत्यर्थः, लङ्घां प्रतस्थे प्रचचाल । किन्तु अचिरात्
साम्प्रतं मात्यवति तदास्थे उत्तमाद्रौ उत्कृष्टगिरी वर्षाकालं
गमयितुं नेतुं मन्त्रिभिः जाम्बुवत्प्रमुखैरिति शेषः, सम्प्रतः
अभूत् । मन्त्रिणां परामर्शेन मात्यवत्पर्वते वर्षाकालमनय-
दिति भावः, । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७८ ॥

एष इति । सुगमम् ॥ ८० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकचतुर्थाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ४ ॥

रामादिति । कश्चिदपि रामात् परः श्रेष्ठः बलीयान् प्रबलः
न अस्ति न विद्यते, दारापहारात् भार्यापहरणात् परः श्रेष्ठः,
महानित्यर्थः, अपमानं न, अस्तीत्यन्वयः, तथापि रामः शरदं
समीक्ष्य सम्यग् दृष्ट्वा यात्राकालं विचार्येति यावत्, सम्प्रति
एतम् उपस्थितं कालं वर्षाकालं प्रतीक्षते गमयतीत्यर्थः, समीक्ष्य
प्रतीक्षते सम्प्रति कालमेवमित्यत्र प्रतीक्ष्य बहुवचनधौ सेतुमरिं
जगामेति पाठान्तरम् । उपजाति वृत्तम् ॥ १ ॥

अत्र माल्यवति पर्वते वर्षासु विरही रामः ।
 यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्द्रीवरं,
 मेघैरन्तरितं प्रिये । तव सुखच्छायानुकारी शशी ।
 येऽपि त्वङ्गमनानुकारिमतयस्ते राजहंसा गता-
 स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते ॥ २ ॥

लक्षण. । शिथिलशिथिलं न्यस्य स्त्रैर धनु शिखरे शिरो
 नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीलितामपरामिव ।
 अहह ! विकल. श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितं मुहुः
 किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥३॥

यदिति । हे प्रिये । यत् इन्द्रीवरं नीलोत्पलं तव नेत्रेण
 समाना कान्तिर्यस्य तथाभूत तत् सलिले मग्नं तव सुख
 छायातुकारी त्वङ्गसन्निभ इत्यर्थः, शशी चन्द्रः मेघैः अन्त-
 रितः आहत । ये राजहंसाः तव गमनम् अनुकरोतीति
 तथाभूता गतिर्येषा तादृशाः, तेऽपि गताः मानस सर इति
 भावः, अतः देवेन विधिना तव सादृश्येन विनोदमात्रमपि
 प्रीतिलाभोऽपि न क्षम्यते न मद्ध्यते । सादृश्यदर्शनं हि विर-
 हिणां विनोदस्तदपि मम नास्तीति भावः, देव न हि क्षम्य-
 तीति पाठान्तरम् । अत्र पूर्ववाक्यत्रयस्य चतुर्थवाक्यहेतुत्वेन
 निर्देशात् काव्यनिङ्गमनङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२॥

शिथिलेति । आर्य राम. धनुषः कार्मुकस्य शिखरे अथै
 गिरः शिथिलशिथिलं मन्दं मन्दमित्यर्थः, स्त्रैः स्वेच्छया न्यस्य
 निधाय नयनसलिलैः वाष्पधारभिः अपरामिव अन्यामिव
 मौर्वीलितां व्यावहारीं कुर्वन् रक्षयन् अहह खेदे, विकल.

एते ते दुरतिक्रमक्लममिलहर्मोर्मिमर्मच्छिदः

कादम्बेन रजोभरेण ककुभी रुन्धन्ति भज्जानिलाः ।

घोरास्ताडनरुदनीरदघटासंघटनीलीभवद्-

व्योमस्फोटकटाहजातकपयो वेणीकणग्राहिणः ॥ ४ ॥

नितराम् आकुलः सन् मुहुः पुनः पुनः घनस्तनितं मेघगर्जितं
श्रुत्वा श्रुत्वा अतिशयेन आकर्ण्य किमपि किमपि ध्यायन्
चिन्तयन् न याति न गच्छति न तिष्ठति, गन्तुं स्यातुं इयमपि न
शक्नोतीति भावः । हरिणो वृत्तं—“नसमरसला गः पङ्क्वेदेह्यै-
र्हरिणो मता” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

एते इति । दुरतिक्रमेण दुःशमनोयेन क्लमेन अमेण
मिलन् सद्गच्छन् यः घर्मं ग्रीष्मः तस्य कर्मस्तरङ्गः तस्या
मर्मं छिन्दन्तीति तथोक्ताः ग्रीष्मातिशयमुन्नापहारिण इति
यावत्) घोरा भीषणाः (स्ताडनेन पवनस्थाघातेनेति भावः), रुद्धाः
प्रखरचलिता या नीरदघटाः मेघवृन्दानि तासां सङ्घटेन
सङ्घर्षेण अनीलं नीलं भवदिति नीलीभवत् यत् व्योम आकाशं
तदेव स्फुटतीति स्फोटः स चासौ कटाहश्चेति तथोक्तः सच्छिद्र
इत्यर्थः, कटाहः तस्मात् जातान्येव जातकानि निर्गलिता
नीत्यर्थः, यानि पयांसि जनानि तेषां वेण्याः प्रवाहस्य कणान्
विन्दून् गृह्णन्तीति तथोक्ताः एते ते भज्जानिलाः सगर्जित-
वात्या इत्यर्थः, कादम्बेन कदम्बपुष्पसम्बन्धिना रजोभरेण धूलि-
निचयेन ककुभः दिग्गः रुन्धन्ति आवृण्वन्ति । दुरतिक्रमा इति
पाठे दुःसहा इत्यर्थः । घोरास्ताडनेत्यत्र गाढाम्बेडनेति पाठे
गाढेन अत्यन्तेन आम्बेडनेन सञ्चालनेनेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४ ॥

मन्दं मरुद्वहति, गर्जति वारिवाहो,
 विद्यलता स्फुरति, कूजति नीलकण्ठः ।
 एतावति व्यतिकरे रघुनन्दनस्य
 मूर्च्छा^३ केवलमभूदवलम्बनाय ॥ ५ ॥

रामः । पूर्वं पुरारिधनुषो निनदेन रुष्टं
 रामं मुनिं रणमुखे परितो विलोक्य ।
 शङ्काशङ्कापरितप्तमुखारविन्दं
 तामैव मैथिलसुतां सततं स्मरामि ॥ ६ ॥

स्निग्धग्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लहलाका घना,
 वाता शीकरिण पयोदसुहृदामानन्दकेका कलाः ।

मन्दमिति । मरुत् वायु मन्दं वहति, वारिवाहः, मेघ
 गर्जति विद्यलता तडिट्टपा वल्ली स्फुरति राजते, नीलकण्ठो
 मयूरः कूजति नदति, “मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्ग
 भुक्” इत्यमरः, एतावति उक्तप्रकारे व्यतिकरे अवस्थायां
 मूर्च्छा एव रघुनन्दनस्य रामस्य केवलम् अवलम्बनाय जीवन
 रक्षणाय अभूत् (सर्वेषामेवैतेषां समुद्दीपकत्वात् मोह एव
 रामस्य विरहव्यथा व्यनाशयदिति भावः । वसन्ततिनक
 वृत्तम् ॥ ५ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं प्राक् पुरारिः हरः तस्य धनुः, तस्य निना
 देन भञ्जनध्वानेन परितः, सर्वत रुष्टं कुपितं मुनिं रामं
 भार्गवं रणमुखे संग्रामगिरिभिः विलोक्य दृष्ट्वा शङ्का ताम एव
 शङ्काद्वन्दः तैम परितप्त स्नानं मुखमेव अरविन्दं पश्य यस्या
 तयाभूतां तामैव मैथिलसुतां मोतां सततं स्मरामि । वसन्त
 तिनकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि, सर्वं महे,
वैदेहो तु कथं भविष्यति, हहा हा देवि ! धीरा भव ॥ ७ ॥
नीलेन्दोवरगङ्गया नयनयोर्वन्धूकबुद्ध्याऽधरे,
पाणौ पद्मधिया, मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।
लीयन्ते कवरीषु बान्धवजनव्यामोहजातसृहा,
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि ! स्थानानि रक्षिष्यमि ॥ ८ ॥

स्निग्धेति । घना मेघाः स्निग्धाभिः श्यामलाभिः कान्तिभिः
लिप्तम् आच्छादितं वियत् आकाशं येः तथाभूताः, “वियत्
विष्णुपदं चापि पुंस्याकाशविहायमी” इत्यमरः, तथा वेष्टन्त्यः
सञ्चरन्त्यः वलाकाः वक्त्रपङ्क्तयः येषु तथाविधाः, वाताः वायवः
शोकरिणः, “शोकरोऽम्बुकणः सृतः” इत्यमरः, तद्वन्तः, पयोदः
मेघः सुदृढत्वे येषां ते पयोदसुदृढः मयूरा इत्यर्थः, तेषाम् आनन्देन
मेकाः शब्दविशेषाः यासु ताः कलाः क्रीडनानि कामं सम्यक्
सन्तु भवन्तु, दृढं यथा तथा कठोरं कठिनं हृदयं यस्य सः
रामः अस्मि भवामि, अतः सर्वमेतदिति शेषः, महे सोढं
शक्नोमीत्यर्थः, तु किन्तु वैदेहो सीता कथं भविष्यति (अतोव
मृदुत्वात् नैव सोढं, शक्यतीत्यर्थः) हहा इति खेदे, हा देवि ।
धीरा कथञ्चित् सहनशीलित्यर्थः, भव । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७ ॥

नीलेति । हे तरुणि ! यौवनभृतशरीरे ! दुर्वारा वार
यितुमशक्या मधुपाः भ्रमराः नीलेन्दोवरगङ्गया एते नीलो-
त्पले इति भ्रमेणेत्यर्थः, नयनयोः, त्वेति सर्वत्र योन्यं, वन्धूक
बुद्ध्या वन्धूककुसुममेतदिति धिया अधरे, पद्मधिया कमल-
मिदमिति बोधेन पाणौ करे मधुककुसुमभ्रान्त्या मधुक-

कार्येषु मन्त्रो, करणेषु दासी, धर्मेषु पत्नी, सहने धरित्रौ ।
 स्नेहेषु माता, शयनेषु वेश्या, रङ्गे सखी लक्ष्मण । सा प्रिया मे ॥८॥
 जीवातु कुसुमायुधस्य भुवने, सीमन्तिनीनां शिरो-
 रत्नं मत्कुलदेवताप्रतिनिधिर्नैत्रोत्सवः कामिनाम् ।
 माद्यदन्तिनितान्तमन्दगमना सा मे प्रिया जानकौ
 सौमित्रे । शतपत्रशत्रुवदना कुलाधुना सीदति ? ॥ १० ॥

कुसुमे एते इति भ्रमेण गण्डयोः कपोलयोः तथा बान्धवजन
 व्यामोहजातस्पृहा बान्धवजना, स्वजातीया इत्यर्थः, एते इति
 व्यामोहेन विमुग्धतया जाता या स्पृहा तत्सङ्गेच्छा तथा
 हेतुना कवरीषु केशपाशेषु लोयन्ते लयं गच्छन्ति, अन्तः
 प्रविशन्तीत्यर्थः अतः कियन्ति स्थानानि रक्षिष्यसि ? एभ्य
 इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

कार्येष्विति । हे लक्ष्मण । सा मे मम प्रिया कान्ता कार्येषु
 कर्तव्यार्थेषु मन्त्रो सचिव करणेषु सासारिकव्यापारानुष्ठानेषु
 दासो किङ्करी धर्मेषु धर्मकृत्येषु पत्नी, (संस्त्रोको धर्ममाचरेत्)
 इति सपत्नीकत्वश्रुतेरिति भावः, सहने चमाया सहिष्णुतायां
 धरित्रौ पृथिवी, पृथिवी यथा कस्यापि अपराधं न गृह्णाति
 तथा सा ममेति भावः, स्नेहेषु माता जननी, माता यथा
 पुत्राय सिद्ध्यति तथा सा सह्यमिति भावः, शयनेषु शय्यासु
 वेश्या वाराङ्गना, (यथा वारनारी कामिनं नानारङ्गेण प्रोणयति
 तथा सा मामिति भावः, रङ्गे परिहासादि नर्म्भव्यापारे सखी
 सहचरी । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८ ॥

जीवातुरिति । हे सौमित्रे । भुवने जगति कुसुमायुधस्य
 कामस्य जीवातुर्जीवनौषधं, "जीवातुर्जीवनौषधम्" इत्यमरः,

इदृग्भानुकुले न कोऽपि भविता, यस्याङ्गना कामुकै-
राकृष्टेति परस्परं निगदतां श्रुत्वा सुनीनां मुखात् ।

सौमित्रे ! कुलपांशुलस्य चरितं श्रीरामचन्द्रस्य मे
शक्राङ्गमनमस्थितेन गुरुणा दुःखं परं धीयते ॥ ११ ॥

रामो नाम नृपात्मजस्तदवना सीता, स चासौ स्थितिं
चक्रे पञ्चवटीवने विहरतस्ताञ्चाहरद्रावणः ।

इत्येवं जनसंक्रयां सुविपुला विस्फारितां शृण्वतः

सौमित्रेः क्व धनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रा गिरः पान्तु वः ॥ १२ ॥

सौमन्तिनीनां रमणीनां शिरोरत्नं चूडामणिः मम कुलदेवतायाः
प्रतिनिधिः, कामिनां नेत्रोत्सवः नेत्रानन्ददायिनीत्यर्थः, मोदतः
मत्तस्य दन्तिन इव नितान्तं मन्दं गमनं यस्याः तथोक्ता
शतपत्रं कमलं तस्य शत्रुः चन्द्रः तद्वत् वदनं यस्याः, तथाभूता
मे मम प्रिया सा जानकी अधुना इदानीं कुत्र सीदति क्लेशेन
तिष्ठतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

इदृगिति । हे सौमित्रे ! भानोः सूर्यस्य कुले इदृक्
एतादृगः कोऽपि न भविता न जनिष्यते, न भूत इति किमु
वक्तव्यमिति भावेः, यस्य अङ्गना कान्ता कामुकैः आकृष्टा
अपहृता इति परस्परम् अन्योन्यं निगदतां सुनीनां देवर्षीणां
मिति यावत्, मुखात् कुलपांशुलस्य कुलाङ्गारस्य श्रीराम-
चन्द्रस्य मे मम चरितं श्रुत्वा शक्रस्य चन्द्रस्य अङ्गमनमस्थितेन
गुरुणा पित्रा परम् अत्यन्तं दुःखं यथा तथा धीयते स्थीयते
इत्यर्थः, स्थीयते इत्यपि पाठः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

राम इति । रामो नाम नृपात्मजः राजपुत्रः, तस्य अवला
पत्नी सीता, स चासौ रामः पञ्चवटीवने स्थितिं चक्रे कृतवान् ।

अतोताया प्राश्रयि नागच्छति सुग्रीवे रामचरितम् ।

ततो रामो महातेजा लक्ष्मणं समुपाह्वयत् ।

सुग्रीवं प्रेषयामास स्कन्धावारं चकार सः ॥ १३ ॥

श्रीमद्रामो वनस्थः कपिवरनगरे लक्ष्मणः प्रेषितोऽहं

किष्किन्ध्याद्वारमाणा रघुपतिवचनाल्लक्ष्मणस्तं जगाद ।

श्रुत्वा रामेति वाक्यं हसति कपिवरो रामनामा किमेतत्

कस्मात् किंवा प्रमेयं सचकितमनसा विस्मितोऽसौ प्रमत्तः ॥ १४ ॥

रावण. विहरतः मृगया चरतः तस्य ताम् अवलाम् अहरश्च
जहार च इत्येवं सुविपुला सुमहतीं विस्फारितां विस्तृतां
जनाना सहस्रा सलापं शृण्वतः आकर्णयत्. सौमित्रैः लक्ष्मणस्य
क्व धनु. धनुः धनुरिति व्यग्राः सत्वरा गिर. वाच वः युष्मान्
पान्तु रचन्तु । जटोत्थिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

तत इति । तत. वर्षाप्रगमानन्तरं महातेजा राम.
लक्ष्मणं समुपाह्वयत् समाजुहाव, सुग्रीवं प्रतीति शेषः, प्रेषया-
मास चेत्यध्याहार्यं, स लक्ष्मणः स्कन्धावारं युद्धोद्योगार्थं व्यापार-
मित्यर्थं चकार कृतवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमदिति । श्रीमान् रामः वनस्थः अरण्ये स्थितः, अहं
लक्ष्मण कपिवरस्य सुग्रीवस्य नगरे प्रेषितः प्रेरितः, (रामेणेति
शेषः) । रघुपते. रामस्य वचनात् किष्किन्ध्याद्वारम् आगाम्
आगतवानस्मि इति लक्ष्मणः तं सुग्रीवं जगाद उक्तवान् । अस्मौ
प्रमत्तः, राज्यैश्वर्येणाभादिति भावः, कपिवरः सुग्रीवः रामेति
वाक्यं श्रुत्वा विस्मितः विस्मयान्वितः सन् सचकितमनसा
चमत्कृतचित्तेन रामनामा, कथिदिति शेषः, एतत् किम् ?
कस्मात् किमर्थम् ? किं वा प्रमेयं कार्यम् ? इति, उक्तंति

विश्वामित्रहिताय ताडकबधं यज्ञस्य सम्पूर्त्तये
सीतार्थं हरचापभङ्गमकरोच्छिष्यो जितः शूलिनः ।
मारीचः खलु लीलयाऽपि निहतो बाली हतः साम्प्रतं,
सोऽयं सम्प्रति राघवः कपिपते ! पञ्चाननो गर्जति ॥ १५ ॥

स्वस्ति श्रीरामपादाः समाज्ञापयन्ति ।

न मे सङ्कुचितो वाणो येन बाली हतो मया ।

समये तिष्ठ सुग्रीव ! मा बालिपथमन्वगाः” ॥ १६ ॥

शेष, हसति जहासेत्यर्थे, भूते वर्त्तमानप्रयोगश्चिन्त्यः । स्वधरा
वृत्तम् ॥ १४ ॥

विश्वामित्रेति । विश्वामित्रस्य हिताय यज्ञस्य सम्पूर्त्तये
ताडकबधं य., अकरोत् इति अध्याहार्यम् । सीतार्थं जानकी
लाभार्थं हरस्य चापभङ्गं धनुर्भङ्गम् अकरोत् कृतवान्, य
इत्यध्याहार्यम् । येन च अध्याहृतेनेति भावः, शूलिनः शङ्करस्य
शिष्यः भार्गवः जितः पराभूतः, लीलया अवहेलया मारीचोऽपि
निहतः खलु नाशितः एव, साम्प्रतं बाली हतश्च, हे कपिपते !
सोऽयं राघवः पञ्चाननः रघुसिंहः, व्यस्तरूपकम्, सम्प्रति गर्जति
नदति, त्वामाह्वयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

नेति । हे सुग्रीव ! मया येन बाली हतः, मे सम स वाणः
न सङ्कुचितः न विनष्ट इत्यर्थः, अतः समये प्रतिज्ञायां, “समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः, बालिनः पत्न्याः
बालिपथः त बालिगतमध्वानमित्यर्थः, मा अन्वगा. न गच्छ,
बालिवत् निधनं न लभस्वेत्यर्थः, अन्वगा इति मा योगेऽपि
अमागमश्चिन्त्यः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

समागत्य सुग्रीवः ।

याऽसौ प्रकृतिरस्माकं वानराणां नरेश्वर । ।

तामहं त्यक्तुमिच्छामि न सा मां त्यक्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

पुनः सानुनायम् ।

दग्धं दग्धं त्यजति न पुनः काञ्चनं कान्तमूर्त्तिं (वर्णं)

क्षिप्तं क्षिप्तं त्यजति न पुनः स्वादुतामिच्छुदण्डम् ।

घृष्टं घृष्टं त्यजति न पुनश्चन्दनं चारुगन्धं

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नात्तमानाम् ॥ १८ ॥

श्रीरामः सुग्रीवं दृष्ट्वा ।

तातेन दत्तं भरताय राज्यं सोता हृता सम्प्रति रावणेन ।

येति । हे नरेश्वर ! नराधिप ! वानराणां अस्माकं या
असौ प्रकृतिः स्वभावः, चापस्यमिति भावः, अस्त्योति शेषः, अहं
तां प्रकृतिं त्यक्तुम् इच्छामि, किन्तु सा प्रकृतिः मां त्यक्तुं न
इच्छति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

दग्धमिति । काञ्चनं स्वर्णं दग्धं दग्धं पुनः पुनरतिगम्येन
अदग्धमित्यर्थः, पुनरपात्यर्थं कान्तमूर्त्तिं मनोहररूपं, मूर्त्ति-
मित्यत्र वर्णमिति पाठान्तरं, न त्यजति, इच्छुदण्डं क्षिप्तं क्षिप्तं
पुनः पुनश्चिह्नमपीत्यर्थः, स्वादुतां सुस्वादत्वं न त्यजति, चन्दनं
चन्दनकाष्ठमित्यर्थः, घृष्टं घृष्टं पुनः पुनः अतिगम्येन घृष्टमपीत्यर्थः,
चारुगन्धं मनाहरमोरमं न त्यजति एवञ्च उत्तमानां सत्पुरुषाणां
प्राणान्तेऽपि प्राणापगमेऽपि प्रकृतेः स्वभावस्य विकृतिः वैषम्यं न
जायते न भवति, सत्पुरुषो भवान् वानर मां श्रमतामिति
भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १८ ॥

तातेनेति । सः रामः तदा सुग्रीवदर्शनकाले इत्यर्थः,

विचिन्त्य रामो मनसाकुलेन विहाय चापं स तदा करोद ॥ १८ ॥

सुग्रीवः । एते सप्त पयोधयो दश दिशः सप्तैव गोत्राचलाः

पृथ्वादीनि चतुर्दशैव भुवनान्येकं नभोमण्डलम् ।

एतावत् परिमाणमल्पविषये ब्रह्माण्डभाण्डोदरे

क्वासौ यास्यति जानकी ? रघुपते । किं कार्मुकं त्यज्यते ?

॥ २० ॥

रामः । व्यसने महति प्राप्ते स्थिरैः स्थातुं न युज्यते ।

नङ्गां निःशङ्कमालोक्य क्व दहागन्तुमर्हति ? ॥ २१ ॥

• तातेन पित्रा भरताय राज्यं दत्तं, सम्प्रति रावणेन सीता हृता इति आकुलेन व्यथितेन मनसा विचिन्त्य चापं धनुः विहाय विमुच्य कराद रुदितवान् । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

एते इति । हे रघुपते ! एते सप्त पयोधयः सनुद्राणि तु ततोऽधिका इति भावः, दिशः दश न त्वधिकाः, गोत्राचलाः कुलपर्वताः सप्तैव न तु ततोऽधिका इति भावः, पृथ्वादीनि भुवनानि जगन्ति भूर्भुवः-स्वर्जन महस्तपः सत्यानि सप्त अतनानु-तनवितलसुतलतनातनपातालरसातनानि सप्त इत्येवं मिलित्वा चतुर्दशैव न तु एतदधिकानोति भावः, नभोमण्डलं आकाश-मण्डलम् एकमेव, न तु द्वितीयमस्त्योति भावः, एतावत् अल्पमेवेत्यर्थः, परिमाणं परिच्छेदः जगतामिति भावः, अतः अल्पः विषयः स्थानं यस्य तादृशे ब्रह्माण्डमेव भाण्डं तस्य उदरे अभ्यन्तरे असौ जानकी क्व कुत्र यास्यति ? (रावणेन नीयमानेति भावः, अवश्यमेव अस्माभिः सा शत्रुहस्तात् उद्धार्येते इति भावः, अतः किं कथं कार्मुकं धनुः त्यज्यते ? नैव त्यक्तुमुचितमित्यर्थः) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

व्यसन इति । महति व्यसने विपदि, “व्यसनं विपदि”

जाम्ब । आज्ञनेयः समाज्ञेयो योऽसौ कपिकुलोद्भवः ।

लङ्काप्रस्थापनायोग्यः, प्रोक्तं जाम्बवता सता (तदा) ॥२२॥

हनूमान् रामं प्रणम्य ।

किं प्राकारविशालतोरणवतीं लङ्कामिहैवानये ?

किं वा सैन्यसमुद्भूतं तच्च सकलं तत्रैव सम्पादये ? ।

हेलोत्तोलितपर्वतोच्चशिखरैर्बभ्रामि वा तोयधिं ?

देवाज्ञापय किं करोमि ? सकलं दोर्दण्डसाध्यं मम ॥२३॥

इत्यमरः, प्राप्ते उपस्थिते सति स्थिरेः निश्चिन्तेरित्यर्थः, स्यातुं न युज्यते नोचितमित्यर्थः । नि शङ्कं नास्ति शङ्का यस्मिन् तत् यथा तथा लङ्काम् आलोक्य दृष्ट्वा कः इह अस्मत्सकाशे इत्यर्थः, आगन्तुं प्रत्यागन्तुमित्यर्थः, अर्हति शक्नोतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

आज्ञनेय इति । योऽसौ कपिकुलेषु उद्भवः उत्पत्तिर्यस्य स आज्ञनेयः आज्ञनासुतः, हनूमान् लङ्काया प्रस्थापना प्रेरणा तस्या योग्यः समाज्ञेयः समादेश्यः इति सता सुबुद्धिना जाम्बवता प्रोक्तं कथितम् । सतेत्यत्र तदेति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

किमिति । हे देव ! आज्ञापय आदिग, प्राकारेण प्राचीरेण विशाला महती, दुर्लभेति यावत्, तोरणवती प्रशस्तवद्धिर्हारा च तां, “तोरणोऽस्त्री वद्धिर्हारम्” इत्यमरः, लङ्काम् इह अस्मिन्, भवत्सन्निधावित्यर्थः, आनये किम् ? वा पक्षान्तरे तत्रैव लङ्कायामिव सकलं सर्वं स्थानं सैन्यैः वानरचमूभिरित्यर्थः, मया मोतैरिति भावः, समुद्भूतं समुन्मूलितं, समुद्यतमिति पाठे समुद्यतिमदित्यर्थः, सम्पादये करोमि किम् ? वा पक्षान्तरे हिनया

देवाज्ञापय किं करोमि ? सहसा लङ्घामि देवानये ?

जम्बूद्वीपमिती नये ? किमथवा वारां निधिं शोषये ? ।

हेलोत्पाटितविन्ध्यमन्दरगिरिस्वर्णत्रिनेत्राचल-

क्षेपक्षुषविवर्त्तमानसलिलं बध्नामि वारां निधिम् ? ॥ २४ ॥

रामः । दो स्तम्भास्फालनमभिनीय द्रुवन्तं हनूमन्तं प्रति ।

एतैर्महत्त्वमुदघुष्ट मारुते । तव तेजस ।

इथा परित्यजः कार्यं, सीता जीवति वा न वा ? ॥ २५ ॥

अवलोक्यया उत्तोलितै उत्पाटितैः पर्वतानाम् उच्चैः उन्नतैः
शिखरैः शृङ्गैः तोयधिं समुद्रं बध्नामि ? किं करोमि ? सकलं
कार्यं मम दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन साध्यं निष्पाद्यम् । (विशाले-
त्यत्र विहारेति पाठे प्राकारस्य विहारः दीप्तिः तोरणस्य तद्वती
तामित्यर्थः, यदा प्राकारस्य विह्वीयते अस्मिन्निति विहारस्य
उपवनञ्चेत्यर्थः, तोरणस्य तद्वती तामित्यर्थः । हेलोत्तोलितै-
त्यत्र हेनान्दोलितेति, वा तोयधिमित्यत्र वारां निधिमिति च
पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

देवेति । हे देव । आज्ञापय । किं करोमि सहसा इह
अस्मिन्नेव स्थाने लङ्घाम् आनये ? इत् अस्मिन् स्थाने जम्बू-
प्रधान द्वीपं जम्बूद्वीपं नये आनयामि ? अथवा पक्षान्तरे वारां
निधिं सागरं शोषये किम् ? किञ्च वारां निधिं हेलया उत्पाटि-
तानां विन्ध्यं मन्दरगिरिं स्वर्णत्रिनेत्राचलौ सुमेरुकैलासौ
च तेषां क्षेपेण क्षुषानि आलोडितानि विवर्त्तमानानि विष-
यैस्तानि सलिलानि यस्मिन् तत् यथा तथा बध्नामि ? शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

एतैरिति । हे मारुते । हनूमन् । एतैः प्रागुक्तैः तव

कूर्मो मूलवदालवालवदपां नाथो, लतावद्दिशो,

मेघाः पल्लववत्, प्रसूनफलवन्नक्षत्रसूर्येन्दवः ।

राजन् ! व्योममहीरुहो मम तले श्रुत्वेति गां मारुतेः,

सीतान्वेषणमादिदेश सहसा रामः सहर्षः स्वयम् ॥ २६ ॥

सीतान्वेषणे तदुत्तमनभिजानतो हनुमतः परिदेवनम् ।

कुत्रायोध्या ? क्व रामो ? दशरथवचनादृण्डकारण्यमागात्

कासौ मारीचनामा कनकमयमृगः ? कुत्र सीतापहारः ? ।

तेजसः महत्त्वम् उद्घुष्टम् उच्चैः प्रकटितं, किन्तु वृथा निरर्थकः

परित्यक्तः सागरलङ्घनादिरिति भावः, कार्यं करणीयः यतः

सीता जीवति वा न वा जीवति ? यदि सीता जीवति तदैव ते

श्रमः सफलः, नो चेत् विफलः इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ २५ ॥

कूर्म इति । हे राजन् । कूर्मः, कमठावतारः मूलवत्

मूलमिव, यस्येति सर्वत्र योज्यम्, अपा नाथः समुद्रः पालवालवत्

तलस्थजलाधारगर्तविशेष इव, दिशः लतावत् वलित इव,

मेघाः पल्लववत् पल्लवा इव, नक्षत्रसूर्येन्दवः नक्षत्राणि सूर्य

इन्दुयन्द्रयः प्रसूनफलवत् प्रसूनानि फलानि च तद्वत् एवभूतो

व्योम एव महीरुहः तरुः मम तले करतले स्थित इति शेषः,

इति मारुतेः हनुमतः गा वाचं श्रुत्वा रामः सहर्षः सन् सहसा

सद्य एव स्वयं सीताया अन्वेषणम् आदिदेश आश्रययामास ।

राजमित्यत्र स्वामिविति, व्योममहीरुहो मम तले इत्यत्र

व्योमतर्कमम कमतले इति च पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं

छन्दः ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । अयोध्या कुत्र ? कस्मिन् म्याने ? स्थितेति शेषः,

रामः क्व ? स च दशरथस्य पितुर्गति भावः, वचनात् दण्डका-

सुग्रीवो राममित्रं क्व ? जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहं ?

योऽर्योऽसम्भावनीयस्तमपि घटयति क्रूरकर्मा विधाता ॥ २७ ॥

रामः सत्वरं करमुद्रां समुद्धृत्य । वीरमारुते ।

मुद्रां समुद्रमुल्लङ्घ्य शीघ्रमाश्वान् जानकीम् ।

विन्यस्य पुरतस्तस्या आगच्छ मयि जीवति ॥ २८ ॥

हनुमान् तथेति श्रीरामसुग्रीवौ प्रणम्य मुद्रां समादाय समुद्रोप-
कण्ठमागच्छन् ।

सम्पातेरघ दृष्टयोजनगतात्, पारेसमुद्रं पुरी

लङ्घा तत्र विदेहराजतनयेत्याकर्ण्य वायोः सुतः ।

रण्यम् आगात् आगतवान् । असौ मारोचनामा कनकमय
मृगः क्व ? सीताया अपहारः अपहरणं कुत्र ? वृत्तमिति शेषः,
रामस्य मित्रं सुग्रीवः क्व ? कुत्र ? स्थित इति शेषः, अहं जनक-
तनयायाः सीतायाः अन्वेषणे प्रेषितः ? क्वेति शेषः, अतः-योऽर्यः
विषयः असम्भावनीयः अघटनीयः, क्रूरकर्मा दारुणव्यवसायो
विधाता तमपि अर्थं घटयति योजयति । अत्र चतुर्यपादवाक्यस्य
पूर्वपादत्रयस्य हेतुत्वेन प्रतिपादनात् काव्यनिर्द्गमनद्वारः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २७ ॥

मुद्रामिति । समुद्रम् उल्लङ्घ्य उत्तीर्य जानकीम् आश्वस्य
तस्याः जानक्याः पुरतः अग्रतः मुद्राम् अभिज्ञानभूतामिति
भावः, विन्यस्य दृष्ट्वा मयि जीवति सति शीघ्रम् आगच्छेत्य-
न्वयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २८ ॥

सम्पातेरिति । अद्यानन्तरं वायोः सुतः हनुमान् समुद्रस्य
पारे पारेसमुद्रं लङ्घा नाम पुरी अस्तीति शेषः, तत्र विदेह-

अब्धिं स्वल्पशरीरदुस्तरतर दृष्ट्वा तथाऽवर्द्धत

व्याप्त येन तदीयकेशरसटाटोपैर्नभोमण्डलम् ॥ २८ ॥

आरम्भं विदधे महेन्द्रशिखरादम्भोनिधेर्लङ्घने

वीरश्रीरघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन् मारुति ।

मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवन्द्य चरणौ सश्लिष्य सेनापतीन्

प्राग्वास्यायुमुखान् मुहुः प्रियतमान् प्रेथ्यान् समादिश्य च ॥ ३० ॥

राजतनया सीता अस्तीति दृष्ट योजनानां शतं क्रीडशतचतुष्टयं
मित्यर्थं “स्यात् योजनं क्रीडचतुष्टयेन इत्युक्ते येन तथा
विधात् सम्पाते जटायुषोऽग्रजात् पक्षिराजात् आकर्ण्य श्रुत्वा
अब्धिं समुद्रं स्वल्पेन क्षुद्रेण शरीरेण दुस्तरतरम् अतीव दुष्पारं
दृष्ट्वा तथा अवर्द्धत वृद्धिमगच्छत् येन वर्द्धनेन तस्य इमा तदीया
या केशराणां जटानां सटा विस्तारं तस्या आटोपा आडम्बरा
तैर्नभोमण्डलं गगनाभोगं व्याप्तम आवृतम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २८ ॥

आरम्भमिति । मारुति पवनात्मज वीरस्य श्रीरघुनाथस्य
पादरजसां चरणरेणूनां कर्मणि पठो उच्चैः अतिशयेन भक्तिं
भावेनेति भावः स्मरन् भावयन् जाम्बवतं वृक्षरानस्य चरणौ
मूर्ध्ना शिरसा अभिवन्द्य सेनापतीन् सश्लिष्य समालिङ्ग्य प्रियं
तमान् मुहुः अयुमुखान् भाविविरहदुःखादिति भावे मुहुः
पुनः पुनः प्राग्वास्य मान्त्वयिवा प्रेथ्यान् भूतान् समादिश्य
एवमेव कार्यं युष्माभिरिति समाश्राप्य च महेन्द्रस्य पर्वतम्
शिखरात् शृङ्गात् (यवर्थे पञ्चमी) महेन्द्रशिखरमारुद्येत्यर्थः
अम्भोनिधेः समुद्रस्य मङ्गले आरम्भम् उपक्रमं विदधे । शार्दूलं
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

लाङ्गलोत्तानकेतुर्नभसि पृथुगतिस्फारसीमन्त्रिताभ्रः,
 स्फूर्जन्प्रौढोरवेगोच्छलितजलनिधिः पृष्ठदेशोग्रसह्वः ।
 दूरात् सिन्दूरपूरारुणमरुणरुचिस्तेजसः संविभागै-
 श्चक्रे दिग्वारणानां कटितटमभितः सूर्यविम्बावदातम् ॥ ३१ ॥
 रत्नं किरीटे, तिलकं ललाटे, हारे वरे नायकतामुपेतः ।
 क्रमेण भानुः पवमानसूनीः प्रबोधयामास पटारविन्दम् ॥ ३२ ॥

अथ स विलसदम्भःस्तम्भिताक्षिप्रकाशं

जलचरखुरखेलास्फालवाचालिताशम् ।

जलनिधिमतिवीरो लङ्घितुं वायुपुत्रः

खगपतिरिव चण्डोड्डीनमङ्गीचकार ॥ ३३ ॥

लाङ्गुलेन गभस्तिमान् बलयितः, पीतः शशी मौलिना,

जीमूता विधुराः सटाभिरुडवो दंष्ट्राभिरासादिताः ।

उत्तोर्णोऽम्बुनिधिर्भृगैरविशदैर्भीमादृष्टासोर्मिभिः

लङ्घेगस्य च लङ्घितो दिशि दिशि प्रौढः प्रतापानलः ॥ ३४ ॥

श्रेष्ठे द्वारे नायकतां मध्यमणित्वम् उपेतः प्राप्तः मध्यमणिरिव
प्रतिफलितः सन् किरीटे रत्नं ललाटे तिलकं पादारविन्दश्च
क्रमेण प्रबोधयामास दीपयामास । उपजाति वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अथेति । अथानन्तरं सः अतिवीरः महावीरो वायुपुत्रः
खगपतिरिव गरुड इव विलसद्भिः उद्गच्छद्भिः अम्भोभिः
पयोभिः स्तम्भितः आच्छादितः अक्षिप्रकाशः दृष्टिआपारः येन तं
जलचराणां नक्रादीनां खुरेण उग्रेण खेलास्फालेन लीला-
विचरणेन वाचालिता मुखरिता आशा दिशो येन तद्योक्तं जल-
निधिं सागरं लङ्घितुम् उत्तरीतुम् चण्डोड्डीनं प्रचण्डमुड्डयनम्
अङ्गीचकार उपक्रान्तवानित्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

लाङ्गुलेनेति । लाङ्गुलेन गभस्तिमान् सूर्यः बलयितः
वेष्टितः, मौलिना किरीटेन गिरसा वा शशी चन्द्रः पीतः
कवन्धितः, सटाभिः जटाभिः, “जटा सटाकेसरयोः” इत्यमरः,
जीमूताः मेघाः विधुराः—कृता इति शेषः, विध्वस्ता इत्यर्थः,
दंष्ट्राभिः दशनैः उडवः नक्षत्राणि, “नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारका-
प्युडु वा म्रियाम्” इत्यमरः, आसादिताः आक्रान्ताः, भृगैः

कपीनां कटके घोरे जातः कलकलध्वनिः ।

आञ्जनेयः किमेकाकी गच्छेद्रावणसन्निधिम् ॥ ३५ ॥

बेलावने तालतमालमालामालोकमानः सहसाञ्जनेयः ।

उल्लोलयन् बालधिवालमुच्चैः कल्लोलिनीवल्लभमुल्ललङ्घे ॥ ३६ ॥

प्रविश्य सुरसामुखान्तरमती विनिष्क्रम्य च

क्रमादुदितमम्बुधेस्तुहिनशैलजं मानयन् ।

महद्भिः प्रविशदैः अनिर्मलैः भीमाट्टहासीर्मभिः उत्फटीच-
हासरूपतरङ्गैः अम्बुनिधिः समुद्रः उत्तोरणः लङ्घेशस्य रावणस्य
दिशि दिशि प्रतिदिशं प्रौढः प्रवृद्धः प्रतापानलः लङ्घितय,
हनुमतेति कर्त्तृपदं—सर्वत्र योज्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

कपीनामिति । कपीनां वानराणां घोरे भीषणे कटके
सैन्ये एकाकी असहायः आञ्जनेयः अञ्जनासुतः हनुमान्
रावणसन्निधिं गच्छेत् किम् ? इतीत्यं कलकलध्वनिः जातः ।
किलकिलाध्वनिरिति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

बेलेति । आञ्जनेयः हनुमान् बेलावने समुद्रतीरवर्त्तिनि
परण्ये—तालानां, शैलेति पाठे शालानामित्यर्थः, तमालानाञ्च
माला श्रेणोम् आलोकमानः पश्यन् तथा बालधिवालं पुच्छ
लोमचयं, बालधिवालमित्यत्र बालधिवल्लीमिति पाठे बालधि-
वल्ली पुच्छलतामित्यर्थः, उल्लोलयन् विस्फारयन् सहसा भटिति
उच्चैः महान्तं कल्लोलिनीवल्लभं नदीपतिम् उल्ललङ्घे उल्लङ्घित
वानित्यर्थः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३६ ॥

प्रविश्येति । स पवनजः वायुसुतः सुरसा तदाख्या नाग-
माता तस्या मुखान्तरं वदनविवरं प्रविश्य अती मुखान्तरात्

निहत्य पथि रोधिकां नभसि सिंहिकां राक्षसीं

विलङ्घ्य जलधिं ययौ पवनजः स लङ्कापुरीम् ॥ ३७ ॥

गत्वा लङ्का निशायां पवनसुतवरोऽन्विष्य सीतां विनीतां

गेहे गेहे प्रयत्नात् स्थलजलविटपे सर्वतो वृक्षमध्ये ।

यत्नास्ते कुम्भकर्णः सुरजितभवने कन्दरे गह्वरे नो

दृष्ट्वा वैदेहपुत्रीं चिरमनुसरणाच्चिन्तितोऽसौ हनुमान् ॥ ३८ ॥

विनिष्क्रम्य च, मिहाविस्तारं तन्मुखमतिक्रामितुमशक्ततया क्षुद्र-
रूपेण तदन्तः प्रवेशः तस्मान्निर्गमयेति भावः) क्रमात् अश्वधेः
समुद्रात् उदितम् उत्थितं, स्वस्याभिनन्दनविश्रामदानार्थमिति
भावः) तुहिनशैलजं हिमाद्रिसुतं मैनाकमित्यर्थः, मानयन् स्वर्गेन
तदातिथ्यं स्वीकुर्वन्निति भावः, नभसि पथि नभोमार्गे रोधिकाम्
अवरोधकारिणीं सिंहिका नाम राक्षसीं निहत्य निपात्य
जलधिं विलङ्घ्य उत्तोर्ये लङ्कापुरीं ययौ प्राप । पृथ्वीं वृत्तं “जसौ
जसयना वसुधैव कुटुम्बकम्” इति तल्लक्षणात् ॥ ३७ ॥

गत्वेति । असौ पवनसुतवरः हनुमान् निशायां लङ्कां
गत्वा प्रविश्येत्यर्थः, गेहे गेहे प्रतिगृहं स्थलजलविटपे स्थले जले
विटपे वृक्षशाखायामित्यर्थः, सर्वतः सर्वस्मिन् वृक्षमध्ये, स्थित्वेति
शेषः, विनीतां विनयवतीं सीताम् अन्विष्य यत्र कुम्भकर्णः,
आस्ते स्वपितोति भावः, तत्रेत्यध्याहार्यं, सुराणां देवानां जितं
भवनं येन तादृगे कन्दरे गृहाकारे पर्वतनितम्भभागे गह्वरे
गुहायां वैदेहपुत्रीं सीतां नो दृष्ट्वा अनवलोक्येत्यर्थः, चिरम्
अनुसरणात् अन्वेषणात् हेतोः चिन्तितः चिन्ता अस्य जातेति
चिन्तितः किमियं न दृश्यते मृता वा इति चिन्ताकुन्तितः,
पभूदिति शेषः) स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

मातृभ्रातृकलत्रमन्त्रिसचिवप्रख्यातपुत्रालयाः
 पौलस्त्यस्य मया निरूपितमपि श्रौसोधमेकैकशः ।
 नानारूपरहःस्थली च चरिता सीता न दृष्टा क्वचि-
 च्छङ्के सागरलङ्घने निपतिता लङ्घेशशङ्काकुला ॥ ३८ ॥
 संचिप्यार्थं तनुं निरीक्ष्य सकला लङ्घा शरच्चन्द्रिका
 निर्धौताखिलसोधमण्डलमहोद्योतप्रसन्नान्तराम् ।
 दृष्ट्वाऽशोकवने सै राक्षसवधूसंवेष्टिता जानकीम्
 आरूढो निभृतं स्थित पवनजः कङ्कल्लिभ्रुमीरुहम् ॥ ४० ॥

चिन्ताप्रकारमाह, भाविति । मया पौलस्त्यस्य रावणस्य
 मातृभ्रातृकलत्रमन्त्रिसचिवप्रख्यातपुत्रालयाः, मातु भ्रातृणा
 कलत्राणा नारीणा मन्त्रिणा सचिवाना भृत्याना प्रख्याताना
 प्रसिद्धानां पुत्राणाञ्च आनयाः गृहाणि श्रौसोधमपि श्रौमन्दिरं
 राजभवनमपि एकैकश एकमेक कृत्वेत्यर्थः, निरूपितं निरी-
 क्षितं नानारूपा विविधप्रकारा रह स्थली विजनविहारभूमि-
 रित्यर्थः, चरिता अन्विष्टा च, क्वचित् कुत्रापि सीता न दृष्टा
 नावलोकिता, अतः—सागरलङ्घने समुद्रलङ्घनकाले लङ्घेशात्
 रावणात् या शङ्का भय तथा आकुला आर्त्ता सती निपतिता,
 सागरे इति शेषः, इति शङ्के मन्ये, इति चिन्तित इति पूर्वणा-
 न्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

संचिप्येति । अथ चिन्तानन्तरं सः पवनजः हनुमान् तन-
 शरोर संचिप्य सङ्कोच्य शरच्चन्द्रिकया शारदोद्यया ज्योत्स्नया
 निर्धौतानां चालितानाम् अखिलानां सर्वेषां सौधमण्डलानां
 हर्म्यवन्दानां महता उद्योतेन आलोकेन, “आलाको दर्शनोद्-
 द्योती” इत्यमरः, प्रसन्नं विगदम् अन्तरं अवकाशः यस्याः तां

कः नु कुलमकलङ्गमायताच्याः ?

कः नु रजनीचरसङ्गमापवादः ? ।

अयि ! खलु विषमः पुराकृताना

प्रभवति जन्तुषु कर्मणा विपाकः ॥ ४१ ॥

अत्रान्तरे रावण, स्वयमागत्य सीतां प्रति ।

मुग्धे मैथिलि ! चन्द्रसुन्दरमुखि ! प्राणप्रदानोषधि !

प्राणान् रक्ष मृगाक्षि ! मन्मथनदि ! प्राणेश्वरि ! त्राहि माम् ।

सकलां लङ्कां निरोक्ष्य विचित्र्येति यावत् अशोकवनं न विद्यते
शोको दुःखं यत्र तादृशं यत् वन तस्मिन् अशोकाख्ये उद्याने
राक्षसवधूभिः सवेष्टिता परिहृता जानकीं दृष्ट्वा केङ्केलिभूमौ
रुद्धम् अशोकतरुम् आरूढः निभृतं गूढं स्थितः किमियं चेति
निरूपणार्थमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

कति । आयते विशाले अक्षिणी यस्याः सा तस्याः
सीताया अकलङ्गं विशुद्धं कुलं कः नु ? कुत्र खलु ? रजनी-
चरसङ्गमापवादः, राक्षससङ्गजनितकुत्सावादः कः नु ? कुत्र
खलु ? निभयोरेतयो मङ्गतिः, अतीवायुक्तेति भावः, इति
चिन्तिते देवमेवोत्तरमाह, ययीति—ययीति कोमलाम्बुजे,
अयि ! कोमलबुद्ध ! पुराकृताना प्राक्तनानां कर्मणा विपच्यते
इति विपाकः परिणामः, फलमिति यावत्, जन्तुषु प्राणिषु
विषमः दारुणः सन् प्रभवति खलु प्रकर्षेण स्वसामर्थ्ये
दर्शयत्येवेति भावः । सामान्येन विविधसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ४१ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे मूढे ! निर्विवेके इत्यर्थः, मैथिलि !
चन्द्रसुन्दरमुखि चन्द्रानने ! प्राणप्रदानस्य मञ्जीवनदानस्य

रामशुश्रूषति ते सुखं सुललितं वक्तैकमात्रेण तत्
चुस्विष्यामि दशाननैर्बहुविधं मुञ्च ग्रहं मानिनि ! ॥ ४२ ॥

अयि जनकतनूजे ! तापसेन त्वमेवं
ननु किमपि कुमन्वज्ज्ञानिना शिचिताऽसि ।

नमदमरकिरीटोद्दृष्टपादारविन्दे

प्रणमति मयि तस्मिन् मर्त्यकीटेऽनुरागः ? ॥ ४३ ॥

सीते ! त्वं परिमुञ्च मानमधुना, राजादरो गृह्यतां

पश्य त्वं कनकोज्ज्वलां सुनगरीं लङ्केश्वर जीवध ।

ओषधि ! भेषजभूते ! मृगाक्षि ! मृगनयने ! मन्मथनदि ! काम-
प्रवाहिणि ! प्राणान् रक्ष हे प्राणेश्वरि ! मां त्राहि जीवध,
रामः वक्तैकमात्रेण एकेनैव वदनेनेत्यर्थः, ते तव सुललितं
सुन्दरं सुखं चुस्वति, ग्रहं दशभिराननैः तत् ते सुखं बहुविधं
विचित्रं यथा तथा चुस्विष्यामि, हे मानिनि कोपने ! ग्रहं
निर्वन्धं, पातिव्रत्यरक्षणे इति भावः, मुञ्च त्वज्ज । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे जनकतनूजे जानकि !
कुमन्वज्ज्ञानिना कुत्सितो मन्त्रः परामर्शः तस्य ज्ञानं विद्यते
अस्येति तयोक्तेन असदुपदेशदायिनेत्यर्थः, तापसेन रामेण त्वम्
एवं किमपि कटाचाररूपमिति भावः, शिचितासि ननु शिचि-
तास्येव । नमतां प्रणिपतताम् अमराणां देवानां किरीटैः
मुकुटैः उद्दृष्टं सद्गुर्यमाप्तं पादारविन्दं चरणपद्मं यस्य तादृशं
मयि प्रणमति तव चरणयोः पतति मत्प्रपीत्यर्थः, तस्मिन् मर्त्य-
कीटे मनुष्यापसदे इति यावत्, रामे अनुरागः आसक्तिः ?
प्राप्त्यर्थमेवा तव कुञ्जुहिरिति भावः । शान्तिनी वृत्तम् ॥ ४३ ॥

एकोनाश्व शतैकराजमहिषीस्त्यक्त्वा च मन्दोदरीं
 सेवार्थं विनियुज्यते च सकलं लङ्काधिपत्याय ते ॥ ४४ ॥
 सीते ! पश्य शिरांसि यानि शिरसा धत्ते महेशः पुरा
 तानि त्वत्पदसंस्थितानि सुभगे । कस्मादवघ्रायते ? ।
 श्रुत्वैतत् परदारलम्पटवचः सीताऽऽह तं रावणं
 निर्मात्यानि शिरांसि मूढ । तव धिक्, सीतावचः पातु व ॥ ४५ ॥

सीते इति । हे सीते ! त्वं मानं कोपं परिमुञ्च परित्यज,
 अधुना राजादरः राज्ञः मम आदरः गृह्यतां, त्वं कनकोज्ज्वला
 सुवर्णोज्ज्वला सुनगरी लङ्कां पश्य लङ्केश्वरं, मामिति शेषः,
 जीवय आत्मप्रदानेन परिरक्षेत्यर्थः, एकोनाश्व एकया जना
 हीनाश्व शतैकराजमहिषीः नृधनवतिसंख्याः राजपत्नीरित्यर्थः,
 मन्दोदरीञ्च सर्वप्रधानमहिषीञ्च त्यक्त्वा अनादृत्येति भावः,
 लङ्काधिपत्याय सकलं लङ्कैश्वर्यसमग्रमित्यर्थः, ते तव सेवार्थं
 विनियुज्यते विशेषेण नियुक्तं क्रियते, मयेति शेषः । शार्दूल-
 विक्रोडित वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सीते इति । हे सीते ! पश्य, पुरा पूर्वं महेशः शम्भुः शिरसा
 यानि शिरांसि उपहारोक्तवान्तीति भावः, मयेति शेषः, धत्ते
 गृह्णाति, हे सुभगे ! सौभाग्यशालिनि ! तानि शिरांसि तव
 पदयोः संस्थितानि, अतः कस्मात् अवघ्रायते ? अवहेलनं क्रियते !
 भावे लट्प्रत्ययः । एतत् परदारलम्पटस्य परस्त्रीकामुकस्य वचः
 श्रुत्वा सीता तं रावणम् आह प्रोक्तवतीत्यर्थः, हे मूढ ! तव शिरांसि
 निर्मात्यानि दैवोच्छिष्टानि, विग्रेपतः शिवोच्छिष्टानि अग्राह्या-
 णीति भावः, “अग्राह्यं शिवनिर्मात्यम्” इति वचनात्, अतएव
 धिक् निन्दामीत्यर्थः, “धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः” इत्यमरः । इति

कारौकसि त्वमुपितश्चिरमेव यस्य
 निर्वापितो युधि स येन सहस्रबाहुः ।
 तस्यापि रे ! पुरभिदाऽखिलमस्त्रवेद
 मध्यापितस्य विजयी मम जीवनाथः ॥ ४६ ॥
 अपतदथ दशास्यो जानकीपादपद्मे
 करधृतपदयुग्मः कामुकस्तामुवाच ।
 सुरपतिरपि पादे चापतद् यस्य, तस्मिन्
 पतति मयि (तव) न तुष्टिर्नूहि किं वा करोमि ? ॥ ४७ ॥

सीताया वचः वः युष्मान् पातु रचतु । नटोक्तिरियम् । गार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

इत्थं निशम्य मधुरं नृपमाह वाक्यं

नम्रानना सपदि कोपवती च सीता ।

श्रीरामबाणहतरावणमस्तकेषु

गृध्राः पदं दधति चेन्मम तुष्टियोगः ॥ ४८ ॥

यदन्तरं वायस-वैनतेययोर्यदन्तरं सिंह-शृगालयोर्वने ।

खद्योत मार्त्तण्डकयोर्यदन्तरं तदन्तरं ते रघुनन्दनस्य च ॥ ४९ ॥

सीते । त्वं ननु कम्पिता मम भयेनाद्यैव, नान्ते तु तत्

रामं द्रष्टुमिच्छसि नष्टरूपमचिरात् आकारपूर्वं वद ।

तथैति पाठे मयीत्यध्याहार्यम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ४७ ॥

इत्यमिति । इत्थं मधुरं नारीचित्तहरमिति भावः, वाक्यं निशम्य सीता सपदि सद्यः नम्रानना अवततमुखी कोपवती च नृपं राजानं रावणम् आह उक्तवती, श्रीरामस्य बाणैः शरैः हतानि निष्कृतानि रावणस्य तथैति भावः, मस्तकानि तेषु गृध्राः क्रव्यादाः पक्षिविशेषाः पदं दधति न्यस्यन्ति चेत् यदि, तदा मम तुष्टियोगः सन्तोषनाभः, स्यादिति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

यदन्तरमिति । वायस काकः वैनतेयः गरुडः तयोर्यत् अन्तरं प्रभेदः, वने सिंह-शृगालयोः यत् अन्तरं प्रभेदः, खे आकाशे द्योतते इति खद्योतः आलोकवान् कीटविशेषः, मार्त्तण्डः सूर्यः, तयो यत् अन्तरं ते तव रघुनन्दनस्य रामस्य च तत् अन्तरं प्रभेदः, त्वं काकः रामो वैनतेयः, त्वं शृगालः रामः सिंहः, त्वं खद्योतः रामः मार्त्तण्ड इति याव्यर्थः । वंशस्य विनं वृत्तं “वदन्ति वंशस्य विनं जती जरी” इति तल्लक्षणात् ॥ ४९ ॥

सीते इति । हे सीते ! त्वं मम भयेन पद्यैव इदानीमेष

मानेनैव तनुः क्षयं ननु गता, सत्यं वचोव्याधिना,
 श्रुत्वा रावण-सीतयोरिति वचो हास्यं हनूमान् ययौ ॥ ५० ॥
 सीतया प्रतिक्षिप्ते (क) रावणे गते विजटा सीतयोः रहस्यम् ।
 पृच्छामि विजटे ! सुखेन भवतीं कस्मादयं रावणो
 नीतिज्ञो ननु वाञ्छतीह किल मामन्याङ्गनां कानने ? ।
 सीते ! मन्मथपुष्पसायकहते का नाम नीतेः कथा ?
 यावत् कामधरादतो न पुरुषस्तावद् विशिष्टायते ॥ ५१ ॥

(परत्र एव न भविष्यतीति भावः) । कम्पिता ननु कम्पिता एव,
 तु—किन्तु—तत् कम्पनं अन्ते न, भविष्यति इति शेषः ।
 अचिरात् शीघ्रं रामं नष्टरूपं निहतत्वात् विरूपम् इत्यर्थः,
 द्रक्ष्यसि अवलोकयिष्यसि इति रावणोक्ती आकारपूर्वम् आकारः
 पूर्वं यस्य तथोक्तं रामम् आराममित्यर्थः, तव उपवनमिति
 यावत्, “आरामः स्यादुपवनम्” इत्यमरे, नष्टरूपं वानरैः भग्नत्वात्
 विपर्यस्तसौन्दर्यं द्रक्ष्यसीति वद कथय । इति—सीताप्रत्युक्तिः ।
 मानेनैव ईर्ष्याजनितकोपेनैव, “मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्या-
 समुद्भवः” इत्युक्ते, तनुः शरीरं त्वेति शेषः, क्षयं गता ननु
 क्षीणैव,—इति रावणोक्ती सत्यं—क्षयं—गता तनुर्ममेति—अवितथं
 किन्तु वचोव्याधिना तव दुर्वचसेत्यर्थः, न तु मानेनेति भावः,
 इति सीताप्रत्युक्तिः । इतीत्यं रावणसीतयोः वचः उक्तिप्रत्युक्ति-
 रूपं वचनं श्रुत्वा हनूमान् हास्यं ययौ प्राप, जहासेत्यर्थः ।
 गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

(क) प्रतिक्षिप्ते निराकृते ।

पृच्छामीति । हे विजटे ! भवतीं सुखेन हृदानी रावण-

वज्र जीर्यति वज्रिणोऽपि च हरेश्चक्रञ्च वक्र तथा,
 दण्ड खण्डशत यमस्य दलित पाशोऽभवत् पाशिन ।
 लङ्घेशोरसि तत्र मन्मथशरो मग्नो न भग्नस्तत
 क शाखी सखि । यस्य पुष्पमभवत् पुष्पायुधस्यायुधम् १ ॥ ५२ ॥

प्रतिगमनात् स्वच्छन्देनेत्यर्थं, पृच्छामि, अथ नीतिज्ञ राज
 नीतिविचक्षण रावण ननु अन्याङ्गनां परनारीं किल माम् इह-
 कानने अशोकवने कस्मात् किमर्थं वाञ्छति अभिलपति १ । हे
 सीते ! मन्मथस्य कामस्य पुष्पसायकेन पुष्पेणैव शरेणैत्यर्थं, हिते-
 विद्धे, जने इति शेष, नीते कार्याकार्यविचारनयस्य कथा का
 नाम १ नैव कार्याकार्यविवेको विद्यते इत्यर्थं पुरुष यावत्
 कामशरेण आहत विड न, भवतीति शेष तावत् विगिष्टायते
 विगिष्ट इवाचरति, मज्जनायते इत्यर्थं । सामान्येन विगेषममर्थन
 रूपोऽर्थान्तरन्यास । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५१ ॥

वच्चमिति । वज्रिण वज्रायुधस्य इन्द्रस्य वज्रमपि लङ्घेशो
 रसि रावणवच्चमि जीर्यति जीर्णता गच्छति, तथा हरेर्नारा
 यणस्य चक्रं सुदर्शनार्यमपि वक्र कुटिलरूपं विनष्टमिति
 यावत् यमस्य दण्डं खण्डशत तथा पाशिन वरुणस्य “प्रचेता
 वरुण पाशो” इत्यमर, पाशोऽपि पाशास्तमपि दलित खण्डित
 अभवत् किन्तु तत्र लङ्घेशोरसि मन्मथस्य शर मग्न निपतित
 मन् तत तस्मात् न भग्न न खण्डित, अत हे सखि सीते !
 यस्य पुष्प पुष्पायुधस्य कामस्य आयुधम् अस्त्रम् अभवत् स
 शाखी वृक्ष क १ सर्वस्यापि अस्त्र कचिदपि विहत स्यात्
 किन्तु कामास्त्र कुत्रापि न विहन्यते इति भाव । शार्दूल-
 विक्रीडित वृत्तम् ॥ ५२ ॥

सीताया हृदये शिरीषकुसुमप्राये पफालोच्चकैः
 पौलस्त्यस्य स एव कुण्डकुनिशे वच्चाधिके वक्षसि ।
 आपुङ्गं निममज्ज मन्मथयरस्तत् किं न जानीमहे ?
 व्यक्तं श्रीरघुनन्दनस्य महिमा यस्त्रायते स्वां तनुम् ॥ ५३ ॥

अथ सीतादर्शने हनुमान् ।

का त्वं पद्मपद्माशाक्षि ! पीतकौपेयवासिनि ! ।

द्रुमस्य शाखाभालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ? ॥ ५४ ॥

सीताया इति । युः-मन्मथयरः सीतायाः शिरीषकुसुम-
 प्राये अतिकोमले इति भावः, हृदये उच्चकैः अतिशयेन पफाल
 विभेद, भग्गतां गतवानित्यर्थः, स एव मन्मथयरः पौलस्त्यस्य
 रावणस्य कुण्डं सद्बुचितं, शीर्णमित्यर्थः, कुनिशं वज्रं यस्मिन्
 तथाभूते अतएव वज्रादपि अधिके अतिकठिने इत्यर्थः, वक्षसि
 आपुङ्गं पुङ्गपथ्यन्तं निममज्ज, तत् किं न जानीमहे न जानीमः ?
 अवश्यमेव जानीमहे इत्यर्थः, श्रीरघुनन्दनस्य श्रीरामस्य
 महिमा व्यक्तं स्फुटम् अवभासते इति भावः, य. महिमा स्वां
 तनुम्-अर्धाङ्गभूतां भाष्यामित्यर्थः, “शरीराद्यं श्रूता जाया पुण्या-
 पुण्यफले समा” इति बृहस्पतिवचनात्, त्रायते रक्षति । रामशरेण
 अट्टम्यतेन सीताहृदयपतितः कामगते विहन्यते इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

का त्वमिति । हे पद्मपद्माशाक्षि ! पद्मपत्रनेत्रे । हे पीत-
 कौपेयवासिनि ! पीतं पीतवर्णं यत् कौपेयं कृमिकोपोत्यं वसनं,
 “कौपेयं कृमिकोपोत्यम्” इत्यमरः, तत् वस्त्रे आच्छादयतीति
 तपोक्ता तत्सम्युद्धौ, अनिन्दिता त्वं, यद्वा अनिन्दिते इति

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।

पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ? ॥ ५५ ॥

सीता । दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।

सीतेति नाम तस्याह भार्या रामस्य धीमतः ॥ ५६ ॥

रक्षिता रघुवंशस्य जनकस्य च रक्षिता ।

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ५७ ॥

धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ।

विपुलासो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महामनाः ॥ ५८ ॥

सम्बुद्धिः, दुमस्य वृक्षस्य शाखाम् आलम्ब्य आश्रित्य, धृत्वेति यावत्, तिष्ठसि, का त्वम् ? ॥ ५४ ॥

किमर्थमिति । पुण्डरीकपलाशाभ्यां श्वेतपद्मपत्राभ्यां, “पुण्डरीकं सिताम्भोजम्” इत्यमरः, विप्रकीर्णं विगलितम् उदकमिव तव नेत्राभ्यां शोकजं वारि वाष्पं किमर्थं स्रवति क्षरति ? ॥ ५५ ॥

दुहितेति । अहं महात्मनः वैदेहस्य विदेहो निमिः तस्या पत्यं पुमान् वैदेहः तस्य जनकस्य सीतेति नाम दुहिता । तथा अहं तस्य प्रसिद्धस्य धीमतः महाबुद्धेः रामस्य भार्या पत्नी ॥ ५६ ॥

रक्षितेति । य इत्यध्याहार्यम् । यः परन्तपः शत्रुघाती रामः रघुवंशस्य रक्षिता, जनकस्य जनकवंशस्य च रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च रक्षिता ॥ ५७ ॥

धनुर्वेदे इति । यस्य विपुलांसः वृद्धत्स्कन्धः महाबाहुः दीर्घभुजः कम्बुग्रीवः शङ्खग्रीवः महामनाः प्रशस्तचित्तः, उदारचेता इत्यर्थः, धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु (गिष्ठा कम्पौ

अथ हनूमान् मुद्रां दर्शयति ।

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णस्य वरानने ! ।

प्रेषितं रामभद्रेण सुवर्णस्याङ्गुरीयकम् ॥ ५८ ॥

सीता हनूमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

मातर्जानकि ! को भवान् ? वनमृगः, केनात्र संप्रेषितः ?

त्वद्दोत्येन रघूत्तमेन, किमिदं हस्ते स्थितम् ? मुद्रिका ।

दत्ता तेन, तदैव तां निजकरेणादाय चालिङ्ग्य च

प्रेमृणाऽन्युषि ससर्ज, शङ्खदुदभूद्भावेण रोमीकृतमः ॥ ६० ॥

पङ्क्तानि स्मृतानि च ॥” इत्युक्तेषु च निद्रा उत्कर्षः जाताऽस्येति निष्ठितः सन्धप्रतिष्ठ इति यावत् ॥ ५८ ॥

सुवर्णस्येति । हे वरानने ! चारुवदन ! रामभद्रेण सुवर्णस्य शोभनो वर्णो यस्य तयोक्तस्य सुवर्णस्य शोभनाः वर्णा राम-
नामाचराणि यत्र तयोक्तस्य सुवर्णस्य दशमापकप्रमाणस्य,
(सुवर्णं दशमापकम्” इत्युक्तेः) सुवर्णस्य हेमः अङ्गुरीयकम् अङ्गुल्या
भरणं प्रेषितम् । चतुःपञ्चाशतमारभ्य एकोनपष्टिपर्यन्तेषु
श्लोकेषु अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५८ ॥

मातरिति । मातः ! जानकि ! इति हनूमदुक्तिः । भवान्
कः ? इति सीताप्रत्युक्तिः । वनमृगः शाखामृग इति यावत् ।
हनूमदुक्तिः । केन जनेन अत्र संप्रेषितः ? त्वमिति शेषः ।
सीताप्रत्युक्तिः । रघूत्तमेन रघुयेष्टेन रामेण तव-दोत्येन वार्त्ता-
वहत्वेन, प्रेषितोऽस्मीति शेषः । हनूमदुक्तिः । हस्ते इदं किं
स्थितम् ? सीताप्रत्युक्तिः । मुद्रिका मुद्राद्वितं सुवर्णाङ्गुरीय-
मित्यर्थः, तेन रामेण दत्ता प्रहिता । हनूमदुक्तिः । सा सीता
तदैव तच्छ्रवणमात्रक्षणे एव तां मुद्रिकां निजकरेण आदाय

सीतामुद्रयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

मुद्रे ! ते कुशलं प्रिये ! १ जनकजे । क्षेमञ्च रामस्य मे,
 सत्यं मां स्मरति ? प्रविह्वलमनाः किं भाषते प्रोषिताम् ? ।
 कासौ मदिरहात् कथञ्च नयतीत्युक्ता मुहूर्त्तानिमान्
 शुष्यत्यालपति ह्यसावभिमृशत्यामुह्यति ध्यायति ॥ ६१ ॥
 मुद्रे । ब्रूहि सलक्षणाः कुशलिनः श्रीरामपादाः स्वयं ?
 सन्ति स्वामिनि ! मा विधेहि विधुरं चेतोऽनया चिन्तया ।

आलिङ्ग्य च प्रेम्णा प्रीत्या अश्रूणि वाष्पवारीणि ससर्जं मुमोच,
 तदा च तस्या. गात्रेषु शश्वत् सततं रोमोद्गमः लोमहर्षः, प्रिय-
 तमाङ्गरीयस्पर्शादिति भावः, उदभूत् आविरासीच्च । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

मुद्रे इति । हे प्रिये मुद्रे । ते तव कुशलम् ? इति सीतोक्तिः ।
 हे जनकजे ! जानकि । मे मम रामस्य च क्षेमं कुशलम् । इति
 मुद्रोक्तिः । मा स्मरति सत्यम् ? प्रविह्वलं प्रकर्षेण विह्वलं
 व्याकुलं मनो यस्य तथाभूतं सन् प्रोषिता देशान्तरस्थां, मासिति
 शेषः, किं भाषते किं कथयति ? इति सीतोक्तिः । असी सीता
 कः ? कुत्र ? विह्वलीति शेषः, कथञ्च इमान् मुहूर्त्तान् समयान्
 नयति अतिवाहयति ? इति उक्त्वा असी रामः शुष्यति शीर्यति
 आलपति त्वदिष्यं जल्पति अभिमृशति सन्वयति आमुह्यति
 मूर्च्छति ध्यायति चिन्तयति च, हिगब्धोऽवधारणार्थः । इति
 मुद्रोक्तिः । अत्रानेकासु क्रियासु एकस्यैव कर्त्तृत्वात् दीपका-
 लहारः, तदुक्तं दर्पणे—“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।
 अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥” इति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

मां वै व्याहर मैथिलेन्द्रतनये ! नामान्तरेणाधुना
रामस्त्वद्विरहेण कङ्कणपदं यस्यै चिरं दत्तवान् ॥ ६२ ॥

अथाङ्कुरीयकमणोःप्रतिविम्बमासीत्
रामस्य सादरमि(म)तीव विलोकयन्ती ।
मद्रूप एव किमभून्मम चिन्तयेति
मीमांसया जनकराजमुता मुमोह ॥ ६३ ॥

मुद्रे इति । हे मुद्रे ! सलक्षणाः लक्षणासहिताः श्रीराम-
पादाः स्वयं कुशलिनः चेमवन्तः ? ब्रूहि कथय । स्वयमित्यत्र
मुखमिति पाठे सुखं तिष्ठन्तीत्यर्थः । हे स्वामिनि ! सन्ति, श्री-
रामपादाः कुशलिनः—इति शेषः, अनया चिन्तया चेतः चित्तं
विधुरं व्याकुलं मा विधेहि न कुरु, हे मैथिलेन्द्रतनये !
जानकि । मैथिनाधिपमुते इति पाठान्तरम्, मां वै नियये
अधुना नामान्तरेण अन्येन नाम्ना, कङ्कणेत्याश्रयेति भावः,
व्याहर आनप, रामः तव विरहेण यस्यै,—मह्यमिति शेषः,
चिरं दीर्घकालं कङ्कणपदं वलयस्थानं दत्तवान्, (तव विरहेण
तया काश्र्यमवाप रामः, यथा अङ्कुरीयकं वलयरूपेण दधारेति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं जनकराजमुता सीता अङ्कुरीयक-
मणौ रामस्य प्रतिविम्बम् आसीत् इतीव इति धियेवेत्यर्थः,
सादरं यथा तथा विलोकयन्ती पश्यन्ती सती मम चिन्तया,
(वीक्षयेति पाठे वीक्षया दर्शनेनेत्यर्थः) मद्रूप एव मत्सदृश एव
लक्ष्य इति भावः, अभूत् किम् ? इति मीमांसया विचारण्या
मुमोह मोहं गतवती । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

हनूमान् । अनुदिनमनुशैलं त्वामनालोक्य सीते ।

प्रतिदिनमतिदीनं वोच्य रामं विरामम् ।

गिरिशनिभयोऽसौ यत्ततो न द्विधाऽभूत्

क्षितिरपि न विदीर्णा सा हि सर्वं सहैव ॥ ६४ ॥

समाश्वास्य । किं दूरमिन्दुमुखि ! रामशिलीमुखानां ?

किं दुर्गमं बलभिदा हरियूथपानाम् ? ।

दैव प्रसन्नमिव देवि । तवाद्य सत्य

रक्षासि कानि कुपितस्य च लक्षणस्य ? ॥ ६५ ॥

प्रतिदिनमिति । असौ गिरि पर्वत, यत्र रामो वसतीति भावः, अशनिमय वज्रमय यत् यत तत प्रतिदिनं रामम् अतिदीनम् अतएव विरमतीति विरामं तम् उपरतप्रायमित्यर्थः, वोच्य दृष्ट्वा द्विधा नाभूत् क्षितिरपि पृथिव्यपि न विदीर्णा, हि यत सा क्षितिः सर्वसहैव सर्वमेव सहते इति तवाभूतैव, अन्यथा सा विदीर्येतति भावे । मालिनो वृक्षम् ॥ ६४ ॥

किमिति । हे इन्दुमुखि चन्द्रवदने ! रामस्य शिनी मुखानां शराणां दूरं किम् ? न किमपि स्थानं दूरमित्यर्थः रामशरा हि दूरभेदिनो दुर्लभ्यभेदिनश्चेति भावे, बलभिदा परमैश्वर्यातिना हरियूथपाना वानरसेनापतीना दुर्गमम् अगम्य किम् ? न किमपि स्थानं अगम्यमित्यर्थः, सर्वत्रैव ते गन्तुं क्षमा इति भावः किं दुर्गममर्गलभिदामिति पाठे अर्गलं दारावरोधकदण्डविशेषं भिन्दन्तीति तयोक्तानां दुर्गं दुर्गमं स्थानमित्यर्थः । हे देवि । अद्य साम्प्रतं तव दैवम् पश्य प्रसन्नमिव अनुकूलमिव सत्यं निश्चितं, मन्ये इति शेषः

सीता । चन्द्रो यस्य दिनेगदीधितिषमस्तोयं स्फुलिङ्गायते,
कर्पूरं कुलिशोपमं, शशिकला शम्पासमा भासते ।
वायुर्बाहुववह्निवन्मलयजं दावाग्निवत् साम्प्रतं
सन्देशं नय रामसन्निधिमितो यात्रां द्रुतं कारय ॥६६॥

कुपितस्य क्रुद्धस्य लक्ष्मणस्य च रक्षांसि कानि ? अतितुच्छा-
नीति भावः । कुपितस्य सलक्ष्मणस्येति पाठे सलक्ष्मणस्य
लक्ष्मणसहितस्य, रामस्येति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥६५॥

चन्द्र इति । यस्य रामस्य, यत्रेति पाठान्तरं, चन्द्रः चन्द्रस्थायं
चन्द्रः चन्द्रसम्बन्धी, किरण इति शेषः, दिनेशस्य सूर्यस्य दीधिति-
समः किरणसमः, अतोव दुःसह इति भावः, तोयं जलं
स्फुलिङ्गायते स्फुलिङ्गः अग्निक्षणः, “विषु स्फुलिङ्गोऽग्निक्षणः”
इत्यमरः, स इवाचरति, पद्मं स्फुलिङ्गोपममिति पाठान्तरम् ।
कर्पूरं कुलिशोपमं वच्चतुल्यं, कर्पूरः कुलिशोपम इति
पुंलिङ्गपाठोऽपि । शशिकला चन्द्रकला शम्पासमा विद्युत्तुल्या
भासते स्फुरति, वायुः बाहुववह्निवत् बह्वानल इव, मलयजं
चन्दनं दावाग्निवत् दावानल इव उद्दीपकत्वेनासह्यत्वादिति
सर्वत्र योज्यम् । साम्प्रतम् अधुना तस्य रामस्य सन्निधिं सन्देशं
महाचिकं नय प्रापय, इतः अस्मात् स्थानात् द्रुतं शीघ्रं यात्रां
कारय कुर्वित्यर्थः, करोतिरत्र स्वार्थे णिजन्तः । अत्र यस्येति
यच्छब्देन तच्छब्दस्याकाङ्क्षितत्वात् तेनैवान्वयी युक्तः किन्तु
रामसन्निधिमित्येकदेशरामेति शब्देन सम्बन्धो न घटते, उक्तञ्च
“प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धस्तेन नेष्यते ॥” इति । तदत्र भद्र ! सन्निधिमिति पाठे,
हे भद्र ! इति सम्बोध्य सन्निधिमित्यस्य “यच्छब्देन तु तच्छब्दो

सीता धूमशिखा शत्रो कालव्यालवधूरिव ।

उदस्य च शिरोरत्न विज्ञान स्वामिने ददौ ॥ ६७ ॥

तथा चित्रकूटे पर्वते ।

रक्षोऽभिचारचक्रभाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काक ।

ऐपीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमच्छा

काणौचकार चरमो रघुराजपुत्र ॥ ६८ ॥

इति द्वितीयमभिज्ञानम् ।

मन शिलायास्तिलक तथा मे गण्डस्थले पाणितले च घृष्टम् ।

अरेति विज्ञानमिदं तृतीय जीवाम्यहं राघव । मासमात्रम् ॥ ६९ ॥

बोद्धव्यं सततं बुधैः " इत्युक्तं तस्येत्यध्याहृतेनान्वयं समीचीनतया
सङ्गच्छते इति सुधीभिर्विभाव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

सीतेति । कालव्यालवधूरिव कृष्णसर्पकामिनीव शत्रो
रावणस्य धूमशिखा दहनान्नेरिति भावः, सीता शिरोरत्नं
शिरस्थितं रत्नं स्वामिने रामाय विज्ञायते अनेनेति विज्ञानम्
अभिज्ञानचिह्नं ददौ अर्पितवती हनूमत्करि इति शेषः । अनु
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ६७ ॥

रक्षोऽभिचारेति । १०० पृष्ठायां ३० श्लोके प्राग्
व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

मन शिलाया इति । हे राघव । तथा पाणितले करतले
तवेति शेषः, घृष्टं मृदितं मन शिलायां धातुविशेषस्य तिलकं
मे मम गण्डस्थले कपोलतले, त्वया रचितमिति शेषः अहं
इदं तृतीयं विज्ञानम् । अहं मासमात्रम् एकमेव मासं
जीवामि । (एतन्मध्ये मदुदारार्थं यत् करणीयं अतः परं वृथा
प्रयत्न इति भावः) उपजाति वृत्तम् ॥ ६९ ॥

फलान्यपि ददाति ।

श्रीमद्रामपदारविन्दयुगले दातव्यमेकं फलं

सैन्येभ्यो युगले फले, कपिपतावेकं सुरम्यं फलम् ।

एकञ्चापि फलं ततस्तदनुजे देयं शुभाशौःशतं,

पश्चात् सैन्यनिराकुलप्रकृतिना भोक्तव्यमेकं त्वया ॥ ७० ॥

समुद्रतरणे तव कीदृग्ब्यवसाय इति पृष्टो हनुमान् ।

तव प्रसादात् पवनप्रसादात्तवैव भर्तुश्चरणप्रसादात् ।

त्रिभिः प्रसादैरनुकूलितोऽहं व्यलङ्घ्यं गोष्पदवत् समुद्रम् । ७१ ॥ —

सीतासम्भाषणान्ते पवनसुतवरः काननं भङ्क्तुकामो

व्याजिनापि द्विजोऽभूद्गलितरदनखः शोणकायोऽतिवृद्धः ।

श्रीमदिति । एकं फलं श्रीमतो रामस्य पदारविन्दयुगले दातव्यं, युगले फले फलद्वयमित्यर्थः, सैन्येभ्यः, दातव्ये इति शेषः, एकं सुरम्यं फलं कपिपतौ सुग्रीवे, ततोऽनन्तरं तदनुजे लक्ष्मणे एकञ्च फलं तथा शुभाश्रिया शतमपि देयम् । पश्चात् सैन्येषु मध्ये निराकुला अव्याकुला, धीरेत्यर्थः, प्रकृतिः स्वभावो यस्य तथाभूतेन त्वया एकं फलं भोक्तव्यम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७० ॥

तवेति । तव प्रसादात् अनुग्रहात् पवनस्य पितुरिति भावः, प्रसादात्, तथा तव भर्तुः रामस्य चरणप्रसादात् इत्येवं त्रिभिरेव प्रसादैः अनुकूलितः आनुकूल्यं नीतः अहं समुद्रं गोष्पदवत् गोष्पदमिव व्यलङ्घ्यं लङ्घितवानस्मीत्यर्थः । उपेन्द्र-वद्धा वृत्तम् ॥ ७१ ॥

सीतेति । पवनसुतवरः हनुमान् सीतासम्भाषणान्ते सीतया संलपनानन्तरं काननं प्रमदवनं भङ्क्तुकामः भङ्क्तुमिच्छुः

श्वेतो मुण्डोऽपि भूत्वा वननिकटगतो भापते मन्दमन्दं
भ्रातर्युष्मत्प्रसादात् पतदमृतफलं किञ्चिदभ्यर्थये च ॥ ७२ ॥

इन्मता भग्ने प्रमदवने रावणं प्रति उद्यानपालः ।

यत्वारण्ये वहति सततं मारुतो मन्दमन्दं

सूर्यो यत्र व्रसति, चकितस्तोयदस्तोयदाने ।

यत्प्राचीरे पतति सहसा याति वै विश्वकर्मा

तत्तेऽरण्यं ललितमधुना वानरैकेण भग्नम् ॥ ७३ ॥

सन्, अरण्यनिर्भङ्गुकाम इति पाठस्तु ग्रामादिक इति परि-
त्यक्तः, ध्याजेन छद्मना गलितरदनखः पतितदन्तनखः
शीर्षकायः कृशतनुः अतिवृद्धः श्वेतः शुभ्रवर्णः मुण्डोऽपि
मुण्डितोऽपि द्विजो ब्राह्मणः अभूत् । वननिकटगतः कानन-
समिहितश्च भूत्वा मन्दमन्दं गनैः गनैः भापते कथयति, हे
भ्रातः ! उद्यानपाल ! इति शेषः, युष्माकं प्रसादात् अनुग्रहात्
पतत् स्वयं विगसत् अमृतफलं सुधासदृशं फलं किञ्चित् अल्प-
मात्रमित्यर्थः, अभ्यर्थये च प्रार्थये । स्वधरा वृत्तम् ॥ ७२ ॥

यत्रेति । यत्र अरण्ये उद्याने मारुतः वायुः सततं मन्द-
मन्दं न तु भङ्गभयात् सातिवेगमिति भावः, वहति, यत्र सूर्य-
व्रसति विभेति समधिकतापदाने वृक्षाणां शोषणादिति भावः,
तोयदः मेघः तोयदाने जनवर्षणे चकितः संक्रान्तः, भवतीति
शेषः, अथवा वर्षणभयादिति भावः, यस्य अरण्यस्य प्राचीरे
प्राकारे पतति भग्ने सति विश्वकर्मा सहसा भट्टति याति,
संस्कारार्थमिति शेषः, तत्र अविदित एवेति भावः, तत् ते तव
ममिदं सुन्दरम् अरण्यं प्रमोदकाननम् अधुना एकेन वानरेण
भग्नं दलितम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७३ ॥

देवाकर्ण्य कर्कशेन कपिना केनापि केलीवने
खेलदालधिचालिता विटपिनः साटोपमुत्पाटिताः ।
तत्रान्ये वनपालकाः सरभसं सर्वेऽपि निर्वापिता-
स्तद्वात्ताकथनाय केवलमहं दैवेन संरक्षितः ॥ ७४ ॥

इत्याकर्ण्य रावणचेष्टा ।

हन्तीति ज्वलितः क्रुधा, कपिरिति व्रीडानमत्कन्धरो
हेलीलङ्घितवाहिनीपतिरिति शङ्खाचलत्कुण्डलः ।
रामस्यायमितीर्थया कलुषितो, लङ्घामुपेत्योद्भटं
विक्रामत्यनिनात्मजे दशमुखः कां कां दशां नो गतः ? ॥ ५ ॥

देवेति । हे देव ! आकर्ण्य शृणु, केनापि कर्कशेन
निष्ठुरेण कपिना केलीवने व्रीडोद्याने खेलता चलता चाल-
धिना लाडूलेन चालिताः सञ्चालनं नीताः विटपिनः तरवः
साटोपं सर्वेऽपि यथा तथा उत्पाटिताः उन्मूलिताः । तत्र तस्मिन्
व्यापारे सर्वेऽपि वनपालकाः उद्यानपालाः सरभसं सर्वेऽपि
निर्वापिताः निर्वाणं नीताः, निहता इति यावत्, अहं केवलं
तद्वात्ताकथनाय तत्समाचारदानाय दैवेन भाग्येन संरक्षितः
सञ्जीवितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

हन्तीति । अनिलात्मजे हनूमति लङ्घामुपेत्य आगत्य
उद्भटम् उल्कटं यथा तथा विक्रामति विक्रमं प्रकटयति सति
दशमुखो रावणः कां कां दशाम् अवस्थां नो गतः ? न प्राप्तः ?
तथाहि हन्ति, अरक्ष्यपालानिति शेषः, इति हेतोः क्रुधा
कोपेन ज्वलितः, कपिर्वानरः इति व्रीडया लज्जया नमन्ती
कन्धरा ग्रीवा यस्य तथोक्तः, (वानरेण समैतदरक्ष्यमेवं कृतमिति
लज्जया अधोवदन इत्यर्थः) । हेलया अवलीलया उल्लङ्घितः

अत्रान्तरे सीताहनुमतो रहस्ये त्रिजटया उक्ते रावणचेष्टा ।

मुद्रा मर्कटकेन रामनिकटादागत्य दत्ता करे

सीताया इति सम्भ्रमात् त्रिजटया प्रोक्तैश्च लङ्केश्वरैः ।

किं किं किं किमिति ब्रुवद्भिरनिशं सिंहासनादुत्थितै-

रक्षीमुख्यसुतस्तमेव हि कपिं धर्त्तुं नियुक्तीकृतः ॥ ७१ ॥

रावणाज्ञया चलति अक्षे कुमारे पारिपाश्विकः ।

प्राकारतोरणमयीं पुरमप्यलङ्घ्यां

लङ्कामिमां विशति कोऽपि कपिप्रवीरः ।

वाहिनीपतिः नदीनाथः, समुद्र इत्यर्थः येन तथाभूतः अयमिति

हेतोः शङ्कया चलन्ति कुण्डलानि यस्य तथाभूतः । अयं

वानरः रामस्य, दूत इति शेषः, इतीर्थ्या विहेषेण कलुषितः

अन्तर्व्यथित इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

मुद्रेति । मर्कटकेन वानरेण रामनिकटात् आगत्य

सीतायाः करे हस्ते मुद्रा अभिज्ञानमङ्गुरीयकमित्यर्थः, दत्ता

इति त्रिजटया तदाख्यया राक्षसा सम्भ्रमात् सन्वामात् प्रोक्तैः

अभिहितैः लङ्केश्वरैः रावणैः, बहुवचनं गौरवार्यम् ; किं किं किं

किमिति अनिशं पुनः पुनः ब्रुवद्भिः सिंहासनात् उत्थितैः

सद्भिः तमेव कपिं वानरं धर्त्तुं रक्षसां मुख्यः श्रेष्ठः सुतः पुत्रः,

अक्षो-नामेति..शेषः, अनियुक्तः नियुक्तः कृतः नियुक्तीकृतः

प्रेषित इत्यर्थः, अभूततद्भावे चिप्रत्ययः शार्दूलविक्रीडितं

वृत्तम् ॥ ७६ ॥

प्राकारेति । कोऽपि कपिप्रवीरः वानरमुख्यः प्राकार-

तोरणमयीं प्राकारेण परिवेष्टितां तोरणैश्च परिगोभितामिति

तत्सम्मुखं प्रचलति स्वयमचनामा

नन्वेप राक्षसपतेः कुपितः कुमारः ॥ ७७ ॥

अथ अक्षे पतिते गच्छति च शक्रजिति पारिपार्थिकः ।

हत्वा कयश्चिदधिराजकुमारमचं

रे वानरापसद ! कुत्र पलायितोऽसि ।

त्वां हन्तुमिच्छति दशाननशासनेन

दर्पोद्धतो धृतधनुर्ननु मेघनादः ॥ ७८ ॥

रामाभ्यागमनं निवेद्य सुचिरादाश्वास्य सीतां ततः

तत्क्षीमन्तमणिं तदा रघुपतेः प्रत्यायनायाददे ।

भङ्क्ताऽशोकवनं निहत्य सहसा चाक्षादिकान् राक्षसान्

द्रष्टुं रावणमात्मबन्धविषये सौम्योऽभवन्मारुतिः ॥ ७९ ॥

लङ्घयति, ननु भोः एषः अचनामा राक्षसपतेः रावणस्य कुमारः

कुपितः सन् स्वयं तत्सम्मुखं तदभिमुखं प्रचलति प्रधावति ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

हत्वेति । रे वानरापसद ! वानराधम ! कयश्चित् केनापि

प्रकारेण अधिराजस्य रावणस्य कुमारम् अचं हत्वा विनाश

कुत्र पलायितः प्रधावितः असि ? ननु भोः दर्पोऽहहारेण

उद्धतः उषः मेघनादः दशाननस्य रावणस्य शासनेन आज्ञया

धृतधनुः धनुर्धरः सन् त्वां हन्तुम् इच्छति उदयच्छतीत्यर्थः ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

रामेति । मारुतिर्नूमान् रामस्य अभ्यागमनं युद्धार्थमत्र

प्रयाणं निवेद्य सुचिरात् बहुक्षणमित्यर्थः, सीताम् आश्वास्य

प्रबोध्य, सान्त्वयित्वेत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले रघुपतेः रामस्य

(अत्र पाश्चात्त्यमुक्तकोयः पाठः)

इत्युक्तो रजनीचरस्य हनुमानुद्विद्य लीलावनं

वीरं तत्सुतमक्षमात्तपरिघाघातैर्जघानागतम् ।

तत्कोपारुणलोचनेन्द्रजयिना प्राङ्निष्फलत्वात् धृत-

ब्रह्मास्त्रेण विगर्हितेन विधिना बद्धो विदग्धः कपिः ॥ ८० ॥

प्रत्यायनाय विश्वासार्थं तस्याः सीतायाः सीमन्तमणिं शिरोरत्नं
आददे जग्राह । (ततः) सहसा अशोकवनं भङ्क्ता अक्षादि-
कान् राक्षसान् निहत्य च रावणं द्रष्टुम् आत्मनः स्वस्य बन्ध-
विषये सौम्यः सुसाध्य इति भावः, अभवत् नागपाशबद्धः रावण-
सकाशं नीत इति भावः । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

इतीति । इतीत्यम्—उक्तः—सम्भाषितः, सीतयेति शेषः,
हनुमान् रजनीचरस्य रावणस्य लीलावनं क्रोडोद्यानम् उद्विद्य
उच्चैरतिशयेनेत्यर्थः, भङ्क्ता आत्तस्य गृहीतव्य परिघस्य
अर्मनस्य आघातैः प्रहारैः आगतं वनभङ्गश्रवणात् कपिनिध-
नार्थमुपस्थितं वीरं तस्य रावणस्य सुतम् अक्षं जघान हतवान् ।
तत् तस्मात् कोपेन अरुणे रक्ते, लोचने यस्य स चासौ इन्द्र-
जयी मेघनादयेति तेन प्राक् प्रथमं निष्फलत्वात् हनुमति
विफलत्वात् विगर्हितेन विनिन्दितेन धृतब्रह्मास्त्रेण धृतेन
ब्रह्मपागेन विधिना हेतुना विदग्धः चतुरः, विप्र इत्यर्थः,
कपिः बद्धः । (अत्रेयं कथा, पूर्वं ब्रह्मणा मेघनादाय दत्तो
ब्रह्मपागः एतेन त्वं कपिं बध्नीहीति । रुद्रावतारे तु हनुमति
स पागो निष्फलो जातः । ततो मेघनादेन ब्रह्मणो गर्हा
कृता, तस्य ब्रह्मणा प्रार्थितो हनुमान् स्वयं तत्सम्मानार्थं
बद्ध इति ॥ ८० ॥

राव । रे रे दूत कपे ! किमेव चरितं वारां निधिं दुस्तरं
लङ्घित्वा जलजन्तुभिः परिहृतं भीमं तरङ्गोत्कारैः ? ।
आयातोऽसि विना रथं कथमिह प्रस्थापितः केन वा ?
ब्रूहि त्वं न हि बध्य एवमभयः, किं नामधेयो भवान् ? ॥८१॥
हनू । श्रीरामेण सलक्ष्मणेन जयिना श्रीचित्रकूटे स्थितः
सीतान्वेषणकार्यसाधनविधौ प्रस्थापितो यत्नतः ।
लब्ध्वा चैव वरं चिरात् पुरभिदः सर्वत्रगामी स्वयं
वेत्सि त्वं पवनात्मजो दशमुख ! श्रीमान् हनूमान् कपिः ॥८२॥

रे रे इति । रे रे इति अवशासूचकसम्बोधनम् । रे रे
दूत । कपे । वानर । जलजन्तुभिः परिहृतं तरङ्गाणाम् उत्कारैः
समूहैः भीमं भीषणम् अत एव दुस्तरं दुर्लभमेव वारां निधिं
समुद्रं लङ्घित्वा उत्तीर्य किं चरितम् ? किं कृतम् ? घटि च
त्वया कथञ्चिन्नहित एषः किन्तु कदाचित् मैवं साहसं कृत्वा
इति निर्मत्सर्नोपदेशः) । इह लङ्कायां रथं विना कथम् आयातः
आगतः असि ? केन वा प्रस्थापितः प्रेषितः ? त्वमिति शेषः,
भवान् किं-नामधेयः किमाख्यः ? न हि बध्यः नैव मया
हन्तव्य एव, अतः त्वम् अभयः निर्भयः सन् ब्रूहि कथय ।
शार्दूलविष्क्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

श्रीरामेणेति । सलक्ष्मणेन जयिना विजयता श्रीरामेण
श्रीचित्रकूटे श्रीमद्विचित्रशृङ्गशालिनि, ऋथमूके इति शेषः,
स्थितः पवनात्मजः वायुसुतः श्रीमान् हनूमान् नाम कपिरहं
सीताया अन्वेषणमेव कार्यं तस्य साधनविधौ निर्वाहव्यापारे
यत्नतः सादरमित्यर्थः, प्रस्थापितः प्रेषितः । हे दशमुख !
रावण ! त्वं चिरात् दीर्घकालं तपश्चरणादिति भावः, पुरभिदः

हत्वा बालिमहाबलं कपिचमूमाश्वस्य सुग्रीवकं
 राजानं कृतिनं सदा विजयिनं सख्युः सदानन्दिनम् ।
 कृत्वा चैव विशेषदेवनिवहास्यानस्य चिन्तान्वितः ।
 श्रीरामो जनकात्मजाहरणतः कालोपमो राजते ॥ ८३ ॥

रावणहनुमतोः उक्तिप्रत्युक्ती ।

रे रे वानर मारुते ! किमथवा बाली बली नेतरो ?
 दूतो दाशरथेरहं, कथय मे वीरस्य किं रे कपे ! ? ।
 देवालोढनखेलने च चरित कि तादृश बालिन ?
 रे ! यत्नेह सतिर्मम प्रभवति, प्रेक्षा पुनस्तस्य किम् ॥ ८४ ॥

शम्भोः सकाशात् वरं लब्ध्वा सर्वत्रगामी सन् स्वयं वैशि
 जानासि, सर्वगामितया तव किमपि अगोचरं नास्ति तदवश्यं
 त्वयाहं विदित एवेति भवे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

इत्येति । श्रीरामः बाली महाबलः बालिमहाबलः तं
 महाबलं बालिनमित्यर्थः, यद्वा बालिनं महत् बलं महाबलं
 हत्वा विनाश्य कपिचमूमाश्वस्य सुग्रीवस्य सान्त्वयित्वा
 सदा कृतिनं कार्यदक्ष विजयिनं सख्युः—रामस्य, सख्ये इति
 वा पाठः, सदानन्दिनं सदानन्दविधायकं सुग्रीवं—रामानं
 कृत्वा च विशेषात् देवनिवहस्य देवहृन्दस्य यत् आत्मानं
 राक्षसवशनिधनार्थप्रवृत्तिवचनमिति भावः, तस्य चिन्तया
 अन्वितं युक्तं, द्राक् कथं राक्षसवंशमुच्छिनदीति चिन्तित इति
 भावः, पुनर्य जनकात्मजायाः सीतायाः हरणतः हरणात् कालो
 पमं यमसदृशः राजते द्योतते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रे रे इति । रे रे मारुते मरुत्तनय ! वानर ! किम् ?
 उच्यते त्वयेति शेषः, अथवा पश्चात्तरे बाली बली वनवान्

रे रे वानर ! को भवानहमरे ! त्वत्सूनुहन्ताऽऽहवे
दूतोऽहं खरखण्डनस्य जगतां कोदण्डशि(दी)चागुरोः ।
महोर्दण्डकठोरताडनविधौ कोऽसौ त्रिकूटाचलः
को मेरुः क्व च रावणोघगणना कोटिस्तु कीटायते ॥ ८५ ॥

कथमिव गण्यते इति भावः, इतरः, जनः इति शेषः, न गण्यते,
बलवान् इति शेषः इति रावणोक्तिः । अहं दाशरथेः रामस्य
दूतः । इति हनूमदुक्तिः । अथ रावण आह, रे कपे ! वीरस्य
मे मम किम् ? तेनेति शेषः कथय, एच्च वालिनो महा-
बलत्वमुक्तं तत्र च वचमि) देवानाम् आलोढनं ध्वंसनमेव
खेलनं क्रीडनं, ममेति शेषः, तत्र तादृशं तथाविधं चरितं
विचेष्टितं वालिनः किम् ? अस्तीति शेषः, नास्त्येवेत्यर्थः ।
रे । वानर ! यत्र विषये इह जगति मम मतिः प्रभवति
समया भवति तस्य वालिनः प्रेक्षा दूरदर्शिता किं पुनः तत्र,
प्रभवति इति शेषः, (वालिनो मम च महदन्तरमिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

रे रे इति । रे रे वानर ! भवान् कः ? अरे इति अवघा-
सूचकं सम्बोधनम्, अरे रावण ! यद्वा हे अरे शत्रो ! अहम्
आहवे युद्धे तव सूनुः अक्षस्य हन्ता खरखण्डनस्य खर-
राक्षसघातिनः जगतां कोदण्डशिचागुरोः धनुर्विद्याशिष्याया-
माचार्यस्य, शिष्येत्यत्र दोचेति वा पाठः ; रामस्येति शेषः,
दूतः । मम दोर्दण्डयोः बाहुदण्डयोः कठोरं कर्कशं यत्
ताडनं प्रहारः तदेव विधिर्यापारः तत्र असौ त्रिकूटाचलः
त्रिकूटपर्वतः (स्योपरि लङ्का वर्तते इति भावः, कः ? मेरुः
सुमेरुगिरिः कः ? न गण्यते इति भावः, रावणानाम् ओघ-

एकोऽहं पवनात्मजो दशमुख । त्वञ्चापि कोटोश्चर-
स्त्वां जित्वा समरे प्रभोः प्रणयिनीं सीताञ्च नेतुं क्षमः ।

किन्तु प्रौढतया पुरा भगवता रामेण सुग्रीर्वेत्तो

• दत्त्वा दक्षिणपाणिना वसुमतीं त्वां हन्तुमुक्तं वचः ॥ ८६ ॥

रे रे रावण ! राक्षसाधम ! पशो ! मूर्खोऽसि मूर्खाधम !

गर्वं वर्वर ! मुञ्च मुञ्च भटिति प्रीत्या वयं (हितं) ब्रूमहे ।

मूर्ध्ना सेवय रामचन्द्रचरणौ दत्त्वा पुरो जानकीं

तस्माद्राज्यमकण्टकं कुरु चिरं पुच्छेण प्रोच्छेण वै ॥ ८७ ॥

गणना समूहसंख्यानञ्च क ? रावणस्य गणनेति पाठान्तरं,
कोटिस्तु, रावणानामिति शेषः, कीटायते कीट इवाररति,
एकस्तावद्रावणो दूरे तिष्ठतु बहवोऽपि न मया गण्यन्ते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

एक इति । रे दशमुख ! पवनात्मजोऽहं एकः, त्वञ्च कोटी
श्चरः कोटिसेनानायक इत्यर्थः, अहं त्वां समरे संग्रामे जित्वा
प्रभोः स्वामिनः प्रणयिनीं सीतां नेतुञ्च क्षमः शक्तः । किन्तु
भगवता सर्वशक्तिमता रामेण पुरा पूर्वं प्रौढतया प्रगल्भतया
सुग्रीर्वेत्तः सुग्रीवाय वसुमतीं दृष्टिर्वो, राज्यमित्यर्थः, दत्त्वा
दक्षिणपाणिना त्वां हन्तुं वचः उक्तं स्वयमिति शेषः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! राक्षसाधम ! पशो ! मूर्खाधम !
मूर्खः मूढः पशु, रे वर्वर ! वालिश ! भटिति शीघ्रं गर्वं
मुञ्च त्वज, मुञ्च त्वज, प्रीत्या प्रणयेन वयं, हितमिति पाठा-
न्तरं, ब्रूमहे कथयामः, पुरः अग्रतः जानकीं दत्त्वा प्रत्यर्थं
मूर्ध्ना गिरसा रामचन्द्रस्य चरणौ सेवय अपराधय तस्मात्

आत्मानं परिरक्षितुं यदि भवान् पुत्रश्च पौत्रादिकं
 भ्रातुर्वर्गकुटुम्बक परिजनश्चान्यं तथा सैनिकम् ।
 राज्यञ्चापि समुज्ज्वलनं दशशिरः ! काङ्क्षत्यलं स्वेच्छया
 श्रीरामाय महात्मने विजयिने तद्दोषता मैथिली ॥ ८८ ॥
 यावद्दाशरथेर्न पश्यसि मुखं यावच्च वारा निधि,
 बद्धो यावदियञ्च वानरबलाक्रान्ता न लङ्कापुरी ।
 यावत् सोदरवन्धुपुत्रसुहृदा मृत्युं न चालोकसे
 तावद्वावण ! लोकनाथदयिता सीता स्वयं दीयताम् ॥ ८९ ॥
 किं बहुना ।

रामचन्द्रचरणसेवनात् चिरं पुत्रेण पौत्रेण वै सह अकरण्डकं
 राज्यं कुरु भुङ्क्ष्वेति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

आत्मानमिति । हे दशशिरः । रावण ! भवान् आत्मानं
 पुत्रं पौत्रादिकं च भ्रातुर्वर्गस्य स्वजनस्य कुटुम्बकं परिजनं
 च तथा अन्यं सैनिकं सेनासंक्रान्तपुरुषवर्गं समुज्ज्वलनं महा-
 समृद्धं राज्यञ्चापि अलम् अतीव काङ्क्षति यदि, तत् तदा
 महात्मने विजयिने श्रीरामाय मैथिली सीता स्वेच्छया दीय-
 ताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

यावदिति । यावत् दाशरथे रामस्य मुखं न पश्यसि
 नावलोकयसि, यावच्च वारा निधि समुद्र न बद्धः, यावच्च इयं
 लङ्कापुरी वानराणां बलैः न आक्रान्ता, स्यादिति शेषः, यावत्
 सोदराणां वन्धूनां भ्रातृणां पुत्राणां सुहृदा मित्राणाञ्च मृत्युं न
 आलोकसे च, न पश्यसि च, हे रावण ! तावत् लोकनाथस्य
 रामस्य दयिता प्रिया सीता स्वयम् अप्रार्थनायामिति भावः,
 दीयताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

तावद्वेश्वरो राजा, यावन्नायाति राघवः ।

आयाति राघवे वीरे लङ्का लङ्केश्वरः कुतः ? ॥ ८० ॥

अत्रानसरे क्रुद्धे रावणे विभीषणवाक्यम् ।

वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातो मौण्ड्यं तथा लक्षणसन्निवेशः ।

एतान् बधानर्हति रुचवादी शास्त्रेषु दूतस्य बधो न दृष्टः ॥ ८१ ॥

अपि च । कपीना किल लाङ्गूलमिटमेकं विभूषणम् ।

तदस्य दीप्यतामाशु तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ८२ ॥

तावदिति । तावत् राजा लङ्केश्वरः, शोभते इति शेषः, यावत् राघव, रामः न आयाति नागच्छति, राघवे वीरे लङ्काम् आयाति सति लङ्केश्वरः कुतः ? नेव स्यास्यतीति भावः । अनुदुष्पुष्टम् ॥ ८० ॥

वैरूप्यमिति । रुचवादी कर्कशवादी, कटुभाषित्यर्थः, दूतमङ्गेषु वैरूप्य कशानिपातः, “अश्वदेस्ताडनी कशा” इत्यमरः, तस्या निपातः, तत्प्रहार इत्यर्थः, मौण्ड्यं सर्वकेशमुच्छेदनं तथा लक्षणस्य चिह्नस्य सन्निवेशः दुष्कृतसूचकचिरस्यायिगारीर-चिह्नोक्तमिति भावः) इत्येतान् बधान् दण्डानित्यर्थः, अर्हति प्राप्नोति, शास्त्रेषु दूतस्य बधः घननं न दृष्टः नावलोकितः । इन्द्रध्वजा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

कपीनामिति । कपीना खानराणां लाङ्गूलम् एकं केषनं सुगन्धं वा, “एके सुगन्धान्यकेधना” इत्यमरः । इष्टं प्रियं विभूषणम् अलङ्कारः, अथ कपिः तत् लाङ्गूलम् आशु ग्रीधं दीप्यता प्रज्वाल्यता, तेन लाङ्गूलेन दग्धेन गच्छतु स्वदेशं प्रतितीति शेषः । अनुदुष्पुष्टम् ॥ ८२ ॥

ईपत् सज्जनमैत्रीव नाभियत कपेस्तनुः ।

निहता चन्द्रहासेन रावणेनातिरंहसा ॥ ८३ ॥

रावणस्तथाज्ञापयति ।

हेतुं तं जनितोद्यमः, क्षितिभुजां वध्यो न दूतो भवेत्

इत्याकर्ण्य विभीषणस्य वचनं क्रुद्धस्तदा रावणः ।

बद्धा बालधिवल्लरीं बहुविधैर्वासोभिरान्यप्लुतै-

र्दत्त्वा वज्रिमृदोपयद्गुणमतः कर्तुं विरूपं वपुः ॥ ८४ ॥

वज्रिर्बभौ वानरपुच्छजन्मा प्रदह्य लङ्कां खमिवोत्पतिष्णुः ।

रामाद् भयं प्राप्य किल् प्रतापः पलायमानो दशकन्धरस्य ॥ ८५ ॥

रावणं प्रति हनूमान् कथयति ।

अग्निः प्रज्वलितः, समादिश भृशं वर्षन्तु धाराधरा,

वातो वाति, न वास्यति ध्रुवमसौ देवस्त्वदोच्चावशः ।

ईपदिति । रावणेन अतिरंहसा अतिवेगेन 'चन्द्रहासेन' अग्निना निहता कपेः हनूमतः तनुः सज्जनमैत्रीव साधुजन-सख्यमिव ईपत् अल्पमपि न अभियत न भिन्ना ॥ ८३ ॥

हेतुमिति । तं हनूमेन्तं हेतुं हन्तुं जनितोद्यमः समुद्यत इत्यर्थः, क्रुद्धो रावणः तदा दूतः क्षितिभुजां रात्रां वध्यः न भवेत् इति विभीषणस्य वचनम् आकर्ण्य श्रुत्वा हनूमतो वपुः विरूपं कर्तुं बालधिवल्लरीं लाङ्गूलमञ्जरीं बहुविधैः आन्यप्लुतैः छुताक्तैः वासोभिः वस्त्रैः बद्धा वज्रं दत्त्वा, तत्रेति शेषः, अदीपयत् ज्वालयामास । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

वज्रिरिति । वानरस्य हनूमतः पुच्छजन्मा लाङ्गूलभवः वज्रिः लङ्कां प्रदह्य प्रकर्षेण भस्मीकृत्य रामात् भयं प्राप्य पलाय-मानः दशकन्धरस्य रावणस्य खम् आकाशम् उत्पतिष्णुः प्रताप इव बभौ किन् शशुभे खलु । उपजाति वृत्तम् ॥ ८५ ॥

अग्निरिति । अग्निः प्रज्वलितः, समादिश आज्ञापय,

इत्थं सुव्ययकोक्तिभिर्हनुमतो लङ्कापतेर्मनसं

दग्धं यादृशमक्रमेण न तथा दग्धापि लङ्कापुरी ॥ ८६ ॥

पलानि भुक्त्वा चर्पलः पलाशिनां

हुताशनस्तृप्तिमुपागतः परम् ।

विराजते स्म प्रतियातनाच्छलात्

जलानि चाब्धौ तृपितः पिबन्निव ॥ ८७ ॥

रावण. स्वगतम् । यद्ययं रुद्रावतारो मारुतिस्तर्हि किमिति

रुद्रभक्तस्य मे नगरी दहति ? अहह । ज्ञातम् ।

तुष्ट. पिनाकी दशभिः शिरोभिस्रुष्टो न चैकादशमो हि रुद्रः ।

अतो हनुमान् दहतोव कोपात् पङ्क्तेर्हि भेदो न पुनः शिवाय ॥ ८८ ॥

धाराधरानिति शेषः, ते धाराधराः मेघा. भृशम् अत्यर्थं वर्षन्तु
वातो वाति वहति, ध्रुवं निश्चितं न वास्यति, पवन इति शेषः,
कुतः ? अमी देवः वायुः तव आज्ञावशः आज्ञाधीनः इत्थं हनु-
मतः. सुव्ययकोक्तिभिः सुष्ठु व्यथादायिनीभिः उक्तिभिः कथनै-
लङ्कापते. रावणस्य मानसं यादृशं यथा. अक्रमेण अतिगये-
नैत्यर्थः, दग्धं लङ्कापुरी नापि नैव तथा दग्धा. शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

पलानोति । चर्पलो हुताशनः पुच्छाग्निः पलाशिनां
क्रव्यादानां राक्षसानां पलानि मांसानि भुक्त्वा परां तृप्तिं
सौहित्यम् उपागतः प्राप्तः अतएव तृपितः तृपाकुलः प्रति-
यातनाच्छलात् प्रतिविम्बव्याजेन चर्पलः जलधौ जलानि
पिबन्निव विराजते स्म शशमे च ॥ ८७ ॥

तुष्ट इति । दशभिः शिरोभिः सहत्तरिति भावः, पिनाकी
रुद्रः, दशसंख्यक इति भावः, तुष्टः, एकादशमः रुद्रः न चैव

अत्रान्तरे जनानां वितर्कः ।

अश्विः किं बडवानलेन ? तरणेर्विम्बेन किं वा वियत् ?

मेघः किं चपलाञ्चलेन ? शशिभृत् किं भालनेत्रेण वा ? ।

कालः किं क्षयवह्निनेन्द्रधनुषा धाराधरः किं महान् ?

मेरुः किं ध्रुवमण्डलेन स ? कपिः पुच्छेन खे राजते ॥८८॥

हनू । रामाये न च लक्ष्मणस्य पुरतः कृत्वा न चैवाह्वं

सीता निस्त्रप ! वेपमानहृदया चौर्येण नीता त्वया ।

(तुष्टः तदप्राप्तेरिति भावः, अतः कारणात् हनुमान् (एकादश-
रुद्रावतार इति भावः) कोपात् दहतीव, हि यतः पङ्क्तेः सङ्घस्य
सम्भूयवर्त्तिनामिति भावः, मध्ये भेदः अन्यतमस्य भेदकरणं पुनः
शिवाय महलाय न, भवतीति शेषः । शिमान्येन विशेषस्य
उत्प्रेक्षितार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । तदनयोरात्प्रेक्षार्था-
न्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । उपजाति वृत्तम् ॥ ८८ ॥

अश्विरिति । अश्विः समुद्रः बडवानलेन किम् ? वियत्
आकाशम्, अश्वरमिति पाठान्तरं, तरणेः सूर्यस्य विम्बेन
मण्डलेन किंवा ? मेघः चपला विद्युत् तस्या अञ्चलेन प्रान्त-
देशेन किम् ? शशिभृत् शङ्करः भालनेत्रेण ललाटचक्षुषा
किंवा ? कालः कल्पान्तः क्षयवह्निना युगान्तानलेन किम् ?
महान् धाराधरः मेघः इन्द्रधनुषा किम् ? स प्रसिद्धः मेरुः
सुमेरुगिरिः ध्रुवमण्डलेन उपरि दीप्यमानेनेति भावः, किम् ?
कपिः पुच्छेन पुच्छलग्नानलेनेति भावः, खे आकाशे राजते
द्योतते । अत्र निश्चयान्तः सन्देहः, तदुक्तं दर्पणे—“सन्देहः प्रकृते-
ऽन्यस्य संग्रहः प्रतिभोत्थितः । शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त
इति विधा ॥” इति । शार्दूलनविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

प्रत्यक्ष तव दुर्मते । वरगृहेः पूर्णा जनैरावृता

स्वर्णस्फाटिकरत्नमौक्तिकमयी लङ्का मया दह्यते ॥ १०० ॥

उल्कासुखानां भयविह्वलानां गृहे गृहे सञ्चरता सुखेभ्यः

निर्गत्य वङ्गिर्हिगुणप्रभावो ददाह लङ्कामनिवारितार्चिः ॥ १०१ ॥

राव । शीघ्रं रक्षत वाजिवारणगृहं शय्यागृहं श्रीगृहं

रत्नागारधनालयौ बलवता वातेन दोमोऽनलः ।

धूमव्याकुलनेत्रवक्त्रयुवतीवक्ष्यतीताडना-

क्रन्दहालकवृद्धभीतवनिताहाचारव श्रूयते ॥ १०२ ॥

५

रामाग्रे इति । रे निस्त्वपः निर्लज्जः । वेपमानहृदया
भयात् कम्पमानचित्ता सीता त्वया चीर्येण तस्करवृत्त्या नीता
लङ्का प्रापिता, रामाग्रे लक्ष्मणस्य च पुरतः अग्रतः न चैव
आह- युद्ध-कृत्वा-नीतेत्यन्वयः । हे दुर्मते । मया तव प्रत्यक्ष
पुरतः वरगृहे उत्तमभवने पूर्णा जनैः आवृता स्वर्णस्फाटिक
रत्नमौक्तिकमयी स्वर्णस्फाटिकमणिमौक्तिकखचितलङ्का दह्यते ।
मार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ १०० ॥

उल्लेखेति । वङ्गिः भयविह्वलानां भयात्तानां गृहे गृहे
सञ्चरतां भ्रमताम् उल्कासुखानां शृगालविशेषाणां सुखेभ्यः
निर्गत्य हिगुणप्रभावः हिगुण्यप्राप्त इत्यर्थः, यत एव अनिवारि
तार्चिः दुर्वारत्वात् सन् लङ्कां ददाह भस्मीचकार । उपजाति
वृत्तम् ॥ १०१ ॥

शीघ्रमिति । वाजिनाम् अश्वानां वारणानां हस्तिनाञ्च
गृहं शय्यागृहं श्रीगृहं राजनक्षत्रीनियं राजकार्यालय
मित्यर्थः रत्नागारधनालयौ रत्नभाण्डारः धनभाण्डारश्च शीघ्र
रक्षतः, युयमिति शेषः । अत्यान् प्रत्युक्तिः । बलवता प्रबलेन

श्रीलङ्कामवलोक्य घोरदहनैः सन्दह्यमानां भृशं

प्रोवाचेति वचांसि सर्ववदनैस्तोयार्थिलङ्घेश्वरः ।

अग्रे नीरधिरस्युधिर्निधिरपां पाथोनिधिः सम्भ्रमात्

अम्भोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारां निधिर्वारिधिः ॥ १०३ ॥

निकुम्भ ! कुम्भोदर ! कुम्भकर्ण ! कुम्भैरलं केवलनामधेयैः ।

सन्दोदरोमन्दिरपावकोऽयं पानीयमानीय न कैर्विनीतः ॥ १०४ ॥

वातेन वायुना अनलः दीप्तः प्रज्वलितः, तथेति शेषः, यथा—

धूमेन व्याकुले नेत्रे यस्य तादृशं वक्त्रं वदनं यस्याः तथाभूता

या युवती तस्याः वक्षःस्थल्यां या ताडना तया क्रन्दतां

बालकानां वृद्धानां भीतानां वनितानां स्त्रीणाञ्च हाहारवः

हाहा किमिदमापतितमित्यार्त्तनादः श्रूयते । शार्दूलविक्रीडितं

वृत्तम् ॥ १०२ ॥

श्रीलङ्कामिति । श्रीलङ्कां श्रीमतीं सन्दह्यमित्यर्थः, लङ्कां

घोरैः महद्भिः, भीषणैरित्यर्थः, दहनैः अग्निभिः भृशमत्यर्थं

सन्दह्यमानां सम्यक् पुनः पुनरतिशयेन वा भस्मोक्रियमाणाम्

अवलोक्य तोयार्थं जलार्थं, पिपासाकुल इत्यर्थः, स चासौ

लङ्घेश्वरश्चेति तथोक्तः तृपार्त्तं रावण इत्यर्थः, सर्वैः दशभिरिति

भावः, वदनैः सम्भ्रमात् भयजनितत्रासात् अग्रे पुरतः नीरधिः,

अस्यधिः, अपां निधिः, पाथोनिधिः, अम्भोधिः, जलधिः,

पयोधिः, उदधिः, वारां निधिः वारिधिः, अस्ति किमिति शेषः—

इति वचांसि प्रोवाच । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

निकुम्भेति । हे निकुम्भ ! हे कुम्भोदर ! हे कुम्भकर्ण !

केवलं नामधेयं कुम्भशब्दयुक्तमभिधानं येषां तैः कुम्भैः युष्माभिः

अलं व्यर्थं, युष्मदाह्वानं विफलमिति यावत्, “अलं व्यर्थं समर्थयोः”

इत्यमरः । कैरपि, मङ्गल्येति शेषः, पानीयं जलम् आनीय अयं

तथाऽशोकवने वायु-पुत्रः सीतान्तिकेऽब्रवीत् ।

लङ्का दग्धा मया देवि ! विदायो दीयतामिति ॥ १०७ ॥

सीता । चन्द्रो यस्येत्यादिकं पुनः पठति ।

वेलाद्रेरेष हेलोकमणपरिणतस्तुङ्गमाक्रम्य मौलिं

मौलिं पूर्वाचलस्य द्युमणिरिव नभो लङ्घयत्यस्युराशिम् ।

वेगप्रोद्धतवातप्रतिहतसलिलोन्मत्तगम्भीरगर्भ-

व्यक्तीभूतो रगेन्द्रप्रतिगलविलसत्कीर्त्तिहारो हनूमान् ॥ १०८ ॥

यैः तथोक्तानि भर्त्सितः दशग्रीवः यैः तथाभूतानि प्रयुक्तरावण-
भर्त्सनानीत्यर्थः, वद्व्या अनलज्वालाया अग्निशिखया प्रज्वलिता
या स्वस्य बालधिलता पुच्छवल्ली तथा निर्दग्धा लङ्का येषु
तानि कपेरिमानि कापेयानि-वानरोचितचेष्टितानि अकरोत्
कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

लङ्का दग्धा वनं भग्नं लङ्घितञ्च महीदधि ।

यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ? ॥

इति अतिरिक्तः पाठः अत्र दाक्षिणात्यपुस्तके दृश्यते ।

तथेति । तथा, अनुष्ठिते इति शेषः, वायुपुत्रः अशोकवने
सीताया अन्तिके समीपे, समागत्येति शेषः, अब्रवीत् उक्तवान्,
हे देवि ! मया लङ्का दग्धा, विदायः प्रस्थानानुमतिरित्यर्थः,
दीयताम् इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०७ ॥

वेलाद्रेरिति । हेमया अवलीलया यत् आक्रमणम् आरो-
हणं तत्र परिणतः परिपक्व एष, हनूमान् पूर्वाचलस्य उदय-
गिरेः मौलिम् आक्रम्य नभः आकाशं द्युमणिरिव सूर्य इव
“द्युमणिस्तरणिर्मित्” इत्यमरः, वेलाद्रेः-सागरतटगिरेः तुङ्गम्
उन्नतं मौलिं शिखरम् आक्रम्य आरुह्य वेगेन लङ्घनजवेन
प्रोद्धतः प्रकर्षेण उन्नतः, यः वातः वायुः तेन प्रतिहतैः ताडितैः,

मरुत्पुत्रस्त्वेकः कपिकटकरक्षामणिरसौ

समुद्यत्ताङ्गूलो ध्वज इव समाक्षिप्तगगनः ।

पुनः प्रत्यायास्यत्यहह कपिसैन्ये प्रचलिते

मुहुः प्रोचुर्नीचैर्भयचकितलङ्कापुरजनाः ॥ १०५ ॥

अत्रावसरे हनूमतश्चेष्टा ।

कापेयान्यकरोटसौ केवलितव्रध्नानि सद्यस्त्रुटद्-

बन्धानि प्रविमुग्धमैथिलसुताजीवातुभूतानि च ।

भग्नाशेषभटानि भर्त्सितदशग्रीवाणि वडानल-

ज्वालाप्रज्वलितस्त्रवास्तधिलतानिर्दग्धलङ्कानि च ॥ १०६ ॥

मन्दोदर्या मन्दिरं गृहं तस्य प्रावकः अग्निः न विनीतः ?

न निर्वापितः ? । उपजाति वृत्तम् ॥ १०४ ॥

मरुदिति । असौ एकस्तु एक एव असहायो वा कपि
कटकानां कपिसैन्यानां रक्षायां सणिः रत्नभूतः मरुत्पुत्रः
पवनपुत्रः हनूमान् समाक्षिप्तगगन आक्रान्तगगनः ध्वज इव
समुद्यत्ताङ्गूलः ऊर्ध्वलाङ्गूलः सन् कपिसैन्ये वानरसैन्ये प्रचलिते
युद्धयात्रासु आगते सति पुनः प्रत्यायास्यति प्रत्यागमिष्यति,
अहह इति खेदे भयचकिताः त्राससम्भ्रान्ताः लङ्कापुरजनाः
इति वाक्यं नीचैः शनैः, अस्पृष्टमिति यावत्, रावणभयादिति
भावः, मुहुः वारं वारं प्रोचुः कथयामासुः । पदम् इति पाठे पदं
वाक्यमिति कार्यः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १०५ ॥

कापेयानीति । असौ हनूमान् केवलितव्रध्नानि यस्तस्यै-
मण्डलानि सद्यः तत्क्षणं वृटन् बन्धः पूर्वोक्तप्रह्वपाशनियन्त्रणं
येषु तानि प्रकेपेण विमुग्धायाः राक्षसापचारात् नृतप्रायाया
मैथिलसुतायाः सीतायाः जीवातुभूतानि जीवनीपधरूपाणि,
समाश्रामकराणीति भावः, भग्नाः पलायिताः अशेषा भटाः

तथाऽशोकवने वायु-पुत्रः सीतान्तिकेऽब्रवीत् ।

लङ्का दग्धा मया देवि ! विदायो दीयतामिति ॥ १०७ ॥

सीता । चन्द्रो यस्येत्यादिकं पुनः पठति ।

वैलाद्रेरेष हेलोकमणपरिणतस्तुङ्गमाक्रम्य मौलिं

मौलिं पूर्वाचलस्य द्युमणिरिव नभो लङ्घयत्यस्युराशिम् ।

वेगप्रोद्धतवातप्रतिहतसलिलोन्मत्तगम्भीरगर्भ-

व्यक्तीभूतोऽग्निन्द्रप्रतिगलविलसत्कीर्त्तिहारो हनूमान् ॥ १०८ ॥

यैः तथोक्तानि भर्त्सितः दशग्रीवः यैः तथाभूतानि प्रयुक्तरावण-
भर्त्सनानीत्यर्थः, वद्व्या अनलज्वालाया अग्निशिखया प्रज्वलिता
या स्वस्य बालधिलता पुच्छवल्ली तथा निर्दग्धा लङ्का येषु
तानि कपेरिमानि कपेयानि वानरोचितचेष्टितानि अकरोत्
कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

लङ्का दग्धा वनं भग्नं लङ्घितञ्च महोदधिः ।

यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ? ॥

इति अतिरिक्तः पाठः अत्र दाक्षिणात्यपुस्तके दृश्यते ।

तथेति । तथा, अनुष्ठिते इति शेषः, वायुपुत्रः अशोकवने
सीताया अन्तिके समीपे, समागत्येति शेषः, अब्रवीत् उक्तवान्,
हे देवि । मया लङ्का दग्धा, विदायः प्रस्थानानुमतिरित्यर्थः,
दीयताम् इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०७ ॥

वैलाद्रेरिति । हेलया अवलीलया यत् आक्रमणम् आरो-
हणं तत्र परिणतः परिपक्वः एषः हनूमान् पूर्वाचलस्य उदय
गिरेः मौलिम् आक्रम्य नभः आकाशं द्युमणिरिव सूर्य इव
“द्युमणिस्तुरणिर्मित्रः” इत्यमरः, वैलाद्रेः सागरतटगिरेः तुङ्गम्
उन्नतं मौलिं शिखरम् आक्रम्य आरुह्य वैगेन लङ्घनजवेन
प्रोद्धतः प्रकर्षेण उद्धतः, यः वातः वायुः तेन प्रतिहतैः ताडितैः,

दग्धा लङ्कामशङ्कं जनकनृपसुतां तां समाश्वास्य भूयो
 वायोः सूनुस्तरस्त्री पुनरपि मिलितो जाम्बवन्मुख्ययूथैः ।
 तेभ्यः सर्वं निवेद्य प्रमुदितहृदयैस्तैः समं सन्निवृत्तः
 सुग्रीवप्रेमपात्रं मधुवनमथ संसृत्य भोगं स चक्रे ॥ १०९ ॥

तैः पिबद्भिरभितो मधूक्षयं
 वारयन् विनिहतो महाबलैः ।
 रक्षको दधिसुखोऽवधोरितः
 स प्लवङ्गपतिसन्निधिं ययौ ॥ ११० ॥

सलिलैः उन्मत्तः परित्यक्तः यो गम्भीरः गर्भः अन्धन्तरभागः,
 पातालमित्यर्थः, तत्र व्यक्तीभूताः प्रकाशं गताः ये उरगीन्द्राः
 वासुकिप्रभृतयः तेषां प्रतिगलं प्रतिकण्ठं विलसन् स्फुरन्
 कीर्त्तिरेव हारो यस्य तथाभूतः, तादृशैः उरगीन्द्रैः संसृतकीर्त्तिः
 सन् इति भावः, अम्बराशिं सागरं लङ्घयति, स इत्यध्याहार्यम्,
 उत्ततारित्यर्थः । स्वधरा वृत्तम् ॥ १०८ ॥

दग्धेति । तरस्त्री महाजवः सः वायोः सूनुः हनूमान्
 अशङ्कं निःशङ्कं यथा तथा लङ्कां दग्धा तां जनकनृपसुतां भूय
 पुनः समाश्वास्य सान्त्वयित्वा पुनरपि जाम्बवान् मुख्यः येषां तैः
 यूथैः वानरसैन्यैः मिलितः सङ्गतः, अथानन्तरं तेभ्यः जाम्बवत्-
 प्रभृतिभ्यः सर्वं लङ्कावृत्तमिति भावः, निवेद्य प्रमुदितं हृदं, सद-
 वात्सीश्रवणादिति भावः, हृदयं येषां तयोक्तैः तैः समं सह सन्नि-
 वृत्तः सन् सुग्रीवस्य प्रेमपात्रम् अतिप्रियमित्यर्थः, मधुवनं संसृत्य
 समागत्य भोगं विहारं चक्रे कृतवान् । स्वधरा वृत्तम् ॥ १०९ ॥

तैरिति । स रक्षकः उद्यानपालः दधिसुखः तदाख्यो
 वानरः वारयन् मधूनि मा भक्षयत इति प्रतिषेधन् अभितः
 मधूक्षयं मधुसमूहं पिबद्भिः महाबलैः तैः हनूमदादिभिः

एष श्रीलङ्घनूमा विरचिते श्रीमद्भट्टानाटके
 धीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विप्रमैः ।
 मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सज्जोक्तते
 सन्देशाहरणाभिधोऽत्र गतवानहो महान् पञ्चमः ॥ १११ ॥

पठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति दधिमुखः । जयति जयति सुग्रीवः । प्रणम्य ।
 विन्ध्यं भूमिधरं तदन्तरवनं तद्भाक्तुमिच्छारुचिं
 तत्वाधिष्ठितदेवतापरिकरं तन्नोतिदत्तं फलम् ।
 वैदेहीसमितो विचित्य हरयः सुग्रीव ! सम्प्रेषणात्
 आरोहन्ति विशन्ति यान्ति दधति ध्यायन्ति खादन्ति च ॥ १ ॥

विनिहतः प्रहृतः अत एव अवधोरितः अवसतः सन् प्लवङ्गपतेः
 सुग्रीवस्य सन्निधिं समीपं ययौ गतवान् । रथोद्धता वृत्तं,
 “रात्परैर्नरलगै रथोद्धता” इति लक्षणात् ॥ ११० ॥

एष इति । सन्देशाहरणाभिधः सन्देशो वाचिकं, वार्त्तत्वर्थः,
 तस्य आहरणं हरणं वा आनयनमित्यर्थः, अभिधा आख्या
 यस्य सः । सुगमम् ॥ १११ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
 महानाटकस्य पञ्चमाङ्क्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥

विन्ध्यमिति । हे सुग्रीव ! सम्प्रेषणात् सन्निधौ, तवेति

हनूमदागमनमजानन् सुग्रीवं प्रति रामः ।

मासमेकं गतो लङ्कां हनूमान् निवर्त्तते ।

चिरं दूतेषु कल्याणं यदि बडो न तिष्ठति ॥ २ ॥

अथ दधिसुखात् हनुमतः आगमनं श्रुत्वा रामं प्रति सुग्रीवः ।

अस्त्यस्माकं मधुवनमिह क्षामुजामेकभोग्यं,

भङ्क्ता भुङ्क्ते पवनतनयश्चेदसौ लब्धकार्यः ।

शेषः, हरयः वानराः अभितः समन्तात् वैदेहीं सीता विचित्र
अन्विष्य विन्ध्यं भूमिधरं पर्वतम् आरोहन्ति, तदन्तरवनं तस्य
विन्ध्यस्य अन्तर्गतं काननं विशन्ति प्रविशन्ति, वनं भोक्तुं यास्ति
गच्छन्ति, इच्छया रुचिम् अनुरागं दधति धारयन्ति, तत्र वने
अधिष्ठिता या देवताः, तासां परिकरः समूहः तं ध्यायन्ति
चिन्तयन्ति, आराधयन्तीति भावः, तेन देवतापरिकरेण प्रीत्या
दत्तं फलं खादन्ति च भक्षयन्ति च । अत्र विन्ध्यादीनामुद्दिष्टानां
यथासंख्यम् आरोहन्त्यादिक्रियाभिरुद्देशात् यथासङ्ख्यमलङ्कारः
“यथासङ्ख्यमनुद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत्” इति लक्षणात् ।
शाटूँलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

माससिति । हनूमान् एकं मासं लङ्कां गतः, न निवर्त्तते,
अद्यापीति शेषः, यदि बडः, शत्रुभिरिति शेषः, न तिष्ठति, तदा
दूतेषु चिरं विलम्बनं कल्याणं शुभं, बहुकार्यसम्पादनसम्भवा-
दिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

अस्तीति । इह अस्मिन् प्रदेशे क्षामुजां राज्ञाम् एकभोग्यं
केवलभोगस्थानं, न त्वन्येषामिति भावः, केवलं राजभोग्य-
मित्यर्थः, अस्माकं मधुवनम् अस्ति, क्षामुजामस्माकमिति

सत्यं प्रत्यागत इति, तयोरित्यमालापभाजो-

स्तत्रायातः क्षितकिलकिलीनीतहर्षो हनूमान् ॥ ३ ॥

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः, प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनूमानिवागतः ॥ ४ ॥

अथ रामहनूमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

हं हो मारुतनन्दनाऽऽदिश विभो ! दृष्टा त्वया जानकी ?

वान्वयः । चेत् यदि पवनतनयः भङ्क्ता, तत् मधुवनमिति भावः, भुङ्क्ते भक्षयति, तदा असौ सत्यं लब्धकार्यः सम्पादितनियोगः सन् इत्यर्थः, प्रत्यागतः, इतीत्यम् इत्येवमालाप-भाजोः आलपतोरित्यर्थः, तयोः रामसुग्रीवयोः तत्र स्थाने हनू-मान् क्षितेन मृदुहासेन यत् किलकिना स्वजातीयशब्दविशेषः तया उन्नीतः प्रकटितः हर्षः येन तथोक्तः सन् आयातः आगतः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३ ॥

असौ हनूमान् मरुता वायुना चुम्बिताः सृष्टाः, आन्दोनिता इत्यर्थः, चारुः मनोज्ञाः केसराः लोमानि पुष्पकिञ्जल्काश्च यस्य तथोक्तः प्रसन्नः प्रीतः यस्ताराधिपः तारा-पतिः, सुग्रीव इत्यर्थः, तस्य मण्डलं चक्रं तस्य अग्रणीः श्रेष्ठः, अन्यत्र प्रसन्नम् अतिस्वच्छं ताराधिपमण्डलं चन्द्रमण्डलं तेन अग्रणीः रमणीयतया श्रेष्ठ इत्यर्थः, विमुक्तः विरहो रामः तस्य आतुरया सिद्धार्थो न वेति व्याकुलया दृष्ट्या, अन्यत्र वियुक्ताभि-र्विरहिणीभिः रामाभिर्गारोभिः आतुरया खिन्नया दृष्ट्या वीक्षितः निरीक्षितः अतएव वसन्तकाल इव आगतः उप-स्थितः । समागतः श्रीहनुमान् वसन्तवदिति पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४ ॥

दृष्टा, जीवति ? जीवति, प्रियतमा मां शोचते ? शोचते ।
महिच्छेदकृशा ? कृशा, वदति किं ? हा राम ! हां लक्ष्मणे-
त्येवं, तत्प्रहितं किमस्ति ? सुतरामस्त्येव चूडामणिः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाभिज्ञानं चूडामणिमर्पयति ।

कण्ठे सन्तनुते चिरं चिरमुरःपोठे निवेश्य प्रिया-
स्यर्शोस्त्रासभरं समाकलयति, प्रेम्णा चिरं पृच्छति ।
स्वामिन्याः कुशलं तवेति, पुरतः पर्यश्रुणा संप्रत-
निस्पन्देक्षणमोचते क्षणममु चूडामणिं राघवः ॥ ६ ॥

हं ह्ये इति । मारुतनन्दन ! हनूमन् ! हे विभो ! आदिश
आज्ञापय, त्वया जानको दृष्टा ? दृष्टा, जीवति ? जीवति
प्राणितोत्यर्थः, प्रियतमा सा मां शोचते ? शोचते भवन्तमुद्दिश्य
शोकं करोतीत्यर्थः । मम विच्छेदेन विरहेण कृशा ? कृशा,
किं वदति ? हा राम ! हा लक्ष्मण । इत्येवं वदतीत्यन्वयः ।
किमपि तथा प्रहितं प्रेषितम्, अभिज्ञानरूपमिति भावः,
अस्ति ? एष, चूडामणिः सुतरां सुहृतराम् अस्ति, प्रेषित इति
शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

कण्ठे इति । राघवो रामः अमुं चूडामणिं चिरं कण्ठे
सन्तनुते मन्थये, चिरम् उरःपोठे वक्षस्तटे निवेश्य प्रियायाः स्पर्शं
इव य उस्त्रासभरः प्रमोदातिगयः तं समाकलयति अनुभवति,
प्रेम्णा प्रीत्यतिशयेन तव स्वामिन्याः सीतायाः कुशलम् इति
चिरं पृच्छति अनुयुङ्क्ते, पुरतः अग्रतः पर्यश्रुणा परिगतेन
अश्रुणा संप्रसेवाच्छ्रये निस्पन्दे ईक्षणे नेत्रे यस्मिन् तत्
यथा तथा क्षणम् ईक्षते पश्यति । अत्र एकस्य राघव इति
कर्तृकारकस्य अनेकासु क्रियासु सम्यग्भात् दीपकभेदः । उक्तञ्च

हन् । मनःशिलायास्तिलकं स्मर गण्डस्थले त्वया ।

संघृष्टं, जानकीवचःस्पर्शात् काणीकृतः खगः ॥ ७ ॥

इत्यभिज्ञानद्वयं कथयति ।

तत आनिङ्गितुमुपक्रान्तं रामं प्रति हनूमान् ।

पीतो नाम्बुनिधिर्न रावणपुरो निःशेषचूर्णीकृता,

नानीतानि गिरांसि राक्षसपतेर्नानायि सीता मया ।

आश्लेषार्पणपारितोषिकमहं नाह्मीमि वार्त्ताहरः,

संजल्पत्यनिलात्मजे स जयति स्मेराननो राघवः ॥ ८ ॥

दर्पणे—“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकस्तु निगद्यते । अयं कारकमेकं
स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

मन इति । त्वया गण्डस्थले संघृष्टं सम्यक् धर्पणं प्राप्तं,
संघृष्टमिति वा पाठः, मनःशिलायाः द्रव्यविशेषस्य तिलकं तथा
जानक्याः वचःस्पर्शात् स्तनविटारणादिति भावः, काणीकृतः
अकाणः काणः कृतः खगः पक्षी, काक इत्यर्थः, एतत् द्वयं स्मर ।
काणीकृतं खगमिति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

पीत इति । (हे राघव । मया अम्बुनिधिः समुद्रः न
पीतः, रावणपुरी लङ्का न निःशेषं यथा तथा चूर्णीकृता,
कौणपपुरी निषिध्य चूर्णीकृतेति पाठे कौणपा राक्षसाः,
“राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः” इत्यमरः, तेषां
पुरी लङ्केत्यर्थः) राक्षसपतेः गिरांसि न आनीतानि, सीता न
आनायि नानीता, अतः वार्त्ताहरः वार्त्तामात्रहारी अहम्
आश्लेषस्य आनिङ्गनस्य अर्पणमेव पारितोषिकं पुरस्कारं न
अह्मीमि नाधिकरोमि इति संजल्पति संकथयति अनिलात्मजे

अथ उपविश्य रामहनूमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।
 आस्ते सीता ? वसति विपिने देव ! लङ्केशगुप्ते,
 कीदृक् पन्थाः ? जलधिपिहितस्तोर्यते दैवयोगात् ।
 इत्याख्याति पवनतनये व्रीहविभ्रान्तनेत्रे
 हर्षव्रीहभयसचकितो विह्वलो रामचन्द्रः ॥ ११ ॥

क्षणं स्थित्वा, सीता किमाहेति प्रश्ने ।
 श्रीराम ! राम ! रघुनन्दन ! राम ! राम !
 श्रीराम ! राम ! भरताग्रज ! राम ! राम ! ।
 श्रीराम ! राम ! रणकर्कश ! राम ! राम !
 श्रीराम ! राम ! शरणं भव राम ! राम ! ॥ १२ ॥
 कीदृशी सीता इति प्रत्ययार्थं हनूमान् ।

कति । सीता क कुत्र आस्ते वसति ? हे देव ! लङ्केशेन
 रावणेन गुप्ते रक्षिते विपिने वने, अशोकवने इत्यर्थः, आस्ते
 इत्यन्वयः । पन्थाः मार्गः कीदृक् कथम्भूतः ? जलधिना
 समुद्रेण पिहितः वेष्टितः दैवयोगात् शुभादृष्टसम्बन्धात् तीर्यते
 लङ्क्यते । पवनतनये हनूमति व्रीहेन लल्लया, स्वसामर्थ्य-
 प्रकटमजनितेनेति भावः, विभ्रान्ते विघूर्णिते नेत्रे यस्य तथाभूते
 इतीत्यम् आख्यातं कथितं येन तस्मिन् सति रामचन्द्रः हर्षेण
 सीतावार्त्तालाभजेनेति भावः, व्रीह्या भार्याहरणजनितया
 क्रमागतयेति भावः, भयेन अन्तरा समुद्रादिमहान्तरायचिन्ता-
 जनितेनेति भावः, सचकितः विभ्रान्तः विह्वलः कर्त्तव्यविमूढ
 इति यावत्, आसीदिति शेषः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ११ ॥

श्रीरामेति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव,
 प्रक्लानारुणिमेव विद्रुमदलं, श्यामेव हेमप्रभा ।
 कार्कश्यं कलया च कीकिलवधूकरणेष्विव प्रस्तुतं,
 सीतायाः पुरतश्च हन्त । शिखिना वर्हाः सगर्हा इव ॥ १३ ॥

विरहे सीतायाः कीदृशमङ्गसौष्ठवमिति प्रश्ने । हनूमान् ।
 कार्कश्येत् प्रतिपत्कला हिमरुचः स्थूलाऽथ चेत्पाण्डिमा
 नीला चैव मृणालिका, यदि पुनर्वाष्पः कियान् वारिधिः ।
 सन्तापो यदि शीतलो हुतवहस्तस्याः कियद्वर्ण्यते
 राम । त्वस्मृतिमात्रमेव हृदयं नावश्यशेषं वपुः ॥ १४ ॥

इन्दुरिति । सीतायाः पुरतः अग्रतः, सन्निधावित्यर्थः, इन्दु-
 शब्दः अञ्जनेन कञ्जलेन लिप्त इव, मृगीणां हरिणोना दृष्टिः
 जडितेव मन्यरेव, निर्व्यापारेवैत्यर्थः विद्रुमदलं प्रवालपत्रं
 प्रक्लाना प्रकर्षेण क्लानिं गता अरुणिमा रक्तिमा यस्य तथोक्तम्
 इव, हेम्नः काञ्चनस्य प्रभा श्यामेव कृष्णेव, कीकिलवधूना कीकि-
 लाना कण्ठेषु कलया अंशक्रमेण कार्कश्यं कर्कशत्वं प्रस्तुतमिव
 प्रसक्तमिव शिखिना मयूराणां वर्हाः पिच्छानि च सगर्हा इव
 कुक्षिता इव हन्त हर्षे । अत्र मुखनयनोष्ठाङ्गवचनकेशानां
 निगीर्णतयोत्कर्षातिशयद्योतनाय इन्द्रादीनाम् अञ्जनलिप्तत्वादि-
 सम्भावनात् उत्प्रेक्षाालङ्कारः, “भवेत् सम्भावनीत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
 परात्मना” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

कार्कश्यमिति । तस्याः सीतायाः कार्कश्यं कलया चेत्, स्यादिति
 शेषः, तदा हिमरुचः चन्द्रस्य, हिमनिधेरिति पाठान्तरं,
 प्रतिपत्कला प्रतिप्रदि तिशाबुदयमाना कला षोडशभागैकभागः,
 “कला तु षोडशो भागः” इत्यमरः, स्थूला, प्रतीयते इति-

स्वभावादेव तन्वङ्गो त्वद्वियोगाद्विशेषतः ।

प्रतिपत्पाठशैलस्य विद्येव तनुता गता ॥ १५ ॥

कथं समुद्र उत्तोर्ये इति प्रश्ने ।

शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तु पराक्रमः ।

यन्मया लङ्घितोऽम्भोधिः प्रभावीऽयं तव प्रभो ! ॥ १६ ॥

शेषः । अथ पाण्डिमा विरहजनिता पाण्डुता चेत्, तदा मृणालिका मृणालमेव मृणालिका नीलैव नीलवर्णैव, प्रतीयते इति शेषः । वाय्वः अशुभरः पुनः यदि, स्यादिति शेषः, तदा वारिधिः समुद्रः कियान् ? अत्यल्प एवाभातीति भावः, सन्तापः-विरहज इति शेषः, यदि, स्यादिति शेषः, तदा हुतवहः अग्निः शीतलः, प्रतीयते इति शेषः, हे राम ! कियत्, वृत्तमिति शेषः, वर्ण्यते ? हृदयं तव स्मृतिरेव मात्रा जीवनाधान हेतुर्यस्य तादृशं यपुः शरीरञ्च लावण्यशेषं लावण्यं (मुक्ताफलेषु कायायान्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥" इत्युक्तलक्षणं शेषो यस्य तथाभूतम् । सर्वयातीव कातरा क्षीणाङ्गो सा दृष्टेति भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १४ ॥

स्वभावादिति । स्वभावादेव निमर्गत एव विशेषतः तव वियोगात् तन्वङ्गो कशाङ्गो सा प्रतिपत्पाठशैलस्य प्रतिपदि स्वाध्यायनिषेधात् तत्र पाठरतस्य विद्येव, तनुता कशता, स्वभावादप्यधिकतरामिति भावः, गता प्राप्ता । उपमालङ्कारः ।

अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

शाखेति । शाखामृगस्य वानरस्य शाखायाः वृक्षविटपात् शाखाम्, अन्यामिति शेषः, गन्तुं पराक्रमः शक्तिः, अस्तीति

राम । राम ! तव नाम जपन्तः पामरा अपि तरन्ति भवाब्धिम् ।
अङ्गसङ्गिभवदङ्गलिमुद्रः किन्तु चित्रमतरत्कपिरब्धिम् १ ॥ १७ ॥

रामः । त्रिदशैरपि दुर्धर्षा लङ्का नाम महापुरी ।

कथं वीर । त्वया दग्धा विद्यमाने दशानने ॥ १८ ॥

हनु । निश्वासेनैव सीताया राजन् ! कोपानलेन ते ।

दग्धा पुरैव लङ्केयं, निमित्तमभवं त्वहम् ॥ १९ ॥

शेष., हे प्रभो ! यत् सया अन्धोधिः समुद्रः लङ्घित, अयं लङ्घन
व्यापारः इत्यर्थः, तव प्रभाव, सामर्थ्यम् । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ १६ ॥

रामेति । हे राम । राम । पामरा अपि पापिनोऽपि तव
नाम जपन्तः उच्चरन्तः सन्तः भवाब्धिं संसारसागरं तरन्ति,
अङ्गस्य सङ्गिनो भवतः अङ्गलिमुद्रा यस्य तथाभूतः कपिः
वानर अब्धिं सागर यत् अतरत् तत् किं चित्रं नु ? न आश्चर्य्यं
खलु । त्वं नाम्नः निरवयवस्यापि महासमुद्रस्य ससारस्य
तरणे सामर्थ्यं सावयवस्य तु त्वदङ्गुरीयस्य ततोऽपि तुच्छ
सागरतरणे सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमित्याश्चर्य्यमेवेति भावः ।
अत्रार्थापत्तिरलङ्कारः, “दण्डापूपिकयान्धार्यागमोऽर्थापत्तिरिष्यते”
इति लक्षणात् । स्वागता वृत्तं, “स्वागता रनभगैर्गुरुणा च” इति
लक्षणात् ॥ १७ ॥

त्रिदशैरपीति । हे वीर । दशानने विद्यमाने सति त्रिदशै-
रपि देवैरपि दुर्धर्षा दुरतिक्रमा, का कथा अन्यैरिति भावः,
लङ्का नाम महापुरी महानगरी त्वया कथं केन प्रकारेण
दग्धा ? अनुष्टुप् छन्दम् ॥ १८ ॥

निश्वासेनेति । हे राजन् ! सीताया, निश्वासेनैव तथा ते
तव कोपानलेन इयं लङ्का पुरैव प्रागेव दग्धा, अहन्तु केवलं

रावणजये भवतः कोट्यगव्यवसाय इति प्रश्ने ।

रक्षस्तद्वहुकन्धरं बहुभुजं बह्वाननं दीप्तिमद-

दंष्ट्रारौद्रमहं विलोक्य सहसा दध्ने मनो हिंसितुम् ।

देव ! त्वत्कृपया विजृम्भितधियां किं किं भवेत् दुष्करं

भर्तुः कर्म मटस्य नोचितमिति त्यक्तो मया रावणः ॥२०॥

रामः । साधु वानर ! वीर्यं ते श्लाघनीयोऽसि मे पुरः ।

धिगस्तु मे बाहुबलं यत्तु जीवति रावणः ॥ २१ ॥

निमित्तरूपं सामान्यकारणम् अभवम् । अभवत्त्वहमित्यत्र

अभवत् कपिरिति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

रक्ष इति । हे देव ! बहुकन्धरं बहुग्रीवं, दशकन्धर-

मित्यर्थः, बहुभुजं विंशतिभुजमित्यर्थः, बह्वाननं दशाननं दीप्ति-

मतीभिः समुज्ज्वलाभिः दंष्ट्राभिः दशनैः रौद्रं भीषणं तत् रक्षः

रावणमित्यर्थः, विलोक्य अहं सहसा हिंसितुं हन्तुं मनः दध्ने

कृतवानित्यर्थः । ननु कथं त्वया तथाविधः देवैरपि दुरासदो

रिपुर्हन्यते इत्यत्राह, त्वदिति । तव कृपया अनुग्रहेण विजृम्भित

धियां विस्फुरितमतीनां किं किं दुष्करं भवेत् ? न किमपी-

त्यर्थः । भर्तुः स्वामिनः कर्म कार्यं मटस्य दूतस्य सैनिकस्य

वा न-उचितम् इति हेतोः मया-रावणः त्यक्तः परिहृतः, न

हिंसित इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

साध्विति । हे वानर ! ते तव वीर्यं पराक्रमः साधु

समीचीनं प्रशस्तमित्यर्थः, मे मम पुरः अग्रतः श्लाघनीयः

प्रशंसनीयः असि भवसि, मे मम बाहुबलं भुजवीर्यन्तु धिक्

अस्तु, यत् यतः रावणः जीवति, अद्यापीति शेषः । अनुष्टुप्

वृत्तम् ॥ २१ ॥

एकेनैवोपकारेण प्राणान् दास्याम्यहं कपे ।।

अन्येनैवोपकारेण शेषेण ऋणिनो वयम् ॥ २२ ॥

हनु । मद्विधा बहवो भृत्यास्तव तिष्ठन्ति राघव ! ।

त्वद्विधो गुणसम्पन्नः स्वामी नैव च लभ्यते ॥ २३ ॥

अथ प्रयाणम् ।

अथ विजयदशम्यामाश्विने शुक्लपक्षे

दशमुखनिधनाय प्रस्थितो रामचन्द्रः ।

द्विविदगयसहायैर्यूथनाथैस्तथान्यैः

कपिभिरपरिमाणैर्व्यासदिक्चक्रवालः ॥ २४ ॥

एकेनेति । हे कपे ! अहम् एकेनैव उपकारेण सीता-
वार्त्तानयनेनेति भावः, तुभ्यं प्राणान् दास्यामि, निष्क्रयत्वेनेति
भावः, शेषेण अवशिष्टेन अन्येन उपकारेण-लङ्कादाहादिनेति
भावः, वयम् ऋणिनः चिरऋणबद्धा इत्यर्थः, तिष्ठाम इति
शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

मद्विधा इति । हे राघव ! तव मद्विधाः भक्त्या, बहवः
भृत्याः किङ्कराः तिष्ठन्ति, त्वद्विध तव सदृशः गुणसम्पन्नः स्वामी
प्रभुः नैव च लभ्यते नैव तु प्राप्यते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २३ ॥

अथेति । अथ सीताप्रवृत्तिलाभानन्तरम् आश्विने मासि
शुक्लपक्षे विशेषेण जयो यत्र प्रयाणे सा विजया, सा चासौ
दशमी चेति तस्या विजयदशम्या रामचन्द्रः द्विविदो नाम
वानरः गयः वानरः तौ सहायौ सहचरौ येषां तैः यूथनाथैः
दलपतिभिः तथा अन्यैः अपरिमाणैः असंख्यैः कपिभिः व्यासं
दिशा चक्रवालं मण्डलं येन, तथाभूतः सन् दशमुखस्य
रावणस्य निधनाय प्रस्थितः प्रचचाल । द्विविदगयसहायैरित्यत्र

उत्फालैः स्यगयन्नभः, किलकिलाशब्दैर्दिशो नादयन्,
भञ्जन् पर्वतकाननानि, धरणीमुदूनयन् सर्वतः ।
प्रस्थाने रघुनन्दनस्य स तदा सुग्रीवसम्पालितो
लङ्कासम्मुखमुच्चचाल सहसा हटः कपीनां चयः ॥ २५ ॥

नमत्कमठकर्परं खलनदनन्तदन्तावलि
वुटत्कपटशूकरोद्धटविशालदन्ताद्गुरम् ।
स्फुरत्सुरकरीश्वरप्रकटकुम्भमुक्ताफलं
चलद्गुरुकुलाचलं किल चचाल सा वाहिनी ॥ २६ ॥

द्विरदविधुमहाल्लैरिति पाठे द्विरदः विधुः महाल्लः तत्तदास्या
वानराः तेरित्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

उत्फालैरिति । सुग्रीवेण सम्पालितः संरक्षितः, सञ्चालित
इति पाठान्तरं, सः कपीनां वानराणां चयः समूहः रघु-
नन्दनस्य प्रस्थाने प्रयागे हटः अत एव उत्फालैः उत्सर्जनैः
नभः आकाशं स्यगयन् आच्छादयन्, स्थलयन्निति वा पाठः,
किलकिलाशब्दैः दिशः नादयन् शब्दाययन्, पर्वतकाननानि
भञ्जन् भग्नानि कुर्वन्, सर्वतः समन्तात् धरणीं पृथ्वीम् उदू-
नयन् कम्पयन्, उदूनयन्निति पाठे उद्धतधूलोऽकुर्वन्, सहसा
वेगेन लङ्कासम्मुखम् उच्चचाल प्रतस्थे । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २५ ॥

नमदिति । सा वाहिनी हरिचमूः नमन् अवनतिं गच्छन्
कमठस्य कर्मेराजस्य कर्परः शिरोऽस्थि यस्मिन् तत्, खलन्ती
अनन्तस्य शेषनागस्य दन्तावलिः दगनपङ्क्तिः यस्मिन् तत्,
वुटन् भज्यन् कपटशूकरस्य आदिवराहस्य उद्धटः विशालः
महान् दन्ताद्गुरः दगनप्ररोहः यस्मिन् तत्, स्फुरन्ति विनिःसृत्य

विजेतव्या लङ्काऽचरणतरणीयो जलनिधि
 विपक्षः पौलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपयः ।
 तथाप्येको रामः सकलमपि हन्ति प्रतिबलं
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे वसति महता नोपकरणे ॥ २७ ॥

अथ समुद्रतीरावस्थितो रामः स्वगतम् ।
 पारेसिन्धु पुरो, पुरीपरिसरे प्राचीरमभ्रंलिङ्गं,
 सिंहद्वेपि बलं, रिपुञ्जयबलास्ते कुम्भकर्णदयः ।

राजन्ति सुरकरीश्वरस्य सुरगजस्य प्रकटात् विभालात् कुम्भात्
 मुक्ताफलानि यस्मिन् तत् तथा चलन्तः सुरवः महान्तः
 कुलाचला कुलपर्वताः, “महेन्द्रो मलयः सहा शक्तिमानृच
 पर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपालश्च समैते कुलपर्वताः ॥” इत्युक्त्वा
 यस्मिन् तत् यथा तथा चचाल किल, समुद्धतं प्रस्थितेति भावः ।
 पृथ्वी हतं, “जसौ जसयला वसुग्रहपतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति
 नक्षत्रात् ॥ २६ ॥

विजेतव्येति । लङ्का या सुरैरपि दुर्जयेति भावः, विजेतव्या
 विशेषेण जयनीया, जलनिधिः समुद्रः अचरणतरणीयः न
 पदैरुत्तार्यः । पौलस्त्यो रावणः, यस्त्रिलोकविजयीति भावः,
 विपक्षः शत्रुः रणभुवि संग्रामे कपयः वानराः, कार्याकार्यं
 विवेकरहिता इति भावः, सहायाः । तथापि एवं जयसाधन-
 वैगुण्येऽपीति भावः, एको रामः सकलमपि प्रतिबलं विपक्ष-
 सैन्यं हन्ति हन्तुं शक्नोतीति भावः, तथा हि महता जनानां
 क्रियासिद्धिः कार्यसिद्धिः सत्त्वे स्वस्य शक्ताविवेत्यर्थः, वसति,
 उपकरणे सहायाद्युपायसामग्र्या न । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥

पारे इति । सिन्धोः समुद्रस्य पारे पारेसिन्धुः, “पारे मध्ये

शाक्तीकः स रिपुः स्तनन्धय इव भ्राता, सखा वानरो,
मत्तैवं रघुवंशकेशरियुवा कोदण्डमुद्धीचते ॥ २८ ॥

सागरं दृष्ट्वा विषष्टं रामं प्रति सुग्रीवः ।

देवाज्ञां देहि राज्ञां त्वमसि कुलगुरुः, शोषये किं पयोधिं ?
किं वा लङ्कामशङ्कामिह समुपनये जानकीमानकीर्णाम् ? ।
सेतुं बध्नामि किं वा स्फुटितगिरितटीसङ्घटीभूतभङ्गात्
उद्गाम्यन्नक्रचक्रं मकरजलकरिग्राहचोत्कारघोरम् ? ॥ २९ ॥

इत्यव्ययीभावः । पुरी लङ्केति यावत्, पुर्या लङ्कायाः परिसरे
प्रान्तदेशे प्राचीरं प्राकारः अभ्रंनिहं गगनम्यशीत्यर्थः, दुर्लङ्घ्य-
मिति भावः, बलं राक्षससैन्यं सिंहहेपि सिंहमपि हेष्टि
हिनस्तीति तथोक्तं महावीर्यमिति भावः, ते प्रसिद्धाः कुम्भ-
कर्णादयः, रिपून् शत्रून् जयतीति रिपुञ्जयं बलं येषां तादृशाः
शत्रुघातिसामर्थ्या इत्यर्थः, स रिपुः रावणः शक्त्या युध्यते
इति शाक्तीकः अमोघशक्त्यस्त्रयोधेत्यर्थः, भ्राता लक्षणः
स्तनन्धय इव स्तन्यपायी शिशुरिव, वानरः मूढः सदसद्विवेक-
रहित इति भावः, सहायः । एवं मत्वा रघुवंशकेशरियुवा
रघुवंशतरुणसिंहः, राम इत्यर्थः, कोदण्डं धनुः उद्धीचते विजय-
साधनत्वेन पश्यतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

देवेति । हे देव । आज्ञां देहि, त्वं राज्ञां क्षत्रियाणां कुलगुरुः
स्ववंशग्रेष्ठः ; यद्वा कुलानाम् अस्मत्सङ्घानां गुरुः उपदेष्टा, असि,
पयोधिं समुद्रं शोषये किम् ? इह भवत्सन्निधौ अशङ्कां शङ्का-
रहितां जानकीमानेन जानकीकोपेन कोर्णा व्याप्ता, आकुलेति
यावत् तां लङ्कां समुपनये किं वा ? स्फुटिताभिः खण्डिताभिः
गिरीणां पर्वतानां तटीभिः सङ्घटीभूतः सङ्घलीभूतः यो भङ्गः

हनु । देवाज्ञापय किं करोमि ? सहसा लङ्घामिहैवानये ?
 जम्बूद्वीपमितो नये ? किमथवा वारां निधिं शोषये ? ।
 हेलोत्तोलितविम्ब्यमन्दरगिरिस्वर्णविक्रूटाचल
 क्षेपक्षोभविवर्द्धमानसलिलं बध्नामि वारां निधिम् ? ॥ ३० ॥
 तत्रैव चन्द्रोदये रामचेष्टा ।

सुग्रीवे प्रणयोन्मुखाः शशधरे बद्धाभ्यसूयाश्चिरं
 सायय्याः पवनात्मजे धृतरूपः पौलस्त्यवत्या दिशि ।
 सोत्साहाथ शरासने सकरुणाः सौमित्रिवक्त्रे तदा
 रामस्याब्धिनियन्तुगविरमवन्नानारसा दृष्टयः ॥ ३१ ॥

तरङ्गः तस्मात् हेतो उद्भ्राम्यन्ति नक्राणां जलजन्तुभेदानां
 चक्राणि सङ्घाः यस्मिन् तत् तथा मकराणां जलकरिणां जल-
 हस्तिनां प्राहाणां जलजन्तुविशेषाणां चीत्कारैः घोरे भोषणं
 यथा तथा सेतं बध्नामि किं वा ? । सुगधरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

देवेति । हे देव ! आज्ञापय आदिश, किं करोमि ?
 सहसा इह भवत्सन्निधावित्यर्थः, लङ्घाम् आनये ? इतः अस्मिन्
 स्थाने जम्बूद्वीपं नये ? आहरामि किम् ? अथवा वारां निधिं
 सागरं शोषये ? वा वारां निधिं हेलया उत्तोलितानाम् उन्मू-
 नितानां विम्ब्यः मन्दरगिरिः स्वर्णविक्रूटाचलोऽसुमेरुविक्रूट-
 पर्वतो तेषां क्षेपेण पातनेन यः क्षोभः विलोडनं तेन विवर्द्ध-
 मानानि उद्गच्छन्ति सन्निधानि यस्मिन् तद् यथा तथा
 बध्नामि ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

सुग्रीवे इति । अन्धिनियन्तुः सागरं बध्नतः रामस्य दृष्टयः
 तदा तस्मिन् समये सुग्रीवे विषये प्रणयोन्मुखाः सहायप्रवणाः

अथ समुद्रदक्षिणतीरे लङ्कावृत्तान्तः ।

रावणमात्रा निकषया, व्यसनाद्रावणो निवार्यतामित्युक्तो विभीषणो लङ्कानाथपदं प्रणिपत्याह—राजन् ! सेयं राक्षस-
कालरात्रिः सीता परित्यज्यताम् ।

यस्य वानरमात्रेण पुरीयं व्याकुलीकृता ।

कस्तेन सह युध्येत बुद्धिमान् राक्षसेश्वर ! ॥ ३२ ॥

लङ्का दग्धा वनं भग्नं लङ्घितश्च महोदधिः ।

यत् कृतं रामदूतेन, स रामः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

शशधरे चन्द्रे चिरं वङ्गा अभ्यसूया द्वेष्या याभिः तां विरहो-
द्दीपकत्वादिति भावः पवनात्मजे हनूमति साक्षर्याः विस्मया
बद्धाः, पीनस्यवत्यां रावणाधिष्ठितायामित्यर्थः, दिशि दक्षि-
णस्यामित्यर्थः, धृतरूपः सक्रोधाः शरासने धनुषि सीताहा-
उत्साहवत्यः तथा सौमित्रैर्लक्ष्मणस्य वक्त्रे वदने सकरुणाः
मदयाः अतएव नाना विविधा रसाः भावविशेषाः यासां तथा-
भूताः आविरभवन् अजायन्तेत्यर्थः । अत्र विषयभेदादेकस्या
दृष्टेर्भेदात् उल्लेखाख्योऽयमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“कचिद् भेदाद्
ग्रहीतृणां विषयाणां तथा कचित् । एकस्यानेकधोऽल्लेखो यः स
उल्लेख इष्यते ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

यस्येति । हे राक्षसेश्वर ! यस्य वानरमात्रेण एकेनैव
वानरेण, दूतेनेति शेषः, इयं पुरी लङ्का व्याकुलीकृता विपर्यस्ता,
बुद्धिमान् को जनः तेन सह युध्येत ? न कोऽपीत्यर्थः । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ३२ ॥

दग्धेति । महोदधिः समुद्रः लङ्घितः, वनम् अशोक-
काननं भग्नं लङ्का दग्धा च, रामदूतेन यदिदं प्रागुक्तं कार्य-

त्यज प्रकोपं कुलकीर्त्तिनाशनं
 भजस्व रामं कुलकीर्त्तिवर्द्धनम् ।
 अलं विरोधेन शमो विधीयतां,
 प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३४ ॥
 यावन्न लङ्का समभिद्रवन्ति,
 बलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ।
 दंष्ट्रायुधैश्चैव नखायुधैश्च
 प्रदीयता दाशरथाय सीता ॥ ३५ ॥

त्वयं कृतं स रामः किं करिष्यति ? अत्र किमु वक्तव्यमिति
 भावः । अनुष्टुप् हत्तम् ॥ ३३ ॥

त्यजेति । कुलञ्च कीर्त्तिश्च तयोर्नाशनं संहारकं प्रकोपं
 विद्ध्यं त्यज, स्वकोपमिति वा पाठः, कुलस्य कीर्त्तिश्च वर्द्धनम्
 अभ्युन्नतिकरं रामं भजस्व प्रीणय, विरोधेन विवादेन अलं
 विवादं मा कुरु, शम शान्तिः, विधीयतांम् अवलम्ब्यता,
 प्रसीद जीवेम सवान्धवा वयमिति तृतीयचरणस्य पाठान्तरम्,
 दाशरथाय रामाय मैथिली सीता प्रदीयतां प्रत्यर्प्यतामित्यर्थः ।
 वंशस्यविलं हत्तम् ॥ ३४ ॥

यावदिति । पर्वतकूटमात्राः गिरिश्चप्रमाणाः, “दग्धमात्र
 द्वयमश्माने” इति मात्रप्रत्ययः ;, दंष्ट्रायुधा नखायुधैश्च नखदन्त
 प्रहारिण इत्यर्थः, बलीमुखाः वानराः यावत् लङ्का न समभि-
 द्रवन्ति उत्पीडयन्ति तावत् दाशरथाय सीता प्रदीयताम् ।
 सीता इत्यत्र मैथिलीति पाठः प्रामादिकः चतुर्थपादे एका-
 चरवाहुल्येन छन्दोभङ्गादिति ध्येयम् । एवं परत्र श्लोके च ।
 उपजाति हत्तम् ॥ ३५ ॥

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा

रभिरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ।

वज्रोपमा वायुसमानवेगाः

प्रदीयतां दाशरथाय सीता ॥ ३६ ॥

न कुम्भकर्णेन्द्रजिती च राजन् ।

तथा महापार्श्वमहोदरो वा ।

निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः

स्वातु समर्था युधि राघवस्य ॥ ३७ ॥

ततः कुम्भकर्णसुतः ।

तथानेनोद्धृत्य स्फटिकशिखरो वै हि विदर्ध

समन्तादामूलवृटितवसुधावन्धविधुरः ।

अमु वेनाद्यापि त्रिपुरहरनृत्यव्यतिकरः

समन्तादामूलं खलु चमनकादुल्लनयति ॥ ३८ ॥

यावदिति । यावत् वज्रोपमाः कुनिशसमा. वायुसमान-
वेगाः वातजवाः रभेण ईरिताः त्रिषाः बाणाः राक्षसपुङ्गवाना
राक्षसवीराणां शिरांसि न गृह्णन्ति न क्लन्तन्तीत्यर्थः, तावत्
दाशरथाय सीता प्रदीयताम् । उपजाति वृत्तम् ॥ ३६ ॥

नेति । हे राजन् । कुम्भकर्णेन्द्रजिती, तथा महापार्श्व-
महोदरो वा निकुम्भकुम्भौ च तथा अतिकायः एते राघवस्य
रामस्य युधि मंग्रामे स्वातु न समर्था. न चमाः । उपजाति
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

तथेति । स्फटिकशिखरो कैलासगिरिः अनेन राक्षस-

राव । शूराः श्रोत्रपथे पुनः कति कति प्राञ्चः पदं चक्रिरे
 तेषां वै हि विलङ्घ्य साम्यपदवीं जागर्त्ति लङ्काभटः ।
 यद्दोर्मण्डलचण्डपीडनवशान्निस्यन्दिरक्तच्छटा-
 शङ्कामङ्कुरयन्ति शङ्करगिरेरद्यापि धातुद्रवाः ॥ ३८ ॥

राजेन वै हि निश्चितम् उद्धृत्य, तथा तेन प्रकारेण सम-
 न्तात् आमूलं त्रुटितेन विच्छिन्नेन वसुधाबन्धेन विधुरः
 विश्वयः विदधे कृतः येन कैलासविश्वयीकरणेन अद्यापि
 त्रिपुरहरस्य शम्भोः नृत्यव्यतिकारः नर्तनकेलिः समन्तात्
 आमूलं मूलपर्यन्तं खलु निश्चये चलनकात् प्रकम्पनात्
 अमुं कैलामम् उल्ललयति कम्पयति । (यस्य एतावान् प्रभावः
 तस्य रामाद् भयमित्युक्तिरयुक्तैव भवत इति भावः । शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ ३८ ॥

शूरा इति । कति कति द्वित्राः पञ्च षड् वैति भावः,
 प्राञ्चः प्राचीनाः हिरण्याक्षादय इति भावः, शूरा वीर्यवन्तः
 श्रोत्रपथे श्रवणेन्द्रियमार्गे पदं स्थानं चक्रिरे कृतवन्तः, किन्तु
 लङ्काभटः लङ्कावीरः तेषां प्राचां वीराणां वै हि निश्चितं
 साम्यपदवीं सादृश्यं विलङ्घ्य अतिक्रम्य जागर्त्ति तानप्यतिशय्य
 राजते इत्यर्थः । यस्य लङ्काभटस्य दोर्मण्डलेन भुजसमूहेन
 यत् चण्डं प्रखुरं पीडनम् उन्मूलनमिति यावत्, तदेव वशः
 हेतुः तस्मात् शङ्करगिरेः कैलासस्य धातुद्रवाः गैरिकादिधातु-
 निस्रवाः अद्यापि निस्यन्दते इति निस्यन्दिनी या रक्तच्छटा
 रक्तधारा तस्याः शङ्काम् अङ्कुरयन्ति उत्पादयन्ति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

इन्द्रं माल्यकरं, सहस्रकिरणं द्वारि प्रतीहारकं,

चन्द्रं छत्रधरं, समीरवरुणो सम्मार्जयन्ती गृहान् ।

पाचको परिनिष्ठितं हुतवहं किं मदगृहे नेक्षसे ?

रक्षोभक्ष्यमनुष्यमात्रवपुषं तं राघवं स्तौ प किम् ? ॥४०॥

विभी । जातिं मानय मानुषीमतिबली दृष्टस्त्वया हैहयः

स्मृत्वा बालिभुजौ च साम्प्रतमवज्ञातु न ते वानराः ।

तत् पौलस्त्य ! महाग्निहोत्रिणमहं त्वामिवमभ्यर्थये

सीतामर्पय मुञ्च च क्रतुभुजं काराकुटुम्बीकृतान् ॥४१॥

इन्द्रमिति । मम गृहे इन्द्रं देवराजं माल्यकरं, सहस्र-
किरणं सूर्यं द्वारि प्रतीहारकं द्वाररक्षकमित्यर्थः, चन्द्रं छत्रधरं,
समीरवरुणो 'गृहान् सम्मार्जयन्ती समीरं मार्जनकरं वरुणं
जलधोतकरमिति भावः, हुतवहम् अग्निं पाचकस्य कर्म
पाचक्यं तस्मिन् पाककर्मणीत्यर्थः, परिनिष्ठितं नियुक्तं न ईक्षसे
किम् ? न पश्यसि किम् ? रक्षसां भक्ष्यो यो मनुष्यः तन्मात्र
वपुषं मनुष्यशरीरमात्रमित्यर्थः, तं राघवं रामं किं कथं स्तौपि
प्रशंससि ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

जातिमिति । हे पौलस्त्य । रावण । मानुषी मनुष्य-
सम्बन्धिनीं जातिं मानय मा-अवमन्यसेति-भावः, त्वया हैहयः
कार्तवीर्य्यः अतिबली अतिवीर्य्यवान् दृष्टः, कार्तवीर्यात् परा-
जयं प्राप्य तत्कारागारे उपितत्वादिति भावः, बालिनो वानरस्य
भुजौ बाहू, तद्वलमित्यर्थः, स्मृत्वा (यस्मात्) कक्षे निक्षिप्य सप्तसु
सागरेषु रुन्ध्यामुपासितवानिति भावे, वानराः ते तव अव-
ज्ञातुं न साम्प्रतं न युक्तं, "युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः ।
तत् तस्मात् महान्तम् अग्निहोत्रिणं साम्भिकं, वेदविदुषमिति

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्
 अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि पुन (परं) देवो न जानाति तम् ।
 वन्दीवैष यशांसि गायति मरुत् यस्यैकबाणाहति-
 श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गोर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥ ४२ ॥

अजनि रजनिमध्ये मण्डलं चण्डरश्मेः
 धनुरुदयमनम्भं बिभ्रती द्यौश्चकास्ति ।

भावः, त्वाम् अहम् एवम् अभ्यर्थये याचे, सीताम् अर्पय, रामा-
 येति शेषः, काराकुटस्वीकृतान् कारानिरुद्धान् क्रतुभुजो देवाश्च
 मुञ्च त्यज । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

राम इति । असौ रामः विक्रमगुणैः विक्रमाद्य गुणाश्च
 ग्रीलदाक्षिण्यादयश्च तैः भुवनेषु परां महतीं प्रसिद्धिं ख्यातिं,
 प्रतिष्ठामित्यर्थः, प्राप्तः, अस्माकं भाग्यविपर्ययात् दुर्दैवशात्
 इत्यर्थः, देवः-महाराजः पुनः तं रामं यदि न जानाति, (पुन-
 रित्यत्र परमिति पाठे परं केवलमित्यर्थः, सर्व एव भुवनलोकास्तं
 जानन्ति केवलं भवान् न जानातीति महदस्माकं दुर्दैव-
 मिति भावे, एष-मरुत् वायुः वन्दीव सुतिपाठक इव
 एकस्य बाणस्य आहत्या आघातेन श्रेणीभूतानां विशालानां
 तालानां विवरात् छिद्रात् उद्गीर्णैः उत्थितैः सप्तभिः
 स्वरैः “निपादपमगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः । पञ्चमयेत्यमी
 सप्त तन्वीकण्ठीलिताः स्वराः” इत्यमरोक्तैः, यस्य यशांसि गायति ।
 एकबाणाहतश्रेणीभूतैति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४२ ॥

लङ्कायां—दुर्निमित्तमाह, अजनीति ।—रजनिमध्ये रात्रौ
 चण्डरश्मेः मण्डलम् अजनि उदभूत् । द्यौः अन्तरीक्षम् अनम्भं

अहह ! विधिरिदानीं दृश्यते वाम एव,
 प्रदिश जनकपुत्रीं, मित्रतामेतु रामः ॥ ४३ ॥
 यस्यैकः कपिशावकः समतरदुर्लङ्घ्यमम्भोनिधिं,
 दुर्भेद्यामपि देवदैत्यनिवहैर्लङ्घ्यापुरीं प्राविशत् ।
 क्षिप्वा तान् वनरक्षकान् जनकजां दृष्ट्वा च भङ्क्त्वा वनं
 हत्वाऽच्चं प्रदहन् पुरीं गत इतो रामः कथं मानुषः ? ॥ ४४ ॥
 सुवर्णपुङ्खाः सुखगाः सुतीक्ष्णा वज्रोपमा वायुसमानवेगाः ।
 यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणाः प्रदीयतां दाशरथाय सीता ॥ ४५ ॥

निर्मेघं धनुषः शक्रचापस्य उदयं विभ्रती दधाना सती
 चकास्ति राजते । अहह ! खेदे, इदानीं साम्प्रतं विधिः वामः
 प्रतिकूल एव दृश्यते, अतः जनकपुत्रीं प्रदिश प्रत्यर्पय,
 रामः मित्रतां सख्यम् एतु गच्छतु, प्राप्नोत्वित्यर्थः । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ४३ ॥

यस्येति । यस्य रामस्य एकः कपिशावकः वानरशिशुः
 दुर्लङ्घ्यं केनापि लङ्घितुमशक्यम् अम्भोनिधिं समतरत् समु-
 त्तीर्णवान् देवदैत्यनिवहैः सुरासुरवन्दैरपि दुर्भेद्यां दुर्लङ्घ्यां,
 दुष्प्रवेशामिति यावत्, लङ्घ्यापुरीं प्राविशत्, तथा तान् वन-
 रक्षकान् उद्यानपालान् क्षिप्वा निपात्य जनकजां सीतां
 दृष्ट्वा 'वनम् अशोकं भङ्क्त्वा विमथ्य अच्चं तव कुमारमिति
 भावः, हत्वा विनाश्य च पुरीं लङ्घ्या प्रदहन् भस्मीकुर्वन् इतो
 लङ्घ्यायाः गतः प्रतिनिवृत्तः, स रामः कथं मानुषः ? सामान्य-
 मानव इव कथमवज्ञायते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सुवर्णेति । सुगमम् ॥ ४५ ॥

गतायुषं त्वां विपरीतबुद्धिं
 निःसंशय राक्षस । लक्षयामि ।
 यो मां हितं तथ्यमपि ब्रुवन्तं
 न मन्यसे राक्षसवीरमध्ये ॥ ४६ ॥
 अथ चरणहतो दशाननेन
 प्रकृतिविपर्ययमस्य लक्षयित्वा ।
 सपदि च परिहृत्य तं स मन्त्री
 परिकुपितो मनसा जगाम रामम् ॥ ४७ ॥

तथापि सानुनयम् ।

प्रगृह्य रत्नानि विभूषणानि
 वासांसि दिव्यानि मणीश्च सुख्यान् ।

गतायुषमिति । हे राक्षस । त्वा गतायुषम् आयुःशेष-
 शालिनम् अतएव विपरीतबुद्धिम् 'आसन्नकाले विपरीतबुद्धि'
 इति शास्त्रात् निःसंशयं निश्चितं लक्षयामि अवधारयामि,
 यस्त्वं हितं तथ्यं सत्यं ब्रुवन्तमपि मां राक्षसानां मध्ये वीराः
 राक्षसवीराः तेषां मध्ये न मन्यसे ? न मण्यसि ? (रामगुण-
 कीर्तनेन वीर्यशून्यं भीतं मां कथयसीति भावः) । उपजाति-
 हतम् ॥ ४६ ॥

अथेति । अथ एवं कथनानन्तरं स मन्त्री विभीषणः दशा-
 ननेन रावणेन चरणहतः पादताडितः-अतएव अस्य रावणस्य
 प्रकृतिविपर्ययं स्वभाववैपरीत्यं लक्षयित्वा परिकुपितः सन्
 सपदि भट्टित्ति तं रावणं परिहृत्य परित्यज्य च मनसा रामं
 जगाम सघारेत्यर्थः । पुष्पिताया हतम् ॥ ४७ ॥

सीताञ्च रामाय निवेद्य देवीं

वसाम लङ्कामपयातु शङ्का ॥ ४८ ॥

रावणः ।

जानामि सीतां जनकप्रसूतां जानामि रामं मधुसूदनञ्च ।

वधञ्च जानामि निजं मनुष्यात्तथापि सीतां न समर्पयामि ॥ ४८ ॥

विभौ । यस्य व्रजस्वकमौलिखेलदमलस्वर्लोककल्लोलिनी-

लीलालङ्घनलम्पटेन यशसा दिग्भित्तयः चालिताः ।

सीऽपि त्वं जनकाधिराजतनयालब्धाभिलाषः कथं

हा ! जातोऽसि पुलस्त्यसन्ततियशःशीतद्युतेर्लाञ्छनम् ॥ ५० ॥

प्रगृह्येति । रत्नानि विभूषणानि रत्नालङ्कारान् दिव्यानि वाक्सांसि वसनानि मुख्यान् उल्लङ्घ्यान् मणींश्च रत्नानि च देवीं सीताञ्च रामाय निवेद्य अर्पयित्वा रामेण सह सन्धिं कृत्वेति भावः, लङ्कां वसाम शङ्का भयम् अपयातु नश्यतु । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

जानामीति । जनकप्रसूतां सीतां जानामि, लक्ष्मीमिति भावः, रामञ्च मधुसूदनं जानामि । मनुष्यात् निजं वधञ्च जानामि, मनुष्यादित्यत्र दशास्य इति पाठे दशास्योऽहमित्यर्थः । तथापि सीतां न समर्पयामि निहतो गन्तुमिच्छामि तद्विषयोः परमं पदमिति भावः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

यस्येति । यस्य तव व्रजस्वकस्य मौली शिरसि खेलन्ती क्रीडन्ती श्रमला निर्मला या स्वर्लोककल्लोलिनी मन्दाकिनी-त्यर्थः, तस्या लीलया यत् लङ्घनं तस्मिन् लम्पटः कुब्धः तेन सुरलोकव्यापिनेति—भावः, यशसा दिग्भित्तयः दिश एव कुड्यानि चालिताः—शोभिताः—दिगन्ताः—व्याप्ता—इति भावः,

ज्ञात्वासौ वत । रावणानुजबली लङ्कां कलङ्काङ्किताम्
 आशामस्य विचारयन् बहुविधं न्यकुर्वतः श्रेयसाम् ।
 इत्यन्विष्य विसृज्य मानमधुना त्यक्त्वाग्रजं नग्नवद्
 यात. सानुचरस्तथैव भटिति श्रीरामसान्निध्यकम् ॥ ५१ ॥
 ततश्चतुर्भिः सह मन्त्रिपुत्रैरुपेत्य रक्ष कुलधूमकेतुम् ।
 लङ्कामहातङ्ग इवास्वरेण विभीषणो राघवमन्विष्यार्य ॥ ५२ ॥

सोऽपि तादृशकौर्त्तिशाली अपि त्वं जनकाधिराजतनयाया
 सीताया लब्धाभिनाप जाताभिनाप. सन् इत्यर्थः, हा खेदे
 पुलस्त्यस्य ब्रह्मर्षे. सन्ततीनां सन्तानानां यश एव शीतद्युतिः
 चन्द्र तस्य लाञ्छनं कलङ्कः कथं जातोऽसि ? । (एतादृशं महत्
 पुलस्त्यकुल कलङ्कयसीति भावः । रूपकालङ्कारः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

ज्ञात्वेति । वत खेदे, असौ रावणस्य अनुजो बली बलवान्
 विभीषण. लङ्कां कलङ्काङ्किता दूषितामित्यर्थः, ज्ञात्वा श्रेयसा
 मङ्गलानाम् आशा न्यकुर्वत अगृह्यत इति यावत्, अस्य
 रावणस्य इति इत्यम् अन्विष्य अनुसन्धाय बहुविधं विचारयन्
 श्रेयसामाया नास्तीति विवेचयन्नित्यर्थः, अधुना मानं विसृज्य
 त्यक्त्वा, स्वगौरवत्यागेन पराश्रयणादिति भावः, जग्नवत् बौद्ध-
 क्षणकवत् अग्रजं ज्येष्ठं रावणं प्राक्तनधर्मम् अग्रवर्त्तिपित्रादि-
 परिजनं वा त्यक्त्वा तथैव नग्नवदेव सानुचर. समुहचरः मन्
 भटिति सपदि श्रीरामस्य सान्निध्यकं मन्त्रिधिं यात गतवान् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं विभीषणः चतुर्भिः मन्त्रिपुत्रैः
 सह उपेत्य लङ्काया महान् पातङ्ग इव भयमिव भग्न-

विभीषणे समायाते सूर्यप्रतिमतेजसि ।

तदादौ रावणभ्रान्त्या भङ्गः कपिकुलेऽभवत् ॥ ५३ ॥

रामं प्रति दीवारिकः ।

देव ! द्वारि नभःपथेषु मिलिताः पञ्च त्रियामाचराः,

एकस्तत्र विभीषणो दशमुखभ्राता, परे मन्त्रिणः ।

याचन्ते शरणं भयापहरणं, किन्तु जानीमहे

कृत्याकृत्यविचारणैकनिपुणस्तत्र प्रमाणं प्रभुः ॥ ५४ ॥

रेण आकाशेन रक्ष.कुलधूमकेतुं राक्षसकुलदाहकमग्निं राघवं
रामम् अन्वियाय शरणं जगामित्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ५२ ॥

विभीषणे इति । तदा तस्मिन् काले सूर्यप्रतिमतेजसि
विभीषणे समायाते सति आदौ प्रथमतः रावणभ्रान्त्या रावणो-
ज्यमिति भ्रमेण कपिकुले वानरवृन्दे भङ्गः भयात् प्रद्रवः
अभवत् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

देवेति । हे देव ! द्वारि द्वारदेशे नभःपथेषु आकाश-
मार्गेषु पञ्च त्रियामाचरा . निगाचरा' मिलिताः समागता
इत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये दशमुखस्य रावणस्य भ्राता विभीषणः
एकः, परे चत्वारः, मन्त्रिणः तस्येति शेषः, शरणं रक्षकं,
त्वामिति शेषः, भयापहरणम्—अभयमित्यर्थः, याचन्ते प्रार्थयन्ते,
तत् तेषामभिमतमिति भावः, किम् ? न जानीमहे नावधार-
यामः, तत्र तस्मिन् विषये कृत्यस्य कर्त्तव्यस्य अकृत्यस्य अक-
र्त्तव्यस्य च विचारणे अवधारणे एकः मुख्यः निपुणः दक्षः प्रभुः
देवः प्रमाणं देवो यदाज्ञापयतीति भावः । गार्दूनविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५४ ॥

श्रीरामेण वीक्षितो हनूमान् ।

सत्यं दाशरथे ! विभीषण इति भ्रातास्ति लङ्कापतेः
निद्रातिभ्युतिमिद्धिलस्य चरमः शोकुम्भकर्णस्य यः ।

दाक्षिण्याद्युपलक्षितः पितृकुलापेक्षावललाभयो
रक्षीलोकविलक्षणां कलयति प्रत्यक्षलक्ष्मीमयम् ॥ ५५ ॥

सुग्रीवः लक्ष्मणं प्रति ।

यस्य न स्वजने प्रीतिः कुतस्तस्य परे जने ।

शङ्कितव्यो हि सोमित्रे ! दूरस्थोऽपि विभीषणः ॥ ५६ ॥

अथ रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

धर्मात्मा दशकन्धरात् वहिरभूत् कस्मादयं रावणात् ?

सम्भ्रान्तोऽविनयेन किं न कुरुते सुग्रीववद्वालिनः ।

रत्नोराजमहोदरस्य निभृतारम्भोऽपि सम्भाव्यते ?

किं कुर्मः शरणागतं रिपुमपि द्रुह्यन्ति नैच्चाकवः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा वानरवाहिनीमनिभृताहङ्कारहृद्धारिणीं

शङ्कावान् स विभीषणः क्षणमभूददुर्वारदोर्विक्रमः ।

(दूरवर्त्ती अपि, समीपस्थे किं वक्तव्यमिति भावः, दूरस्थितत्वात् सद्धमा किमप्यनिष्टं कर्तुं सत्तमोऽपीति तात्पर्यं, शङ्कितयः हि शङ्कास्थानमेवेत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

धर्मात्मेति । अयं धर्मात्मा धार्मिक इति शेषः, तदा दश-
कन्धरात् रावणात्, भ्रातुरिति शेषः, रावणादित्यत्र सोदरादिति
पाठान्तरम् ; कस्मात् किमर्थं वहिरभूत् विपदि बन्धुं तत्याजेति
भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः । अविनयेन दुराचारेण, रावणस्येति
भावः, सम्भ्रान्तः सम्यक् तस्त वालिनः सुग्रीववत् किं न कुरुते ?
(सुग्रीवो यथा वालिनस्तस्त तं परित्यज्य माम् आश्रितः तथा-
यमपि सम्भवतीति भावः । इति रामोक्तिः) । रत्नोराजस्य राजस-
पतेः महोदरस्य विभीषणस्यास्य निभृतारम्भः कूटकरणोपक्रमः
अपि सम्भाव्यते (क्षुलेनास्मासु प्रविश्य गूढमनिष्टार्थमस्य एष
समुद्यमः सम्भवत्यपीति भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः) किं कुर्मः ?
इच्छाकवः इच्छाकुवंश्याः रिपुमपि शत्रुमपि शरणागतं न द्रुह्यन्ति
न हिंसन्ति । इति रामोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वेति । दुर्वारः दुर्लभ्यः दोर्विक्रमः भुजबलं यस्य तथोक्तः
स विभीषणः वानराणां वाहिनीं सेनाम् अनिभृतेन प्रकटिते-

श्रीरामेण वीक्षितो हनूमान् ।

सत्यं दाशरथे ! विभीषण इति भ्रातास्ति लङ्कापतेः
निद्रासिन्धुतिमिद्गिलस्य चरमः श्रीकुम्भकर्णस्य यः ।
दाक्षिण्याद्युपलक्षितः पितृकुलापेक्षाबलचाशयो
रत्नोलोकविलक्षणां कलयति प्रत्यक्षलक्ष्मीमयम् ॥ ५५ ॥

सुग्रीवः लक्ष्मणं प्रति ।

यस्य न स्वजने प्रीतिः कुतस्तस्य परे जने ।
शङ्कितव्यो हि सोमित्रे । दूरस्थोऽपि विभीषणः ॥ ५६ ॥

सत्यमिति । हे दाशरथे ! विभीषण इति लङ्कापतेः
रावणस्य भ्राता अस्ति सत्यं यः निद्रा एव सिन्धुर्नदी सागरो
वा, “देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः,
तस्य-तिमिद्गिलः तिमिं मत्स्यविशेष गिलतीति तद्योक्तं, “अस्ति
मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिद्गिलगिलोऽप्यस्ति
तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥” इत्युक्ते, तस्य सततनिद्रासमुद्र
विराजमानस्येति भावः । श्रीकुम्भकर्णस्य चरमः कनोयान् ।
दाक्षिण्यादिभिः गुणैः उपलक्षित युक्तः पितृकुलापेक्षया पुनस्तस्य
वंशापेक्षया बलघः अवदातः, विशुद्ध इत्यर्थः, “अवदातः सितो
गौरो बलघो धवलोऽर्जुनः” इत्यमरः, आशयो यस्य तथाभूतः,
अयं विभीषणः रत्नोलोकविलक्षणा राघवसकुलविपरीता
प्रत्यक्षलक्ष्मीं परिदृश्यमानश्रियं कलयति धारयति । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

यस्येति । हे सोमित्रे ! लक्ष्मण ! यस्य जनस्य स्वजने
अस्मीत्यजने, महोदरे इति भावः, न प्रीतिः, अस्तीति शेषः, तस्य
परेऽन्यस्मिन् जने कुतः ? प्रीतिरिति शेषः, अतः दूरस्थोऽपि

अथ रामनक्षत्रयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ।

धर्मात्मा दगकम्बरात् वह्निरभूत् कस्मादयं रावणात् ?

सम्भ्रान्तोऽविनयेन किं न कुरुते सुग्रीववद्वालिनः ।

रघोराजसहोदरस्य निभृतारम्भोऽपि सम्भाष्यते ?

किं कुर्मः शरणागतं रिपुमपि द्रुह्यन्ति नेच्छाकवः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा वानरवाहिनीमनिभृताहङ्कारहङ्कारिणीं

शङ्कावान् स विभीषणः क्षणमभूद्दुर्वारदोर्विक्रमः ।

(दूरवर्त्तो अपि, समोपस्थे किं वक्तव्यमिति भावः, दूरस्थितत्वात् सहसा किमप्यनिष्टं कर्तुमक्षमोऽपीति तात्पर्यं, शङ्कितयः हि शङ्कास्यानमेवेत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

धर्मात्मेति । अयं धर्मात्मा धार्मिक इत्येति शेषः, तदा दग-
कम्बरात् रावणात्, भ्रातुरिति शेषः, रावणादित्यत्र सोदरादिति
पाठान्तरम् ; कस्मात् किमर्थं वह्निरभूत् विपदि बन्धुं तत्याजेति
भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः । अविनयेन दुराचारेण, रावणस्येति
भावः, सम्भ्रान्तः सम्यक् तस्त. वालिन सुग्रीववत् किं न कुरुते ?
(सुग्रीवो यथा वालिनस्तस्तः तं परित्यज्य माम् आश्रितः तथा-
यमपि सम्भवतीति भावः । इति रामोक्तिः) । उद्वोराजस्य राजस-
पतेः सहोदरस्य विभीषणस्यास्य निभृतारम्भः कूटकरणोपक्रमः
अपि सम्भाष्यते (छलेनास्मासु प्रविश्य गूढमनिष्टार्थमस्य एष
समुद्यमः सम्भवत्यपीति भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः) किं कुर्मः ?
इच्छाकवः इच्छाकुवंश्या रिपुमपि शत्रुमपि शरणागतं न द्रुह्यन्ति
न हिंसन्ति । इति रामोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

दृष्टेति । दुर्वारः दुर्लभ्य. दोर्विक्रमः भुजघ्नं यस्य तथोक्तः
स विभीषणः वानराणां वाहिनीं सेनाम् अनिभृतेन प्रकटिते-

पश्यन् दाशरथि प्रमोदलहरीगम्भीर उज्जृम्भित
स्तम्भ सवृतविक्रमो न चलितु स्यात् न चाय क्षम ॥ ५८ ॥

सुर्योवस्य श्रिय दृष्टा लक्ष्मणस्य च सेवनम् ।

विभीषणस्य दोलेव मतिरायाति याति च ॥ ५९ ॥

दृष्टा वानरवाहिनीमनिभृताहङ्कारहङ्कारिणी

नेत्यर्थः अहङ्कारेण हङ्कारः सिंहनादं तद्वती तां दृष्ट्वा क्षण
शङ्कावान् शङ्कितः (एते मां प्रति किमाचरिष्यन्तीति सञ्ज्ञातशङ्का
अभूतः) ततश्च दाशरथिः रामं पश्यन् अवलोकयन् प्रमोदानाम्
अन्तःप्रसादजनितानन्दानां लहरीभिः तरङ्गैः गम्भीरं परिपूर्णं
इति भावः उज्जृम्भितस्तम्भः विस्फुरितस्तम्बीभावः सवृत
सङ्कोचितविक्रमः तेजः येन तथोक्तं स न निष्पृताप इत्यर्थः
चलितुं न स्यात्तुच्चं न क्षमं न शक्तं आसीदिति शेषः । शार्दूल
विक्रीडितवृत्तम् ॥ ५८ ॥

सुर्योवस्येति । विभीषणस्य मतिः सुर्योवस्य श्रियः शोभा
समृद्धिमिति भावः लक्ष्मणस्य सेवनञ्च दृष्ट्वा दोलेव आयाति
याति च (मया एषा श्रीः प्राप्यते न वा मया ईदृशः सेवाधि-
कारो लभ्यते न वेति सशयदोलाज्जटचेता आसीत् विभीषण-
इति भावः) । (अथवा सुर्योवेण यथा भ्रातुर्जानिनम्यागात्
रामाश्रयणेन श्रीः समासादिता तथा मयापि रामाश्रयणेन
श्रीः लभ्या इति हेतोः राम एव आश्रयणीय इति एका
चिन्ता, अथवा लक्ष्मण इव स्वकीयम् अग्रजरावणम् एव मेवे-
ष्यत मम राम न आश्रयणीय इति द्वितीया चिन्ता इति
चिन्ताद्वयेन विभीषणस्य चित्तमाकुलितमभूत् इति भावः ।

पशुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५९ ॥

पीलस्यः प्रविवेग विधित इव प्रत्येकमालोकयन् ।

सुग्रीवप्रमुखैरयं प्रतिपद्यं प्रत्युद्गमात् पूजितो

निर्व्याजं रघुनन्दनस्य चरणे चिक्षेप हस्तं शिरः ॥ ६० ॥

नृपतिमुकुटरत्न ! त्वत्प्रयाणप्रशस्तिं

प्लवगभरनिमज्जद्भूभराक्रान्तभोगः ।

लिखति दशनटङ्कैरुत्पतद्भिः पतद्भिः

जरठकमठभर्तुः कर्परे सर्पराजः ॥ ६१ ॥

दृष्टेति । अयं पीलस्यो विभोपणः वानरवाहिनीम् अनि-
भृताहङ्कारहङ्कारिणीं दृष्ट्वा लिखित इव चित्रित इव प्रत्येकम्
आलोकयन् पश्यन् प्रविवेग, शिविरमिति शेषः । ततः सुग्रीव-
प्रमुखैः सुग्रीवादिभिः प्रतिपद्यं प्रतिपदक्षेपमिति भावः, प्रत्युद्-
गमात्-एहोहोति पूजितः सन् निर्व्याजम् अकपटं यथा तथा
रघुनन्दनस्य चरणे हस्तं शिरस्य चिक्षेप अर्पयामास । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

नृपतोति । हे नृपतिमुकुटरत्न ! राजचूडामणि ! सर्पराजः
शेषनागः प्लवगानां वानराणां भरेण निमज्जन् अधोगच्छन् यो
भूभरः पृथ्वीभरः तेन आक्रान्तः भोगः देहः फणमण्डलं वा
यस्य तथाभूतः सन्, “भोगः सुखे स्वप्नादिभृतावहेय फणकाययोः”
इत्यमरः, उत्पतद्भिः भूभारोडरणार्थम् उदमद्भिः किन्तु पतद्भिः
अतिभारधारणाक्षमतया निपतद्भिः दशनटङ्कैः दन्तरूपपापाण-
दारणास्त्रभेदैः जरठः अतिजीर्णः यः कमठभर्ता कूर्मराजः,
तदधःस्थित इति भावः, तस्य कर्परे-पृष्ठफलके, तव प्रयाणस्य
युद्धार्थं प्रस्थानस्य प्रशस्तिं प्रशंसावादं लिखति, यथा कोऽपि
कस्यापि महात्मनो राजशरितं चिरस्थायि भवितेति पाषा-

भ्रान्त्वा दिग्वलयं दशास्यदलन । त्वकीर्त्तिहृषी दिव
याता ब्रह्ममरालसङ्गमवशात्तत्रैव गर्भिण्यभूत् ।
पश्य स्वर्गतरङ्गिणोपरिसरे कुन्दावदात तथा
मुक्त भाति विशालमण्डकमिदं शीतत्विषो मण्डलम् ॥ ६२ ॥
कृत्वा मेरुमुदूखल प्रहसता हृन्देन दिग्योपिता
स्वर्गङ्गासुषलेन शालय इव त्वकीर्त्तय कण्डिता ।
तासा राशिरसौ तुषारशिखरी तारागणास्तत्क्षणा,
किञ्चान्यच्छशिगुण्डसूर्यविसरज्ज्योत्स्नाश्च तत्प्राश्रव ॥ ६३ ॥

णादिफलके खोदित्वा क्षणेन लिखति तद्वदिति भावः ।
मालिनी वृत्तम् ॥ ६१ ॥

भ्रान्त्वेति । हे दशास्यदलन । रावणारे । तव कीर्त्तिरेव
हृषी दिग्वलयः दिङ्मण्डलं भ्रान्त्वा पर्यटित्वा व्याप्येति भावः
दिव स्वर्गं याता गता तत्र ब्रह्मणो यो मराल राजहंस,
वाहनभूत इति भावः, तेन मङ्गलं तस्मात् गर्भिणी एव गर्भं
वत्येवाभूत्, तत्र परिपुष्टासीदिति भावः । पश्य अवलोकय
स्वर्गतरङ्गिण्या मन्दाकिन्या परिसरे परितः प्रदेशे तथा
कीर्त्तिहृष्या मुक्त परित्यक्त प्रसूतमिति यावत् कुन्दावदात
कुन्दवत् धवल विशाल प्रकाण्डम् इदम् अण्डकं डिम्बं शीत
त्विषो मण्डलं चन्द्रमण्डलं व्यस्तरूपकम्, भाति राजते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

कृत्वेति । दिश एव योषितः दिग्योषितः तासां हृन्देन
समूहेन दिग्गङ्गाभिरित्यर्थः, प्रहसता सता मेरु सुमेरुगिरिम्
उदूखलं कण्डनयात्र कृत्वा स्वर्गङ्गा मन्दाकिनो एव सुधलं तेन
तव कीर्त्तय शालय इव धान्यानीव कण्डिता निरुषीकता

वीर ! क्षीरसमुद्रसान्द्रलहरीनावल्यलक्ष्मीसुपः

त्वत्कीर्त्तिसुलनां कलङ्कमलिनो धत्ते कथं चन्द्रमाः ? ।

स्यादेवं त्वदरातिसौधशिखरप्रोद्भूतशष्पाङ्गुर-

ग्रासव्यग्रमनाः पतद्यद्वि पुनस्तस्याङ्गगायी मृगः ॥ ६४ ॥

इत्यर्थः, असौ तुषारशिखरी हिमगिरिः तासां निसुप्रीकृत-
कीर्त्तीनां राशिः स्तोमः, तारागणा नक्षत्रहन्दानि तासां त्वत्
कीर्त्तीनां कणाः क्षुद्राणाः, किञ्च अन्यत् अपरं शशिखण्ड एव
सूर्यः तस्मात् विसरन्त्यः निःसरन्त्यः ज्योत्स्नाः चन्द्रिकाः तासां
त्वत्कीर्त्तीनां पांशवः रजसि, कण्डनरेणवश्चेत्यर्थः । अत्र शालय
इवेत्युपमा अन्यत् सर्वं रूपकमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्गरः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

वीरेति । हे वीर । कलङ्केन मलिन. चन्द्रमाः क्षीरसमुद्रस्य
सान्द्रा घना या लहरी तरङ्गः तस्याः लावण्यलक्ष्मीं कान्ति-
शोभा मुख्याति हरतीति तयोक्तायाः तव कीर्त्तः तुलनां साम्यं
कथं केन प्रकारेण धत्ते ? धारयति ? न कथमपीत्यर्थः । यदि
पुनः किन्तु यदीत्यर्थः, तस्य चन्द्रमसः अङ्गगायी उत्सङ्गवर्ती
मृगः तत्र अरातिः शत्रुः तस्य सौधशिखरं हर्म्योपरिभागः,
तस्मिन् प्रोद्भूताः प्रकर्षेण जाताः ये शष्पाणां तृणानाम् अङ्गुराः
प्ररोहाः, (शत्रुनिधनात् शून्यतत्सौधशिखरेषु मार्जनादिसंस्कारा-
भावात् शष्पोत्पत्तिरिति भावे), तेषां ग्रासे कवलने व्यग्रम्
आसक्तं मनो यस्य तथाभूतः सन् पतित्, तदा एवं त्वत्कीर्त्ति-
साम्यमित्यर्थः, स्यात् भवेत् । (निष्कलङ्कश्चन्द्रस्तव कीर्त्तिसाम्यं
नभते इति भावः । अत्र यद्यर्थवलादाहृतसाम्यसम्वन्धाध्यव-
सायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्ति-
निगद्यते” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

कोदण्डमण्डलविनि स्तुतचण्डबाण

तुण्डोरुखण्डितदशाननबाहुदण्ड ।

आखण्डलारिगलखण्डनचन्द्रहासः

श्रीजानकीपरिवृढः सुदृढप्रतिज्ञः ॥ ६५ ॥

पात त्रीणि जगन्ति सन्ततमकूपारात् समभ्युद्धरन्

धात्री कोलकलेवरो हरिरभूद्यस्यैकदंष्ट्राङ्गुरात् ।

कूर्मः कन्दति, नालति द्विरसन, पतन्ति दिग्दन्तिनो,

मेरुः कोपति, मेदिनो जलजति, श्रोमापि रोलम्बति ॥ ६६ ॥

कोदण्डेति । सुदृढा प्रतिज्ञा यस्य सः सुदृढप्रतिज्ञः सत्य
सम्भ इत्यर्थः, कोदण्डमण्डलात् धनुर्मण्डलात् विनिस्तुतस्य
विनिर्गतस्य चण्डस्य तोच्छस्य बाणस्य तुण्डेन अग्रेण चक्रदृढं
यथा तथा खण्डिता निकृता दशाननस्य रावणस्य बाहुदण्डाः
येन तथोक्तः आखण्डलस्य इन्द्रस्य अरोणा शत्रूणां गलखण्डनः
कण्डहन्तन चन्द्रहास अस्ति, यस्य तथाभूतः श्रीजानकीपरि
वृढः श्रीमान् सीतापतिः, जयतीति शेषः । वसन्ततिलक
वृत्तम् ॥ ६५ ॥

पातुमिति । हरिः विष्णु अकूपारात् प्रलयसागरात् धात्री
पृथ्वी समभ्युद्धरन् समुत्तोलयन् सन्ततं सततं त्रीणि जगन्ति
भुवनानि पातु रक्षितुं कोलकलेवरः वराहमूर्तिः अभूत्, यस्य
कोलकलेवरस्य हरेः एक पय दंष्ट्राङ्गुरः दशनप्ररोहः तस्मात्
कूर्मः कमठराजः कन्दति कन्दो मूलं तदिवाचरति, हे रसने
जिह्वे यस्य स द्विरसन, नागराजोऽनन्त इत्यर्थः, नालति नाल
मिवाचरति, दिग्दन्तिनः दिशागताः पतन्ति पद्माणीवा-

कूर्मः पादोऽस्य, यष्टिर्भुजगपतिरसौ, भाजनं भूतधात्री,
तैलोत्पूराः समुद्राः, कनकगिरिरयं दीप्तवर्त्तिप्ररोहः ।
अर्चिश्चण्डांशुरोचिर्गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमाना
शत्रुघ्नेषी पतङ्गाः, ज्वलति रघुपते ! त्वत्प्रतापप्रदीपः ॥ ६८ ॥

तुलाधारो धाता, वहति वसुधा शूर्पपदवीं,
फणीशः स्यात्सूत्रं कनकशिखरी मानपलिका ।
तुलादण्डः सत्यं यदि भवति दामोदरगदा,
तथाप्येषोऽशक्यस्तव गुणसमूहस्तुलयितुम् ॥ ६८ ॥

चरन्ति, मेरुः सुमेरुगिरिः कोपति कोपो मुकुलं स इवाचरति,
मेदिनी पृथ्वी जलजति जलजं पद्मं. “जलजं शङ्खपद्मयोः” इत्यमरः,
तदिवाचरति, व्योम आकाशमपि रोलस्वति रोलस्वो भ्रमरः
स इवाचरति, सु—हरिस्त्वमिति भावः । उपमानद्वारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

कूर्म इति । हे रघुपते ! तव प्रताप एव प्रदीपः ज्वलति
दीप्यते । अस्य प्रदीपस्य पादः कूर्मः कमठपतिः, असौ भुजग-
पतिः अनन्तनागः यष्टिः दण्डः, भूतधात्री पृथिवी भाजनम्
आधारः, समुद्राः तैलोत्पूराः तैलनिवहाः, अयं कनकगिरिः
सुमेरुः दीप्तः वर्त्तिप्ररोहः दशाङ्गुरः, चण्डांशुरोचिः सौरालोकः
अर्चिः शिखा, “अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्” इत्यमरः, गगनस्य
मलिनिमा मालिन्यं कज्जलं, तथा दह्यमाना शत्रुघ्नेषी शत्रु-
समूहः पतङ्गाः शलभाः । रूपकमलद्वारः । स्वधरा वृत्तम् ॥ ६९ ॥

तुलाधार इति । धाता ब्रह्मा तुलाधारः तोलनस्तम्भ
इत्यर्थः, स्यात् यदि, वसुधा पृथ्वी शूर्पपदवीं तोलनपात्ररूप-
शूर्पतामित्यर्थः, वहति यदि, फणीशः अनन्तनागः सूत्रं रज्जुः

का शृङ्गारकथा कुतूहलकथा गोतादिकाना कथा

मायहन्तिकथा तुरङ्गमकथा कोदण्डदोक्षाकथा ।

एकैवास्ति पर पलायनकथा त्वहैरिभूमीभुजा

देव । श्रीरघुनाथ । नाथ । जगति स्वप्नेऽपि नान्या कथा ॥ ६८ ॥

अत्युक्ती यदि न प्रकुप्यसि नृपावाच न चेन्नन्यसे

तदब्रूमोऽद्भुतवस्तुवर्णनविधौ व्यग्रा कवीना गिर ।

स्यात् यदि कनकशिखरो सुमेरुगिरि मानपलिका परिमाण
साधनभूत पलमित्यथ स्यात् यदि दामोदरस्य विष्णो गदा
तुलादण्ड तोलनयष्टि सत्य भवति यदि, तथापि तव एष
गुणना समूह तुलयितु समीकर्तुं मातु वा अशक्य अमाध्य ।
अत्रापि पूर्ववत् यद्यर्थवलादाहतेन सम्बन्धेन अध्यवसायादति
शयोक्तिः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

केति । हे देव श्रीरघुनाथ । नाथ जगति तव वैरिण
शत्रव ये भूमीभुज राजान तेषां शृङ्गारकथा सुरतप्रसङ्गवार्त्ता
का ? कुतूहलकथा उत्सवकथा का ? गोतादिकाना कथा
का ? मायता मदस्त्राविणा दन्तिना हस्तिना कथा तुरङ्गमा
णाम अश्वाना कथा कोदण्डदोक्षाया धनुर्वेदगिज्ञाया
कथा च का ? -नैवास्तीत्यर्थः पर केवलम् एकैव पलायन
कथा अस्ति स्वप्नेऽपि अन्या कथा न अस्तीति शेषः । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ६९ ॥

अत्युक्ताविति । हे देव । अत्युक्ती अतिशयोक्ती न प्रकुप्यसि
न कोप करोषि यदि नृपावाच मिथ्यावाक्य न मन्यसे चेत् न
बुध्यसे यदि तत् तदा ब्रूम कथयाम अद्भुतवस्तुन आश्चर्य्येति
वृत्तस्य वर्णनविधौ व्यग्रा तत्परा कवीनां गिर वाच तव

देव ! त्वत्तरुणप्रतापतप(दह)नज्वालावलीशोपिताः
सर्वे वारिधयस्तवारिवनितानेत्राम्बुभिः पूरिताः ॥ ७० ॥

हनुमच्चरितमपि स्तौति ।

रथः कृतूस्त्रो लोको, धनुरगपतिर्ज्यः फणिपतिः,
सरोन्मायी योधः, सरसिजभवः सारथिरपि ।

शरं शौरिर्देव ! त्रिपुरपुरदहने परिकराः

कृता दग्धैकेन प्रभटमयलङ्का हनुमता ॥ ७१ ॥

तरुणः प्रचण्डः प्रताप एव तपनः सूर्यः, दहनेति पाठे दहनः
अग्निः, तस्य ज्वालावलीभिः किरणराजिभिः शिखारिणीभिर्वा
शोपिताः शोपं नीताः, (तव प्रतापः कविभिर्वर्णयितुमशक्य
इति भावः), तथा तव तरुणप्रतापतपनज्वालावलीशोपिताः
सर्वे वारिधयः समुद्राः तव अरिवनितानां शत्रुनारोणां नेत्रा-
म्बुभिः पतिवियोगजनिताम्बुभिः एव पूरिताः पुनः पूर्णतां
नीताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

रथ इति । हे देव ! त्रिपुरपुरदाहे त्रिपुरासुरनर्गरदाहे
कृतूस्त्रः समग्रः लोकः भुवनं रथः, अगपतिः शैलराजः धनुः,
फणिपतिरनन्तनागः ज्या मोर्वी, सरोन्मायी मदनान्तकः
हर इत्यर्थः, योधः योद्धा, वीर इत्यर्थः, सरसिजभवः ब्रह्मापि
सारथिः, शौरिः विष्णुः शरम् एते परिकरा उपकरणानि, आस-
न्निति शेषः, किन्तु - एकेन - हनुमता साधनरहितेनैवेति भावः,
प्रभटमयलङ्का प्रकटवीरयुता लङ्का दग्धा भस्मीभूता कृता
इत्यर्थः । श्रियोपमानात् त्रिपुरदाहिनो हरादुपमेयस्य हनुमतः
आधिक्यमिति व्यतिरेकालङ्कारः, “आधिक्यमुपमेयस्योपमाना-
न्नुपनतायवा । व्यतिरेकः—” इति लक्षणात् । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ७१ ॥

ततो राम विभीषणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।
 अये रत्नोनाथानुज । कुशलमद्यैव कुशल
 यतो यौष्माकीण चरणकमल दृक्पथमगात् ।
 किमुद्देश्य ? युष्मत्पदकमलसेवैव विदित
 भवानद्यैवाभूच्चिजनगरलङ्कापरिवृट् ॥ ७२ ॥
 तस्यातिभक्तिमधिगम्य विभीषणस्य
 सौमित्रिणा च रजनीचरचक्रराज्ये ।
 प्रोताऽभ्यषेचयदमुं प्रवरो रघूणा
 प्रायः प्रपन्नकरुणावशगा महान्त ॥ ७३ ॥

अये इति । अये रत्नोनाथस्य अनुज रत्नोराजानुज इति
 पाठान्तरं कुशल मङ्गल, नु ? इति शेष । अद्यैव कुशल मङ्गल
 ममेति शेष यत यौष्माकीण भवदीय चरणकमल दृक्पथ
 दृष्टिपथम् अगात् दृष्ट मयेत्यर्थः । उद्देश्यम् अभिमत किम् ?
 तवेति शेष । युष्माक पदकमलसेवैव चरणपङ्कजाराधनमेव
 उद्देश्य ममेति शेष । विदितं ज्ञात भवान् अद्यैव निजनगर
 लङ्कायाः परिवृट् अधिपति प्रभुरित्यर्थः अभूत् श्रित्यारम्भ
 तव लङ्काधिपत्य जातमिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ७२ ॥

तस्येति । रघूणा प्रवर, श्रेष्ठ राम तस्य विभीषणस्य
 अतिभक्तिम् अत्यनुरक्तताम् अधिगम्य बुद्ध्वा प्रीतः सन
 सौमित्रिणा लक्ष्मणेन अमुं विभीषणं रजनीचरचक्रराज्ये राक्षस
 सङ्घाधिपत्ये अभ्यषेचयत् अभिषेचयामास । तथाहि महान्त
 महापुरुषा प्रायः प्राचुर्येण प्रपन्नेषु आश्रितेषु या करुणा
 कृपा तद्वशगा तदधीना भवन्तीति शेषः । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

परस्परं वानराः ।

अद्यैवास्य विभीषणस्य शरणापन्नस्य मूर्ध्नि गिरसि
 हर्षादत्र ददात्ययं रघुपतिर्लङ्काधिपत्यत्रियम् ।
 एतस्यैव भुजाविह प्रतिभुवो सुग्रीवरान्धार्षण-
 त्रैलोक्यप्रथमानमत्यचरितौ, सर्वे वयं साक्षिणः ॥ ७४ ॥
 दृष्ट्वा दाशरथेर्विभीषणमनु प्रेमाणमाकस्मिकं
 सानन्दञ्च सविस्मयञ्च कपयः श्लाघासहस्रं जगुः (दधुः) ।
 सुग्रीवाङ्गदजाम्बवत्प्रभृतिभिः सार्धं हनूमानय
 प्राज्ञस्तस्य विभीषणस्य कथनैः सौहार्दमारब्धवान् ॥ ७५ ॥

अद्येति । अथ रघुपतिः हर्षात् प्रोत्वा अद्यैव अस्य शरणा
 पन्नस्य शरणं गतस्य विभीषणस्य अत्र आनते मूर्ध्नि गिरसि
 लङ्काधिपत्यस्य त्रियं लक्ष्मीं ददाति । एतस्य रघुपते, सुग्रीवाय
 यत्, राज्यार्पणम् अस्मदाधिपत्यदानमित्यर्थः, तेन त्रैलोक्ये
 त्रिभुवने प्रथमानं प्रचरत् सत्यचरितं ययोः तौ भुजाविव बाहु
 एव इह विभीषणाधिराज्यदाने इति भावः, प्रतिभुवौ लग्नकौ,
 वयञ्च सर्वे साक्षिणः साक्षाद्द्रष्टारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ७४ ॥

दृष्ट्वेति । कपयः वानराः विभीषणम् — अनु-विभीषणेन
 सहेत्यर्थः, सहायानुशन्दयोगे द्वितीया, “अनुस्तेषु सहाये च” इति
 षोपदेवः, दाशरथे. रामस्य आकस्मिकं सहस्रोत्पन्नं प्रेमाणम् अनु-
 रागं दृष्ट्वा सानन्दञ्च अनेन शत्रोः रावणस्य अन्तर्वर्त्तोपलम्भेन
 सुजयत्वमभाव इति धियेति भावे, तथा सविस्मयञ्च श्लाघासहस्रं
 प्रशंसातिशयमित्यर्थः, रामस्येति भावः, जगुः कीर्तयामासुः,
 दधुरिति पाठोऽपि स एवार्थः । अथ प्राज्ञः धीमान् हनूमान्

या विभूतिर्दशग्रीवे शिरश्छेदेन शङ्करात् ।

दर्शनादेव रामस्य सा विभूतिर्विभीषणे ॥ ७६ ॥

समुद्रं प्रति श्रीरामः ।

त्वमसि कुलगुरुर्मे मुञ्च वर्त्तास्वरागे !

शिरसि विनिहितोऽयं भक्तिपूर्णोऽञ्जलिस्ते ।

दशवदनहृता ते सा स्नुषा मेऽभ्युपेया

दशमुखनिधनेन क्षीयतां मे कलङ्कः । ७७ ॥

सुग्रीवाद्भद्रजास्त्रवत्प्रभृतिभिः सार्द्धं सह तस्य विभीषणस्य कथनैः आलापैः सौहार्दं सख्यभावम् आरब्धवान्, हनूमदादयो वानराः सर्वे विभीषणं प्रति सख्यभावमातेनिरे इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

येति । शिरसां छेदेन शङ्करतुष्ट्यर्थं कन्तनेन शङ्करात्, परितुष्टादिति शेषः, दशग्रीवे रावणे या विभूतिरैश्वर्य्यं, लङ्कैश्वर्य्यम् इति भावः, आसीदिति शेषः, सा विभूतिः रामस्य दर्शनादेव विभीषणे, सङ्गतेति शेषः, अचिरेणैव कालेन विभीषणस्य लङ्काधिपतित्वं भविष्यति इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७६ ॥

त्वमिति । हे अस्वुरागे ! त्वं मे मम कुलगुरुः मितपूर्वजस्य ममस्य सन्तानत्वेनेति भावः, अतः वर्त्म पन्थानं मुञ्च देहीत्यर्थः । अयं भक्तिपूर्णः भक्त्या पूर्णः ते तव, प्रीत्यर्थमिति शेषः, अञ्जलिः शिरसि, ममेति शेषः, विनिहितः कृतः, कृताञ्जलिस्त्वां शिरसा वन्दे इति भावः । ते तव सा स्नुषा वधूः सीता दशवदनेन रावणेन हृता, मे मम अभ्युपेया अधिगन्तव्या, उद्धरणीयेति यावत्, दशमुखस्य रावणस्य निधनेन विनाशनेन मे मम कलङ्कः अपवादः क्षीयतां क्षयं गच्छतु । मालिनी वृत्तम् ॥ ७७ ॥

प्रायोपविष्टः रामः मार्गमत्यजति सिन्धो लक्ष्मणं प्रति ।

याञ्चा दैन्यपराभवप्रणयिनी नेच्छाकुभिः शिञ्चिता,

सेवासंवलितः कदा रघुकुले भौलो निबद्धोऽञ्जलिः ? ।

तस्मात् लक्ष्मण ! दुर्मदस्य जलधेर्दण्डार्थमभ्युद्यतः

पाणिस्तुं प्रति सम्प्रति प्रतिपदं त्यक्तुं शरं वाञ्छति ॥ ७८ ॥

सरोपम् । चापमानय मौमित्रे । शरान् कालानलोपमान् ।

समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ ७९ ॥

दम्भोन्नितीत्रैर्विशिखैरनेकैरम्भोनिधि पांशुनिधिं करिष्ये ।

स्थलीकरिष्ये मरुभूमयिष्ये भस्मीकरिष्ये मृगतृणयिष्ये ॥ ८० ॥

याञ्चेति । हे लक्ष्मण ! इच्छाकुभिः इच्छाकुवंशैः दैन्येन
यः पराभवः अवमानना तस्य प्रणयिनी सहचारिणी याञ्चा
प्रार्थना न शिञ्चिता, रघुकुले सेवार्थं संवलित, सङ्कल्पितः
अञ्जलिः कदा कस्मिन् काले भौलो शिरसि निबद्धः कृतः ?
न कदापीति भावः , तस्मात् दुर्मदस्य दुर्विनीतस्य जलधेः
दण्डार्थं दमनार्थम् अभ्युद्यत, पाणि, तं जलधिं प्रति शरं
वाणं त्यक्तुं प्रतिपदं प्रतिक्षणं सम्प्रति वाञ्छति अभिलषति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

चापमिति । हे मौमित्रे । चापं धनुः कालानलोपमान्
अन्तर्काग्निनिभान् शराञ्च आनय, समुद्रं शोषयिष्यामि, प्लवङ्गमाः
वानराः पदभ्यां यान्तु गच्छन्तु । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७९ ॥

दम्भोन्नितीत्रैरिति । दम्भोन्निर्वृत्तं तद्वत् तीव्राः उग्राः
तैः अनेकैः बहुभिः विशिखैः शरैः अम्भोनिधिं सागरं पांशु-
निधिं धूलिराशिमित्यर्थः, करिष्ये, स्थलीकरिष्ये अस्थलं स्थलं
करिष्ये, मरुभूमयिष्ये मरुभूमिं करिष्ये, भस्मीकरिष्ये तथा

श्रीरामचन्द्रे दशवक्त्रपुण्या मार्गाय पाथोनिधिवद्धकोपे ।

आग्नेयमस्तु प्रतिसदधाने मैनाकसिन्धु चकितावभूताम् ॥ ८१ ॥

दिशो धमायन्ते, ज्वलितमभवत् सागरजल,

परिभ्रेमुर्नक्ता स्फुटनमगमन् शङ्खमुणय ।

परित्यक्ते बाणे रघुपरिवृटनाथ सहसा

दधन्मूर्तिं । सन्धुर्जलदमलिना प्रादुरभवत् ॥ ८२ ॥

अथ सूर्योदये सूर्यसमुद्रयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भो सिन्धो । भण भानुमन् । चक्षसि किं ? योगमभद्राशुगो
दञ्चङ्गुरिभये कुतस्ताव भय त्वत्सूनवस्तत्र वै ।

मृगतृणयिष्ये मृगतृणां वरिष्ये । अत्रानेकक्रियास्वेककर्तृ
त्वाद्दीपकभेदः । उपजातिवृत्तम् ॥ ८० ॥

श्रीरामचन्द्रे इति । श्रीरामचन्द्रे दशवक्त्रस्य रावणस्य पुण्या
नङ्गाया मार्गाय प्रथे पन्थानं कर्तुमित्यर्थः पाथोनिधौ समुद्रे बद्ध
कोपो येन तथाभूते आग्नेयमस्तु प्रतिसदधाने धनुषि योजयति
सति मैनाक सिन्धु सागरश्च तौ चकितौ भयमभून्तौ 'चकिता
भयसम्भ्रमे' इत्यक्ते अभूता बभूवतु । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

दिश इति । अयानन्तरं रघुपरिवृटेन रघुनाथेन बाणे
आग्नेये परित्यक्ते सति सहसा हठात् दिशः धमायन्ते धूमः
मुद्गिरन्ति सागरस्य जलं ज्वलितमभवत् नक्ता कुम्भीरा
परिभ्रेषु परितो भ्रमन्ति स्म शङ्खमुणयः शङ्खरत्नानि स्फुटनं
विदारणम् अगमन् (किमधिकेन) सिन्धु सागर जलदमलिना
मेघश्यामला मूर्तिं दधत् दधानः सन् प्रादुरभवत् आविर्बभूव ।
मिथुरिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

भो इति । भो सिन्धो । सागर । इति 'सूर्यस्योक्तिः' ।

तस्येन्दुर्वदने, रमा च सदने, पीयूषमाभापणे,
बाहो कल्पतरुर्निशातविशिखश्रेणोषु हालाहलम् ॥ ८३ ॥

अथ समुद्रः सानुनयम् ।

प्रलयदहनतीव्रं काऽमितं ते शरीजः ?

क्व च मितसलिलोऽहं ? देव ! कोपं जहोहि ।

हे भानुमन् ! भण कथय, इति समुद्रस्य उक्तिः । किं कथं
चलसि ? चलितो भवसि ? इति सूर्यस्य उक्तिः । श्रीरामभद्रस्य
आशुगात् शरात् उदञ्चत् उदञ्चत् यत् भूरि महत् भयं तैः
अहं चलितोऽस्मि इति समुद्रोक्तिः । त्वत्सूनवः तव प्रसूताः
चन्द्रादयः तव रामचन्द्रे सदा वै तिष्ठन्ति इति शेषः, अतः
कारणात् कुतः तव भयं सम्भवति ? यतः तस्य रामचन्द्रस्य
वदने इन्दुयन्द्रः, तव पुत्र इति भावः, सदने गृहे रमा लक्ष्मीः,
तव कन्या इति शेषः, आभापणे वचने पीयूषम् अमृतं बाहौ
कल्पतरुः, यो यत् तं वाञ्छति, तदाहुस्तस्मै तत् ददातीति
भावः । एते चन्द्रादयः तव प्रसूताः सदा रामचन्द्रे तिष्ठन्ति
अतः कुतः तव भयं सम्भवति ? इति सूर्यस्य उक्तिः । अथ समुद्र
आह—निशातासु तीक्ष्णासु विशिखश्रेणोषु शरनिचयेषु, राम-
चन्द्रस्येति शेषः, हालाहलं विषं, प्राणहरं वस्त्विति भावः,
अस्तीति सर्वशेषः । (यथा कुपुत्रात् पिता विभेति तथा अहं
हालाहलरूपात् कुपुत्रात् विभेमि इति भावः, अतोऽहं तस्मात्
भीतस्तत्सकाशं गच्छामीति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८३ ॥

प्रलयेति । हे देव ! प्रलयदहनः कल्पान्ताग्निः तद्वत्
तीव्र दारुणम् अमितम् अपरिच्छेद्यं ते तव शरीजः शरतेज

नलकरतलकीलैर्निरानीतशैलै

विरचय मयि सेतुं सुष्ठु पारं प्रयाहि ॥ ८४ ॥

नल सेतुबन्धारम्भे राम स्तौति ।

रामरत्नमहं वन्दे चित्रकूटकपेटकम् ।

कौशल्याशुक्तिसम्भूतं जानकीकण्ठभूषणम् ॥ ८५ ॥

अथ सेतुबन्धः ।

उत्पाद्योत्पाद्यं शैलानतिबहुलतलप्राप्तपातालमूलान्

उत्तुङ्गीत्तुङ्गशृङ्गानतिकालितनभोमण्डलान् दिग्बिकीर्णान् ।

क १ मितसलिलं परिमितजलस्याहं क १ (नोभयोर्वैरभावो
घटते इति भावे तत् कोपं जहोहि न्यज, नलस्य विश्व
कर्मतन्त्रस्य करतलस्य कीला सङ्घटसाधनानि लौहशलाका
रूपाणि द्रव्याणि येषां तैः वानरानीता शैला ते मयि सेतु
विरचयं बध्नीहि सुष्ठु सुखेन पा प्रयाहि गच्छ । पुरा
नरोत्पत्तिकाले विश्वकर्मा नलमात्रे वरं ददौ—तव पुत्रो मम
तुल्यो भविता, तेन न सागरे करतलेन प्रक्षिप्तं शैलादिकां जले
न निमज्जति उपर्येव स्थास्यतीति रामायणवार्त्ताचानुसन्धेया ।
मालिनो वृत्तम् ॥ ८४ ॥

रामरत्नमिति । अः चित्रकूट एव चित्रकूटकं स्वार्थं
कन्धप्रत्ययः, स पेटकं समुद्रकं निभृतस्थानपात्रविशेषं यस्य
तं कौशल्या एव शुक्तिं मुक्तास्फोटः, “मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः”
इत्यमरः रत्नखनिरिति भावः, तस्मात् सम्भूतम् उद्भूतं
जानक्या सीतायाः कण्ठभूषणं कण्ठशोभनालङ्कारभूतं कण्ठ
ङ्कारभूतमिति यावत् राम एव रत्नं तत् वन्दे प्रणमामि ।
रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८५ ॥

दुर्धार्प्यानाञ्जनेयप्रभृतिकपिभटास्ते समानिन्युरन्तः

सिन्धोः सन्धाय दोर्भ्यां विरचयति नलो निर्भरं सेतुबन्धम् ॥ ८६ ॥

तदवसरे रामं प्रति लक्ष्मणः ।

कपीन्द्रसेनाप्लवगैः पुरोगैः पयोमयं भूवलयं व्यलोकि ।

तत्पृष्ठगैः पङ्कमयं, तदन्यैरासीदिङ्गाम्भोनिधिरेवमूचे ॥ ८७ ॥

उत्पाद्येति । ते आञ्जनेयप्रभृतिकपिभटा हनूमदादि-
महाकपयः अतिबहून् अतिमहता तलेन तलभागेन प्राप्तं
पातालमूलं यैः तान् उत्तुङ्गोत्तुङ्गानि अत्यन्नतानि शृङ्गाणि
येषां तयोक्तान् अतिकलितम् अत्याकान्तं नभोमण्डलम् अकाश-
मार्गैः यैः तान् दिक्षु विकीर्णान् विस्तृतान् दुर्धार्प्यान् धत्तुं
मशक्यान् शैलान् पर्वतान् उत्पाद्य उत्पाद्य सिन्धोः सागरस्य
अन्तः मध्यदेशे समानिन्युः प्रचिक्षिपुः । नलः दोर्भ्यां बाहुभ्यां
सन्धाय संयोज्य तानिति शब्दः, निर्भरं निरतिशयो भगवता भार-
सहनसामर्थ्यमित्यर्थः, यस्य तादृशं सेतुबन्धं विरचयति वीर्येति ।
अत्रातीते वर्तमानोपचारः । स्वाधरा वृत्तम् ॥ ८६ ॥

कपीन्द्रेति । पुरोगैः अग्रगामिभिः कपीन्द्रसेनासु ये प्लवगा
उल्लम्फनगामिनः तैः भूवलयं भूमण्डलं पयोमयं जलमयं, तत्
पृष्ठगैः तेषां पृष्ठगामिभिः पङ्कमयं कर्दमबहुलं व्यलोकि
दृष्टम् । तदन्यैः शेषैः पथादतिभिः रित्यर्थः, इह अम्भोनिधिः
सागरः आसीत् एवम् इत्यम् ऊचे उक्तम् । एवमूचे इत्यत्र
इत्यवादीत् इति पाठान्तरम् । प्रथमगामिनां प्राक् सेतुबन्धात्
सागरस्य विस्तारमालोक्य भूमण्डलस्य जलमयत्वबोधः, तत्-
पृष्ठगामिनां सेतोरन्त्यायतनत्वदृष्ट्या निक्षिप्तशैलानां क्षणवर्ण-
त्वेन पङ्कमयत्वबोधः, सर्वशेषवर्तिनान्तु सम्यक् सेतुबन्धदृष्ट्या

सुग्रीवः । क्रमचतुरकपोन्द्रेनीयमाने नगेन्द्रे
 गिरिकुहरनिवासा राघव ! त्वत्प्रसादात् ।
 सुरकरिकर(परि)पेयां प्राप्य मन्दाकिनीं खे
 सुवलितकरदण्डाः कुम्भिनोऽम्भः पिबन्ति ॥ ८८ ॥

विभी । ये मज्जन्ति जले कियत्यपि चिरं ते प्रस्तरा दुस्तरे
 सिन्धौ हन्त ! तरन्ति राजसभयं सम्पादयन्तो भृशम् ।
 नेते ग्रावगुणा न वारिधिगुणा नो वानराणां गुणाः
 श्रीमहाशरथेरियं हि सहजा शक्तिः समुन्मीलति ॥ ८९ ॥

सागरस्य तत्र प्राग्धर्तित्वबोध इति निष्कर्षः । अनुष्टुप्
 वृत्तम् ॥ ८७ ॥

क्रमेति । हे राघव ! क्रमचतुराः उत्पतनपटवः कपीन्द्राः
 वानरबोराः तैः नगेन्द्रे पर्वतश्रेष्ठे नीयमाने सति गिरिकुहर-
 निवासाः तत्पर्वतगुहाधर्तिनः इत्यर्थः, कुम्भिनः दन्तिनः
 सुवलितः सुचालितः करदण्डः शुण्डादण्डः येः तथाभूताः सन्तः
 तव प्रसादात् अनुग्रहात् खे आकाशि सुरकरिणां सुरगजानां
 करपेयां शुण्डादण्डपानीयां मन्दाकिनीं प्राप्य अग्नः जलं
 पिबन्ति । मालिनी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

ये इति । ये कियत्यपि स्वल्पेऽपीत्यर्थः, जले मज्जन्ति ते
 प्रस्तराः दुस्तरे सिन्धौ भृशमत्यर्थं राजसानां भयं सम्पादयन्तः
 सूचयन्तः सन्तः इत्यर्थः, चिरं तरन्ति प्लवन्ते हन्त खेदे, एते
 ग्राव्णां प्रस्तराणां गुणा न, वारिधेः समुद्रस्य गुणा न,
 वानराणाञ्च गुणा न, इयं हि श्रीमतो दाशरथेः रामस्य
 सहजा स्वाभाविकी शक्तिः सामर्थ्यं समुन्मीलति समुज्जृम्भते ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

सुग्रीवः । दुर्वृत्तसङ्गतिरनर्थपरम्पराया

हेतुः सता भवति, किं वचनीयमत्र ।

लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं,

प्राप्नोति वन्धनमसौ किल सिन्धुराजः ॥ ८० ॥

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।

दशाननोऽहरत् सीताम् अभूत् वडो महोदधिः ॥ ८१ ॥

जाम्ब । उत्तुङ्गं निजमानमादपि, दृढं सुग्रीवसख्यादपि

क्षिष्टं लक्षणभक्तितोऽप्यविचलं सीताचरित्रादपि ।

दीर्घं रावणमोहतोऽपि, गिरिभिस्तैस्तैरहो वानरैः

सेतुं कोणपधुमकेतुमकरोद्रत्नाकरे राघवः ॥ ८२ ॥

दुर्वृत्तेति । दुर्वृत्तैः दुराचारैः जनैः सह मङ्गतिः सङ्गः सतां साधूनाम् अनर्थपरम्परायाः अनिष्टसमूहस्य हेतुः कारणं भवति, अत्र विषये वचनीयं वक्तव्यं किम् ? अस्तीति शेषः, न किमपीत्यर्थः, लङ्केश्वरो रावणः दाशरथेः रामस्य कलत्रं भार्यां हरति, असौ सिन्धुराजः सागरः वन्धनं प्राप्नोति किल । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्त तिलकं हृत्तम् ॥ ८० ॥

खल इति । खलो दुर्जनः दुर्वृत्तं दुष्कृतं करोति, साधुषु तत् दुर्वृत्तं फलति, साधव एव तस्य फलं भुञ्जते इति यावत् । तथाहि दशाननः सीतामहरत्, महोदधिः समुद्रः वडः अभूत् । वन्धनं स्यात् महोदधौ इति च पाठः । अत्रापि पूर्ववदर्थान्तरन्यासः । अनुष्टुप् हृत्तम् ॥ ८१ ॥

उत्तुङ्गमिति । अहो आश्चर्यं राघवः रामः वानरैः प्रयोज्य-
कर्तृभिः तैः तैः गिरिभिः पर्वतैः करणभूतैः निजमानसादपि

समुद्रबन्धनं कृत्वा प्रहस्त ।

विषमजलधिमध्ये सेतुबन्धं विधाय

निश्चितशरनिपातै राक्षसेन्द्रं निहत्य ।

यदि नयति स सीता रामनामा तपस्वी

मशकगलकरन्ध्रे हस्तिदूथं प्रविष्टम् ॥ ८३ ॥

स्वाभिलाषादपि उत्तुङ्गम् उन्नतं सुग्रीवसख्यादपि दृढम् अवि-
नश्यरमिति भावः, लक्ष्मणस्य भक्तितोऽपि श्लिष्टं चिरलम्ब-
सीताचरित्रादपि अविचलम् अचलं, स्थिरमित्यर्थं रावणस्य
भोहतं अज्ञानादपि दीर्घं कौण्ठिकानां राक्षसानां धूमकेतु-
दुर्निमित्तसूचकमुत्पातविशेषमिवेत्यर्थं रत्नाकरे सागरे सेतुम्
अकरोत् । निजमानसादित्यादिषु अपेक्षार्थं पञ्चमी । (यथा
स्वचित्तमः उन्नतः सुग्रीवसख्यः दृढः लक्ष्मणभक्तिः चिरसद्गता,
सीताचरित्रम् अचलं रावणभोहः अतिदीर्घश्च ततोऽपि सागर-
मेतोरुन्नतता दृढता सुश्लिष्टता अचलता दीर्घता चेति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ८२ ॥

विषमेति । रामनामा स तपस्वी विषमजलधिमध्ये दुस्तर-
सागरमध्ये सेतुबन्धं विधाय कृत्वा निश्चितशरनिपातै तीक्ष्ण-
शरनिक्षेपै राक्षसेन्द्रं रावणं निहत्य सीतां नयति यदि
उद्धरति चेत् तदा मशकस्य गलकरन्ध्रे कण्ठविवरे हस्तिदूथं
प्रविष्टं, भवतीति शेषः । (अत्र सागरबन्धनपूर्वकरावणनिधनं
मशकगलकरन्ध्रे हस्तिदूथप्रवेश इवेति विस्वानुविस्वप्रत्यायनात्
असम्भवदुवस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे—‘सम्भवन्
वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विस्वानुविस्वत्वं
बोधयेत् सा निदर्शना ॥’ इति । मालिनी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अत्रावसरे रावणचेष्टा ।

आदौ जहास बहुविस्मयमाप मध्ये,

सेतोः समाप्तिसमये स निशाचरेन्द्रः ।

उद्धूतधम्मघननिर्भरसिच्यमान

उत्पातवातहतपर्वतवच्चकम्पे ॥ ८४ ॥

पापाणाः पयसि प्रबद्धवपुःस्तिष्ठन्ति सेतुं गताः

श्रुत्वैवं वदतां दशाननधरः क्रुद्धः समुद्रं प्रति ।

धिक् त्वां नाम तवाम्बुधिः सलिलधिः पानोयधिस्तोयधिः

पायोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारां निधिर्वारिधिः ॥ ८५ ॥

आदाविति । स निशाचरेन्द्रः रावणः आदौ सेतुबन्धात् प्रागित्यर्थः, जहास, (न कथमपि सागरः बन्धुं शक्यते इत्या प्रयास एवामिति धियेति भावः) मध्ये (कथं—जले—प्रस्तरप्लवन-मिति) बहुरत्यन्तः विस्मयः तम् आप अतीव विस्मितवान् इत्यर्थः । सेतोः समाप्तिसमये सम्पूर्णतायां सत्वामिति भावः, उद्धूताः धर्माः स्वेदा एव घनाः सान्द्रा निर्भराः तैः सिच्यमानः अतएव उत्पातवातेन हतः सञ्चालितः यः पर्वतः तद्वत् चकम्पे कम्पितवान् । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

पापाणा इति । पापाणाः प्रस्तराः पयसि जले प्रकर्षेण बद्धं संश्लिष्टं वपुः शरीरं येषां तथाभूतं, सेतुं—गताः—सेतुभावेन परिणता इत्यर्थः, तिष्ठन्ति, वदता कथयतां जनानां, सुखादिति शेषः, एवं श्रुत्वा इत्यन्ताकर्ण्य दशाननधरः रावणः समुद्रं प्रति तव अम्बुधिः, सलिलधिः, पानोयधिः, तोयधिः, पायोधिः, जलधिः, पयोधिः, उदधिः, वारां निधिः, वारिधिः—इति नाम,—त्वाम्—एतन्नानधरमिति भावः,—धिक—श्लुद्रेण—तापसेन

माध्वीके विधुमण्डले वरवधूवक्त्रे च गोतान्तरे
 सक्ते वक्त्रचतुष्टये दशमुखो विज्ञापितस्तच्चरे ।
 बद्धोऽमाविति चेतरेर्भयवशादूचे वच सम्भ्रमात्
 अम्भोधिर्जलधि पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधि ॥ ८६ ॥
 पीतस्त्व कलसोद्भवेन मुनिना ध्वस्तोऽसि देवासुरे
 आवद्धोऽसि च राघवेण मृदुना शाखामृगैर्लङ्घित ।
 नाम्नाम् आरेभटो वृथैव भवतो लोकैरिय ध्रुप्यते
 पायोधिर्जलधि पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधि ॥ ८७ ॥

त्व बध्यते इति निन्दासीत्यर्थ, “धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयो ” इत्य-
 मर । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८५ ॥

माध्वीके इति । वक्त्राणा वदनाना चतुष्टय वक्त्रचतुष्टय
 तस्मिन् माध्वीके मधुपानव्यापारे इति भाव, विधुमण्डले
 चन्द्रमण्डलनिरीक्षणोत्सवे इत्यर्थ, वरवधू उत्तमा कामिनी
 तस्या वक्त्र वदन तस्मिन् गोतान्तरे सङ्गीतविशेषव्यापारे इति
 यावत् सक्ते व्यापृते सति एकैकक्रमेणेति भाव वच्चरे तस्य
 दशमुखस्य चरे गूढपुरुषै तत् समुद्रबन्धनमित्यर्थं विज्ञापित
 दशमुख रावण भयवशादितरैरन्यै प्रागुक्तचतुष्टयव्यतिरिक्तै
 रिति यावत् इतरै पङ्क्तिभिर्दनेरिति भाव सम्भ्रमात् सम्यक्
 व्यग्रतयेत्यर्थ, असौ अम्भोधि जलधि पयोधि उदधि
 वारा निधि, वारिधि बद्ध इति वच ऊचे अभिहित ।
 कर्मणि लट् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८६ ॥

पीत इति । त्व कलसोद्भवेन कुम्भयोनिना मुनिना अग-
 स्त्वेन पीत देवासुरै ध्वस्त विमथित अमि, मृदुना मृद्रेण
 राघवेणापि आवद्धः संयत असि शाखामृगैर्वानरै लङ्घितश्च

श्रुत्वा सागरबन्धनं दशशिराः सर्वैर्मूर्खैरेकदा
तूर्णं पृच्छति वार्त्तिकं सचकितं भीत्याकुलः सम्भ्रमात् ।
वदः सत्यमपां निधिर्जलनिधिः कीलालधिस्तोयधिः
पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधिः ? ॥ ८८ ॥

सेतुबन्धं श्रुत्वा लङ्कापुरोवृत्तान्नः ।
मरुत्पुत्रस्त्वेकः कपिकटकरक्षामणिरसौ
समुद्यत्ताङ्गलो ध्वज इव समाक्षिप्तगगनः ।
पुनः प्रत्यायास्यत्यहह । कपिनाथे प्रचलिते
मुहुः प्रोचुर्नचैर्भयचकितलङ्कापुरजनाः ॥ ८९ ॥
अष्टादशमहापद्म-संख्याऽध्यक्षाधिपालिता ।
सा वानरचमूलेन सेतुना गन्तुमुद्यता ॥ ९० ॥

असि, लोकैः पाथोधिः जलधिः पयोधिः उदधि वारां निधिः,
वारिधि इयं भवतः नाम्नाम् आरभटी रचना अथैव जड-
प्रकृतित्वेनैवेति भावः, घुष्यते कौत्स्यते । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८७ ॥

श्रुत्वेति । दशशिराः रावणः सागरबन्धनं श्रुत्वा सम्भ्रमात्
त्वरतिशयात् भीत्याकुलः भयविह्वलः सन् एकदा युगपत्
सर्वैः मुखैः सचकितं भयसम्भ्रान्तं वार्त्तिकं वार्त्ताहरं तूर्णं शीघ्रं
पृच्छति, अपा निधिः, जलनिधिः, कीलालधिः, तोयधिः,
पाथोधिः, जलधिः, पयोधिः, उदधि वारां निधिः, वारिधिः
सत्यं वदः ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

मरुत्पुत्र इति । व्याख्यातं प्राग् ॥ ८९ ॥

अष्टादशेति । अष्टादश महापद्मानि अयुतकोटीति संख्या

कृतकलकलशब्दं त्रासिताग्नेपलोकं
 प्लवगनृपतिरैन्य सेतुना तेन नोत्वा ।
 मृदितविपिनदुर्गे पर्वतेऽसौ सुवेले
 शिविरमकृतं लङ्कानाथनाशाय राम ॥ १०१ ॥

आयातौ शुकसारणौ दशमुखप्रस्थापितौ द्वौ चरौ
 देहं वानरमास्थितौ च कटकं सङ्घातुमभ्युद्यतौ ।
 विज्ञायाऽथ विभोषणेन यमितौ रामाय दत्तौ च तौ
 मुक्तौ च प्रभुणा विलोक्य कटकं रामाज्ञया तौ गतौ ॥ १०२ ॥

यस्या सा अध्यक्षाधिपालिता सेनापतिभिः सरक्षिता सा
 वानरचमूः कपिसेना तेन सेतुना गन्तुम् उद्यता । अनुष्टुप्
 वृत्तम् ॥ १०० ॥

कृतेति । असौ राम तेन सेतुना कृतं कलकलशब्दं,
 किलकिलाशब्द इति पाठान्तरं, येन तत् त्रासिता भीषिता
 अग्नेपा लोका भुवनानि येन तथोक्तं प्लवगनृपते सुग्रीवस्य
 सैन्यं नोत्वा लङ्कानाथस्य रावणस्य नाशाय मृदितं दलितं
 विपिनमेव दुर्गं दुर्गमस्थानं यस्य तादृशे सुवेले पर्वते शिविरं
 सेनानिवेशम् अकृतं कृतवान् । मालिनी वृत्तम् ॥ १०१ ॥

आयाताविति । अथानन्तरं दशमुखेन रावणेन प्रस्थापितौ
 प्रेषितौ आयातौ आगतौ वानर देहम् आस्थितौ कपिदेह-
 धारिणौ कटकं कपिसेना सङ्घातुं गणयितुम् अभ्युद्यतौ शुक-
 सारणौ नाम द्वौ चरौ विज्ञाय विभोषणेन यमितौ निगडितौ
 रामाय दत्तौ अर्पितौ च । अथ तौ प्रभुणा रामेण मुक्तौ बन्धनात्
 म्रशितौ । ततश्च तौ रामस्य आज्ञया कटकं विलोक्य गतौ ।
 शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १०२ ॥

अथ शुकसारणी रावणाय निवेदयतः ।

आकाशे दिशि कानने जलनिधौ शैले तटे गह्वरे

न स्थानं तिलधारणेऽपि कनितं, संख्या कथं कथ्यताम् ।

भ्रात्रा ते यमितो, कपोन्द्रकटकं तद्दर्शयित्वोज्झितौ

ओरामेण महात्मना, कुरु यथायोग्यं प्रभो । रावण ! ॥ १०३ ॥

ततः प्राप्तादमारुह्य वानरसैन्यं पश्यता रावणेन कतरो राम
इति पृष्टौ शुकसारणी रामं दर्शयतः ।

अङ्गे कृत्वोत्तमाङ्गं प्लवगवलपतेः, पादमक्षस्य हन्तुः

तारापुत्रस्य हस्तं, त्वचि कनकमृगस्याङ्गशेषं निधाय ।

बाणं रक्षःकुलघ्नं प्रगणितमनुजेनादराद्बोद्धमाणः

चक्षुःकोणेन लङ्कां, त्वदनुजवचने दत्तकर्णोऽयमास्ते । १०४ ॥

आकाशे इति । हे प्रभो ! रावण । आकाशे दिशि कानने
जलनिधौ शैले तटे गह्वरे तिलधारणेऽपि तिलधारणार्थमपी-
त्यर्थः, कनितं निरूपितमित्यर्थः, स्थानम् अवकाशः न, अस्तीति
शेषः, अतः संख्या, कपिसैन्यानामिति शेषः, कथं केन प्रकारेण
कथ्यताम्, आवाभ्यामिति शेषः, नैव संख्यातुं क्षमो आवामिति
भावः, ते तव भ्रात्रा विभीषणेन यमितौ निगडितौ आवां
महात्मना महानुभावेन ओरामेण तत् कपोन्द्रकटकं वानरेन्द्र-
सैन्यं दर्शयित्वा उज्झितौ मोचितौ । अतः साम्प्रतं यथायोग्यं
यथाहं कुरु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

अङ्गे इति । अयं रामः प्लवगवलानां पतिः सुग्रीवः तस्य
अङ्गे क्रीडे उत्तमाङ्गं कृत्वा शिरो निधाय अक्षस्य तव कुमारस्य
हन्तुर्हन्तुमतः अङ्गे-पादं चरणं तारापुत्रस्य अङ्गदस्य अङ्गे हस्तं,
कनकमृगस्य मृगरूपिणी सारोचस्य त्वचि चर्मणि अङ्गशेषम्

राव । एते ते मम बाहवः सुरपतेर्दोर्दण्डकण्डूहराः,

सोऽहं सर्वजगत्पराभवकरो लङ्केश्वरो रावणः ।

सेतुं बद्धमहो शृणोमि, कपिभिः पश्यामि लङ्कां हतां,

जीवद्भिर्न च दृश्यते किमथवा किं वा न च श्रूयते ? ॥ १०५ ॥

आश्चर्य्यं तापसोऽसौ गिरिकुहरपरान् वानरान् मेलयित्वा

वाञ्छत्यागत्य नेतुं किल जनकसुतां मदगृहीतां दुरात्मा ।

अवशिष्टदेहं निधाय अनुजेन कनीयसा लक्ष्मणेन प्रगणितं
प्रकर्षेण संख्यात रक्षसा कुलघ्नं बाणम् आदरात् यत्नतः तथा
चक्षुःकोशेन कोपसङ्घचित्तेनेति भावः, लङ्कां वीक्षमाणः पश्यन्
तव अनुजस्य विभीषणस्य वचने दत्तकर्णः कृतावधानः, विभी
षणवचः शृण्वन्नित्यर्थः, आस्ते तिष्ठति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०४ ॥

एते इति । मम एते ते प्रसिद्धा बाहवः भुजाः, विंशति-
रिति शेषः, सुरपतेरिन्द्रस्य दोर्दण्डयोः बाहुदण्डयोः कण्डूहराः
कण्डूतिध्वंसिनः, तत्पराभवकारिण इति भावः । अत एव सः
प्रसिद्धः सर्वजगत्पराभवकरः लङ्केश्वरः रावणोऽहम्, अहो
आश्चर्य्यं कपिभिः—वानरैः सेतुं बद्धं शृणोमि, लङ्काञ्च हतां
पूरितां पश्यामि । अतः जीवद्भिः जनैः किं न च दृश्यते ?
अथवा किं वा न श्रूयते च ? (सर्वमेव श्रूयते इत्यर्थः ।
दर्शनेन श्रवणञ्च जीविधर्म इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १०५ ॥

आश्चर्य्यमिति । असौ दुरात्मा तापसः गिरिकुहरपरान्
पर्वतगुहानिलयान् वानरान् मेलयित्वा सङ्गमय्य, वानरैः सह
मिलित्वेति यावत्,—आगत्य,—लङ्कामिति शेषः, मदगृहीतां मया
हतां जनकसुतां नेतुम् उद्यत्ः वाञ्छति किल, आश्चर्य्यम् !

दंष्ट्राः क्रष्टुं हरेः कः खरनखरमुखोत्खातमातङ्गकुम्भ

भ्रम्यद्रक्ताक्तमुक्ताफलनिकररसान्नादशक्तम्य शक्तः ? ॥ १०६ ॥

मरुच्चन्द्रादित्याः शतमुखमुखास्ते क्रतुभुजः

पुरद्वारे यस्याः सभयसुप्रमर्पन्त्यनुदिनम् ।

प्रकोपव्याकम्पाधरतटपुटैर्वानरभटैः

समाक्रान्ता सेयं शिव शिव । दशग्रीवनगरो ॥ १०७ ॥

को जनः खराणां तीक्ष्णानां नखराणां मुखैः शिखरैः उत्खातः
विदारितः यः मातङ्गम्य हस्तिनः कुम्भः तस्मात् भ्रम्यतां
विगलतां रक्ताक्तानां मुक्ताफलनिकराणां मौक्तिकसङ्घानां रसस्य
आम्वाटे शक्तः क्षमः तस्य हरेः निहम्य, “सिंहो नृगेन्द्रः पञ्चास्यो
हर्ष्यक्षः केगरी हरिः” इत्यमरः, दंष्ट्राः क्रष्टुम् आहर्तुं शक्तः ?
क्षमः ? न कोऽप्येत्यर्थः । (यद्यः—सिंहदंष्ट्रां न कोऽपि उत्पाद्य
नेतुं शक्नोति तथा मम हस्तगतां सीतां नायं तापमः
कदापि उद्धर्तुं शक्यतेति निश्कर्षः । अत्र—महस्तगतायाः
सीताया नयनं सिंहमुखात् दंष्ट्राहरणञ्च एक एव सामान्यधर्मः,
वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः पृथक् निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमानद्वारः,
“प्रतिवस्तूपमा सा म्याट् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि
धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति लक्षणात् ।
गार्हन्नविक्रोहितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

मरुदिति । यस्याः पुरद्वारे गोपुरे, “पुरद्वारन्तु गोपुरम्”
इत्यमरः, शतमुखमुखाः इन्द्रभृतयः ते प्रसिद्धाः मरुच्चन्द्रादित्याः
वायुचन्द्रसूर्याः क्रतुभुजः देवाः अनुदिनं प्रतिदिनं सभयं यथा
तथा उपसर्पन्ति समुपतिष्ठन्तीत्यर्थः, शिवशिवेति खेदे, सेयं
दशग्रीवस्य नगरो लङ्का प्रकोपेण व्याकम्पानि विशेषेण आकम्प-

इत्युक्त्वा शुकसारणी दिरस्त्वत्य राम प्रति दूतप्रस्थापना ।

स्वस्ति श्रोदशकन्धरस्त्रिभुवनव्यापिप्रतापानलो

व्यासुग्ध लिखतीन्द्रवज्रभिदुरो राम वनेवासिनम् ।

आनीता जनकात्मजा खलु मया, सुग्रीवसेनान्वितो

नेतु वाञ्छसि मूढ । तापस । कथं प्राणैः परिक्रीडसे ? ॥१०८॥

वाचिकम् ।

इन्द्राद्यास्त्रिदशा विलोक्य समरे य विद्रवन्ति द्रुत

तं त्व तापस । रावण कथमहो योद्धुं किमु स्पृहसे ? ।

मानानि अधरतटपुटानि येषां तैः वानरभटैः कपिवीरैः
समाक्रान्ता ? समभिभूता ? । यद्वा शिवशिवेति सम्बुद्धिः हे
शिव । हे शिव । हे भक्तवत्सल महेश्वर । सर्वमेव तव विन्यसित
मिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १०७ ॥

स्वस्तीति । स्वस्ति शुभमस्त्वित्यर्थः । त्रिभुवनव्यापी
प्रतापानल यस्य तथाभूत इन्द्रस्य वज्रं भिनत्तीति इन्द्रवज्र
भिदुरः श्रोदशकन्धरः श्रीमान् रावणः व्यासुग्ध विज्ञेयेण
सर्वतो मूढं कार्याकार्यविवेकहीनमित्यर्थः वनेवासिनः रामः
लिखति रे मूढ मया जनकात्मजा सीता आनीता खलु
हृत्तैव । रे तापस । त्वं सुग्रीवस्य सेनाभिः वानरैरित्यर्थः
अन्वितः सङ्गतः सन् नेतुम् उद्यर्तुः, तामिति शेषः वाञ्छसि
अभिलषसि ? कथं किमर्थं प्राणैः परिक्रीडसे ? प्राणान्
पणोक्त्यः क्रीडसि कथमित्यर्थः (यदि प्राणान् रक्षितुमिच्छसि
तदा सत्वरं पलायस्वेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०८ ॥

इन्द्राद्या इति । इन्द्राद्या इन्द्रप्रभृतयः त्रिदशा देवाः
समरे संग्रामे यः विलोक्य द्रुतं विद्रवन्ति पलायन्ते, रे तापस ।

अञ्जस्व' प्रतिपक्षराक्षसमुखे मोहात् पदं मा कृयाः
 सीताया विनिवृत्य याहि भवनं गत्वेति शौघं वद ॥ १०८ ॥
 रे रे तापस ! मूढ ! रावणहतामुद्धर्तुकामः प्रियां
 किं नङ्गाभिमुखः प्रयामि कपिभिः प्रोत्साहितः कातरैः ? ।
 को यत्नं कुरुते च पञ्चगपतेः रत्नं फणामण्डलात्
 आक्रष्टुं सहसा सचेतनमतिः श्वःश्रेयसं चिन्तयन् ? ॥ ११० ॥
 यच्छिप्त्वा मुदितः गिरांसि कृतवानर्चां भवानोपतेः
 यस्याच्चावगवर्त्तिनोऽमरगणा यः सर्वमायानिधिः ।

त्वं तं रावणं योद्धुं स्पृहेसे किमु ? कथमहो ! किमाश्चर्यम् । ।
 त्वम् अञ्जः निर्विवेकः मोहात् अज्ञानात् प्रतिपक्षाणां
 विरोधिनां राक्षसानां मुखे पटे पटनिक्षेपं मा कृयाः न कुरु,
 सीतायाः विनिवृत्य पराङ्मुखोभूय, (सीतागतानुरागं त्यक्त्वा) ति
 यावेत् भवनं गृहं याहि गच्छ । गत्वा इति वाचिकं शौघं वद ।
 वार्त्ताहरं प्रति आदेशः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०८ ॥

रे रे इति । रे रे मूढतापस ! रावणेन हतां प्रियां
 कान्तामुद्धर्तुकामः कातरैः दुर्वैरैः कपिभिः प्रोत्साहितः सन्
 किं किमर्थं नङ्गाभिमुखः प्रयामि ? प्रयाणं करोषि ? (निरर्थकः
 प्राणहरय ते प्रयास इत्याहो) क इति—सचेतनमतिः सुविवेक-
 बुद्धिः श्वः परदिने श्रेयसं शुभं चिन्तयन् को जनः पञ्चगपतेः
 सर्पराजस्य फणामण्डलात् रत्नम् आक्रष्टुम् आहर्तुं सहसा
 यत्नं कुरुते च ? करोति हि ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्
 प्रतिवस्तूपमानङ्गरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११० ॥

य इति । यः मुदितः हृष्टः, न तु कातरः सन्नित्यर्थः,
 गिरांसि क्षिप्त्वा निवृत्य भवानोपतेः शम्भोः अर्चनां पूजा

यः कैलासगिरिं भुजैस्तुलितवान् यः कालदर्पापहः
तं त्वं तापस । दो(दु)र्बलैर्जलनिधिं बद्धा कथं जेष्यसि ? ॥११॥

यावन्नायाति रुष्टः प्रलयघनघटाघोरनादैर्विविधैः

संग्रामं कुम्भकर्णस्त्यज समररसं राम ! सीतां विज्ञाय ।

आगते कुम्भकर्णे तव कपिसहितस्यापि सेना विदूरात्

न स्थातु शक्त्युस्तत्प्रलयजपवनश्वासवातावधूताः ॥ ११२ ॥

आदाय लेखं दमकन्धरस्य गत्वा निकुम्भोऽखिलरूपधारो ।

स्तवान्, अमरगणाः देवनिवहाः यस्य आज्ञावशवर्त्तिनः
आज्ञावहा इत्यर्थः, यः सर्वांशं मायाना कूटविद्यानां निधिः
आश्रयः, यः भुजैः कैलासगिरिं तुलितवान् उद्धृतवान्, यः
कालस्य यमस्य दर्पम् अपहन्तीति तथाभूतः यमं जितवानि-
त्यर्थः, रे तापस । त्वं दोर्बलैः बाहुबलैः, दुर्बलैरिति पाठे दुर्बलै-
र्बानरैरित्यर्थः, जलनिधिं सागरं बद्धा तं, मामिति शेषः, कथं
केन प्रकारेण जेष्यसि ? । शार्दूलविक्रीडित हस्तम् ॥ १११ ॥

यावदिति । कुम्भकर्णः रुष्टः कुपितः सन् विविधैः अङ्गु-
प्रलयघनघटा कल्पान्तमेघसङ्घः, तस्या इव घोराः विषटाः
नादाः गर्जनानि तैः, विशेषणे तृतीया, तथाविधान् नादान्
कुर्वन्नित्यर्थः, यावत् संग्रामं रणक्षेत्रं नायाति नागच्छति,
तावत् हे राम । सीता विज्ञाय सीताया परित्यज्येत्यर्थः
समररसं त्यज, कुम्भकर्णे आगते आगते रणभूमिमित्यर्थः,
कपिसहितस्यापि तव सेनाः विदूरात्—तस्य कुम्भकर्णस्य
प्रलयजपवनवत् कल्पान्तजनितसमोरवत् ये श्वासवाता-
निश्वासमारुताः तैः अवधूताः आहताः सत्यः स्यातुं, रणभूमा-

ददौ रघूणां पतये पुरस्तादुपेत्य गाढारभटीपटीयान् ॥ ११३ ॥

एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके

वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्यङ्गते विक्रमेः ।

मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जीकृते

पठः सागरबन्धनोऽत्र गतवानङ्गो महानुज्ज्वलः ॥ ११४ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

अथ श्रीरामः सुग्रीवं प्रति ।

लङ्काप्रस्थापनायोग्यः कोऽस्ति वीरो महाबलः ? ।

राजवंशोद्भवो विद्वान् समानेयः कपोश्वर ! ॥ १ ॥

आदायेति । अखिलरूपधारी विविधरूपधरणक्षमः, महा-
माय इति भावः, गाढा दृढा या आरभटी उद्योगः तत्र पटी-
यान् अतिप्रटुः निकुम्भ, दृगकन्धरस्य रावणस्य लेखं लिपिम्,
आदाय गृहीत्वा गत्वा पुरस्तात् अग्रतः उपेत्य उपस्थाय
रघूणां पतये रामाय ददौ । उपजाति वृत्तम् ॥ ११३ ॥

एष इति । सागरस्य बन्धनं यत्र तथोक्तः । स्पष्टम् ॥ ११४ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यानागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकस्य पठाङ्गव्याख्या समाप्ता ॥ ६ ॥

नङ्गेति । हे कपोश्वर ! लङ्कायां प्रस्थापनं प्रेषणं तद्योग्यः
तत्क्षमः महाबलः प्रबलः राजवंशोद्भवः राजकुलोत्पन्नः
विद्वान् वीरः कः अस्ति ? स समानेयः महत्तमोपमानेयः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

सुग्रीवः । राजवंश्यो न शूरा हि कचिच्छूरो न भूमिभुक् ।

राजपुत्रो गुणैर्युक्तः शक्तो भ्रातृसुतसु मे ॥ २ ॥

रामः सुवेलद्रितटे निपणः समुद्रमुल्लङ्घ्य विकीर्णसैन्यः ।

लङ्काधिनाथस्य गृहाय दूतं सुरेन्द्रनप्तारमथादिदेश ॥ ३ ॥

गत्वा ताराकुमारः प्रथममभिनवं सौधमुल्लङ्घितावभ्रं

पादाघातात् बभञ्ज प्रलयजलधरध्वानगम्भीरघोषः ।

एतत् कस्मादकस्मादिति चकितदशग्रीवमुदग्रीवयन् द्राक्

कुर्वन् दूतानुपूर्वीं वहिरभवदथ द्वारतः किञ्चिदूचे ॥ ४ ॥

राजवंश्य इति । राजवंश्यः राजकुलजातः जनः न शूरः
अशूरः, शौर्यरहित इत्यर्थः । सदा अलस एव भवतीति शेषः ।
कचित् कुत्रापि शूरो वीरः, भूमिभुक् न, केवलं वीर्यवान्
गुणहीनो जनः भूपतिर्न, भवतीति शेषः । मे मम भ्रातृ-
सुतसु भ्रातुर्बालिनः पुत्रसु राजपुत्रः राजवंशोद्भवः तथा गुणैः
युक्तः गुणवान् शक्तः बोदथ । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

राम इति । अथानन्तरं रामः समुद्रम् उल्लङ्घ्य विकीर्ण-
सैन्यः लङ्काया चतुर्दिग्ब्याप्तसैन्यः सुवेलस्य अदेः तटे निपणः
स्थितः सन् लङ्काधिनाथस्य रावणस्य गृहाय गृहं गन्तुमित्यर्थः,
सुरेन्द्रस्य नप्तारं पौत्रम्, अङ्गदमित्यर्थः, दूतम् आदिदेश
आदिष्टवान् । निपण इत्यत्रावतोर्णः वतोर्णी वेति पाठान्तरम् ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ३ ॥

गतीति । प्रलये कल्पान्ते यो जलधरः मेघः तस्य ध्वानवत्
गम्भीरः घोषः घोषः नादो यस्य सः ताराकुमारः अङ्गदः
गत्वा प्रथमं प्राक् अभिनवम् उल्लङ्घिताभ्रं मेघपदवीमति-
क्रान्तमत्युन्नतमिति भावः, सौधं सुधाधवलं इत्थं पादाघातात्

रे राक्षसाः ! कथयत, क्व स रावणाख्यो

रत्नं रघुपवरयोरपहृत्य नेष्टः ? ।

त्रैलोक्यदीपनशरोग्रशिखाकराले

यो रामदावदहने भविता पतङ्गः ॥ ५ ॥

राक्ष । मा गास्तिष्ठ, वहिर्नज, क्षणमपि स्थित्वा प्रयास्यान्नया,
यत्रास्ते भुजविक्रमाखिलजगद्दिद्रावणो रावण ।

चरणप्रहारात् वभञ्ज । अथ सोधभञ्जनानन्तरम् अकस्मात्
(एतत् सोधभञ्जनमित्यर्थः, कस्मात् कथं, वृत्तमिति शेषः, इति
चकितः भयसम्भ्रान्तः दशग्रीवः तं द्राक् भटिति, “द्राक् भटित्यञ्ज-
साङ्गाय” इत्यमरः, ऊदग्रीवम् ऊर्द्वग्रीवं दशग्रीवं कारय-
नित्यर्थः, दूतानुपूर्वीं दूतविहिताचारं कुर्वन् दारतः दारदेशस्य
वहिः अभवत् किञ्चित् ऊचे उवाच च । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

रे इति । रे राक्षसाः ! निगाचराः ! यः रघुपवरयोः राम-
नक्षत्रणयो, रत्नं सीतारूपं धनम् अपहृत्य नेष्टः पलायितः, यश्च
त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य दीपनानां शराणाम् उग्राभिः घोराभिः
शिखाभिः कराले व्याप्ते राम एव दावदहनः दवानलः तस्मिन्
पतङ्गः अग्निपतनोन्मुखक्रीटविशेषः, भविता भविष्यति, -स
रावणाख्यः रावणनामा, राक्षस इति शेषः, क्व ? वर्तते इति
शेषः । रघुपवरयोरित्यत्र रवोन्दुकुलयोरिति पाठे रवोन्दुकुलयोः
सूर्यचन्द्रवंशयोः, रघुवंशजनकवंशयोरित्यर्थः । त्रैलोक्यदीपन-
शरोग्रशिखाकराले यो रामदावदहने इत्यत्र त्रैलोक्यदीपनकर-
त्रिशिखाकराले यो रामनामदहने इति पाठान्तरम् । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

मा गा इति । रे अङ्गद ! मा गाः न प्रविशेत्यर्थः, तिष्ठ,

अस्यैवाङ्गद ! बाहुपाशपतितो मूढ किमाक्रन्दसे ?

सिंहस्याङ्गमुपागत मृगमिव त्वा क परिव्रायते ? ॥ ६ ॥

अथावलेपात् अङ्गदे राक्षसश्रेणिधूमकेतौ रावणसिंहासनाधिरूढे
रावणाङ्गदयोरुक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्यम् ।

कस्त्व ? बालितनूजवो रघुपतेर्दूतोऽस्मि बालीति क ?

को वा वानर ! राघव ? समुचिता ते बालिनो विस्मृति ।

लाङ्गूलान्तनितान्तबद्धवपुः समूर्च्छितस्य भ्रव

घ्राण दर्पमिव स्वसुर्विरहयन् राम कथं विस्मृत ? ॥ ७ ॥

अत्रैव द्वारदेशे इति शेषं वहि वज्र गच्छ चणमपि अल्प
कालमित्यर्थं स्थित्वा आश्रया प्रभोरादेशेन यत्र भुजाना
बाह्वना विक्रमेण अश्विलाना सर्वथा जगता विद्रावणं शङ्कोत
पादक रावण आस्ते तिष्ठति तत्र प्रयासि गच्छसि गमिष्यसी
त्यर्थं भविष्यत्सामीप्ये लट् । मूढस्त्वम् अस्यैव रावणस्य
बाहुपाशे पतित अस्येति शेषं किं कथम आक्रन्दसे ? गर्जसि ?
सिंहस्य अङ्ग क्रोडमुपागत मृगमिव त्वां क परिव्रायते ? न
कोऽपि परिव्रातुं शक्नोतीत्यर्थं । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ६ ॥

कस्त्वमिति । क त्वम् ? इति रावणस्य उक्तिः । बालिन
तनूजव तनूज रघुपते रामस्य दूतोऽस्मि । इति अङ्गदस्य
उक्तिः । बाली इति नाम्ना क ? हे वानर ! राघव रघुपति
को वा ? इति रावणस्य उक्तिः । लाङ्गूलस्य अन्तेन लामनिचये
नैत्यर्थं नितान्त बद्ध वपुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य समूर्च्छितस्य
सम्यक् मोह गतस्य ते तव बालिन तथा कुर्वत इति
भाव विस्मृति विस्मरणं समुचिता भ्रुं युतैवेत्यर्थं बहुकालिक
त्वादिति भावः, किन्तु स्वसु भगिन्या शूर्पणखाया घ्राण

श्रुतमप्यर्थं क्रोधाद्विस्मृत्य रावणः ।

कस्त्वं ? वानितनूद्भवः, कुत इह ? श्रीरामसंप्रेषितो,
वार्त्ता^१ ब्रूहि हनूमतः, स च कदा राज्ञा भयान्निःसृतः ।
तद्भोतेर्वद कारणं ? दशमुखं साङ्गं सपुत्रानुजं
हत्वा यत्र गतो, निशम्य वचनं चित्रार्पिता राज्ञसाः ॥ ८ ॥

राव। रे रे कस्यासि ? कौऽसि ? क पुनरिह गतः ? कस्य दूतः ? किमर्थं
विस्पष्टं, पिष्टपानां विजयिनमपि मा मन्यसे त्वं तृणाय ।

नासिकां दर्पमिव विरहयन् अपनयन् रामः कथं विस्मृतः ?
इति अङ्गदस्य उक्तिः । अस्य तु व्यापारस्य साम्प्रतिकत्वात्
विस्मरणमनुचितमेवेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

कस्त्वमिति । कः त्वम् ? इति रावणोक्तिः । वालिनः
तनूद्भवः आत्मजः, अहमिति शेषः । इति अङ्गदोक्तिः । इह
अस्मत्सकाशे कुतः ? किमर्थमागतोऽसीत्यर्थः । इति रावणोक्तिः ।
श्रीरामेण संप्रेषितः, अहमिति शेषः । इति अङ्गदोक्तिः ।
हनूमतः वार्त्ता ब्रूहि इति रावणोक्तिः । स च हनूमान्
कदा कश्चिन् काले राज्ञः सुग्रीवात् भयात् हेतोः निःसृतः
पलायितः । इति अङ्गदोक्तिः । तद्भोते. तस्य भोतेः भयस्य
कारणं वद । इति रावणोक्तिः । यत् यतः साङ्गम् अङ्गानि
अमात्यादोनि सप्त, तत्सहितं सपुत्रानुजं पुत्रभ्रातृसहितं
दशमुखं हत्वा न गतः न प्रतिनिश्चतः । इति अङ्गदोक्तिः ।
राक्षसाः वचनम्, अङ्गदस्येति शेषः, निशम्य श्रुत्वा चित्रार्पिताः
आलेख्यन्यस्ताः, स्तब्धोभूताः, आसन्निति शेषः ॥ ८ ॥

रे रे इति । रे रे वानर इति सम्बोधनपटमध्याहार्यम् ।
त्वं कस्य असि ? कः असि ? इह पुनः क कुत्र गतः ? आगत

अङ्ग । हंहो पौलस्त्यसूना ! तव बलमयनस्या मञ्जोऽहं सुवेनात्
 संप्राप्तो रामदूतो, विष्टज जडमते ! जानकीं वाप्यसून् वा ॥८॥
 येनेकेन शरेण सप्त निहतास्ताला धनुस्तद्धतं,
 बडो वारिधिरेष तातमपि मे यः प्रापयत् पञ्चताम् ।
 तदभृत्यं खलु विद्धि राजसपते । तत्पादपद्मखल-
 धूनीपालिपरागपुञ्चकणिकाजाताङ्गदञ्चाङ्गदम् ॥ १० ॥

इत्यर्थः, कस्य दूनः ? किमर्थम् ? विस्पष्टं सुव्यक्तं यथा तथा,
 वदेति शेषः । पिष्टपाना जगतां विजयिनं विजेतारमपि मा
 त्वं तृणाय मन्यसे गणयसि ? हंहो पौलस्त्यसूनो ! पुलस्त्य
 नन्दन । तव बलमयनस्य बलदर्पप्रशमयितुः बालिन इत्यर्थः,
 आत्मजः तनयः अहं सुवेलान् लङ्घोपरिवर्त्तिनो गिरेः राम-
 दूतः सून् सम्प्राप्त, त्वत्सकाशमिति शेषः । रे जडमते !
 मूढबुद्धे ! जानकीं वा असून् प्राणान् वा विष्टज त्यज ।
 स्वधरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

येनेति । येन एकेन शरेण सप्त तालाः निहताः विडाः,
 तत् प्रसिद्धं धनुः ऐश्वरं कार्मुकमित्यर्थः, हतं खुण्डितम्, एष
 वारिधिः समुद्रः बडः, यः मे मम तातं पितरं बालिनमपि
 पञ्चतां निधनं प्रापयत् नाशितवानित्यर्थः, हे राजसपते ! तस्य
 रामस्य भृत्यं, तस्य पादपद्मेभ्यः खलन्त्यः निर्गच्छन्त्यः या
 धूनीनां पालयः समूहाः ता एव परागपुञ्जाः कौसुमरजश्चयाः,
 “परागः कौसुमं रजः” इत्यमरः, तेषां कणिकाभिः जातम्
 अङ्गदं भूषणविशेषः यस्य तं तच्चरणरेणुरूपितबाहुमिति भावः,
 अङ्गदं तन्नामानं वानरं विद्धि खलु जानोहि एवेत्यर्थः । शार्दूल
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

राव । कुत्रास्ते ममरे यमानयसमे रे दूत ! रामः ? पुनः
 दारोदारणकारणेन मरणं वाञ्छत्यसौ दुर्मतिः ।
 स्त्रीरङ्गो नियतं ममैव विशिखे वङ्गिप्रभे तापसो
 देवेशोद्धतदर्पसर्पगरुडे सुग्रीवमित्रं चिरम् ॥ ११ ॥

तयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

रामः को नाम ? जीता जयति भृगुपतेः, कश्च तादृग् भृगूणां ?
 यज्जैतव्यातिपत्रं जगति, न द्विदितस्तस्य यादृक्प्रभावः ।
 हन्ताऽसौ हैहयेन्द्रप्रभृतिनरपतेः, कस्तया हैहयो वा ?
 व्यक्तं जानीहि, यस्त्वां सुचिरमगमयत् क्रूरकारानिकायम् ॥ १२ ॥

कुत्रेति । रे दूत ! यमानयसमे अन्तकभवननिभे कुत्र
 कस्मिन् समरे युद्धे रामः आस्ते तिष्ठति ? न कुत्रापि स्यात्
 शक्नोतीत्यर्थः । असौ पुनः दुर्मतिः मन्दधीः स्त्रीरङ्गः स्त्रीषु
 कृपणः, स्त्रीरक्षणाक्षम इति यावत्, सुग्रीवमित्रं तापसः दारो-
 दारणकारणेन भार्योद्धारहेतुना देवेशस्य देवराजस्य उद्धतः
 प्रकटो यो दर्पः अहङ्कारः, अहमेव त्रिलोकाधिपतिरित्यभिमान
 इत्यर्थः, स एव सर्पः तस्य गरुडः तदपनयनहेतुरिति भावः,
 तस्मिन् चिरं सततं वङ्गिप्रभे अग्निनिभे ममैव विशिखे गरे
 निश्चितं मरणं वाञ्छति आकाङ्क्षति, अवश्यमेव मम हस्ते
 मरिष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

राम इति । रामः को नाम ? य. भृगुपतेः परशुरामस्य
 जीता मन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । भृगूणां भृगुवंश्यानां
 मध्ये तादृक् वीरत्वेन गण्य इति भावः, कश्च को हि ? जगति
 भुवने यस्य जैतव्यातिपत्रं सर्वविजयी अधमिति प्रसिद्धिपत्रम्,
 अस्तीति शेषः । तस्य भार्गवस्य यादृक्, तादृगिति वा पाठः,

कस्त्वं ? वन्यपतेः सुतो, वनपतिः को वा ममाग्रे वद ?
 देवाः शक्रपुरोगमा मम गृहे नित्यं स्वदास्ये स्थिताः ।
 रामः किं कृतवान् कपोन्द्रपृथुकैः संलङ्घ्य रत्नाकरं ?
 चेदायाति मदोयदर्पदहने स स्यात् पतङ्गोपमः ॥ १३ ॥
 अङ्ग । रे रे रावण ! रावणानपि बहूनेतान् वयं शुश्रुमै-
 तेष्वेकः किल कार्तवीर्यनृपतेर्दीर्घण्डपिण्डीकृतः ।

प्रभावः न विदितः न ज्ञातः, त्वयेति शेषः, यदा न विदितो
 मयेति रावणोक्तिः । असौ भार्गवः हैहयेन्द्रप्रभृतिनरपतेः
 कार्तवीर्यप्रभृतिराजन्यस्य हन्ता । हैहयो वा कार्तवीर्यो वा
 तथा तादृशप्रभाव इति भावः, कः ? व्यक्तं स्पष्टं जानोहि
 विद्धि, यः कार्तवीर्यः त्वां सुचिरं सुदोर्घकालं क्रूरः दारुणः
 कारानिकायः कारागारवासः तम् अगमयत् प्रापयामास,
 येन रणे पराजितः कारागारं नीतोऽसीति भावः । स्वग्धरा
 वृत्तम् ॥ १२ ॥

कस्त्वमिति । त्वं कः ? वन्यानां वनचारिणां वानराणा-
 मित्यर्थः, पतिः तस्य बालिन इत्यर्थः, सुतः, अहमिति शेषः । वन-
 पति बाली ममाग्रे मत्समीपे को वा ? वद कथय, नि कोऽपी-
 त्यर्थः, अगण्य इति भावः, यतः शक्रपुरोगमाः इन्द्रादयः देवाः
 मम गृहे नित्यं सततं स्वस्य आत्मनः, ममेति भावः, दास्ये
 कैङ्कर्ये स्थिताः । रामः कपोन्द्रपृथुकैः वानरेन्द्रशिशुभिः, सहेति
 शेषः, रत्नाकरं सागरं संलङ्घ्य किं कृतवान् ? न किमपि कर्त्तुं
 शक्यतीत्यर्थः । स आयाति आगच्छति चेत् तदा मदोयदर्पदहने
 मत्सम्बन्धिनि दर्पाग्नौ पतङ्गोपमः पतङ्गनिभः स्यात् भवेत्,
 मरिष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

एको नर्त्तनलभितान्नक्रवली दैत्येन्द्रदासीयतैः

अन्यो मत्पितृबाहुमूलगनितस्त्वं तेषु कोऽन्योऽयवा ? ॥१४॥

राव । रे रे कोशगिरी ! ममैव पुरतो गर्जश्च हृष्टः कथं

लोमालीकलुपीकृते किल पुरा कर्णेऽपि न व्यावितः ? ।

(अथ अङ्गदस्य भयप्रदर्शनार्थं मायया रचितान् वहन् रावण-
रूपधरान् देहान् आलोक्य अङ्गदः कथयति, रे रे इति ।—रे रे
रावण । वयमपि वहन् रावणान् एतान् शत्रुम श्रुतवन्तः, एतेषु
रावणेषु मध्ये एकः कार्त्तवीर्यस्य नृपतेः दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन
पिण्डोक्तः कारावासं नीत इत्यर्थः । एकः—अपर इति शेषः,
दैत्येन्द्रस्य वल्लेः दासीगतैः नर्त्तनेन लभितः प्रापितः अन्नक्रवलः
अन्नग्रासः यस्य तथोक्तः । पुरा दैत्येन्द्रेण पराजितः पाताले तत्-
किङ्कराभिः यटि त्वं नृत्यसि तदा तुभ्यमन्नं दास्याम इत्युक्त्वा
रावणस्तत्कारावासे तथा नर्त्तनं कृत्वा तानामनुग्रहलभ्यमन्नं
भक्षयन् प्राणान् ररक्षेति वाक्ताद्वानुसन्धेयो । अन्यः अपरः रावणः
मम पितुः बालिकः बाहुमूलात् वज्रदेगात् गनितः तदनुग्रहमया
विमुक्त इत्यर्थः, त्वं तेषु रावणेषु मध्ये कः ? अयवा अन्य, अपरः ?
रावण इति शेषः । रावणानपीत्यत्र रावणान् दातोति, शत्रु-
मैतन्वेक इत्यत्र शत्रुम प्रागेकमिति, पिण्डोक्त इत्यत्र पिण्डो-
क्तमिति, एका नर्त्तनलभितान्नक्रवली दैत्येन्द्रदासीयतैरन्यो
मत्पितृबाहुमूलगनित इत्यत्र एका नर्त्तनदापितान्नक्रवलं दैत्येन्द्र-
दासीगतैरन्यं वक्तुमपि त्वयामह इतोति च पाठान्तरं सुगमम् ।
गार्हलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

रे रे इति । रे रे कोशगिरी ! वानरशावक ! ममैव
त्रिभुवनविजयिनोऽपीत्यर्थः, पुरतः अग्रतः कथं केन प्रकारेण

युद्धे तुल्यबलः सुरेष्वपि न मे कश्चिद्रिपून् वारयन्

स्थाताऽहं सबलो, यतः परबलं हन्ता ततो रावणः ॥ १५ ॥

अङ्ग । कृत्वा कक्षागतं त्वां कपिकुलतिलको बालिनामा बलीयान्

भ्रान्त्वा सप्ताब्धितीरे तदनु चरितवान् ध्यानसन्ध्यार्चनञ्च ।

बाणेनैकेन विद्धो भटिति निपतितो रामचन्द्रस्य सोऽपि

त्यक्तासुस्तूर्णमागात् सुरपुरमधुना, मुञ्च लङ्केश ! गर्दम् ॥ १६ ॥

गर्जन् सन् दृष्टः, भिवसीति शेषः, मत्पुरतस्तव ईदृशीत्यप्रकटने
भोतिर्नेति भावः । लोन्नामालीभिर्निचयैः कलुषोक्तते आकृते
इति यावत्, कर्णे अपि पुरा पूर्वं न आवितः किल ? (अहं
केनापीति शेषः । स्वस्य रोमनिचयावृतकर्णत्वात् स्वयं श्रवणे
सामर्थ्यविरहेऽपि अन्येनापि मदीया वार्त्ता त्वयि न आविता
किम् ? इति भावः) । सुरेषु देवेषु अपि मध्ये कश्चित् युद्धे मे मम
तुल्यबलः न, अस्तीति शेषः, अहं सबलः, ससैन्यः सन् रिपून्
शत्रून् वारयन् निराकुर्वन् स्थाता स्थितिशीलः, यतः अहं
परेषां बलं हन्ता घातकः, ततः कारणात् रावयति क्रन्दयति
रिपूनि रावणः, यथार्थनामेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १५ ॥

कृत्वेति । कपिकुलतिलकः वानरकुलश्रेष्ठः बलीयान्
महाबलः बालिनामा, मत्पितेति शेषः, त्वां कक्षागतं बाहुमूल-
निगडितं कृत्वा तदनु तदनन्तरं, सप्तानाम् अब्धीनां सागराणां
तीरे भ्रान्त्वा परिभ्रम्य ध्यानसन्ध्यार्चनं ध्यानं समाधानं, चित्तै-
काग्रमित्यर्थः, तेन सन्ध्यार्चनं सन्ध्याकालोचितं देवार्चनं चरित-
वान् कृतवाञ्छ । सोऽपि प्रसिद्धो वीरः बाली रामचन्द्रस्य एकेन
बाणेन शरेण विद्धः सन् भटिति निपतितः भूमौ पतितः सन्

राव । दोर्दण्डास्त इमे त्रिलोचनगिरेरुत्तमसम्भाविता-
स्तान्येतानि दशाननानि, दशभिर्दिग्भिस्तथा विश्रुतिः ।
पश्याद्यापि स एव वीर्यमहिमा, तस्मिन् पुनस्तापसः
संगोचो हि रिपुः, स चापि क्रुपितस्तस्यापि दूतः कपिः १

॥१७॥

अङ्ग । दोर्दण्डातिप्रचण्डार्जुनहननविधिप्रौढदोष्णां सहस्र-
च्छेदक्रोडाप्रवीरस्थिरपराशुमहागर्वनिर्वापकस्य ।
दूतोऽहं राघवस्य त्वदपधनचिरावासवक्राग्रलोम्नः
पुत्रः सुव्रामसूनोः प्रवगवन्पतेर्नामतयाङ्गदोऽहम् ॥१८॥

त्यक्तासुः मुक्तप्राणः सन् तूर्णं शीघ्रं सुरपुरं स्वर्गम् आगात् गत
वान् । अधुना साम्प्रतं, हे लङ्केश । त्वमपि गर्वं मुञ्च त्वज ।
स्वग्धरा वृत्तम् ॥ १६ ॥

दोर्दण्डा इति । ते प्रसिद्धा इमे त्रिलोचनगिरिः कैलासस्य
उत्तमेन उदरगेन सम्भाविता सम्मानिताः, सर्वजनप्रशंसिता
इति यावत्, दोर्दण्डाः भुजदण्डाः, तानि एतानि दश दश-
संख्यानि आननानि मुखानि दशभिः दिग्भिः तथा तादृशी
विश्रुतिः विख्यातिः, ममेति सर्वत्र सम्बन्धः । अद्यापि स एव
वीर्यमहिमा पराक्रमप्रभावः, पश्य अवलोकय । वाक्यार्थः कर्म ।
तस्मिन् पुनः तादृशे वीर्यमहिम्नि तु तापसः रिपुः शत्रुः, संगोचो
वराकत्वात् सम्यक् शोचनीयः एव, स च तापसः शत्रुः अपि
क्रुपितः क्रुद्धः तस्यापि तापसस्य दूतः, स च कपिः यामरः,
हास्यकरमेतदिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

दोर्दण्डेति । दोर्दण्डेन अतिप्रचण्डस्य अत्युग्रस्य अर्जु-
नस्य हननविधौ निधनशायारे प्रौढानां प्रश्रयार्थां दोष्णां—

राव । भ्राता मे कुम्भकर्णः सकलरिपुबलप्राणहंकाररूपः
 पुत्रो मे मेघनादः प्रहसितवदनं येन बद्धः सुरेन्द्रः ।
 खड्गे मे चन्द्रहासो रणमुखचपला राक्षसा मे सहायाः
 सोऽहं गीर्वाणशत्रुस्त्रिभुवनविजयी रावणो नाम राजा ॥१८॥
 अङ्ग । रे रे रावण । कार्त्तवीर्यदलिताहङ्कार । गत्वा स्वयं
 सोतामर्पय, पालय स्वतनयान् यावन्न रामः शरान् ।

कोपान्मुञ्चति, हैहयाधिपभुजयेणीमहाकानन-

हेतुर्येथ कुठारधारणपटोः रामस्य जेता रणे ॥ २० ॥

रावणाद्भयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ।

रामः किं कृतवान् ? प्रवीरविजयं, कोऽसौ प्रवीरो जितः ?

बाली, सोऽपि च को ? न वेत्ति किममं ? को वेत्ति शाखामृगम् ?

आस्त्रवापि तवापि विस्मृतिरहो ! ? मोहो महानोदृशः

पर्यङ्गे-निजबालकेलिकृतये बहोऽसि येनोरसि ॥ २१ ॥

रावण ! स्वयं गत्वा रामसमोपमित्यर्थः, सीताम् अर्पय, स्वतन-
यान् निजपुत्रान् पालय रक्ष, -यः हैहयाधिपस्य भुजयेणी
बाहुसहस्रमित्यर्थः, एव महाकाननं महारण्यं तस्य हेत्ता तस्य
कुठारधारणे पटुः क्षमः कुशल इत्यर्थः, तस्य रामस्य भार्गवस्य
च भार्गवस्यापि रणे जेता रामः दाशरथिः कोपात् शरान्
यावत् न मुञ्चति न वर्पति, “यावत्पुराभ्यां भव्ये” इति भव्यार्थ-
यावच्छब्दयोगे लट्, रामस्य कोपे तव वंशनाशो भविष्यतीति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

राम इति । रामः किं कृतवान् ? इति रावणोक्तिः ।
प्रवीरविजयं प्रकृष्टवीरशत्रुविजयं, कृतवान् इत्यन्वयः । इति
अङ्गदोक्तिः । असौ प्रवीरः शत्रुः कः ? यो जितः ?
बाली, प्रवीरो जित इति शेषः । सोऽपि बाली च कः ?
अमं बालिनं न वेत्ति न जानासि किम् ? को जनः
शाखामृगं वानरं वेत्ति जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः, शाखामृगेण
कः परिचयः ? इति भावः । आः इति विरक्तिसूचकमव्ययम् ।
येन मम पिता निजबालकेलिकृतये निजबालकस्य ममेति
भावः, केलिकृतये क्रीडनार्थं पर्यङ्गे खट्वैकदेशे इत्यर्थः, उरसि

किं कार्यं वद राघवस्य ? स तथा बद्धोऽमुनाऽम्भोनिधि,
क्रौडार्थं कपिपोतकैरिह गतैर्जानात्ययं मा न हि ? ।

लङ्कालोकनिकायनाथवचसा वेत्त्येव, किं किं कपे ।

को लङ्काधिपतिः ? विभीषण इति प्रख्यातकीर्त्तिर्भुवि ॥ २२ ॥
राव । प्रवीरगणनासु वा तव पितैव कैर्गण्यते ?

पतिः स हि वनौकसा त्वमपि वो वराकोऽर्भवाः ? ।

वक्षसि बद्धः असि, तत्रापि तस्मिन्नपि बालिनि तवापि, अन्येषां
विस्मरणं कथञ्चित् सम्भावताति भाव, विस्मृतिः ? अहो !
आश्चर्यम् ईदृशो महान् मोहः, तवेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २१ ॥

किमिति । राघवस्य रामस्य कार्यं कर्म किम् ? वद
कथय । इति रावणोक्तिः । अमुना राघवेण तथा तेन प्रकारेण
स प्रसिद्धः अम्भोनिधिः सागरः बद्धः । इति अङ्गदोक्तिः । अयं
राघवः इह जगति क्रौडार्थं गतैः नीतैः कपिपोतकैः वानर-
शिशुभिः, वानरशिशवः क्रौडार्थं लोकैर्गृहेषु पोष्यन्ते इति
भावः, सह मा, रावणमिति शेषः, न हि नैव जानाति नाव-
बुध्यते । इति रावणोक्तिः । लङ्कालोकानां लङ्कावासिजनानां
निकायः निवामः, लङ्केत्यर्थः, तस्य नाथः विभीषणः तस्य वचसा
वाक्येन वेत्ति एव जानात्येव । इति अङ्गदोक्तिः । हे कपे । किं
किं, कथयसि इति शेषः, लङ्काधिपतिः लङ्काधोग्वरः कः ? इति
रावणोक्तिः । विभीषण इति भुवि पृथिव्यां प्रख्याता कीर्त्तिर्यस्य
सः, लङ्काधिपतिरिति शेषः । इति अङ्गदोक्तिः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रवीरेति । प्रवीरगणनासु के के प्रकृष्टा योरा इति

चकार किल राघवः किमपि कर्म लोकोत्तरं ?

तेरङ्गयसि यन्मुहुर्मम पुरस्तदीयं यशः ? ॥ २३ ॥

अङ्ग । रामो नाम स एष, येन भगिनानासावसापद्मिनः

खड्गस्ते खरदूषणत्रिशिरसां धीतः गिरःशोणितैः ।

बद्धा त्वा चतुरम्बुराशिषु परिभ्राम्यन् मुहूर्त्तेन यः

सन्ध्यामर्चयति स्म निस्त्रयः ! कथं तातस्त्वया विस्मृतः ? ॥ २४ ॥

संख्यानेषु तव पिता बाली केरेव गण्यते ? गणनाविषयी-
क्रियते ? न कौरपोत्यर्थः, हि यतः सः वनोकसां वननिवा-
सिनां शाखामृगाणामित्यर्थः, पतिः, त्वमपि वराकोऽनु-
कम्पार्ह इति यावत्, अर्मकः शिशुः कः ? राघवः रामः
किमपि लोकोत्तरम् अलौकिकम्, असाधारणमित्यर्थः, कर्म
चकार किल ? नैव चकारित्यर्थः, यत् यतः लोकोत्तर-
कर्मकरणादित्यर्थः, तदीयं रामसम्बन्धोत्यर्थः, यशः कीर्तिः, मम
पुरः अग्रतः मुहुः पुनः पुनः तेरङ्गयसि वर्णयसीत्यर्थः । पृथ्वी
वृत्तम् ॥ २३ ॥

राम इति । स एष रामो नाम, येन रामेण ते तव
भगिन्याः शूर्पणखायाः नासायाः नासिकायाः, वसाभिः मेदाभिः
पद्मिनः सकर्दमः खड्गः, निज- इति शेषः, खरदूषणत्रिशिरसां
राक्षसानां गिरःशोणितैः गिरश्छेदनरक्तैः धीतः चालितः ।
हे निस्त्रयः निर्लज्ज ! यः त्वां बद्धा, लाङ्गूलेनेति शेषः, मुहूर्त्तेन
चतुरम्बुराशिषु चतुर्षु समुद्रेषु परिभ्राम्यन् सन्ध्याम् अर्चयति
स्म उपास्ते, स तातः पिता बाली त्वया कथं विस्मृतः ? शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

राव । यस्तातं तव निर्यलीकमवधोत्तत्रापि निर्मत्सरः

तस्य प्रेष्यतया भ्रमन् कपिशिशो । निर्लेज्ज । किं गर्जसि ? ।

त्वत्पित्रे पुनरेकदा किल मया मैत्रोप्रसादः कृतः

तत्पुत्रे त्वयि तावदेवसुचितो दण्डः कथं धार्यते ? ॥२५॥

अङ्ग । प्रपन्न, पत्यान नयमयमभितोऽपि नियतं

निषेय साधूना न पुनरपनोति सुहृदपि ।

तथाहि त्वां हित्वा सहजमपि नक्तश्चरचमू

विरामं श्रारामं भवदनुज एवैव भजते ॥२६॥

य इति । य. तव निर्यलीकम् अकृताप्रियमित्यर्थ, निरप-
राधमिति यावत्, “व्यलीकन्त्वप्रियानृते” इत्यमरः, तव तातं
बालिनम् अवधोत् हतवान्, हे निर्लेज्ज । कपिशिशो !
तत्रापि -तस्मिन्नपि, पितृशत्रावित्यर्थ, -रामे निर्मत्सरः विहेष-
रहितः, प्रत्युत तस्य प्रेष्यतया भृत्यतया भ्रमन् सन् किं गर्जसि ?
एकदा मया तव पित्रे बालिने मैत्रोप्रसादः सख्यभावरूपानुग्रहः
कृतः किल, किलेति प्रसिद्धौ, तस्य पुत्रे त्वयि तावत् सुचितो
योग्यो दण्डः, अस्मत्कुलाशदजनित इति भावः, केन प्रकारेण
धार्यते क्रियते ? मयेति शेषः, सुहृत्पुत्रस्य तव दण्डात्वेऽपि
दण्डविधाने ममानुकम्पा जायते इति भावः । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

प्रपन्न इति । अभितोऽपि शत्रुरपि नयमयं पत्यानं नीति-
युक्ता पदति प्रपन्नः आश्रितः जनः साधूनां निषेय आश्रय-
णीयः, अपनोतिः दुर्नयमस्य च सुहृदपि वन्धुरपि न पुन नैव ।
तथाहि-एव भवदनुज एव विभीषण एव सहजमपि मोदर-

राव । श्रुतमस्ति, विभीषणश्च नः

सहजः सम्प्रति राममाश्रितः ।

कति सन्ति न रामनामकाः ?

कतमस्तेषु स यस्त्वयोच्यते ? ॥ २७ ॥

अङ्ग । जघान युधि ताडकादिकमसीमरक्षःकुलं,

बभञ्ज धनुरैश्वरं, परिवभूव तं भार्गवम् ।

स तालतरुसप्तकं सपदि छत्तवानम्बुधिं

बबन्ध, न तथापि ते परिचितो रघूणां पतिः ? ॥ २८ ॥

मपि त्वां हित्वा त्यक्त्वा नक्तञ्चरचमूनां राक्षससेनानां विरामं
विध्वंसनं शिरामं भजते सेवते । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ २६ ॥

श्रुतमिति । नः अस्माकं सहजः सहोदरः विभीषणः
सम्प्रति रामश्च राममेव आश्रितः, श्रुतमस्ति, एतदिति शेषः ।
रामनामकाः रामाख्याः कति न सन्ति ? बहवः सन्तीत्यर्थः ।
तेषु रामनामकेषु मध्ये, त्वया यः, राम इति शेषः, उच्यते कथ्यते,
स कतमः ? । सुन्दरी-वृत्तम्, “अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः ।
सभरा ल्गौ यदि सुन्दरी तदा ॥” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

जघानेति । स रघूणा पतिः युधि युद्धे ताडकादिकम्
असीम अशेषं, बहुसंख्यकमित्यर्थः, रक्षसा कुलं जघान
हृतवान्, ऐश्वरं धनुः हरकामुक्तं बभञ्ज खण्डितवान्, तं भार्गवं
परशुरामं परिवभूव निजितवान्, सपदि सहसा, एकैकैवाश्रमे-
नेति भावः, तालतरुणां सप्तकं सप्त तालान् छत्तवान्
छिन्नवान्, अम्बुधिं सागरं बबन्ध, तथापि ते तय परिचितो न ?

राव । भग्नं भग्नमुमापतेरजगवं, वाली हतोऽसौ हत-

स्तालाः सप्त हता हताश्च, जलधिर्बद्धश्च बद्धश्च सः ।

आ. । किन्तेन, सशैलसागरधराधारोरगेन्द्राङ्गदं

साट्टिं रुद्रमुदस्यतो निजभुजान् जानातु रे ! रे ! हि मे ॥२८॥

अङ्ग । एकस्त्वया स शिखरी स्वभुजैरुद्धूटः

शम्भोः प्रसादनविधौ दशकम्बरेण ।

पूर्वं वराहवपुषाऽम्बुधिमध्यमग्ना

तेनोद्धृता गिरिसहस्रधरा धरितो ॥ ३० ॥

अविदित खलु ? । पृथ्वी वृत्तं, “जसौ जसयला वसुधैव कुटुम्बकम्” इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

भग्नमिति । उमापतेः हरस्य भग्नम् अजगवं धनु भग्नम्, असौ हतः वाली हतः, हताः सप्त तालाः हताश्च, बद्धश्च स जलधिः समुद्रः बद्धश्च, रामेणेति सर्वत्र शेषः । आः ! तेन धनु र्भङ्गादिना किम् ? सामर्थ्यं प्रकटितमिति भावः । रे रे अङ्गद । सशैलसागरा पर्वतसागरसहितौ या धरा पृथ्वी तस्या धार, धारकः उरगेन्द्रः शेषनागः वासुकिर्वा अङ्गदं बाहुभूषणं यस्य तथोक्तं साट्टिं सपर्वतं, कैलाससहितमित्यर्थः, रुद्रं शङ्करम् उदस्यत, उत्क्षिपत निजभुजान् मे नमः हि निसये जानातु, भवान् इति शेषः, इन्द्रि-बाहुवीर्यशालिनो मम हरधनुर्भङ्गादिकारो रामः कः ? इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२८॥

एक इति । दशकम्बरेण दशाननेन त्वया शम्भोहरस्य प्रसादनविधौ आराधनश्यापारे, वनोक्षाहप्रकटनेन प्रीणनार्थमिति भावः, एकः एकमात्रः स शिखरी पर्वतः, कैलास इत्यर्थः, स्वभुजैः निजबाहुभिः उद्धूटः उद्धृतः । पूर्वं प्राक् वराहवपुषा

राव । कुतो हन्तारण्ये कनकमृगमात्रं तृणधरं
 कुतो हृत्पादहृत्प्लवनिपुणवालो विनिहतः ।
 कुतो वह्निज्वालाजटिलशरसन्धानसुदृढं
 स्वहं युद्धोद्योगी समरमवतस्थेऽन्तकजयी ॥ ३१ ॥

अङ्गदः समदम् ।

अवेहि मां रावण । रामदूतं,
 बाणास्तदीयाः खरदूषणादीन् ।

वराहमूर्तिं विभ्रता तेन रामेण अम्बुधिमध्यमग्ना-प्रलयपयोधि-
 लीना गिरिसहस्रधरा पर्वतसहस्रशालिनो धरित्री पृथ्वी उद्धृता
 उत्थापिता । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुत इति । अरण्ये तृणधरं तृणमक्षकं कनकमृगमात्रं
 काञ्चनमृगरूपधरं मासेचमित्यर्थः, हन्ता विनाशकः, राम इति
 भावः, कुतः १-केत्यर्थः, हृत्पाद हृत्प्लवः लम्फनमित्यर्थः, तत्र
 निपुणः पटुः शाखानृग-इति- यावत्, वाली विनिहतः
 विध्वंसितः, कुतः १-केत्यर्थः, वह्निज्वालाभिः बाह्याग्नि-
 शिखाभि जटिलः प्रायेण दग्धः, ससुदृढ इति भावः, तत्र शर-
 सन्धाने शरप्रयोगे सुदृढः पटुः, राम इति भावः, कुतः १
 केत्यर्थः । अहन्तु युद्धोद्योगी संग्रामनिपुण इति भावः, अन्तक-
 जयी यमजैता सन्, यमजयार्थमिति भावः, समरं संग्रामम्
 अवतस्थे अवस्थितः, (तदहं रामश्चेत्यनयोर्महदन्तरमिति
 भावः । अत्र विरूपयोर्घटनात् विषमालङ्कारभेदः, “विरूपयोः
 सहटना या च तद्विषमं मतम्” इति लक्षणात् । शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ ३१ ॥

अवेहीति । हे रावण ! मां रामस्य दूतम् अवेहि

भुक्त्वा तृषार्त्ता इव शोणितान्धः

पास्यन्ति ते कण्ठघटैः सरन्ध्रैः ॥ ३२ ॥

राव । मृत्युः पादान्तभृत्यस्तपति दिनकरो मन्दमन्दं समाग्रे
 तैऽप्यष्टौ लोकपाला मम भयचकिताः पादरेणुं चरन्ति ।
 दृष्ट्वा भञ्जद्रुहसं पतति सुरवधूपन्नगोनाञ्च गर्भं
 निर्लज्जौ तापसौ द्वौ कथमिह समितौ वानरान् मेलयित्वा ?
 ॥ ३३ ॥

अङ्ग । रे रे राक्षसवंशजात ! समरे जानातु तत्राहेतं
 रामे तुङ्गपतङ्गचापयुगले तेजोभिराडम्बरे ।

जानीहि, तस्य इमे तदीयाः रामसम्बन्धिन इत्यर्थः, बाणा-
 शराः खरद्रुपणादीन् भुक्त्वा भक्षयित्वा तृषार्त्ता इव पिपासा-
 कुला इव ते तव सरन्ध्रैः सच्छिद्रेः कण्ठघटैः गलकलमैः
 शोणितान्धः रक्तजलं पास्यन्ति । अत्रोपमानद्वारः । उपजाति
 वृत्तम् ॥ ३२ ॥

मृत्युरिति । मृत्युः यमः मम पादान्ते चरणतले भृत्य-
 चरणमेवक इत्यर्थः, दिनकरः सूर्यः मम अग्रे मन्दमन्दं तपति
 किरणान् वर्धति । तैऽपि प्रसिद्धा इत्यर्थः, अष्टौ लोकपालाः
 इन्द्रादयः भयचकिताः भयाकुला सन्तः मम पादरेणुं चरण-
 रजः चरन्ति सेवन्ते इत्यर्थः । मम चन्द्रहासम् अस्मिं दृष्ट्वा
 सुरवधूनां देवाङ्गनानां प्रव्रगोनाम् उत्तमनारीणाञ्च गर्भः पतति
 अथवति । निर्लज्जौ द्वौ तापसौ वानरान् मेलयित्वा समाहृत्य
 कथम् इह लङ्कायां समितौ ? समागतौ ? सर्वथा पास्यन्मृत्यु-
 एताविति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३३ ॥

रे रे इति । रे रे राक्षसवंशजात ! रक्षकुलोद्भव ! राक्षस-
 यंगघातेति पाठे राक्षसवंशघात ! राक्षसकुलक्षयकर ! इत्यर्थः,

सैन्यं शीघ्रमिदं त्वदीयमखिलं भूमण्डले पातितं

गृध्रैरालुठितं श्वभिः कवलितं काकैः क्षतं यास्यति ॥ ३४ ॥

राव । अरे । त्वामहं धर्मशीलतया कटुप्रलापिनमपि न हस्मि ।

दूतो यथोक्तवादी स्यान्न स बध्यो महीभुजाम् ।

क्रूरस्तेषान्तु क्रोपेन क्वचिद्वैरूप्यमर्हति ॥ ३५ ॥

समरे युद्धे तुङ्गम् उत्खणं पतङ्गचापयोः शरधनुषोः, “पतङ्गौ
रविमार्गणौ” इति विश्वः, युगलं यस्य तस्मिन् तत्र रामे तेजोभिः
आह्वरे समारब्धे, सन्नद्धे सति इति यावत्, त्वदीयम् इदम्
अखिलं समस्तं सैन्यं शीघ्रम् आहतं प्रहतम्, अतएव भूमण्डले
पातितं गृध्रैः कव्यादैः पक्षिभेदैः आलुठितं समन्तात् आक्रान्तं
श्वभिः कुकुरैः कवलितं अस्त, काकैः क्षतं यास्यति भविष्यती
त्यर्थः, अत्र याधातोर्गमनार्थत्वेऽपि कर्मविवक्षया अकर्मक-
त्वम् । उक्तञ्च—“धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ।” इति । जानातु
निश्चिनोतु, भवानिति शेषः । जानातु तत्राहतमित्यत्र नाराच
चक्राहतमिति, रामे तुङ्गेत्यत्र रामोत्तुङ्गेति, सैन्यं शीघ्रमित्यत्र
मन्ये शीघ्रमिति, श्वभिरित्यत्र शिवा इति पाठान्तरं सुगमम् ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३४ ॥

दूत इति । दूतः यथोक्तवादी यथायथभाषी स्यात्, स
दूतः महीभुजा राज्ञा न बध्यः न प्राणैः वियोजनीय इत्यर्थः ।
क्वचित् क्रूरस्तु अतिदारुणस्तु, कटुभाषीति भावः, दूतः तेषां
राज्ञां क्रोपेन क्रोधेन वैरूप्यं रूपस्य विवृतभावं, दण्डमिति
भावः, अर्हति लभते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अङ्ग । परदारापहरणे न श्रुता या दशानन ! ।

दृष्टा दूतपरित्राणे साधोस्ते धर्मशीलता ॥ ३६ ॥

राव । बद्धः सेतुर्यदि जलनिधौ वानरैस्तावता किं ?

किं वल्मीकाः क्षितिधरनिभाः न क्रियन्ते पिपीलैः ? ।

लङ्का दग्धा यदपि कपिना स प्रभावः किलाग्नेः,

शौर्याश्रय्यं निजभुजनयैः (बलैः) किं कृतं रामनाम्ना ॥ ३७ ॥

अपिच । परिमि(चि)तमहिमानं क्षुद्रमेनं समुद्रं

क्षितिधररचनाभिः कोऽयमुत्तीर्य गवः ? ।

परेति । हे दशानन ! परदारापहरणे परस्त्रीहरणे या न श्रुता, तवेति शेषः, दूतपरित्राणे दूतरक्षणे, दूतस्य प्राणदण्डाकरणे इत्यर्थः, साधोः धार्मिकस्य ते तव सा धर्मशीलता धार्मिकता दृष्टा । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३६ ॥

बद्ध इति । यदि वानरैः जलनिधौ सेतुः बद्धः तावता तत इत्यर्थः, किम् ? न किमपि पौरुषमिति भावः । पिपीलैः कीटविशेषैः क्षितिधरनिभाः पर्वतसदृशाः वल्मीकाः स्तूपिकास्तूपा इत्यर्थः, किं न क्रियन्ते ? अपितु क्रियन्त एवेत्यर्थः । कपिना वानरेण, हनूस्त्यर्थः, यदपि लङ्का दग्धा, सः दहनमित्यर्थः, विधेयप्राधान्यात् पुंस्त्वम्, अग्नेः प्रभावः किल शक्तिरेव । अतः रामनाम्ना रामाख्येन, तापसेनेति शेषः, निजभुजनयैः स्वबाहुनीतिभिः, निजबाहुबलैरिति, निजभुजजयै इति च पाठान्तरं, किं शौर्याश्रय्यम् अद्भुतं शौर्यं कृतं ? प्रकटितमित्यर्थः, न किमपीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३७ ॥

परिमितेति । परिमितः परिच्छिद्यः, परिचितेति पाठे परिचितः विदितः,—अयस्यगण्डूपपानादिति भावः, सहिमा

अकलितमहिमानः सन्ति दुष्प्रापपारा

दशवदनभुजाख्या विंशतिः सिन्धुनाद्याः ॥ ३८ ॥

अङ्ग । रे रे रावण ! शम्भुशैलकलने प्रख्यातकीर्त्तिर्भवान्

रामं योद्धुमिहेच्छतीत्यनुचितं मन्यामहे केवलम् ।

रामस्तिष्ठतु, लक्ष्मणस्य धनुषो रेखापि नो लङ्घिता

तच्चारैण च लङ्घितो जलनिधिर्दग्धा च लङ्कापुरी ॥ ३८ ॥

महत्त्वं यस्य तम् अतएव चुद्रम् एनं समुद्रं क्षितिधररचनाभिः
पर्वतबन्धनैः, क्षितिधरघटनाभिरिति पाठेऽपि स एवार्थः,
उत्तोर्य पारयित्वेत्यर्थः, कोऽयं गर्वः ? नाहङ्कारः समुचित
इति भावः । अकलितः अनाक्रान्तः, अनभिभूत इत्यर्थः,
महिमा प्रभावः येषां ते दशवदनभुजा आख्या येषां तथोक्ताः,
दशवदनभुजास्ते इति पाठे ते प्रसिद्धा दशवदनभुजा रावण
बाहव इत्यर्थः, विंशतिः विंशतिसंख्यकाः सिन्धुनाद्याः सागराः
दुष्प्रापः दुरुत्तरः पारो येषां तथाभूताः सन्ति विद्यन्ते, एतस्य
चुद्रस्य सिन्धोः पारगामिनो रामस्य अस्त्रदभुजरूपविंशति
सिन्धुपारे पौरुषं द्रष्टव्यमिति भावः । रूपकमलङ्कारः । मालिनी
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! भवान् शम्भुशैलस्य कौन्तासस्य
कलने समुद्धरणे प्रख्याता कीर्त्तिर्यस्य तथाभूतः सन्—इह रामं
योद्धुम् इच्छति इति केवलम् अनुचितम् अयुक्तं मन्यामहे ।
रामः तिष्ठतु, लक्ष्मणस्य धनुषः रेखापि नो लङ्घिता त्वया,
सीताहरणकाले—इति भावः, तस्य चारेण दूतेन, हनूमतेत्यर्थः,
जलनिधिः लङ्घितश्च, लङ्कापुरी दग्धा च । (यस्य कनीयसो
धनुर्लेखा नातिक्रमितुं शक्ता, यस्य च दूतेन सागरमुल्लङ्घ्य

राव । यद्भिन्नाः किल बालतालतरवो रामेण सार्द्रत्वचो

भग्नं यच्च पुरातनं हरधनुस्तद्दीर्घ्यमुद्दीर्घ्यते ।

नासोदेतदनागतं श्रुतिपथे स्वर्नोक्तधूमध्वजः

पौलस्त्यः करकन्दुकीकृतहरक्रोडाचलो रावणः ? ॥ ४० ॥

लङ्कापुरी दग्धा, तेन रामेण सह युयुत्सा तव नितरां हासकरोति भावः) शम्भुशैलमथनप्रख्यातवीर्यः कथं रामं योडुमिहे च्छसोदमखिलं चेत्तत्र युक्तं तथेति, रेखापि नो इत्यत्र रेखा कृतेति, दग्धा च लङ्कापुरीत्यत्र दग्धा इतोऽक्षः पुरीति च पाठे शम्भुशैलस्य कैलासस्य मथनेन समुद्ररणेन प्रख्यातं वीर्यं यस्य स सन् राम कथम् इह योडुम् इच्छसि, चित्, तदा इदमखिलं तव मननमिति भावः, न युक्तं नोचितम् । कृता रेखा लङ्किता ? अत्र काकुः । दग्धा पुरी, अक्षः तव कुमारः इत इत्यन्वयः । सार्द्रत्वविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यदिति । रामेण सार्द्रत्वचः सरसवल्कलाः बालतालतरवः अभिनवतालहृत्वा, सप्तेति शेषः, भिन्नाः खण्डिताः, भग्ना इति पाठान्तरं, किलेति प्रसिद्धौ, इति यत्, यच्च पुरातनं हरधनुः ऐश्वर्यं कार्मुकं भग्नं, क्षिन्नमिति पाठान्तरं, हरधनुरित्यत्र गिवधनुरिति पाठान्तरम्, तेन तद्दीर्घं तस्य रामस्य वीर्यम् उद्दीर्घ्यते उद्दीप्यते, युष्माभिरिति शेषः, उद्दिग्यते इति पाठान्तरम्, स्वर्नोक्तानां देवानां धूमध्वजः अग्निः, देवगणनिसूदन इत्यर्थः, करस्य कन्दुकीकृत क्रोडनगैण्डूकीकृत, बाहुभिरुत्क्षिप्त इति भावः, हरस्य शम्भोः क्रोडाचलः कैलासः येन स पौलस्त्यः रावणः इत्येतत् श्रुतिपथे श्रवणेन्द्रिये, युष्माकमिति शेषः, अनागतम् अनुपस्थितं, श्रुतिपथमिति पाठे श्रुतिपथं

अपिच । अलमप्रस्तुतालापैः श्रुत्वाऽपि मम विक्रमम् ।

इदानीं रघुडिम्बेन वद किं कर्तुमिच्छते ? ॥ ४१ ॥

अङ्ग । स्वसुर्नासावसापङ्क-पङ्क्तिनामसिवह्नरीम् ।

कदुष्णैस्त्वच्छिरोरक्ते रामः चालितुमिच्छति ॥ ४२ ॥

रावणः ।

शायः कश्चित्तिरथां त्वमसि न विदितस्तेऽपि तादृक्प्रभावाः

ते किं मां नो विदन्ति त्रिभुवनजयिनं रामसुग्रीवमुख्याः ।

तेषां किं केन तावत् परनिजबलयोस्तारतम्यं विदित्वा

सन्दिष्टं द्रष्टुं त्वरितमवितथं तत्तदावेदयस्व ॥ ४३ ॥

कर्मत्वर्थः, न आसीत्, श्रुतमेवैतत् युष्माभिरित्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

अलमिति । अप्रस्तुताः प्रकृतानुपयोगिन इत्यर्थः, आलापाः
प्रसङ्गाः तैः अलं निष्प्रयोजनमित्यर्थः, इदानीं मम विक्रमं
श्रुत्वापि रघुडिम्बेन राघवशिष्या रामेण किं कर्तुम् इच्छते ?
अभिलष्यते ? वट । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४१ ॥

स्वसुरिति । रामः कदुष्णैः रूपदुष्णैः तव गिरसा रक्तैः
स्वसुः तव भगिन्याः शूर्पणखायाः नासाया नासिकाया वसा
मेदः यथा पङ्क्तिनां मलिनामित्यर्थः, असिवह्नरीम् असिलतां
चालितुम् इच्छति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

शाय इति । त्वं कश्चित् तिरथा तिर्यक्जातीयानां शायः
बालकः न विदितः न ज्ञातः असि, तादृक् तयाविधः, त्वद्
वर्णितरूप इति भावः, प्रभावो महिमा येषां तेऽपि, न विदिता
इति शेषः । ते रामसुग्रीवमुख्याः रामसुग्रीवादयः त्रिभुवन-
जयिनं त्रिलोकोजितारं मां रावणं किं नो विदन्ति ? नो

अङ्गदः । प्रथमतः श्रीरामपादास्त्वामादिशन्ति ।

अज्ञानादथवाधिपत्यरभसादक्षत्परोक्षे हृता

सीतेयं परिसुच्यतामिति वचो गत्वा दशास्यं वद ।

नो चेत्तच्छणसुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोणित-

च्छन्नच्छन्निदिगन्तमन्तकपुरं पुच्छैर्वृतो यास्यसि ॥४४॥

शुभारलक्ष्मणस्त्वामाह ।

सीतां मुञ्च, भजस्व रामचरणौ, राज्यं चिरं भुज्यतां ।

जानन्ति ? ' अपि तु जानन्त्येवेत्यर्थः, हे द्रुष्टदूत ! तेषां राम-
सुग्रीवादीनां मध्ये केन परनिजबल्योः तारतम्यं न्यूनातिरेकं
विदित्वा किं वावत्, सन्दिष्टं ? वाचिकं प्रेषितम् ? स्वरितं द्रुतम्,
अवितथं यथातथं तत् तत् सन्देशवचनम् आवेदयस्व कथय ।
स्वगंधरा वृत्तम् ॥ ४३ ॥

अज्ञानादिति । अज्ञानात् प्रमादात् अथवा आधिपत्येन
ऐश्वर्येण यो रभसः गर्वः तस्मात् हेतोः, अस्माकं परोक्षे असाक्षात्
हृता इयं सीता परिसुच्यतां परित्यज्यताम् । गत्वा इति वचः
दशास्यं रावणं ब्रूहि कथय, नो चेत् यदि न परिसुच्यसे इत्यर्थः,
तदा-पुत्रैः हृतः-सपुत्रः सन्नित्यर्थः, नक्षणेति स्वगर्वपरिहारः,
लक्ष्मणेन सुक्तेः क्षिप्तैः मार्गणगणैः शरमटैः छिदेन गिर-
प्रभृत्यङ्गानामिति भावः, उच्छन्नद्विः निर्गलद्विः शोणितैः रक्तैः
छन्नच्छन्नाः अतिशयेन छन्ना इत्यर्थः, दिगन्ताः यस्मिन् तद् यथा
तथा अन्तःपुरं यमसदनं यास्यसि गमिष्यसि । च्छन्नच्छन्नेत्यत्र
च्छन्नच्छन्नेति पाठे रक्तैरेव छन्नैः छन्ना इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४४ ॥

देवा सन्तु हविर्भुज , परिभव मा यातु लङ्कापुरी ।

नो चेद्वा नरवाहिनीपतिमहाचञ्चलपेटान्नरै

तत्तन्मुष्टिभिरव सङ्गरगतस्तत्तत् फल प्राप्स्यसि ॥ ४५ ॥

श्रीसुग्रीवस्त्वामाह ।

दृष्ट श्रीरघुनन्दनो ननु बलैर्वीर्यैर्महादर्पित

तल्लङ्घेस्वर । मुञ्च मानमखिल , श्रुत्वा बध बालिन ।

सीतामर्पय रक्ष राक्षसकुलानीन्द्राधिका सम्पद ,

तस्माद्गच्छ दशास्य । रामचरणे दासत्वमङ्गीकुरु ॥ ४६ ॥

सीतामिति । सीता मुञ्च त्वन रामस्य चरणौ भज
सेवस्व, चिर राज्य भुज्यता, देवा हविर्भुज यज्ञीयहव्य
भोजिन सन्तु भवन्तु, लङ्कापुरी परिभव विध्वंसजामव
माननामित्यर्थ , मा यातु न प्राप्नोतु । नो चेत् यदि नेतत्
रोचते इति भाव तदा सङ्गरगत सग्रामस्य चानरवाहिनी
पतीना वानरसेनाध्यक्षाणा महत् चञ्चत् चलत् चपेटम्
अन्तरे येषा तै तत्तन्मुष्टिभि तत्तन्मुष्टिप्रहारै तत्तत्फल
मद्रुपदिष्टानामननुष्ठानफलमित्यर्थ , प्राप्स्यसि लप्स्यसे । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ४५ ॥

दृष्ट इति । ननु रावण । बलै सैन्यै वीर्यै शौर्यै महादर्पित
महोन्नत श्रीरघुनन्दन श्रीराम दृष्ट , त्वया अस्माभिचेति शेष
तत् तस्मात् हे लङ्काश्वर ! बालिन बध श्रुत्वा मान गर्व मुञ्च
त्वज सीतामर्पय देहि तस्मात् रामात् राक्षसकुलानि इन्द्रा
धिका सम्पदम् ऐश्वर्यञ्च रक्ष हे दशास्य । दशानन । गच्छ
आगच्छेत्यर्थ रामस्य चरणे दासत्व दास्यम् अङ्गीकुरु अव
लम्बस्व । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ४६ ॥

प्रधानसेनापतिभिरादिष्टम् ।

रे रे रावण ! राक्षसाधम ! पशो ! मग्नोऽसि शोकार्णवे
शत्रुस्ते समुपागतस्त्वमिह किं नो बुध्यते केवलम् ? ।

रामस्यापि करावलम्बितधनुस्तोक्ष्णाञ्ज्वलसायकः

साक्षात् काल इवापरस्ताव पुरद्वारि स्थितः सानुजः ॥४६॥

अपृष्टोऽपि त्वामहं पितृबन्धुवृद्धा ब्रवीमि ।

रे रे रावण ! सर्वलोकविदित, श्रीरामनामा नृप
स्त्वां हन्तुं समुपैति वानरचमूमादाय बहुदधिमम् ।

तेनाहं प्रहितस्त्वदोयनिकटं, मद्वाक्यमाकर्ण्यतां,

सीतां देहि, भजस्व रामचरणौ, राज्यं चिरं भुज्यताम् ॥४७॥

रे रे इति । रे रे राक्षसाधम ! पशो ! रावण ! शोकार्णवे
शोकसिन्धौ मग्नोऽसि पतितोऽसि, ते तव शत्रुः रामः
समुपागतः, समुपस्थितः, इह लङ्कायां तं-शत्रुम् उपस्थितं
किं कथं नो बुध्यते ? भवानिति शेषः, केवलम्, अन्यः सर्वं बुध्यत
एवेत्यर्थः । सानुजः सम्भ्राष्टकः रामः करेण अवलम्बितं धृतं
धनुर्येन सः तथा तीक्ष्णः सञ्ज्वलन् सायकः शरो यस्य तथोक्तः ;
यदा करेण अवलम्बितं यत् धनुः तदा तीक्ष्णं यथा तथा
सञ्ज्वलन् सायको यस्य सः, अपरः द्वितीयः साक्षात् स्वयं काल
इव अन्तक इव तव पुरद्वारि स्थितः आस्ते । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४७ ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! सर्वेषु लोकेषु विदितः विख्यातः,
श्रीरामनामा नृपः वानरचमूः कपिसेनाम् आदाय उदधिं
सागरं बद्ध्वा त्वां हन्तुं हिंसितुं समुपैति समुपगच्छति, तेन
रामेण अहं त्वदोयनिकटं प्रहितः प्रेषितः, मम वाक्यम्

वाचं । आः स्क्न्धावधिकण्ठकाण्डविपिने द्राक् चन्द्रहासासिना
 छेत्तुं प्रक्रमिते मयैव भटिति द्रुव्यच्छिरःसञ्चये ।

अस्मेरं गलदशु गहदपदं मन्दभ्रु वा यद्यभूत्
 वक्त्रेष्वेकमपि स्वयं स भगवांस्तत्र प्रमाणं शिवः ॥ ४८ ॥

अङ्ग । शिरोभिर्मा देवोः शिव इव न ते दास्यति परो
 मनो दद्याः सेतावधिजलधि कैलासगुरुके ।

हितन्तु त्वां ब्रूमो मम जनकदोर्दण्डविभव
 स्फुरत्कीर्त्तिस्तम्भ । त्यज कमलबन्धो. कुलवधूम् ॥ ५० ॥

आकर्ण्यता श्रूयता सीतां देहि, रामस्य चरणौ भजस्व सेवस्व,
 चिरं राज्यं भुज्यताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

आ इति । आ इति विरक्तिसूचकमव्यय, स्क्न्धावधि स्क्न्ध-
 पर्यन्तं कण्ठा एव काण्डाः तेषां विपिनं वनं तस्मिन् स्क्न्धा
 वधिकण्ठकाण्डानाम् अरण्यभूते मयैव—स्वयमेवेति भावः,
 चन्द्रहासासिना चन्द्रहासाख्येन मदीयेन खट्वेन द्राक् भटिति
 छेत्तुं प्रक्रमिते उपक्रान्ते अत—एव—द्रुव्यता पतता गिरसां
 सञ्चये समूहे—सति वक्त्रेषु वदनेषु मध्ये एकमपि अस्मेरं हास्य-
 वर्जितं गलदशु उद्वाप्य गहदपदं भवेनार्द्धोच्चरितास्पष्टवाक् वा
 मन्दभ्रु सद्बुचितभ्रुभागम् अभूत् यदि, तत्र तेषु विषयेषु अस्मेरं
 त्वादिषु स भगवान् शिव. स्वयं प्रमाणम्, अस्तीति शेषः, निः
 मृत्योर्विभेमोति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

शिरोभिरिति । शिरोभिः—पणभूतैरिति भावः, मा देवोः,
 मा क्रोड, शिव इव परः अन्यः ते तुभ्यं न दास्यति, पुनः
 गिरासीति शेषः । अधिजलधि जलधौ, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः,
 कैलासगुरुके कैलासाद्रितोऽपि महति सेतो च मनो दद्याः

राव । मिथोत्तन्धिततातविक्रमकथाविस्फार ! निष्कारणं
 तस्य क्षत्रियडिम्भकस्य चरितं चित्तीयते त्वादृशम् ।
 यदा तस्य सुहुर्महेश्वरधनुर्भङ्गादिकं गायसि
 प्रायस्तत्त्वविचारतो न महिमा प्राग्भारमारोहति ॥५१॥

निधेहि, दध्या इति पाठः समीचीनः ; प्राक् त्वया कैलासाद्रिः
 समुद्धृतः । कैलासाद्रिमिवे) अधुना रामकृतसेतुमुत्पाटयितुं
 येतस्व । इदानीं रामेण सागरे सेतुर्वदस्त्वद्वधार्थम्, अतो दया
 परिणामं पश्येति भावः । मम जनकस्य बालिनो यो दोर्दण्ड-
 विभवः तस्य स्फुरन् दोष्यमानः कीर्तिस्तम्भः तत्समुद्धो रे
 मत्पितुर्बाहुवार्थप्रकटनस्तम्भः ! (त्वयि जीविते मम पितुर्बाहु-
 वीर्यकीर्तिः स्यात्यतीति भावः, अतः कारणात् त्वा हितन्तु
 हितमेव ब्रूमः कथयामः, कमलवन्द्यो सूर्यस्य कुलवधूं सीता
 त्यज रामाय प्रत्यपयेत्यर्थः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ५० ॥

मिथेति । मिथ्या अलोकः यथा तथा उत्तन्धितः सत्या-
 पितः तातस्य पितुः, बालिन इत्यर्थः, विक्रमकथाया विस्फारः
 प्रकटनं येन सः तत्समुद्धो रे इत्या स्वपितृवीर्यश्लाघित्वार्थः)
 निष्कारणं नास्ति कारणं हेतुः यत्र तथोक्तम्, अतिसाधारण-
 मिति भावः, तस्य क्षत्रियडिम्भकस्य क्षत्रियशिरो रामस्य
 चरितं त्वादृशं-तव तुल्यं दुष्टं पशुमिति भावः, चित्तीयते
 अदृतायते, विस्माययतीत्यर्थः, यदा यत एव तस्य क्षत्रिय-
 डिम्भकस्य महेश्वरधनुर्भङ्गादिकं सुहुः पुनः पुनः गायसि
 कीर्तयसि, प्रायः तत्त्वविचारतः तत्त्वस्य परमार्थस्य विचारतः
 विचारात्, विचारे कृते इति भावः, महिमा प्रभावः प्राग्भारम्
 उत्कर्षं न आरोहति न प्राप्नोति । अपाततः तस्य रामस्य

तयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भग्नं शम्भुधनुर्घुणैरुपहतं, सन्ताडिता ताडका
सापि स्त्री जरती, खरप्रभृतयो व्यापादितास्तेऽर्भकाः ।
तालाः सप्त हतास्तृणानि किन् तै, वाली हतोऽसौ कपि-
वद्धो वारिनिधिर्निरुत्तर इति श्रुत्वाऽभवद्रावणः ॥ ५२ ॥

रावणं निरुत्तरीभवन्तं दृष्ट्वा तदाच्छादनाय प्रहस्तः ।
ब्रह्मबध्ययनाय नैष समयस्तूष्णीं वहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प वृहस्यते ! जडमते ! नैषा सभा वज्रिणः ।

कमपि कार्यविशेषं दृष्ट्वा लोकाः विस्मयं गच्छन्ति परमस्मिन्
मया निहते सति स महिमा क्व गण्यते इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

वीणां संवृणु नारद ! सुतिकथावादैरलं तुम्बुरो !

सीताकामनमल्लसन्दितावपुः सुस्थो न लङ्केश्वरः ॥ ५३ ॥

सुस्थो न लङ्केश्वर इति प्रच्छादयितुं स एव कथयति ।

प्रतापं संसोढं, रविरपि दशास्यस्य न विभु-

निमज्जत्युन्मज्जत्यपरजलधौ पूर्वजलधौ ।

वारिनिधिः समुद्रः बद्धः । इति अङ्गदोक्तिः । इति श्रुत्वा
रावणः निरुत्तरः प्रतिवादवर्जितः अभवत् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मव्रति । हे ब्रह्मन् । एष समयः अध्ययनाय वेद-
पाठाय न, बहिः तूष्णीं स्वीयतां, जडमते ! वृद्धस्पते ! स्वल्पं
शनैरिति यावत्, जस्य आलप, एषा वर्जिणः दम्भस्य सभा न,
तद्वै तव स्वाच्छन्द्यमिति भावः । हे नारद ! वीणां संवृणु
संस्तम्भय, हे तुम्बुरो ! सुतिकथावादैः अलं निष्प्रयोजनम् ।
सीतायाः कामनमेव भल्लः अस्त्रविशेषः, तेन सीतागत-
कामेनेति भावः, सन्दितां बद्धम्, आक्रान्तमित्यर्थः, वपुः शरीरं
यस्य तथोक्तः, लङ्केश्वरः न सुस्थः न सुदुः स्थित इत्यर्थः, सुस्थ-
तायामेव युष्माभिरयमुपासितव्य इति भावः । वीणां संवृणु
इत्यत्र स्तोत्रं संहरेति, सुतिकथावादैरित्यत्र सुतिकथान्नापैरिति,
सीताइल्लकभल्लसन्दितावपुरिति तथा सीतारल्लकभल्लभग्नहृदयः
इति च पाठाः । सीतायाः रल्लकः सीमन्तः, “गिरःसिन्दूरसरणिः
स्त्रीणां वै रल्लकः स्मृतः” इति हलायुधः । स एव भल्लः अस्त्र-
विशेषः, तेन भग्नं व्ययितं हृदयं यस्य तथाभूत इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

प्रतापमिति । रविरपि तपनोऽपि दशास्यस्य रावणस्य

हरिः शैते सिन्धौ वसति च हिमाद्रौ स्मरहरः
 सुरज्येष्ठो धाता न हि सरसिजं मुञ्चतितराम् ॥ ५४ ॥
 वीरोऽयं किमु वर्ण्यता दशमुखश्चिन्नैः शिरोभिः स्वयं
 यः पूजास्त्रजमुत्सुको घटयितुं देवस्य खट्वाङ्गिनः ।
 सूत्रार्थं हरकरुणसूत्रभुजगश्चाकर्षणायोद्यतः
 साटोपं प्रमदैः कृतभ्रुकुटिभिः स्थित्वाऽन्तरे वारितः ॥ ५५ ॥

प्रतापं संसोढुं न विभुः न शक्तः सन् अपरजलधौ पश्चिमसागरे
 निमज्जति पुनः पूर्वजलधौ उन्मज्जति । हरिः तथाभूत इति
 भावः, सिन्धौ समुद्रे शैते । स्मरहरः शिवश्च हिमाद्रौ वसति,
 सुरज्येष्ठः पितामह इत्यर्थः, धाता सरसिजं कमलं, शीतलमिति
 भावः, न हि मुञ्चतितरां नैव त्यजतितरा, सततमेव कमलासने
 तिष्ठतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५४ ॥

वीर इति । अयं वीरो दशमुखः रावणः किमु वर्ण्यताम् ?
 वर्णयितुं न शक्यत एवेत्यर्थः, यः स्वयम् आत्मना चिन्नैः
 शिरोभिः सुण्डैः खट्वाङ्गिनः खट्वाङ्गधरस्य देवस्य शत्रोः पूजा
 स्त्रजम् अर्चनमाल्यं घटयितुं रचयितुम् उत्सुकाः सन् सूत्रार्थं
 गुम्फनसूत्रसंग्रहार्थमित्यर्थः, हरस्य करुणसूत्रं-करुणं गजचर्म-
 ग्रन्थनार्थमिति भावः, यो भुजगः सर्पराजः तस्य व्याकर्षणाय
 आकृष्य नयनाय उद्यतः किन्तु प्रमदैः शिवानुचरैः नन्द्या-
 दिभिः साटोपं ससम्भ्रमं यथा तथा कृता भ्रुकुटिः यैः तथाभूतैः
 सद्भिः अन्तरे अन्तराले, (न तु समक्षं भयादिति भावः) स्थित्वा
 वारितः सा मा नैवं कुर्विति प्रतिषिद्धः । शार्दूलविक्रीडित
 वृत्तम् ५५ ॥

चङ्ग । कैलाससानुपरितोन्ननवर्द्धमान ।

कारागृहेषु चिरमार्जितमर्जनेन ।

त्वा बालिबालधिलताङ्कितमौलिदेश

जानामि रावण । जगत्त्रयधूमकेतुम् ॥ ५६ ॥

प्रहस्त सरोषमाह ।

स्याता नाम कपीन्द्रहैहयपती तस्यावगाढान्तर

स्थेमानी दशकन्धरस्य महती स्कन्धप्रतिष्ठा पुन ।

सद्य पाटितकण्ठकीकसकणाकोर्णं यदसस्थली

खेनेभाजिनपल्लवेन सुदित सयोजयदूर्जटि ॥ ५७ ॥

कैलासेति । कैलासस्य सानो पर्वतकदेशस्य न तु सर्व
स्येति भावः परितोन्ननेन समुद्धरणेन वर्द्धमानः हृद्याप्रलापिन्
हे रावण । अर्जनेन कार्त्तवीर्येण कारागृहेषु चिरम् अर्जितम्
अधिवासितं तथा बालिनः समः तातस्य बालधिलताभिः पुच्छ-
बल्लीभिः अङ्कितः मौलिदेशः धम्मिस्तायः यस्य तः जगता त्वयः
त्रिभुवनं तस्य धूमकेतुः तः रावणः त्वा जानामि । वसन्ततिलक-
वृत्तम् ॥ ५६ ॥

स्यातामिति । कपीन्द्रहैहयपती बालिवार्त्तवीर्यो तस्य
दशकन्धरस्य रावणस्य अवगाढः प्रविष्टम् अनुभूतम् इत्यर्थः
अन्तरस्थेमा आन्तरम् अतिबलमित्यर्थः “स्थेमातिबलवीर्ययो-
इति हेमचन्द्रः याभ्यां तौ स्यातां नाम (सम्भावनायां बालो कार्त्त-
वीर्यश्च अस्य बलवीर्यं जानातीति सम्भावयामोत्यर्थः) पुनः
किन्तु दशकन्धरस्य-स्कन्धप्रतिष्ठा स्कन्धसुस्थाति महती सर्व-
श्रेष्ठेति यावत् । इत्यत्र हेतुमाह सद्य इति । धूर्जटिर्हरः सुदितः

अङ्ग । रे रे राजसराज ! सुख सहसा देवीमिमां मैथिलीं
 मिथ्या किं निजपौरुषप्रकटनप्रागल्भ्यमभ्यस्यसे ? ।
 एतां पश्यसि किं न किन्नरगणैरुद्गीतदोर्विक्रमां
 सेनां वानरभर्तुरुद्भटभुजस्तम्भैर्गभीरां पुरः ? ॥ ५८ ॥
 राव । एते ते मम बाहवः सुरपतेर्दोर्दण्डकण्डूहराः
 सोऽहं सर्वजगत्पराभवकरो लङ्केश्वरो रावणः ।
 सेतुं बद्धमहं शृणोमि कपिभिः पश्यामि लज्जां हतां
 जीवद्भिर्न च दृश्यते किमथवा किं नाम न श्रूयते ? ॥ ५९ ॥

(शिरःकर्त्तनेन पूजितत्वात् प्रीतः सेने स्नेन स्वकीयेन इभाजिन
 पल्लवेन गजचर्मखण्डेन सद्यः पाटितानां निष्कृतानां कण्ठानां
 कीकसक्रणैः अस्थिकणैः, “कीकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः,
 आकीर्णा, व्याप्ताः यस्य रावणस्य अंसस्थली, स्कन्धदेशान्
 संयोजयत् योजयामास । गजचर्मणां स्वतो दाढ्यात् रावणकण्ठ-
 देशानां दृढतरोकरणार्थं गजचर्मणा सन्नडा इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

रे रे इति । रे रे राजसराज ! सहसा शोघम् इमा देवी
 मैथिली सीतां सुखं त्यज मिथ्या अलोकं निजपौरुषप्रकटनेन
 प्रागल्भ्यम् आत्मगौरवम् अभ्यस्यसे किम् ? पुनः पुनः विष्ट-
 णोषोत्थर्यः किम् ? किन्नरगणैः उच्चैः कीर्तितः दोर्विक्रम-
 बाहुवीर्यं यस्याः ता वानरभर्तुः सुग्रीवस्य उद्भटैः विकटैः भुजैः
 एव स्तम्भैः गभीरा गहना, पालितामिति भावः, एता सेना पुर-
 श्रयतः न पश्यसि किम् ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

एते इति । सुरपतेः इन्द्रस्य दोर्दण्डकण्डूहराः भुजदण्ड-
 कण्डूतिविनोदनाः, दर्पहरा इति भावः, मम एते ते म.

‘इन्द्रं माल्यकरं सहस्रकिरणं द्वारि प्रतीहारकं
चन्द्रं छत्रधरं समीरवरुणीं सम्मार्जयन्तीं गृहान् ।

पाकस्योपरि निष्ठितं द्रुतवहं किं महृहे नीचसे ?

रक्षोभक्ष्यमनुष्यमात्रवपुषं किं स्तौपि रे राघवम् ॥ ६० ॥

अङ्ग । रे रे रावण ! दोनहोन ! विमते ! रामोऽपि किं मानुषः ?

किं रम्भाप्यवला ? कृतं किमु युगं ? कामोऽपि धन्वी किमु ?

किं गङ्गा च नदी ? गजः सुरगजोऽप्युच्चैः श्रवाः किं हयः ?

त्रैलोक्यप्रकटप्रभावविभवः किं रे । हनूमान् कपिः ? ॥ ६१ ॥

वाहवः भजाः, विंशतिरिति शेषः, अहं स प्रसिद्धः सर्वेषां
जगता पराभवकरः लङ्केश्वरः रावणः । अहं सेतुं बहं शृणोमि
लङ्काञ्च कपिभिः वानरैः हताम् आकीर्णाम् पश्यामि, जीवद्भिर्जनैः
किं न च दृश्यते ? सर्वमेव दृश्यते इत्यर्थः अथवा किं नाम न
श्रूयते ? सर्वमेव श्रूयते इत्यर्थः, दर्शनं श्रवणञ्च जीविधर्मः
इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रमिति । मदगृहे मम गृहे इन्द्रं माल्यकरं मान्ना
करं, सहस्रकिरणं सूर्यं द्वारि प्रतीहारकं दीवारिकं, चन्द्रं
छत्रधरं, समीरवरुणीं गृहान् सम्मार्जयन्तीं मार्जन्या जलेन
च सगोधयन्तीं पाकस्य रन्ध्रतथापारस्य उपरि विषये इति
यावत्, द्रुतवहम् अग्निं निष्ठितं नियुक्तं न ईक्षमे किम् ? न
पश्यसि किम् ? रक्षसां भक्ष्यमनुष्यमात्रं ययुः शरीरं यस्य तं
राघवं किं कथं स्तौपि प्रशंससि ? रे इति नीचमप्योधनम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! दोनो दुर्बलः हीनः भाग्य-
वर्जित इत्यर्थः, तत्कर्म्यदो हे विमते ! विपरीतयदे ! धामय-

रामोऽपि किं स मनुजः ? पयोधिमध्ये बबन्ध यः सेतुम् ।

तेऽपि च ननु किं कपयो ? येषां लङ्कादहनचरितम् ॥ ६२ ॥

उपोद्घातस्मृतहनूमच्चरितो रावणः । (क)

येनादाहि ममाग्रतः पुरमिदं, चाक्षो बली लीलया

येनामारि च पर्वतस्य कुहरं चाभारि वैरिव्रजैः ।

काले विपरीतबुद्धिरिति भावः, रामोऽपि मानुषः किम् ? रम्भापि तदाख्या सुरसुन्दरी अपि अबला बलहीना सामान्या नारी किम् ? कृतं सत्यं युगं सामान्यतः समयविशेषः किम् ? कामोऽपि धन्वी धनुर्धरः साधारण इति भावः, किम् ? गङ्गा च नदी सामान्या किम् ? सुरगजः गजः किम् ? उच्चैश्रवाः हयः अश्वः किम् ? रे इति नीचसम्बोधनं त्रैलोक्येषु त्रिभुवनेषु प्रकटः प्रसिद्धिं गतः प्रभावविभवः महिमा समृद्धिर्यस्य तथाभूतः हनूमान् कपिः किम् ? एते रामादयः नैव साधारणा इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

राम इति । यः पयोधिमध्ये सागरमध्ये सेतुं बबन्ध, स रामोऽपि मनुजः मनुष्यः किम् ? । येषां लङ्कादहनचरितम्, अस्ति इति शेषः, तेऽपि च--कपयः--सामान्यवानराः किम् ? हनुमिदं यत् राममेतन् मनुष्यं हनूमदादौ च वानरान् गणयसीति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ ६२ ॥

(क) उपोद्घातेति । उपोद्घातेन प्रसङ्गक्रमेण स्मृतं हनूमतचरितं येन तथोक्तः ।

येनेति । हे अङ्गद ! येन मम अग्रतः समक्षम् इदं पुरं लङ्केत्यर्थः, अदाहि दग्धं, येन बली बलवान् अक्षः मत्कुमारः लीलया अवहेलया अमारि अघानि च, वैरिव्रजैः शत्रुनिवहैः

येनाभाजि महावनं कपिवरेणातारि वारां निधि-

स्तत्तुल्यो भवतां नृपस्य कटके वीरोऽस्ति किञ्चाद्दद ! ? ॥६३॥

अद्भ । यो युष्माकमदीदहत् पुरमिदं योऽदीदलत् काननं,

योऽक्षं वीरममीमरद्गिरिदरीं योऽभीभरद्दानरैः ।

सोऽस्माकं कटके कदाचिदपि नो वीरेषु सम्भाव्यते

दौत्येनायमितस्ततः प्रतिदिनं संप्रेष्यते प्रेष्यवत् ॥६४॥

यो लङ्कां समदीपयत्तव सुतं रक्षांसि चापीपिपद्

यः कौशल्यमवीवदज्जनकजामब्धिं तथातीतरत् ।

त्वत्प्रभृतिभिरिति भावः, पर्वतस्य सुवेनस्य कुहरं गङ्घरम् अमारि
अपूरीत्यर्थः, येन कपिवरेण महावनम् अशोकवृक्षम् अभाजि
भग्नं, वारां निधिः समुद्रश्च अतारि अलङ्घि, भवतां नृपस्य राज्यः
सुग्रीवस्य कटके सेनानिवेशे तत्तुल्यं तेन सदृशः वीरः अस्ति
किम् ? चेत्यवधारणार्थं नास्त्येवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६३ ॥

य इति । यः युष्माकम् इदं पुरम् अदीदहत् दाहयामास,
यः काननम् अशोकवनम् अदीदलत् खण्डयामास, यः वीरम्
अक्षम् अमीमरत् मारितवान्, यः वानरैः गिरिदरीं सुवेलाद्रि
गुह्यम् अभीभग्त् पूरयामास, सः कदाचिदपि अस्माकं कटके
सैन्ये वीरेषु मध्ये नो सम्भाव्यते न गण्यते, अयं प्रतिदिनं
दौत्येन दूतकर्मणा हेतुना प्रेष्यवत् भृत्यवत्, माम्प्रतमिति पाठा-
न्तरम् ; इतस्ततः संप्रेष्यते प्रेष्यते, राज्ञेति शेषः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

य इति । यः लङ्कां समदीपयत् ददाहेत्यर्थः, तव सुतम्
अक्षं रक्षांसि च अपीपिपद् नियेषितवान्, यः जनकजां मीतां

२३॥

यथोराममन्सुसुटत् स हनुमानस्मत्प्रवीरोद्यमे
दूराक्रामणदौत्य एव न पुनर्योद्धुं समादिश्यते ॥ ६५ ॥

रावणः । रामः स्त्रीविरहेण हारितवपुस्तच्चिन्तया लक्ष्मणः
सुग्रीवोऽङ्गदवाक्यविदिततया निर्मूलकूलद्रुमः ।
गण्य. कस्य विभीषणः स च रिपोः कारुण्यदैत्यातिथिः
लङ्घातङ्गविटङ्गपावकपटुर्वध्यो ममैकः कपिः ॥ ६६ ॥

कीदृशं कुशलवार्त्ताम् अवोवदत् उवाच, स्वार्थे णिजन्तः, तथा
अब्धिं सागरम् अतीतरत् लङ्घितवान्, अत्रापि स्वार्थे णिजन्तः,
यश्च आराम-वनम् अमसुसुटत् बभञ्ज स हनुमान् अस्माकं
प्रवीराणां प्रकटवीराणाम् उद्यमे-युद्धोद्योगे दूरस्य देशस्य
आक्रामणं यस्मिन् तादृशे दौत्य एव समादिश्यते निगुज्यते न
पुनर्योद्धुं युद्धार्थं नैव निगुज्यते इत्यर्थं (वीरेषु न गण्यते इति
भावः । शार्दूलविक्रोडितवृत्तम् ॥ ६५ ॥

राम इति । रामः स्त्रिया भार्याया विरहेण हारितं
नाशितं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः (दुर्बलतया मृतप्राय इति
भावे), लक्ष्मण. तस्य रामस्य चिन्तया तथैव हारितवपुस्तच्चि-
न्तया, सुग्रीवः अङ्गदस्य वाक्येन विदिततया पितृघातकत्वात्
अङ्गदस्य सदैव सुग्रीवे दुर्वाक्यप्रयोग इति भावः, निर्मूलक्यामौ
कूलद्रुमश्चेति तथाक्त, (पितृनिधनान् अङ्गदेन वाक्शल्यविद्ध-
सन् निरुत्साहः सुग्रीवो हि तत्साहाय्यलाभे निराशतया वृद्ध-
तया च पतनोन्मुखतटतरुषु स्थित इति भावे) । विभीषणः
कस्य गण्य. ? न केनापि गण्यते, स च रिपोः शत्रोः रामस्य
कारुण्यं करुणा तस्य दैन्येन दयाभावेन अतिथिः, जात इति
शेषः । एकः केवलः, "एके मुख्यान्धकेवला." इत्यमरः, लङ्घाया

अङ्गदः । यत् सन्देशहरेण मारुतसुतेनातारि वारां निधिः
 क्षिप्रं गोष्पदवन्निजालयमिव प्रावेशि लङ्कापुरी ।
 सीतादर्शि समभ्यभाषि च वनं चाभञ्जि रक्ष,पते !
 सैन्यं भूर्यवधि व्यदाहि च पुरी रामः कथं वर्ण्यते ? ॥ ६७ ॥
 दृष्ट. किं रघुनन्दनो न हि पुरा ? किञ्च त्वया न श्रुतो
 ऽरण्ये किं न विलम्बितोऽसि न पुनर्मार्गे स्थितोऽसि क्षणम् ?
 तल्लङ्घेश्वर ! भुवः सानमखिलं श्रुत्वा बधं बालिनः
 सीतामर्पय रक्ष राक्षसकुलं दासत्वमङ्गोक्नु ॥ ६८ ॥

आतङ्गः भय तस्य विटङ्ग. आधारविशेषरूपः तस्य यः पावकः
 अग्निः तत्र तद्दाने इति भावः, पटुः लङ्कादाहक इत्यर्थः, कपिः
 हनूमान् मम वध्य इन्तव्य (रामादयस्तु स्वयमेव हता, न ममै-
 तेषु यत्नः करणीयः केवलं हनूमानेव वधार्हः इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

यदिति । हे रक्ष,पते ! राक्षसेश्वर ! यस्य सन्देशहरेण
 वार्त्तावहेन मारुतसुतेन पवननन्दनेन क्षिप्रं शीघ्रं वारां निधिः
 समुद्र. गोष्पदवत् अतारि उत्तोर्यः, निजालयमिव लङ्कापुरी
 प्रावेशि प्रविष्टा, सीता अदर्शि दृष्टा समभ्यभाषि सम्भाषिता
 च, वनम् अशोककाननम् अभञ्जि भग्नञ्च, भूरि प्रभूतं सैन्यं
 राक्षसबलम् अवधि निहतं, पुरी लङ्का व्यदाहि विशेषेण दग्धा
 च स रामः कथं केन प्रकारेण वर्ण्यते कीर्त्यते ? (दूतशक्ति-
 दर्शनेनैव रामप्रभावो वेदितव्य इति भावः) शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ६७ ॥

दृष्ट इति । त्वया पुरा पूर्वं रघुनन्दनः रामः किं न हि
 दृष्टः ? किञ्च न श्रुतः ? तर्हि अरण्ये-पञ्चवत्यां किं कथं न
 विलम्बितः असि ? (सीताहरणकाले इति भावः, मार्गे पथि न

राव । मरुत्वदम्भोनिक्षणघटितधोरश्वयधुना
 निसर्गोदग्रेण प्रसभसुरसा व्याप्तगगनः ।
 श्रियं देवद्रोचीं निजभुजवनोद्दामकरिणो-
 मयं कुर्वन् वीर ! स्मरसि कथमासोद्दग्धमुखः ? ॥ ६८ ॥
 येऽहंपूर्विकया प्रहारसभजन् मां छिन्धि मां छिन्धि मां
 छिन्धीत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतेर्मौलयः ।

पुनः नैव क्षणं स्थित, असि, तत् तस्मात् हे लङ्केश्वर ! अखिलं
 समस्तं, सर्वथेति भावः, मानं सुच त्वज, वालिनः मत्पितुः,
 त्वज्जयिन इति भावः, वधं श्रुत्वा सीताम् अर्पय, राजसकुलं
 रत्न, दासत्वं भृत्यत्वम् अङ्गोक्तुं स्वीकुरु च, रामचरणे प्रणि-
 पत इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

मरुत्वदिति । हे वीर ! अयं दग्धमुखः रावणः मरुतः
 सन्त्यस्येति मरुत्वानिन्द्रः, “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा” इत्यमरः, तस्य
 दम्भोत्तिर्वज्रं तेन क्षणं योगः, आहतिरिति यावत्, तेन घटितः
 जनितः, धोरः, वीरः श्वयधुः स्फोटता यस्य तेन निसर्गोदग्रेण
 म्बभावोद्गतेन उरसा वक्षसा व्याप्तम् आक्रान्तं गगनं येन तथा-
 भूतः सन् द्देषानञ्चतीति देवद्रोचो ता देवसम्बन्धिनीमित्यर्थः,
 श्रियं लक्ष्मीं निजभुजा एव वनानि तेषाम् उद्दामकरिणीं मत्त-
 हस्तिनीं कुर्वन्, यिया करिणो वनमाश्रयति तद्वत् निजभुज-
 वनाश्रितां करिणीं विदधतु कथं कौटुशः आसीत्, तत् स्मरसि
 किम् ? वाक्यार्थः कर्म । शिखुरिणो वृत्तम् ॥ ६८ ॥

ये इति । ये लङ्कापतेः ममेति-शेषः, मौलयः शिरांसि
 मां छिन्धि मां छिन्धि मां छिन्धि इति उक्तिपराः वदन्त
 इत्यर्थः, पुरारिपुरतः पुरारिहरस्य समक्षम् अहंपूर्विकया

ते भूमौ पतितः पुनर्नवभवानालोक्य भूर्भोऽपरान्

याचिष्यन्त इमे हि नो वयमिति प्रीत्यादृहासं व्यधुः ॥७०॥

अङ्ग । आस्ता मस्तकहोमविक्रमकथा पौलस्त्य । विस्तारिणी

देहं किञ्च निपातयन्ति दहने वैधव्यभीताः स्त्रियः ? ।

कैलासोदरणेन भारवहनप्रौढिस्त्वयाविष्कृता

तूर्णं वर्णय किञ्च किञ्चिदपर यत् पौरुषस्यास्पदम् ? ॥७१॥

अहमहमिकया प्रहारं निहन्तनम् अभजन् प्रापुः, ते भूमौ पतिताः पुनः नवभवान् नूतनोत्पन्नान् अपरान् भूर्भोः शिरसि आलोक्य इमे मूर्धान् याचिष्यन्ते हि प्रार्थयिष्यन्ते एव, वरं पुरारिरिति शेषः, न वयं याचिष्यामहे इति प्रीत्या याज्या दैन्यमतीव दुःसहं मानिनामिति भावः, अदृहासम् उच्चैर्हास्यं व्यधुः कृतवन्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

आस्तामिति । हे पौलस्त्य ! विस्तारिणी विस्तारवती, वृद्धतीत्यर्थः, मस्तकानां शिरसां होमे यो विक्रमः पौरुषं तस्य कथा आस्ता तिष्ठतु, स्त्रियः नार्यः वैधव्यात् स्वामिवियोग-जनितक्लेशात् भीताः तत्क्लेशं सोढुमशक्नुवत्य इति भावः, देहं दहने अग्नौ किं न निपातयन्ति ? अपितु पातयन्त्येवेत्यर्थः, त्वन्तु शत्रुपराजयभीत्या तथा कृतवानिति किं तत्र पौरुषमिति भावः । त्वया कैलासस्य पर्वतस्य उदरणेन भारवहनस्य प्रौढिः सामर्थ्यम् आविष्कृता प्रकटिता, रूध्र इतर-जनस्येव भारवहने सामर्थ्यमस्ति, तत्र पौरुषं किमिति भावः) यत् पौरुषस्य पुरुषकारस्य आस्पदं स्थानं, वीर्यप्रकटनस्थानमिति यावत्, अपरम् अन्यत् किञ्चित्, अस्ति चेदिति शेषः, तत् वर्णय प्रकटय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

दोर्दण्डाहितपौत्रभिन्नुरभवत् यस्मिन् पुलस्त्यो मुनिः
तद्बाह्वोर्वनमच्छिनत् परशुना यो राजवीजान्तकः ।
शौर्यं शौर्यरसाम्बुधेर्भृगुपतेर्ग्रासाय नासीज्जलं
तत्तेजोवडवानलस्य किमसौ नङ्गापतिः पल्लवम् ॥ ७२ ॥

रामकटके त्वं कीदृशः स कपिर्वा क इति प्रश्ने ।

दूतोऽहं खलु रामराजभवने, लेखार्थसंवाहकः
यातो ह्यत्र पुरागतः स हनुमान्निर्दग्धलङ्कापुरः ।
बद्धो रावणसूनुनेति कपिभिः सन्ताडितस्तर्जितः
सब्रीडः सपराभवो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते ॥ ७३ ॥

दोर्दण्डेति । पुलस्त्यो मुनिः यस्मिन् राजनि कार्तवीर्ये
दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन, कार्तवीर्यस्येति भावः, आहितः बद्धः
पौत्रः विश्वःसुतो रावणः तस्य भिन्नः प्रार्थी अभवत्, यो
राजवीजान्तकः राजसन्तानयमः, भृगुपतिरित्यर्थः, परशुना
तस्य बाह्वोर्भुजयोर्वनं बाहुसहस्रमित्यर्थः, अच्छिनत् चिच्छेद,
शौर्यरसाम्बुधेः वीर्यरससागरस्य तस्य भृगुपतेः परशुरामस्य
शौर्यं-जलं तस्य तेजोजलमिति भावः, तस्य वडवानलस्य
रामस्येति भावः, ग्रासाय गण्डूपमात्राय अपि नासीत्, असौ
नङ्गापतिः, त्वमिति शेषः, रामवडवानलस्य पल्लवं क्षुद्रं सरः
किम् ? नैवेत्यर्थः, समुद्रगोपकस्य बाहुवाग्नेरिव भार्गवजितुः
रामस्य पल्लवमिव त्वमकिञ्चित् वस्त्विति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

दूत इति । अहं राम एव राजा रामराजः तस्य भवने
दूतः खलु दूत एव । पुरा पूर्वम् अत्र नङ्गायाम आगतः निर्दग्ध
लङ्कापुरं येन सः वनमृगो हनूमान् लेखार्थसंवाहकः लेख

राव । ज्ञातं रामस्य वैदग्ध्यं येन दूतः कृतो भवान् ।

त्वयि दूतगुणः को वा तं व्याचक्ष्व वनेचर ! ॥ ७४ ॥

अङ्ग । सन्धौ वा विग्रहे वापि मयि दूते दशानन ! ।

अक्षतो वा क्षतो वापि क्षितिपृष्ठे लुठिष्यसि ॥ ७५ ॥

राव । रे रे क्षुद्रकपे ! सुवेलकटकाक्षौ तापसौ वारय

प्राणैर्वै विनियोजयन्निजतनुं गच्छेति शीघ्रं वद ।

एवार्थः वस्तु, “अर्थोऽभिधेयैवसुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः,
तस्य संवाहकः पत्रवाहक इत्यर्थः, रावणसूनुना मेघनादेन
बद्धोऽयमिति कपिभिः वानरैः सन्ताडितः तर्जितः तिरस्कृतः
अतएव सत्रौडः सलज्जः सपराभवः सावमानः कुत्र यातो हि
इति न ज्ञायते, अस्माभिरिति शेषः । (दूतोऽहं खल्वित्यत्र
कस्त्वं वानरेति, यातो ह्यत्र इत्यत्र यातस्तत्रेति, यातः कुत्रेति
पाठाः, सत्रौडः सपराभव इत्यत्र सत्रौडार्त्तिपराभव इति च
पाठान्तरं सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

ज्ञातमिति । रामस्य वैदग्ध्यं पाण्डित्यम्, अभिज्ञत्वमित्यर्थः,
ज्ञातं विदितं, येन रामेण भवान् वानर इति भावः, दूतः कृतः,
हे वनेचर ! शाखाभृग ! त्वयि दूतगुणः दूतधर्मैः क. वा.
अस्तीति शेषः, तं व्याचक्ष्व कथय । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७४ ॥

सन्धाविति । हे दशानन ! मयि दूते दौत्यकार्यं कुर्वति
सति, त्वं सन्धौ वा विग्रहे युद्धे वापि यक्षतो वा क्षतो वापि
क्षितिपृष्ठे भूतले लुठिष्यसि, (सन्धिपक्षे रामचरणे यक्षतगरीरेण
तथा—युद्धपक्षेऽपि क्षतगरीरेण रणभूमौ पतितश्चमित्युभयथापि
तत्र भूतले पतनं नियतमेवेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७५ ॥

रे रे इति । रे रे क्षुद्रकपे ! तौ तापसौ रामनक्षत्रौ

उन्निद्रः समदः समुद्रनिकटे वीरोऽस्ति कुम्भ. स्वयं
 लङ्घालङ्घतिकः, सुरेन्द्रभवनाकाङ्क्षितौ रावण. ॥७६॥
 अयमतिशयदुष्टो हन्यतां हन्यतामि-
 त्यभिहितवति कोपाद्रावणे बालिसूनु. ।
 धृतभुजमथ रक्षोवृन्दमुद्धूय सीधान्
 चरणतलनिपातैश्चूर्णयित्वा उत्पपात ॥ ७७ ॥

सुवेलकटकात् सुवेलपर्वतनितम्बात्, यवयं पञ्चमी, सुवेलकटकं
 गत्वेत्यर्थः, वारय, मल्ललङ्घादिति शेषः, वै निश्चये प्राणै. निज
 तनुं स्वशरीरं विनियोजयन् अविरहयन् गच्छ, स्वमालयमिति
 शेषः, इति शीघ्रं वद । समुद्रनिकटे उन्निद्रः जागरितः समदः
 मदीकृत. वीरः कुम्भ. कुम्भकर्णस्थो राक्षस तथा सुरेन्द्रस्य
 भवनम् अमरावती तस्य आकाङ्क्षा तत्र या कृत्यित्त. तत्र
 लङ्घाया अलङ्घितौ अलङ्घारकरणे शोभासम्पादनं यत् कुं सुखं
 तत् विद्यते यस्य स तथाभूत, तेन लङ्घायास्तथा श्री सम्पादिता
 यथामरावत्यामाकाङ्क्षा विनिवृत्तेति भावः, रावणः स्वयम्
 अस्ति विद्यते, कुम्भकर्णरावणयोरेकेनैव तौ निहन्तव्याविति
 भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

अयमिति । अतिशयदुष्ट. अयं वानरः हन्यता हन्यताम्
 इति कोपात् रावणे अभिहितवति उक्तवति सति बालिसूनु
 अङ्गदः धृतो भुजौ बाह्वयेन तत् धृतहस्तमित्यर्थः, रक्षोवृन्दं
 राक्षसनिघ्नयम् उद्धूय निरस्य चरणतलनिपातैः चरणतलप्रहारैः
 सीधान् हर्म्यान् प्रासादान् चूर्णयित्वा उत्पपात उत्प्लुत्य जगामे-
 त्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७७ ॥

अथ रावणमन्त्रिणश्चित्तयन्ति ।

एकेन प्रवगार्भकेण दलिता लङ्कापुरे सुन्दराः
प्रासादा हि सितातपत्रसदृशाः श्रेष्ठाः क्षणादङ्घ्रिणा ।
तन्मन्ये दशकन्धरः शिखरिभिः सार्द्धं समुन्मूलितो
बडोऽयं सह सेतुना जलधिना साकं समुल्लङ्घितः ॥ ७८ ॥

अथाङ्गदो रामसन्निधिं गत्वा कथयति ।

गणयति हितवाक्यं रावणो नैव दर्पात्
तव भुजबलवङ्गी प्राप्तकालः पतङ्गः ।
तमथ सुदितसेनावायुभिः प्रेर्यमाणं
रघुकुलनृपवीर ! क्षुब्धशीर्षं विधेहि ॥ ७९ ॥

एकेनेति । * लङ्कापुरे एकेन सहायरहितेन प्रवगार्भकेण
वानरशिशुना सुन्दरा. रम्याः श्रेष्ठाः उत्कृष्टा. सितातपत्र-
सदृशाः श्वेतच्छत्रोपमा, सुधाधवला इति भावः, प्रासादा हि
राजभवनानि च, “प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरः, क्षणात् क्षण-
मात्रात् अङ्घ्रिणा चरणप्रहारेणेत्यर्थः, दलिता. क्षुणाः, भग्ना
इत्यर्थः, तत् तस्मात् अयं दशकन्धर. रावणः शिखरिभिः पर्वतैः,
सेतुबन्धनार्थमानीतैरिति भावः, सार्द्धं सह समुन्मूलितः समुत्
पाटितः, सेतुना सह बडः तया जलधिना समुद्रेण साकं
सह समुल्लङ्घितः इति मन्ये, पर्वतानां समुन्मूलनं सेतोर्वन्धनं
जलधेर्नष्टुनश्च रावणस्य समुन्मूलनं बन्धनं नष्टुनश्चैवेति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

गणयतीति । तव भुजयोर्वलमेव षड्भिः तव प्राप्तः कालो
यस्य तथाभूतः पतङ्गः कीटः एव रावणः दर्पात् अहङ्कारात्
हितवाक्यं न गणयति न शृणोतीत्यर्थः, हे रघुकुलनृपवीर !

एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सज्जीकृते
यातोऽङ्कः किल सप्तमोऽप्यतिमहान् दूताङ्गदो नामतः ॥ ८० ॥

अष्टमोऽङ्कः ।

अथ युद्धोपक्रमः ।

काकुत्स्थः सविशेषमद्भुतमुखादाकर्ण्य लङ्कापते-
वृत्तं सम्यगलं कुलञ्च विभवं चक्रे विमर्शं मुहुः ।
श्लाघ्योऽयं दशकन्धरो मम रिपुर्दृष्ट्वा च मद्विक्रमं
वैदेही न समर्पिता यदमुना सुक्ता च नाहङ्कृतिः ॥ १ ॥

अथेदानीं सुदिता. हृष्टाः सेना एव वायवः तैः प्रेय्यमाणं नुद्य-
मानं पतङ्गरूपिणं तं रावणं क्षुण्णशीर्षं निलुत्तगिरमं विधेहि
कुरु । मानिनी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

एष इति । दूतः अद्भुतः यस्मिन् सः ॥ ८० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकस्य सप्तमाङ्गव्याख्या समाप्ता ॥ ७ ॥

काकुत्स्थेति । काकुत्स्थः रामः अद्भुतस्य मुखात् लङ्का-
पतेः रावणस्य सविशेषं सविस्तरं वृत्तं चरितं कुलं विभवञ्च
सम्यक् अलमतिशयेन, विस्तरेणेत्यर्थः, आकर्ण्य श्रुत्वा मुहुः
पुनः पुनः विमर्शं विचारं चक्रे कृतवान्, अयं दशकन्धरः रावणः
मम श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, रिपुः शत्रुः, यत् यस्मात् अमुना
रावणेन मम विक्रमं सेतुबन्धनादिकमिति भावः, दृष्ट्वा च

अथ निजप्रतापप्राचण्ड्यचण्डसमरोत्साहपरिपूर्णस्य लङ्कापतेः

श्रुत्वा दाशरथी सुवेलकटके साटोपमर्द्धा धनु-

ष्टङ्कारैः परिपूरयन्ति ककुभः प्रोञ्चन्ति कौक्षेयकान् ।

अभ्यस्यन्ति तथैव चित्रफलके सोक्षासमन्ये पुनः

वैदेहीकुचपत्रवल्लिरचनावैदग्ध्यमर्द्धा, कराः ॥ २ ॥

ततो लङ्कायां निजराजमन्दिरशिखरमारुह्य रावणः ।

लङ्कायाः कृतवानयं हि विकृतिं दग्धाग्रपुच्छं पुरा

सोऽप्येव प्रतिभाति कालसदृशो नूनं नभस्वत्सुतः ।

।

दृष्ट्वापि वैदेही सीता न समर्पिता, अहङ्कतिरहङ्कारस्य न
सुक्ता न त्यक्तेत्यर्थः, सर्वथा महाप्रभावो मानी चासाविति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

श्रुतेति । सुवेलस्य अङ्गेः कटके नितम्बे, “कटकोऽस्त्री
नितम्बोऽङ्गे” इत्यमरः, दाशरथी दशरथसुतौ रामलक्ष्मणौ श्रुत्वा,
स्थिताविति-शेषः, अर्द्धा-कराः हस्ताः, दशेत्यर्थः, साटोपं
साडम्बरं यथा तथा धनुष्टङ्कारैः ककुभः दिशः परिपूरयन्ति
व्याप्नुवन्ति तथा कौ-ष्टथिया क्षिप्यन्ते इति कौक्षेयकाः शराः,
यद्वा-कुचो निग्रध्यन्ते इति कौक्षेयकाः कुचिबद्धाः तलवाराः
इत्यर्थः तान् प्रोञ्चन्ति विमलीकुर्वन्ति, तीक्ष्णीकुर्वन्तीति
यावत् । तथैव-अन्ये अपरे पुनः अर्द्धाः कराः, दशेत्यर्थः, सोक्षासं,
सामिलापं यथा तथा चित्रफलके वैदेह्याः सीतायाः कुचयोः
स्तनयोः पत्रवल्लोना पत्रसतामां रचनायां वैदग्ध्यं नैपुण्यम्
अभ्यस्यन्ति शिचन्ते । सोक्षासमन्ये पुनरित्यत्र लङ्कापतेस्ते
पुनरिति पाठान्तरं सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

लङ्काया इति । अयं हि अयमेव पुरा पूर्वं दग्धम् अग्रपुच्छं

श्यामः कामसमाकृतिः शरधनुर्धारो स सीताप्रियः

प्रत्येकं रिपुमैक्षतेति निगदन् मञ्चस्थितो रावणः ॥ ३ ॥

अत्र अवसरे अरविन्दविरूपाचनामानौ मन्त्रिणी प्रविश्य
जयति जयति देवस्त्रिदशाधिपमौलिमुकुटरत्ननीराजितपादपीठो
रावणः ।

अर । देव ! त्वां प्रति सम्प्रति प्रतिभटस्तोत्रं न कुर्मो वयं

देवाय प्रतिपाद्यते हितमिदं यस्माद्वयं मन्त्रिणः ।

सीतारक्षणलक्षणक्षतधनुर्लक्षाऽपि नो लङ्घिता

हेलोद्धतवारिधिः कपिवलैः सार्धं स रामो महान् ॥ ४ ॥

पुच्छाग्रं यम्य तथाभूतः सन् लङ्कायाः विकृतिं दुरवस्थामिति
भावः, कृतवान्, नूनं निश्चितं सोऽपि स एव कालसदृशः
अन्तकनिभः नभस्वत्सुतः वायुतनयः हनूमान् एषः प्रतिभाति
राजते । कोऽप्येष प्रतिभाति वालिसदृशो नूनं तदीयः सुत
इति पाठे कोऽपि एष वालिसदृशः अतएव नूनं निश्चितं
तदीयः सुतः वालिपुत्रः अङ्गद इत्यर्थः, प्रतिभातीत्यन्वये ।
'श्याम' कामसमाकृतिः कन्दर्पसदृशावयवः शरधनुर्धारो धृत-
धनुःशरः स सीताप्रियः सीतापतिः, रामः अयमिति शेषः,
मञ्चस्थितः खट्वारूढो रावणः इति इत्थं निगदन् कथयन् प्रत्येकं
रिपुं शत्रुम् ऐक्षते दृष्टवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

देवेति । हे देव ! सम्प्रति वयं त्वां प्रति त्वत्समीपे
प्रतिभटानां प्रतिवीराणां स्तोत्रं प्रशंसा न कुर्मः, यस्मात्
वयं मन्त्रिणः मन्त्रकार्ये निगुक्ताः, देवेनेति भावः, तस्मात्
देवाय इदं हितं प्रतिपाद्यते उपदिश्यते, (हिते नियोज्यः खलु
भूतिमिच्छुना सहार्थनाशेन नृपोऽनुजीविनेति भावः ।)

विरू । राजन् । सुखसुखा वाचो मधुराः कस्य न प्रियाः ? ।

ताश्च क्षोदक्षमाः किन्तु नैता व्यसनसङ्गमे ॥ ५ ॥

प्रिया वा मधुरा वाक् च स्वाम्येष्वेव विराजते ।

श्रीरक्षणे प्रमाणन्तु वाच, सुनयककर्कशाः ॥ ६ ॥

सीताया रक्षणाय लक्ष्मणेन चता धनुषः लेखापि नो लङ्घिता,
भवतीति शेष, किन्तु स रामः हेलया अवलीलया उल्लङ्घितः
वारिधिः समुद्रः येन तथाभूत, तस्मात् कपिबलैः सार्द्धं स
रामो महान्, प्रतिभातीति शेषः । (प्रतिभटस्त्रोत्रं न कुर्मो
वयमित्यत्र प्रतिभटप्रोक्षासनं नो मुदे इति, देवायेत्यत्र देवाय-
मिति, सीतारक्षणलक्ष्मणक्षतेत्यत्र सीतारक्षणदक्षलक्ष्मणेति च
पाठान्तरे प्रतिभटानां विपक्षाणां प्रोक्षासनं प्रकर्षस्थापनं
मुदे आनन्दाय नैत्यर्थः, अन्यत् सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४ ॥

राजश्रुति । हे राजन् । सुखसुखा सुखस्य सुखाः
सुखोच्चार्या इति भावः । मधुरा मनोहारिण्यं वाचः वाक्यानि
कस्य जनस्य न प्रिया ? सर्वस्यैव प्रीतिकर्त्रे इत्यर्थः, ताश्च
वाचः क्षोदम् अल्पं क्षमन्ते सहन्ते इति क्षोदक्षमा (स्वल्पसहा
इति यावत्, परिहासप्रयोज्या इति भावे) एताः किन्तु
व्यसनागमे विपत्पाते न, उपयोगिन्य इति शेषः । तोयेत्यत्र
तवेति पाठे क्षोदक्षमा दुःखसहा, दुःखावहा इत्यर्थः, “क्षोद
सङ्घटचूर्णयोः” इति हेमचन्द्रः । अनुष्टुप वृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रियेति । प्रिया वा मधुरा वा वाक् स्वाम्येषु आधिपत्येण
नयसम्पत्तिमन्त्रोगेष्विति यावत्, निर्वोधेति भावे, विराजते
शोभते, सुनयेन शोभनया नीत्या कर्कशाः कटवः, अप्रिया

विभवे भोजने दाने तिष्ठन्ति प्रियवादिनः ।

विपत्तावागतायान्तु दृश्यन्ते खलु सज्जनाः ॥ ७ ॥

अग्रे प्रस्तुतनाशानां मूकता परमो गुणः ।

तथापि प्रभुभक्तानां मौख्यार्थादेवमुच्यते ॥ ८ ॥

यैरेव स्तुतिभिः स्वामी प्राप्यते व्यसनावटम् ।

पद्मान्मूकत्वमापन्नैरुद्धर्तुं नैव शक्यते ॥ ९ ॥

इति भावः, वाचस्तु वाक्यानि तु श्रीरक्षणे श्रियाः रक्षणे प्रमाणं हेतुरित्यर्थः । स्वाम्येष्वेवेत्यत्र हर्म्येष्वेवेति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

विभवे इति । विभवे अभ्युदये, भोजने दाने च प्रियवादिनः, बहव इति शेषः, तिष्ठन्ति स्थितिं कुर्वन्ति । विपत्तो व्यसने आगतायान्तु उपस्थितायान्तु, सज्जनाः खलु साधव एव दृश्यन्ते, न त्वन्ये इति शेषः । सज्जना इत्यत्र साधव इति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

अग्रे इति । प्रस्तुतः प्रवृत्तः, उपस्थित इति यावत्, नाशो येषां तथाभूतानां विपन्नानामित्यर्थः, अग्रे समक्षं मूकता वर्णानुच्चारको मूकः तस्य भावः तूष्णीभाव इत्यर्थः, परमो महान् गुणः धर्मः, सैव कथायां तस्याप्रियत्वे तेन सह अकारणवैरं स्यादिति भावः । तथापि इत्थं गतेऽपि प्रभुभक्तानां स्वामिभक्तनराणां मौख्यार्थात् वाचालत्वात् एवम् उच्यते इत्थं कथ्यते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

यैरेवेति । यैरेव जनैः स्वामी प्रभुः स्तुतिभिः प्रशंसावादैः, प्रियोक्तिभिरित्यर्थः, व्यसनावटं विपद्ग्रन्थं, व्यसनावटमित्यत्र व्यसनावटवीति पाठान्तरम्; प्राप्यते, नीयते, तैरेव मूकत्व-

नयश्च खलमैत्रो च लक्ष्मीश्च नयविहिषाम् ।

सुकुमाराश्च वनिता राजन्नचिरयौवना ॥ १० ॥

तेन च । यावद्दाशरथेर्न पश्यसि सुखं यावन्न पाथोनिधि

शुष्क, यावदिमा न पाकवशगा लङ्का निरस्तालका

यावन्नैव निजानुजस्य चरितं यात कुलाङ्गारता

तावद्भावण । लोकनाथदयिता सीता स्वयं दीयताम् ॥ ११ ॥

मापन्नै तूष्णीं स्थितै पश्चात् उद्धर्त्तुं विपदस्त्रातुमित्यर्थं नैव
शक्यते स्वामीति शेषः । शक्यते कथमिति पाठे कथं केन
प्रकारेण शक्यते ? नैव शक्यते इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

नय इति । हे राजन् । नयः सरितश्च खलमैत्रो च
दुर्जनमित्रता च नयविहिषा नीतिविरोधिनां लक्ष्मीश्च सुकुमारा
सुकीमला वनिताश्च अचिरयौवना न चिरं यौवनमुख
लभन्ते इत्यर्थः, (न दीर्घकालं तिष्ठन्तीति भावः । अत्र प्रसु-
ताया नयविमुखनक्ष्मणा अप्रसुतानाश्च नद्यादीनामेकधर्म्यं
सम्पन्नात् तुल्ययोगितालङ्कारः, 'पदार्थानां प्रसुतानामन्येषां वा
यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥' इति
लक्षणात् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

यावदिति । यावत् दाशरथे रामस्य रणप्रवृत्तस्येति भावः,
सुखं न, यावत् पाथोनिधि सागरः शुष्कः, दाशरथे शराग्निनेति
भावः न शुष्कमित्यत्र वदमिति पाठान्तरे) यावत् इमां निर-
स्तालकाम् अलङ्का कुबेरनगरो मा निरस्ता न्यकृता यथा
तादृशीम् अलङ्काधिकममृद्धिमित्यर्थः लङ्का पाको दग्धा
परिणामः, दुरवस्थेति भावः, तस्य वशगा वशवर्त्तिनी न
पाकवशमिति पाठे अग्निदग्धमित्यर्थः, यावत् निजानुजस्य

रावणो धैर्यमवलम्ब्य ।

मतिर्विपश्चिता मन्वा रतिर्भन्वो विलासिनाम् ।

पराक्रमैकसाराणामस्माकमसिवल्लरी ॥ १२ ॥

नीतिशास्त्रमिदं श्रुत्वा कुम्भकर्णं क्वचिद् वली ।

हन्ति चेन्मारुतिं युद्धे प्रथमं प्रेष्यतामयम् ॥ १३ ॥

स्वभ्रातृ विभीषणस्य चरितं विक्रममिति भावः, निजानुजं सुचरितमिति पाठान्तरं सुगमम्, कुलाङ्गारता कुलमालिन्य-करता यातं गतं न पश्यसि, रावणनिधनेन विभीषणस्य कुलाङ्गारत्वमिति भावे । हे रावण ! तावत् लोकनाथस्य जगत्-प्रभो रामस्य दयिता प्रिया सीता स्वयं दीयताम् । लोकनाथ दयिता सीता स्वयं दीयतामित्यत्र लोकपाल । तरसा सीता प्रयच्छानघामिति पाठे हे लोकपाल । तरसा शीघ्रम् अनघाम् अपापा सीता प्रयच्छेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

मतिरिति । मतिः बुद्धिः विपश्चिता विदुषा मन्त्र इष्टसाधनहेतुरिति भावः, रतिः सुरतं विलासिना कामिना मन्त्रः, पराक्रम एकः मुख्यः सारो धनं येषां तथाभूतानामस्माकम् असिवल्लरी तलवारमञ्जरी मन्त्र इष्टसाधनहेतुः । वीरा पराक्रममेव सुखसाधनं मन्यन्ते इति भावः । अस्माकमित्यत्र मानिनामिति पाठः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

नीतिशास्त्रमिति । इदं नीतिशास्त्रं मदुक्तमिति भावः श्रुत्वा वली बन्वान् कुम्भकर्णं क्वचित् युद्धे मारुतिं हनूमन्तं हन्ति चेत् नाशयति यदि, तदैव मम जय इति भावः, तस्मात् अयं कुम्भकर्णः प्रथमं प्रेष्यतां नियुज्यताम् । मारुतिमित्यत्र नामतः

राज्ञोऽभिप्रायं ज्ञात्वाऽरविन्दविरूपाक्षौ ।

नीतिशास्त्रविदो नीतिं पठन्ति नृपतेः पुरः ।

केवलं, युवराजादिपुरतो न कदाचन ॥ १४ ॥

भवांसु शुद्धाधिकारो न दुरधिकारो तदात्मनि वैरूप्य-
शङ्कादुरेणालमिति । (क) उक्तञ्च ।

न सर्पस्य मुखे रक्तं न दष्टस्य कलेवरे ।

न प्रजासु न भूपाले धनं दुरधिकारिणि ॥ १५ ॥

इति पाठे नामतः सम्भावनायां हन्ति, शत्रूनिति शेषः । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

नोतीति । नीतिशास्त्रविदः नीतिशास्त्रज्ञाः केवलं नृपतेः
पुरः अग्रतः नीतिं कार्याकार्ययोर्गतिं, धर्ममिति पाठान्तरं,
पठन्ति कीर्तयन्ति, कदाचन युवराजादीनाम् अकृतमतीना-
मिति भावः, पुरतः अग्रतः न, हि अपरिणतबुद्धित्वात् नीति-
शास्त्रार्थं नावधारयन्तीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

(क) शुद्धाधिकारी शुद्धः विशुद्धमतिरित्यर्थः, अधिकारो
नीतिशास्त्रज्ञानवतः । दुरधिकारो अनधिकारो, नीति-
शास्त्रार्थपर्यालोचने इति भावः । तत् तस्मात् आत्मनि स्वजिन्
वैरूप्यशङ्का विरुद्धभावाशङ्का, अनोतिष इति अस्माकमाशया-
वबोध इति भावः, तस्या अदुरेण प्ररोहेण अलं तथा शङ्का-
लेयोऽपि न कार्य इत्यर्थः ।

नैति । रक्तं सर्पस्य मुखे न, दष्टस्य दग्धिनाहतस्येत्यर्थः,
कलेवरे शरीरे च न, तिष्ठताति शेषः, दंशनकाले सर्पः दष्टस्य
अनस्य रक्तं नाकर्षति यद्यच तत् कलेवरं रक्तगुण्यं स्यात्
तत् केवलं विषेण ललीक्रियते इति भावः, तथा धनं प्रजासु

रावणः । एतौ क्लृप्त्या मामेव दुरधिकारिणं व्याहरतः,
तदरिभयमपि भविष्यतीति लक्ष्यते । (ख) तथोक्ताश्च ।

नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारा-

स्तिष्ठन्ति ये सौधविहारमाराः ।

विडालहृन्दार्पितदुग्धपूराः

स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितौन्द्राः ॥ १६ ॥

न, दुरधिकारिणि अयोग्ये इत्यर्थः, भूगले राजनि, च न,
(तिष्ठतीति शेषः, प्रजानां राज्ञश्च ममृद्धिहेतुः केवलं नीतिशास्त्रं,
तद्वैमुख्ये सर्वं नश्यतीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ख) क्लृप्त्या व्याजोक्त्या । अरिभयं शत्रुभयम् । लक्ष्यते
अनुमीयते, आभ्यामिति शेषः ।

नियुक्तेति । ये क्षितौन्द्राः राजानः नियुक्तानाम् अमात्या-
दीनां हस्तेषु अर्पितः निहितः राज्यभारः यैः तथोक्ताः स्वयं
सौधेषु प्रासादेषु विहारः क्रीडनमेव मारः सुखमाधनव्यापारः
येषां तथामृताः, ते मूढधियः अकृतप्रज्ञाः विडालहृन्देभ्यः विडा-
लहृन्देषु वा अर्पितः दुग्धपूरः क्षीरममूहः यैः तथाविधाः सन्तः
स्वपन्ति निद्रान्ति । (यथा गृहस्थेन दुग्धपोषिता विडालाः
बुभुक्षाविरहात् गृहस्थितमूषकादिविनाशाय न यतन्ते
तथा राज्ञा राजकार्यविमुखेन अर्पितभारा अमात्याः यथेष्ट-
भोग्यवस्तुभिः स्वोदरं पूरयित्वा बाह्यशत्रुनिरारणे स्वविनाशं
शङ्कमानास्तत्र उदासते, तेन च शत्रवो रन्ध्रान्वेपिणस्तं
राजानं समुन्मूलयन्ति, गृहस्थवस्तुजार्तं मूषका इवेति भावः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ १६ ॥

राजानः कदाचिद्वैरूप्येणापि निगूढा भवन्ति । तत्रो-
दाहरणं हरिणाङ्गशेखरः । (ग)

जीर्णेऽप्युत्कटकालकूटगरले, पुष्टे तथा मन्मथे,
नीते भासुरभालनेत्रतनुतां कल्पान्तदावानले ।

यः शक्त्या समलङ्घतोऽपि शशिनं शैलात्मजां स्वर्धनीं

धत्ते कौतुकराजनोतिनिपुणः पायात् स वः शङ्करः ॥ १७ ॥

शिवस्य नीतिवैपरीत्यमालोक्य यथा भृङ्गी, तथा ममापि
अरविन्दविरूपाक्षौः तद्यथा ।

(ग) वैरूप्येण विरुद्धभावेन । निगूढाः गूढाशया इत्यर्थः ।
हरिणाङ्गशेखरः शिवः ।

जीर्णे इति । उत्कटं दारुणं कालकूटमेव गरलं विषं
तस्मिन्, उत्कटकालकूटकवले इति पाठे उत्कटस्य कालकूटस्य
कवलः शेषः तस्मिन्वित्यर्थः, जीर्णे, मन्मथे कामे पुष्टे दम्भे,
तथा कल्पान्तदावानले प्रलयदाववङ्गी भासुरस्य उज्ज्वलस्य
भालनेत्रस्य ललाटेनयनस्य तनुतः—अवयवत्वं नीते प्रापिते-
ऽपि यः शक्त्या ऐश्वर्या भायया समलङ्घतोऽपि निष्पृयोजनो-
ऽपीति भावः, शशिनं—चन्द्रं—कालकूटतापहरमिति भावः,
शैलात्मजां—गौरीं,—कामनागिनीमिति भावः, स्वर्धनीं गङ्गां,
भालाग्निसन्तापहारिणीमिति भावः, धत्ते स कौतुकराज
नीतिनिपुणः कुतूहलमेव राजनीतिः राजयाज्ञनयः तत्र
निपुणः पटुः, राजनीतिः सन्धिविश्रहादिरूपकार्याणां यथा-
यथश्चवहाररूपा मानवानामुपयोगिनी न लोभराणां तेषामु-
त्पादनं कौतुकार्यमिति भावः, शङ्करः शिवः वः युष्मान्
पायात् रघुत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

दिग्वासो यदि तत् किमस्य धनुषा ? शस्त्रञ्च किं भस्मना ?
भस्मायास्य किमङ्गना ? यदि च सा कामं ततो हेष्टि किम् ? ।
इत्यन्योन्यविरुद्धकर्मणि रतं पश्यन्निजस्वामिनं
भृङ्गी सान्द्रशिरावनडपरुषं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥ १८ ॥

ततः प्रविशति मन्दोदरी ।

मन्दोदरी रावणेन सह निभृतं मन्त्रयितुम् इच्छति, अतो
मन्त्रिणा निष्क्रान्तौ ।

मन्दोदरी । स्वगतम् ।

दिग्वास इति । दिगेव वामः वस्त्रं, नग्नत्वमिति भावः,
यदि, तत् तदा अस्य शङ्करस्य धनुषा किम् ? प्रयोजनविरुद्ध
इति भावः । शस्त्रञ्च शस्त्रधारणञ्च यदि, तदा भस्मना
विभूतिविलेपनेन किम् ? अथ यदि भस्म, तदा अस्य
अङ्गना कामिनी किम् ? कामिन्या किं प्रयोजनमित्यर्थः,
यदि च सा अङ्गना, अस्तीति शेषः, ततस्तदा कामं मदनं किं
कथं हेष्टि हिनस्ति ? इतीत्यम् अन्योन्यविरुद्ध परस्परविरोधि
यत् कर्म दिग्वसनत्वधनुर्धरत्वादिति तस्मिन् रतं निजस्वामिनं
पश्यन् भृङ्गी शिवानुचरविशेषः, वपुः शरीरं सान्द्राभिः घनाभिः
शिराभिः अवनडं जटिलं परुषं कठिनं, मांसराहित्यादिति
भावः, अस्थिशेषं कङ्कालावशिष्टं धत्ते धारयति, किमपि नाव-
धारयतीति भावः । (यथा शिवविषयकचिन्तया भृङ्गीकार्श्यं
तथा समापि भावमनाकलय्य एतयोरीदृशनीतेरुद्भावनमिति
तात्पर्यम् । अत्र विरूपमद्वटनात् विषमालङ्कारः, “विरूपयो-
मद्वटना या च तद् विषमं मतम्” इति लक्षणात् । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

कैलासशैलोद्धरणप्रवीणो
 वीरः कुबेरानुज एक एषः ।
 तथापि रामो जितवालिवीर्यः
 शङ्कास्पदं सम्प्रति राक्षसानाम् ॥ ८ ॥
 विभीषणो वैरिबलं प्रविष्टो,
 निद्रावशः सीदति कुम्भकर्णः ।
 राजाऽभिमानो पतितः कलङ्गे,
 लङ्के ! तिमग्नाऽसि गभीरपङ्के ॥ २० ॥

कैलासेति । एषः कुबेरस्य दिक्पालविशेषस्य अनुजः
 कनीयान् कैलासस्य शैलस्य पर्वतस्य उद्धरणे उन्मूलने प्रवीणः
 पटुः कृतकैलासोद्धरण इति भावः, अतएव एकः मुख्यः अद्वितीय
 इत्यर्थः, “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः, वीरः, तथापि
 अस्य अद्वितीयवीरत्वेऽपि सम्प्रति जितं वालिनो वीर्यं येन
 तथाभूतः रामः राक्षसानां शङ्कास्पदं भयस्थानम् (अत्र शङ्काया
 हेतुं विनापि तदुत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः, “विभावना विना
 हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते” इति लक्षणात् । शङ्काया अभावस्य
 हेतौ सत्यपि तदभावरूपफलाभावात् विशेषोक्तिश्च, “सति हेतौ
 फलाभावो विशेषोक्तिर्निगद्यते” इति लक्षणात् तदनयोः सन्देह-
 सङ्करः । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

विभीषण इति । विभीषणः वैरिणः शत्रोः रामस्य बलं
 प्रविष्टः राममाश्रित इत्यर्थः । कुम्भकर्णः निद्रावशः निद्राया
 अधीनः सन् सीदति अवसादं गच्छति, अकर्मण्यः भवतीति
 भावः । राजा अभिमानो मानोद्यतः, नैव रामं शरणं यास्य-
 तीति भावः, कलङ्गे विपदि पतितः, अतः हे लङ्के ! त्वं गभीर-

रामोऽयं रविदंशजो दशरथध्यापानलघूङ्गामणैः
पुत्रः सर्वमहीश्वरो नरगणैः संपूजितो रक्षणात् ।
सीताहारिकृतान्तको निजभुजप्रौढप्रतापानलः
त्रैलोक्यस्य हितार्थसाधनविधौ जानासि नैवं कथम् ? ॥ २१ ॥

दृष्ट्वा राघवमेव राक्षसवनस्रच्छन्ददावानलं
जानक्यां निजवल्लभस्य परमं प्रेमाणमालोक्य च ।
काङ्क्षन्ती सुहुरात्मपक्षविजयं भङ्गञ्च सुग्धा सुहुः
धावन्ती सुहुरन्तरालपतिता मन्दोदरी सुन्दरी ॥ २२ ॥

पद्वै सान्द्रे कर्दमे, यत उत्थातुं न शक्नते इति भावः, 'निमग्नासि
पतितासि । उपजाति वृत्तम् ॥ २० ॥

राम इति । अर्थ रामः रघुः सूर्यस्य वंशजः कुलजः दश-
रथ एव ध्यापानानां नृपाणां लूङ्गामणिः सन्नाट् तस्य पुत्रः,
सर्वस्या मह्याः पृथिव्या ईश्वर प्रभुः, नरगणैः जानववृन्दैः
रक्षणात् - सुहुः पालनात् संपूजितः प्रशंसित इत्यर्थः, सीता-
हारिणः रावणस्य कृतान्त एव कृतान्तकः शमन इत्यर्थः,
त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य हितार्थानां साधनविधौ सम्पादन-
व्यापारे निजभुजाभ्यां खड्गाभ्यां प्रौढः प्रकर्षेण धृतः प्रतापा-
नलः येन तथोक्तः, अतः एवम् इत्यन्भूतम्, एनमिति पाठा-
न्तरं, कथं न जानासि ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

दृष्ट्वेति । सुन्दरी मन्दोदरी राघवं रामं राक्षसवनेषु
स्रच्छन्दः स्वेच्छाचारी, स्वेच्छाप्रवृत्त इत्यर्थः, दावानलः तं दृष्ट्वा
निजवल्लभस्य रावणस्य जानक्यां परमम् उत्कर्षं, दुर्निवारमिति
भावः, प्रेमाणम् अनुरागम् आलोक्य च सुहुः पुनः पुनः आत्म-
पक्षाणां राक्षसानां विजयं तथा भङ्गं पराजयञ्च, विपक्षादिति

वन्दो हृन्दारकहृन्दवन्दिमन्दारमालामकरन्दलेशैः ।

मन्दोदरीयं चरणारविन्दरेणूत्करान् कर्करतामनेपीत् ॥२३॥

प्रकाशम् । त्वं बाह्वदृतचन्द्रशेखरगिरिर्भाता जगद्धक्षकः

पुत्रः शत्रुजयी रिपुश्च स महानूनं बली बालिजित् ।

तद्राजन् ! अवला बलादपहृता देयाऽस्य सा जानकी

लङ्कायां रहसीत्युवाच वचनं मन्दोदरी मन्दिरे ॥२४॥

शेषः सीतायां रावणस्य अनुरागं दृष्ट्वा रावणपत्नीयाणां राक्षसानां पराभवे मन्दोदर्या अभिलापः इति भावः काहन्ती अभिलपन्ती मुग्धा मोहवशं गता मुहुर्दुर्लभं धावन्ती अन्तराले रावणवरणान्तिके इति भावः, पतिता अपतत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२२॥

वन्दार्पिति । इयं पतिता मन्दोदरी चरणारविन्दरेणूनाम् उत्करान् समूहान् भर्तुः पादपद्मरजांसि वन्दारवः स्तुतिपाठगीला ये हृन्दारकाः देवाः तेषां हृन्दस्य या वन्द्यः इठहृता नार्यः तासां या मन्दारमालाः देवतरुपुष्पमालाः, (लोभ्यः समाकृष्य स्वयं मस्तकेषु धृता इति भावः, तासां मकरन्दानां मधूनां लेशैः विन्दुभिः, भुवि पतितैः इति भावः, कर्करताम् अनेपीत् प्रापया मास, चरणरेणुषु मस्तकस्थितपुष्पमालामकरन्दपातेन तेषां शुष्कतायां कर्करत्वं भवतीति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २३ ॥

त्वमिति । हे राजन् ! त्वं बाहुभिः भुजैः उद्धृत उत्तोनितः चन्द्रशेखरस्य गिरिः कैलासो येन तथोक्तः, भ्राता, त्वमेति शेषः, कुम्भकर्ण इत्यर्थः, जगद्धक्षकः जगद्धक्षक्षम इत्यर्थः, पुत्रः मेघनादः शत्रुजयी रिपुञ्जयः, शत्रुजयीति वा पाठः । स रिपुः शत्रुश्च नूनं निश्चितं बली बलवान् यतः बालिजित् बालिभं जितवानित्यर्थः । तत् तस्मात् बलात् अपहृता

एकः सुग्रीवभृत्यः कपिरिदमखिलं पत्तनञ्चैव दग्ध्वा
यातस्तूर्णं तदानीं दशमुख ! भवतां किं कृतं वीरवर्गैः ? ।
सम्प्राप्तो राघवोऽसौ सकलकपिवलैः सार्द्धमुल्लङ्घ्य चाव्धिं
सीतां तां मुञ्च मुञ्चेत्यनिगमकथयत् प्रेयसी रावणस्य ॥ २५ ॥

रावणो निजमुनादस्वः नाटयन् ।

किन्ते भीरु ! भिया निशाचरपतेर्नामौ रिपुर्मे महान्
यस्याग्रे समरोद्यतस्य न सुरास्तिष्ठन्ति शक्रादयः ।

अवला सा जानकी अस्य शत्रो. रामस्य देया दातव्या. मन्दोदरी
लङ्कायां मन्दिरे गृहाभ्यन्तरे रहसि निर्जने इति वचनम्
उवाच । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

एक इति । रावणस्य प्रेयसी मन्दोदरी इति अनिशं पुनः
पुनः अकथयत् अवब्रवीत्, हे दशमुख ! एवः एक एव
सुग्रीवस्य भृत्यः किङ्करः कपिर्हनुमान् इदम् अखिलं समग्रं
पत्तनं नगरं चैव दग्ध्वा तूर्णं शीघ्रं यातः प्रतिनिवृत्तः, तदानीं
तस्मिन् काले भवता वीरवर्गैः नगरवासिभिः किं कृतम् ?
न किमपि कर्तुं शक्नुमिति यावत् । असौ राघवः रामः
सकलकपिवलैः सार्द्धम् अव्धिं भागरम् उल्लङ्घ्य च सम्प्राप्तः
समायातः, अतः तां सीतां मुञ्च मुञ्च त्यज त्यज । वीरवर्गैरित्यत्र
पौरवर्गैरिति पाठान्तरम् । सम्प्राप्तो राघवोऽसावित्यत्र प्राप्तोऽसौ
पत्तनान्तमिति, सकलकपिवलैर्वाव्धिमुल्लङ्घ्य योदुमिति च
पाठान्तरम् । स्वर्धरा वृत्तम् ॥ २५ ॥

क्रिमिति । हे भीरु ! भयशीले ! ते तव भिया भवेन
किम् ? असौ रिपुः शत्रुः रामः निशाचरपतेः मे सम, अग्रे इति
शेषः, महान् न प्रबलो न, समरोद्यतस्य संग्रामप्रवृत्तस्य

महोर्दण्डकमण्डलोद्यतधनुर्क्षिप्ताः क्षणान्तर्गणाः ।

प्राणानस्य तपस्विनः सति रणे नेष्यन्ति पश्याधुना ॥ २६ ॥

ततः स्वमन्दिरं प्रविश्य रावणः । भो भो मायाविनो
राक्षसाः । अद्य खलु प्रपञ्चरचनाभिः जानकीमृदुसुरभिसुवर्ण-
पीतपीनोन्नत कुचकलस-शोभितोरःस्थल-खेलमनाः तन्मधुराधर
पल्लवं पश्यामीति सज्जीभवध्वम् । (घ)

अनुचराः । यदादिशति महाराज इति मायां नाटयन्ति ।

अथ दशवदनोऽयं रामसौमित्रिमाया-

विरचितशिरसौ ते तत्क्षणावदोर्णे ।

यस्य समाग्रे शक्रादयः इन्द्रप्रभृतयः सुराः न तिष्ठन्ति न स्थातुं
शक्नुवन्ति, रणे सति प्रवर्त्तमाने मम दोर्दण्डकमण्डलेन भुज
दण्डमण्डलेन उद्यतम् उद्धृतं यत् धनुः, उद्धृतेति वा पाठः ।
तस्मात् क्षिप्ताः प्रेषिताः मार्गणाः शराः अस्य तपस्विनः रामस्य
प्राणान् क्षणात् नेष्यन्ति हरिष्यन्ति अधुना साम्प्रतं पश्य अव
लोकय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(घ) प्रपञ्चेति । प्रपञ्चरचनाभिः विशेषकल्पनाभिरित्यर्थः,
सज्जीभवध्वमिति - क्रिययान्वेति । जानकीति । जानक्याः
सीताया मृदू कोमली सुरभी सरभवन्ती सुवर्णपीती हेम
पीतवर्णी पीनोन्नतौ यो कुचकलसौ स्तनकुम्भौ ताभ्यां शोभितं
यत् उरःस्थलं वक्षःस्थलं तस्मिन् खेलत् मनो यस्य तथाभूत
मनः तस्या मधुराधर एव पल्लवः तम् । (अहमिदानीं माया
प्रपञ्च रचनाभिर्जानकी-मृदुसुरभि-सुवर्णसीतदोर्मन् नालित्य-
विराजमान पीनोन्नतकुचकलसोपशोभितोरःस्थले खेलमान
स्तन्मधुराधरं पश्यामीति पाठान्तरम् ।

गलदविरलरक्ते प्रेतपर्यस्तनेत्रे
जनकदुहितुरग्रे स्थापयामास पापः ॥ २७ ॥
तद् दृष्ट्वा जानकी मुवाप्या भवति ।
अहह ! जनकपुत्री फुल्लराजीवनेत्रा
नयनसलिलधारावर्षनिभिन्नहारा ।
रमणमरणभीता मृत्युना किं न नीता
हृदयदहनजालं सन्दहेदा विशालम् ? ॥ २८ ॥

अथेति । अथानन्तरम् अयं पापः दुराचारः दशवदनः
रावणः ते रामसीमिवरोः रामलक्ष्मणयोः सम्बन्धिनी मायया
विरचिते शिरसो तस्य रावणस्य कृपाणिन असिना अवदीर्णे
निकृते गच्छत्-अविरलम् अजस्रं रक्तं याभ्यां तथाभूते प्रेतवत्
मृतवत् पर्यस्ते विकृतिं गते इति भावः, नेत्रे ययोः तथाविधे
जनकदुहितुः सीतायाः अग्रे समक्षं स्थापयामास । (दशवदनो-
ऽयमित्यत्र रजनिचरेश इति, ते तत्कृपाणावदीर्णे इत्यत्र तद्रूप-
लावण्यपूर्णं इति च पाठान्तरं सुगमम् । मालिनी वृत्तम् ॥ २७ ॥

अहहेति । अहह ! खेदे, फुल्लराजीवनेत्रा विकसितपद्मज-
नयना नयनसलिलधाराणां वर्षैः निभिन्नः अविशेष इत्यर्थः,
हारो यस्याः तथाभूता रमणस्य मरणाद् भीता जनकपुत्री
सीता विशालम् अतिप्रबलं हृदयदहनजालं हृदयान्निचयः
सन्दहेत् भस्मीकुर्यात् वा यदीत्यर्थः, इति भयेनेति भावः,
मृत्युना यमेन न नीता किम् ? (तथा प्रव्वलितहृदयानला
जानकी जाता यथा यमोऽपि तदहनमाशङ्कमानस्तां न नयति
स्मेति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ २८ ॥

रामशिर, समधिकृत्य हा जगदीश ! हा जगदेकवीर ।
तत् कि स्मरसि ? ।

अधरमधु मदीय कामकेलीषु पीत्वा
ऽमृतमिति यदवादास्तारवानीरकुञ्जे ।
किममृतपरिपूर्णः शीर्णमप्येकमर्क-
न्तम इव न हि शत्रुं नाथ ! मयासि घोरम् ? ॥ २८ ॥
स्फुरति मधुरवाणो किं न वक्तारविन्दे
नयनकमलयोस्ते नो मदङ्गे विलासः ।
अमरपुरवधूना वल्लभोऽद्यासि भूप ।
व्रजति परमहंसं सेयमालिङ्गनेस्ते ॥ ३० ॥

अधरेति । हे नाथ ! तीरवानीरकुञ्जे नदीतटवर्तिनि
वेतसलतापिहितप्रदेशे कामकेलीषु सुरतविहारेषु मदीयम्
अधरमधु पीत्वा अमृतं, पीतमिति शेषः, इति अवादीः उक्त-
वानसि यत्...ततः अमृतपरिपूर्णं अमृतपानेन परितृप्तम्
अमरभावं प्राप्त इति भावः, शीर्णमपि अङ्गच्छेदेन शीणमपि
एकम् एकमात्रम्, असहायमित्यर्थः, तमः राहुः, “तमस्तु राहु”
स्वर्भानु,” इत्यमरः, अर्कमिव सूर्यमिव घोरं शत्रुं रावणं किं
कथं न हि नैव मयासि ? (नैव-अस्मि ? न विनाशयसीति
यावत् । मानिनो वृत्तम् ॥ २८ ॥

स्फुरतीति । ते तव वक्तारविन्दे मुखपङ्क्ति मधुरवाणो न,
नयनकमलयोः नेत्रोत्पलयो, मदङ्गे समाङ्गोपरि विलास
व्यापारः नो स्फुरति न प्रसरति, हे भूप ! अथ अमरपुर-
वधूनां सुरसुन्दरीणां वल्लभं अस्मि, मा इदं तव प्रिया ते तव
अलिङ्गनेः त्वामालिङ्गेत्यर्थः, परमहंसं परममानं, त्वामिति

इति रामशिरः समालिङ्ग्य प्राणप्रयाणं नाटयति । आकाशे ।

न खलु न खलु सीते । रामभूपान्ममोलिः

ममरशिरसि बध्यो न प्रियस्ते कदाचित् ।

सृष्ट कथमपि मातः ! मा निशाचारिणं त्वं

शिव । शिव । शिवभक्तस्येव मायावतारः ॥ ३१ ॥

सीता समाश्रमिति । दशाननस्य अपसर्पति ।

सीता । अयि मरमे ! अद्भुतमेतत् । (क)

सरमा । आकर्णयाकर्णविशालनेत्रे !

रामागमादार्त्तनिशाचराणाम् ।

शेषः, व्रजति गच्छति (भूपेत्यत्र नूनमिति, व्रजति परमहंसं
सेयमालिङ्गनेनैते इत्यत्र व्रजतु परमहंसो रे त्वदालिङ्गनेनेति,
स्फुग्तीत्यत्राहहेति च पाठे नूनं निश्चितं, त्वदालिङ्गनेन
त्वामालिङ्ग्य मे मम परमहंस, जीवात्मा व्रजतु गच्छतु
इत्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३० ॥

न खल्विति । हे सीते ! न खलु न खलु नैव, नैव, प्राण-
त्यागः कर्त्तव्य इति शेषः, ते तव प्रियः रामभूपान्ममोलिः
रामराजशिरः, ममरशिरसि रणमुखे कदाचित् न बध्यः न
छेत्तुं शक्य इत्यर्थः । हे मातः ! त्वं कथमपि निशाचारिणं
राक्षसं रावणं मा सृष्ट, शिव शिवेति गेदे, शिवभक्तस्य रावणस्य
एव मायावतारः इन्द्रजालाविष्करणम् । शिव शिव शिवभक्ते-
त्यत्र हर हर हरभक्तेति पाठान्तरम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(क) सरमे इति । सरमा विभीषणपत्नी तत्सम्बुद्धौ ।

आकर्णयेति । हे आकर्णविशालनेत्रे ! आकर्णमायताक्षि

कोलाहलं काहलमर्दलानां

हेषारवं सज्जतुरङ्गमाणाम् ॥ ३२ ॥

विरम विरम शोकात् कोपवानद्य रामः ।

सतनयपशुबन्धु रावणं मर्दयित्वा ।

बलभिदुपलनीलः कोमलः कोमलाङ्गि ।

त्वदधरमधुपानं स्वीकरिष्यत्यजस्रम् ॥ ३३ ॥

रावण, स्वगतम् । पुनरपि मायाधारिणा गन्तव्यम् ।

इति तथा करोति ।

भेरीनिस्वानशहध्वनिगजतुरगस्यन्दनस्फौतनादैः

सानन्दं राक्षसेन्द्र कटकभटभुजास्फालकोलाहलेन ।

रामस्य आगमात्, लङ्कायामिति शेषः, आर्त्ताः तस्मा ये निश्चि-
चरा, राक्षसाः तेषां काहलमर्दलानां रणवाद्यभेदानां कोला-
हलं नादं तथा सज्जानां रणसज्जया भूषितानां तुरङ्गमाणाम्
अश्वानां हेषारवम् आकर्ण्य शृणु, यदि रामशिरः सत्यमेतत्
तदा कथं पुनः समरोद्योग इति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३२ ॥

विरमेति । हे कोमलाङ्गि । शोकात् विरम विरम, अद्य
कोपवान् सकोपः बलभिदुपलनील इन्द्रनीलश्यामलः कोमलः
रामः सतनयपशुबन्धुं तनयैः पशुभिः अश्वदिभिः बन्धुभिः
स्वजनैश्च सहितं रावणं मर्दयित्वा विनाश्य अजस्रम् अविरतं
तव अधरमधुनः पानं स्वीकरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः । कोप-
वानद्येत्यत्र कोपमानोऽप्येति, स्वीकरिष्यतीत्यत्र हृङ्गिष्यतीति
पाठान्तरम् । मालिनो वृत्तम् ॥ ३३ ॥

भेरीति । राक्षसेन्द्र रावणः भेरीणां वादिवभेदानां

लङ्कामापूर्य कामं स्वयमभवदथो राघवो रावणस्य

छिन्नान् मूर्ध्नी दधानः शिरसिरुहभरेण्वेकतः पञ्च पञ्च ॥३४॥

सीता । साक्षादालोक्य हर्षात् भट्टिति कुचतटोभारनम्रापि रामं

सोत्थायोदस्तदोर्ध्वां दरदलितकुचाभोगचेलोन्नताङ्गो ।

धन्याहं प्राणनाथ ! त्यज रजनिचरच्छिन्नशीर्षाणि, गाढं

मामालिङ्गयाद्य खेदं जहि विरहमहापातकं शान्तिमेतु ॥

३५ ॥

निस्त्रानैः निनादैः शब्दानां ध्वनिभिः गजतुरगस्यन्दनानां
हस्यश्वरथानां स्तीतैः अतिप्रवृद्धैर्नादैः तथा कटकेषु सैन्येषु
ये भटाः वीराः तेषां मुजयोः आस्फालकोलाहलेन आस्फालन-
कलरवेण कामं सम्यक् लङ्काम् आपूर्य अथो अनन्तरं
स्वयं मानन्दं यथा तथा रावणस्य स्वस्येति भावः, छिन्नान् पञ्च
पञ्च मूर्ध्नीः शिरांसि एकतः एकेन एकेन करेणेति भावः, शिरसि-
रुहभरेषु केशनिचयेषु दधानः राघवः रामः अभवत् । कामं
स्वयमभवदथो राघव इत्यत्र रामः स्वयमभवदथो माययेति
पाठान्तरम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २४ ॥

साक्षादिति । सा सीता साक्षात् रामम् आलोक्य कुच-
तटोभारेण नम्रापि अवनतापि हर्षात् भट्टिति सहसा उत्थाय
उदस्तदोर्ध्वां प्रसारितभुजाभ्याम् उत्क्षिप्तभुजाभ्यां वा दर-
दनितम् रूपाच्छिन्नं कुचाभोगचेलं स्तनाभोगवसनं, कञ्चुलिकेति
यावत् यस्मिन् तद् यथा तथा उन्नतम् अङ्गं यस्याः तथाभूता
सती, हे प्राणनाथ ! अहं धन्या पुण्यवती या त्वामीदृशमहं
दृष्टवतीति भावः । रजनिचरस्य रावणस्य छिन्नानि शीर्षाणि
त्यज, गाढं यथा तथा मामालिङ्ग्य खेदं सन्तापं जहि नाशय,

आकाशे । मन्दोदरी रघुशराहतराक्षसेन्द्र

चुम्बिष्यति त्वमपि वेत्सि तु तत्र रामम् ।

जानीहि राक्षसपतिर्न हि रामभद्रो

मायामयेन वपुषा विदधच्छिरासि ॥ २६ ॥

जानकी लज्जते । रावण स्वगतम ।

कृतकृत्ये च रामत्वे वर्त्तमाने मयि स्थिते ।

व्यरुन्धन् देवता सर्वा पापमूलप्रवृत्तय ॥ ३७ ॥

भवतु रणस्थलोषु तापमहय निहत्य वैदेहीकेलिकलाकुतूहल-
मनुभवामि इति निष्क्रान्त ।

अद्य विरहमहापातक शान्ति गच्छतु शान्त्यत्वित्यर्थं इत्या-
हेत्यध्याहार्यम् । विरहमहापातक इति पाठान्तरम् । स्वधरा-
वृत्तम् ॥ २५ ॥

मन्दोदरीति । मन्दोदरी रघुशरेण रामवाणेन आहत-
विड राक्षसेन्द्र रावण चुम्बिष्यति त्वमपि तत्र तस्यामवस्थाया-
राम वेत्सि तु जानास्येव । अयन्तु मायामयेन वपुषा शरीरेण
शिरासि छिन्नानीति भावः विदधतु कुर्वन् राक्षसपति रावण-
न तु रामचन्द्र जानीहि यादयाथ कर्म । वरुन्ततिनक-
वृत्तम् ॥ २६ ॥

कृतकृत्ये इति । रामत्वे रामरूपवत्त्वे वर्त्तमाने अत एव
कृतकृत्ये मिदुर्मुखकानि इति भावः मयि स्थिते सति पाप-
मूला प्रवृत्तिर्यासा तथाभूता पापचारा इत्यर्थः सर्वे देवता
व्यरुन्धन् विघ्नमकुर्वन्वित्यर्थः आकागवाण्येति शेषः । अनुदुष्-
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमत्सहानाटके
वीरश्रीयुत्तररामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जीकृते
मायाराघवसंज्ञकोऽत्र गतवानङ्गो महानटमः ॥ ३८ ॥

नवमोऽङ्कः ।

नेपथ्ये । भो भो वीराङ्गद ! वानरभटान् ब्रूहि—अद्य
खलु राक्षो सावधानैः स्यातव्यम् । अद्य रावणप्रस्थापिता
प्राभञ्जनी नाम राक्षसो निशि शयालू रामलक्ष्मणीं हनिष्यतीति
विभीषणो वदति ।

ततो निशि प्रविश्य प्राभञ्जनीं स्वगतम् ।
उत्खातदारुणसुतीक्ष्णकृपाणपाणि
वीराटवीपं निशि निर्भयतः शयानम् ।
हंही ! सुदर्शनपरिभ्रमणेन गुप्तं
रामं निहन्मि कथमद्य वरं वराक्षी ? ॥ १ ॥

एष इति । मायया राघव इति संज्ञा रावणस्येति भावः
यत्न सः ॥ ३८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
सहानाटकस्य अष्टमाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ८ ॥

उत्खातेति । हंही । वराक्षी दीना अहम् उत्खाताः
कोपेभ्यः उद्धृताः दारुणाः भयह्वराः सुतीक्ष्णाः सुनिशिताः कृपाणाः

तद्वत्वा लङ्घेशमेव निवेदयामि । प्रविश्य प्राभञ्जनी ।
जयति जयति लङ्कानाथः, राजन् । सुदर्शनचक्रभ्रमणेन
रक्षितं रामभद्रं निशि हन्तुं न शक्नोमि, तद्राक्षसाः प्रातः
समराङ्गनप्रणयिनः कार्य्याः ।

रावणः । सत्यमेतत्, तथा करोमि ।

अथ युद्धोद्योगः ।

सुग्रीवो राजलक्ष्मोपरिमिलितवपुर्वोत्तिष्ठः कुमारः
श्रीगम्भीराभिरामः, प्लवगपरिहृटाः प्रौढिमारूढवन्तः ।
उल्लङ्घ्योऽल्लङ्घ्यं लङ्कां जलनिधिपरिखाभूतभूरिप्रभावां
सर्वे सर्वानखर्वाः पिदधुरद्य रणे राक्षसान् क्षोभयित्वा ॥ २ ॥

तलवाराः पाणिषु येषां ते तथोक्ता ये वीराः हनूमदङ्गदादयः
इति भावः, तेषाम् अटवीषु वनेषु निशि रात्रौ निर्भयतः
अकुतोभयतः शयानं सुदर्शनस्य नारायणचक्रास्त्रस्य परिभ्रमणेन
समन्तात् मञ्चारेण, गुरुभ्रमणेनेति पाठान्तरं, गुप्तं रक्षितं
वरं श्रेष्ठं रामं कथमद्य निहन्मि ? व्यापादयामि ? वसन्ततिनकं
वृत्तम् ॥ १ ॥

सुग्रीव इति । अथानन्तरं राजलक्ष्म्या परिमिलितं मद्रतं
वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः राजश्रीममन्वित इत्यर्थः, सुग्रीवः,
कुमारः युवराजः श्रिया यौवराजलक्ष्म्या गम्भीरः दुर्गवगाहः,
अभिरामः सुन्दरस्य बानीपुत्रीऽङ्गदः, तथा जलनिधि सागर
एव परिखा परिवेष्टनजलराशिः तथा भूतः मञ्चरातः भूरि-
महान् प्रभावः दुरामदतेति भावः यस्याः तां महाम् उल्लङ्घ्य
उल्लङ्घ्य प्रौढि-प्रादुर्भावं, प्रभावमिति यावत्, आरूढवन्तः
प्राप्तवन्तः अखर्वा महान्तः सर्वे प्लवगपरिहृटाः यानरप्रवराः
सर्वान् सकलान् राक्षसान् रणे क्षोभयित्वा ताडयित्वा पिदधुः

प्राकारकूटादुपलान् पलाशै-

निपात्यमानान् प्रतिगृह्य दोर्भ्याम् ।

तैरेव मौधानि वभञ्जुरुच्चैः

प्लवङ्गमाः कम्पकराः क्षिपन्तः ॥ ३ ॥

प्राकारमूर्ध्नि मिलिता रजनीचरेन्द्रा

धाराधरा इव धराधरशृङ्गभाजः ।

नाराचपुञ्जमभितो मुखरा ववर्षुः

तेनापि मत्तशिखिनो नन्तुः प्लवङ्गाः ॥ ४ ॥

आच्छादयामासुः समन्तात् रुरुधुरित्यर्थः, “वातोऽवाप्योः” इत्य-
कारलोपः । स्वधरा वृत्तम् ॥ २ ॥

प्राकारेति । प्लवङ्गमाः कम्पकराः-राक्षसान् कम्पयन्त इति
भावः, पलाशैः-कण्ठ्याटैः, राक्षसैरित्यर्थः, प्राकारकूटात् प्राचीर-
शिखरात् “कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः, निपात्यमानान्
वानरान्-प्रति-क्षिप्यमाणानित्यर्थः, -उपलान् प्रस्तरान् दोर्भ्या-
वाहुभ्यां प्रतिगृह्य क्षिपन्तः, तानिवेति शेषः, तैरेव उपलैः उच्चैः
उन्नतानि मौधानि हर्म्याणि वभञ्जः चूर्णयामासुरित्यर्थः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ३ ॥

प्राकारेति । प्राकारस्य प्राचीरस्य मूर्ध्नि शिरसि मिलिताः
समवेताः रजनीचरेन्द्राः राक्षसप्रवराः धराधरशृङ्गभाजः पर्वत-
शिखरस्था धाराधरा इव मेघा इव मुखराः सन्तः नदन्तः
मन्त इति यावत्, अभितः समन्तात् नाराचपुञ्जं नाराचा-
ख्यानि अस्त्राणीत्यर्थः, ववर्षुः वृष्टवन्तः, ववर्षुरिति प्रयोगः
महाकविप्रयोगात् सोढव्यः । तेनापि नाराचास्त्रवर्षणेन प्लवङ्गा-
वानराः मत्तशिखिनः मत्तमयूराः व्यस्तरूपकाः, नन्तुः (यथा

वानराणां मिथ उक्तिः ।

शक्ताः सम्प्रति सर्वे एव हि वयं पृष्टाश्च दृष्टाश्च ये
काकुत्स्थेन च लक्ष्मणेन च पुनः शास्त्रामृगेन्द्रेण च ।

किन्तु प्रौढकठोरकीर्णपघटां दृष्ट्वा गतो मारुतिः

यत्कृत्ये करवामहे तद्धुना, नान्यजतो भ्रातरः । ॥ ५ ॥

किञ्च । दुर्गान्तर्मिलिता निशाचरभटा, लङ्कावरोधो ह्ययं

निस्तीर्णः सुमनायमानकटकैर्युद्धोत्सवोत्सासिभिः ।

मेघवर्षणमालोक्य मयूरा नृत्यन्ति तथा राक्षसान् तथास्तु
वर्षिणो दृष्ट्वा रणे नृत्यन्ति स्मेति भावः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ४ ॥

शक्ता इति । ये काकुत्स्थेन रामेण च लक्ष्मणेन च पुनः
शास्त्रामृगेन्द्रेण सुग्रीवेण च पृष्टाः, किमिदं कर्म युष्माभिः साध्यते
इत्यनुयुक्ताः ततो-दृष्ट्वा निपुणतायां परीक्षिता इति यावत्
सम्प्रति ते वयं सर्वे एव शक्ता हि समर्था एव, तत्तत्कार्येष्विति
भावः । किन्तु-प्रौढा प्रबला कठोरा निहुरा च या-कीर्णपघटा
राक्षसचमूः तां दृष्ट्वा मारुतिर्हन्मान् यत्कृत्ये यस्मिन् कर्मणि,
युद्धव्यापारे इति भावः, गतः यात्रां कृतवान्, हे भ्रातरः ।
वयमपि अधुना यत्कृत्यं करवामहे करवाम, ततः तस्मात् अन्यत्
अपरं कार्यं न, सर्वे वयं हनूमानिव संग्रामेऽवतराम इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

दुर्गान्तरिति । निशाचरघटा राक्षससेना दुर्गस्य अन्तर-
भ्यन्तरे मिलिता, सङ्गताः । युद्धे य उत्तमः आनन्दः तेन उत्तमस्ति
ये ते तथोक्ते, सुमनायमानकटकैः उत्साहपूर्णमैरिकैः अयं
लङ्कावरोधः हि लङ्कायाः सर्वतो निरोधः निस्तीर्णः सह सम्पदः ।

निष्क्रामन्ति निशाचरा यदि पुनः सम्भूय भूयस्तरां
तत् को वेद किमेव कुर्युरधुना धुर्यान् नियुञ्जीमहि ॥ ६ ॥

अनन्तरञ्च ।

कपिकुलधनगर्जव्यक्तसंसक्तरक्षः
कटकपटहकोटिध्वानभिन्नाद्रिगर्भम् ।
समगत गिरिशस्वक्षेपदक्षं मित्यस्तद्व
रघुपरिहृदलङ्घानाथयोः सैन्ययुग्मम् ॥ ७ ॥

अथ रावणः श्रीरामस्य कटकं दृष्ट्वा तदागमनदिनं महोदरं
पृच्छति । ततो महोदरः ।

न्यच्चङ्गुवलयं चलतुच्चित्तिधरं क्षुभ्यत्सर्मस्तार्णवं
वस्यद्वैरिवधूविलोचनजलप्रायोर्वर्षोद्गमम् ।

यदि निशाचराः पुनः सम्भूय समेत्य भूयस्तरां बाहुल्येन
निष्क्रामन्ति लङ्काया निष्क्रमस्य संग्रामे प्रवर्तन्ते, तत् तदा
किमेव कुर्युः, को वेद ? को जानाति ? अतः अधुना धुर्यान्
धुरन्धरान्, तेषामग्रे प्रवर्तितुं शक्तानिति भावे, नियुञ्जीमहि
नियुक्तान् कुर्याम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

कपोति । कपिकुलानां वानरनिचयानां घनेन सान्द्रेण
गर्जेन गर्जनेन व्यक्तं स्फुटं संसक्ताः सम्मिलिता ये रक्षसां कट-
कस्य सैन्यस्य पटहकोटीनां वादित्वविशेषसङ्घानां ध्वानाः
निस्स्रनाः तेः भिन्न, विदोर्णः अद्रेः सुदेनस्य गर्भः अभ्यन्तर
भागः येन तथोक्तं तथा गिरीणां शस्त्राणाञ्च क्षेपे निक्षेपे
दक्षं पटुं तत् रघुपरिहृदलङ्घानाथयोः रामरावणयोः सैन्ययुग्मं
कपिराक्षमवलमित्यर्थः, मित्यः परस्परं समगत संसक्तं, योद्धुं
प्रवृत्तमभूदिति यावत् । मालिनो वृत्तम् ॥ ७ ॥

प्रोदञ्चत्कपिवाहिनीकपिभटव्याधूतधूलीपट-

च्छन्नादित्यपथं कथं न विदितं तज्जैवयात्रादिनेम् १ ॥ ८ ॥

रावणः । क्व रहितराजलक्षणे राम आस्ते ?

महोदरः । देव !

भृमद्गाहदक्षिभ्युः रघुपतिरवतादन्दिना वेदितोऽसौ

विष्टस्ते मातुलस्य त्वचि पुनरनुजे मन्विणि न्यस्तकर्मा ।

बाणे दत्तार्द्धदृष्टिस्तव भयपिशुने लक्ष्मणे सस्मितो यः

सुग्रीवग्रीवबाहुः कृतचरणभरः साङ्गदे वायुपुत्रे ॥ ८ ॥

न्यञ्चदिति । न्यञ्चत् अधोगच्छत् भूखलयं यस्मिन् तत्
चलन्तः कम्पमानाः क्षितिधराः पर्वताः यत्र तत् क्षुब्धन्तः
विचलन्तः समस्ता अर्णवाः समुद्रा यस्मिन् तत् त्रस्यन्तीनां
भयात्तानां वैरिबधूनां शत्रुनारीणां विलोचनजलैः नयन
सलिलैः प्रायेण प्राचुर्येण उरुर्महान् वर्षोद्गमः धारापातः
यस्मिन् तयोक्तं प्रक्रम्येण उदङ्गन्तीषु प्रयान्तीषु कपिवाहिनीषु
वानरसेनासु ये कपिभटाः वानरवीराः तैः व्याधृता उत्क्षिप्ता
ये धूलीपटाः रजीवसनानि तैः ह्यत्र आहत आदित्यस्य पन्था
आदित्यपथः सूर्यमार्गः यस्मिन् तदाभूतं तस्य रामस्य जैव-
यात्रादिनें विजयप्रस्थानदिवसः कथं न विदितम् ? अपितु
स्वत एव ज्ञातमित्यर्थः, तत्तदव्यापाराणां स्वत एवानुभूतत्वादिति
भावः । कपिभटेत्यत्र पदभगेति पाठे कपिवाहिनीनां पट-
भगैरित्यन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् १ ८ ।

भृमद्गादिति । यः भृमद्गात् भ्रुवोः कौटिल्यात् बद्ध
मिभ्युः सागरो येन सयोक्तः, ते तव मातुलस्य मागेवस्य,
कनकमृगरूपिण इति भावः, त्वचि चर्मणि विष्टः चामोतः,

रावणः । साभ्यसूयम् । आः किमिति वलासे ? पश्याद्य
मे बाहुवोर्यमिति संग्रामावतरणं नाटयति (क) ।

अत्रावसरे विभीषणः ।

सम्भूय प्रसभं पयोधिलहरोपुञ्जैरिव प्राहता

लङ्का वानरयूथपैः शिखिशिखामङ्गोपिशङ्गोज्ज्वलैः ।

वैदेहोविरहय्येकविधुर ! क्षिप्तो हि लङ्केश्वरः

तस्मात् तिष्ठति युसदोयकटकाटोपः समुज्जृम्भते ॥ १० ॥

पुनः तथा मन्त्रिणि साचिव्यकारिणि अनुजे, तवेति शेषः,
(विभीषणे इति भावः, न्यस्तं कर्म येन सः विभीषणार्पित-
मन्त्रकार्य इत्यर्थः, तव भयपिशुने भयसूचके वाणे शरे दत्ता
अर्द्धदृष्टिर्येन सः, लक्षणे सन्निहतः मृदुमन्दहासीत्यर्थः, सुग्रीवस्य
ग्रीवायां बाहुयस्य तथोक्तः सुग्रीवग्रीवायां दत्तहस्त इत्यर्थः,
तथा साङ्गदे अङ्गदसहिते वायुपुत्रे हनूमति कृतः चरणयोर्भरः
येन तथाभूत (एकं चरणम् अङ्गदाङ्गे अपरं चरणं हनूमदङ्गे
निदधदित्यर्थः, वन्दिना स्तुतिग्राठकेन वेदितः ज्ञापितः असी
रघुपतिः रामः अवतात् रचतु, अस्मानिति शेषः । {अवतादिति
क्रियापदं रावणभयादस्य कण्ठे स्वलितं छन्दःपूरणाय कविना
प्रयुक्तं बोध्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

(क) वलासे व्याहरसि, भयपिशुने इति यदुक्तं, तत्र विरक्त्या
उत्तिरियम् ।

सम्भूयेति । शिखिनाम् अग्नीनां शिखामङ्गोवत् पिशङ्गाः
पिङ्गलाः उज्ज्वलाश्च तैः वानरयूथपैः कपिसेनापतिभिः
पयोधिलहरोपुञ्जैरिव समुद्रतरङ्गनिचयैरिव सम्भूय समेत्य
लङ्का प्रसभं वेगेन प्राहता पूरिता । हे वैदेह्याः सीतायाः

आकण्ठं पिहितवपुर्विशालवचाः

प्राकारव्यतिकरजागरुकमूर्धा ।

उहामि नममि यथैकसैहिकेयः

तैरेको रजनीचरो व्यतर्कि लोकैः ॥ ११ ॥

हेलास्कानितरामुलक्ष्मणधनुर्ज्यावल्लरोभल्लरी-

भङ्गारप्रसरप्ररुद्धपुलकप्राम्भारनोरन्ध्रिताः ।

विरहे. अनधिगम इत्यर्थः, तेन या व्यथा सन्तापः तथा एकः-
केवलः विधुरः विधुष्यः तत्तमम्बुद्धौ, हे रामचन्द्र! यस्मात्
युमदीयकटकाटोपः वानरसेनानिवेशस्य आडम्बरः समु-
ज्जृम्भते समुद्राभते तस्मात् हेतोः लङ्घ्यरः रावणः क्षिप्तः हि
तिष्ठति क्षेपेन अधुना वर्त्तते । शार्ङ्गविक्रीडित वृत्तम् ॥१०॥

आकण्ठमिति । तल्लोकैः राघवमैनिर्गैरिति भावः. आ-
कण्ठं कण्ठपर्यन्तं पिहितम् आहतं स्वसैन्यैः प्राचोरैर्वा वपुः
शरीरं यस्य सः विशालं बृहद्बलः यस्य तथोक्तः प्राकारस्य प्राची-
रस्य व्यतिकरात् सम्मक्रात् जागरुकाः प्रोढ़ाः मूर्धानः शिरांसि
यस्य तथाभूतः, एको रजनीचरः रावणः इति भावः, उहामि
महति नममि आकाशे एकः अद्वितीयः सैहिकेयः सिद्धिमा-
सुतः यथा राहुरिव, “तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः”
इत्यमरः, व्यतर्कि वितर्कितः, अमानोत्यर्थः । उपमानङ्कारः ।
प्रहर्षिणी वृत्तं, “लयायाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति
नक्षगात् ॥ ११ ॥

हेनेति । हेनया अवलोकनया आस्कानिते मञ्चानिते ये
रामलक्ष्मणयो धनुषी, तयो. ज्यावल्लरो मीर्वमञ्जरी मा एव
भल्लरी वाद्यभेदः तस्या भङ्गारप्रसरेण भङ्गननादातिशयेन

व्यावल्यात्कपिकण्डकाण्डकदलीक्रीडत्कृपाणाञ्चलाः

स्फूर्जत्स्फूर्जयुतर्जनैकचपलाश्चञ्चन्ति रात्रिचराः ॥ १२ ॥

किञ्च । अग्रेसरो रघुपतेः परिणद्धपाक-

किम्पाकपाटलमुखी कपिवोरसेना ।

नि.शेषमापिब्रति राक्षसवीरचक्रं

प्रातः प्रभैव तपनस्य तमिस्रजालम् ॥ १३ ॥

युधि हतेषु राक्षसेषु रावण । भो भो मन्त्रिणः !

प्रबोध्यतामयमनुजम्भा कुम्भकर्णः ।

प्ररूढाः जाताः ये पुनकप्राग्भाराः—रोमाञ्चातिशयाः, भयञ्जनिता

इति भावः, तैः नीरन्ध्रिताः व्याप्ताः तथा व्यावल्यातां समन्ततः

सञ्चरतां कपोनां वानराणां कण्डा एव काण्डकदल्यः बादली-

स्तम्भा इत्यर्थः, तासु क्रीडन्ति चलन्ति कृपाणाञ्चलानि तल-

वारप्रान्तभागा येषां तथाभूताः रात्रिचराः राक्षसाः स्फूर्जन्

स्फूर्जन् स्फूर्जयुः वज्रनिर्घोषः, तद्वत् या तर्जना निर्भर्त्सनविशेषः

तत्र एके मुख्याश्चपलाः रता इति यावत्, चञ्चन्ति विचरन्ति ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

अग्रेसरीति । रघुपतेः रामस्य अग्रेसरो अग्रवर्त्तिनी-परि-

णद्धः प्राप्तः पाको. येन तथाभूतं यत् किम्पाकं किम्पाकफलं

“माकाल” इति प्रसिद्धं, तद्वत् पाटलं श्वेतरक्त, “श्वेतरक्तस्तु

पाटलः” इत्यमरः, मुखं यस्याः सा कपिवोरसेना वानरभटधमूः

प्रातः प्रातःकाले तपनस्य सूर्यस्य प्रभा तमिस्रजालमिव

अन्यकारस्तोममिव राक्षसवीरचक्रं राक्षसवीराणां चक्रं समूहं

नि.शेष यथा तथा आपिब्रति नागप्रतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

मन्त्रिणः । यदाज्ञापयति देव इति तथा कुर्वन्ति ।

दत्त्वा सन्तप्ततैलानि कुम्भकर्णस्य कर्णयोः ।

निद्रादरिद्रितं चक्रुस्तममात्यपुरोहिताः ॥ १४ ॥

विनिद्र. कुम्भकर्णो राजसमोपमागत्य, लघुन्ति उयन्ति
प्रथमपौलस्त्यपादाः ।

भिन्नैरावणबन्धुसिन्धुरगिर.सम्पातिभिर्मौक्तिकै.

शश्वदिश्वजयप्रशस्तिरचनावर्णावलोलिखिते ।

नाकान्त.पुरिकाकपोलविलसत्काश्मोरपत्राद्गुर-

श्रीविन्यासविन्नासभूषणभुजस्तम्भाय तुभ्य नमः ॥ १५ ॥

दत्त्वेति । अमात्यपुरोहिताः अमात्यानामग्रेसराः, यद्वा
अमात्याश्च पुरोहिताश्च ते कुम्भकर्णस्य कर्णयोः सन्तप्तानि
तैलानि दत्त्वा त कुम्भकर्णं निद्रादरिद्रितं निर्निद्रम् अपगत-
निद्रमित्यर्थः, चक्रु कृतवन्तः । निद्रारहितमिति पाठान्तरम् ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

भिन्नेति । भिन्ना विदलिता ये ऐरावणस्य ऐरावतस्य
बन्धवः ज्ञातयः सिन्धुराः दिग्धारणा इत्यर्थः, तेषां शिरोभ्यः
कुम्भेभ्य इति भावः, सम्पतन्तीति तथाक्तैः माक्तिकैः मुक्ताफलैः,
स्निग्धैश्च गन्धैः पाठे भिन्नः अस्मिन्ना विदलितः ऐरावण एव
गन्धसिन्धुरः गन्धगजः तस्य गिरसः कुम्भात् सम्पतन्तीति तैः
मौक्तिकैरित्यर्थः, शश्वत् सर्वदा विखेपा जगता जयस्य
प्रशस्तिरचना प्रशंसापत्रकल्पना तस्या वर्णावली अक्षरपङ्क्तिः
तस्याः शिल्पो रचयिता तस्मै, नाकान्तःपुरिकाणां सुरनारोणां
कपोलेषु विलसन्तः राजन्तः ये काश्मोरपत्राद्गुराः कुङ्कुमपत्र-
रचना. तेषां श्रीविन्यासः श्रीभामम्पादनं तेन विन्नासः विनोदः
भूषणं येषां तादृगाः भुजा एव स्तम्भा यस्य तदाभूताय, भूषणे

यद्यपि क्षितिपालानामाज्ञा सर्वत्रगा स्वयम् ।

तथापि शास्त्रदीपेन चरत्येव मतिः सताम् ॥ १६ ॥

इति भ्रातृवचः श्रुत्वा तथेत्याह दशाननः ।

शास्त्रनिःसंशया वाचः सतां व्यसनदुर्लभाः ॥ १७ ॥

रावणः । उत्क्षिप्तस्फटिकाचलेन्द्रशिखरश्रेणीविष्टाद्भटैः

एभिः पीनतरैः सुरासुरजयप्राप्तप्रतिष्ठैर्भुजैः ।

त्यत्र भीषणेति पाठे विलासेन भीषणाः भुजस्तन्मा यस्य तथोक्ता-
येत्यर्थः, तुभ्यं नमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

यदीति । यद्यपि क्षितिपालानां राज्ञाम् आज्ञा स्वयं
सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगा (सर्वस्थानगामिनीत्यर्थः, न कश्चित्
व्याहृत्यते इति भावः, तथापि अव्याहृताज्ञत्वेऽपि सतां
साधूनां राज्ञामिति शेषः मतिः प्रज्ञा शास्त्रदीपेन चरत्येव
शास्त्रमनुष्ठत्य प्रवर्तते इत्यर्थः । चरत्येव मतिः सतामित्यत्र
सञ्चरन्त्यवनोऽक्षरा इति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

इतीति । दशानन, रावणः इतीत्यं भ्रातुः कुम्भकर्णस्य
वचः वाक्यं श्रुत्वा तथा—तदेव कर्त्तव्यं, शास्त्रानुसारेणैव सतां
चलितव्यमित्यर्थः, इति-आह उवाच । किन्तु सतां साधूनां
शास्त्रेण नोतिशास्त्रपर्यालोचनयेत्यर्थः, नास्ति संशयो द्वैधबुद्धि-
यीसु तथाविधा वाचः वाक्यानि व्यसनेषु विपत्सु दुर्लभाः,
दुष्प्रापा इत्यर्थः, (विपत्सु तथोपदेष्टारः विरला इति भावः,
व्यसनदुर्लभा इत्यत्र कस्य न वल्लभा इति पाठान्तरम् । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तः उद्धतः यः स्फटि-
काचलेन्द्रः कैलासाद्रिः तस्य शिखरश्रेणीभिः शृङ्गाग्रभागै-

संग्रामे मम कुम्भकर्ण ! विजयः, किन्त्वङ्गुजाडम्बर-
प्रत्यागशिथिलोऽस्म्यहं । व्रज पुनः स्वप्राय निद्रालयम् ॥ १८ ॥

कुम्भकर्णः । सीताप्रियञ्च दलितेश्वरकामुकञ्च
वालिद्रुहञ्च रचिताम्बुधिवन्धनञ्च ।
रक्षोहनञ्च विजिगीषुविभीषणञ्च
रामं निहत्य चरणौ तव वन्दिताहे ॥ १८ ॥

देव । त्वं राक्षसेन्द्र, परिहर त्वणवद्विहिषः शोकशूलं
हत्वा विद्वेषित्वन्दं कलुषमहमपि चालयाम्यद्य रक्तैः ।

रित्यर्थः, विष्टुष्टानि सङ्घर्षणं प्राप्तानि अद्भुतानि भूषणविशेषा येषां
तैः सुराद्य असुराद्य तेषां जयेन प्राप्ता नव्या प्रतिष्ठा स्यातिः
यै, तथाभूतै, एभिः पीनतरैः अतिपोवरैः भुजै, बाहुभि,
विंशत्येति शेषः, संग्रामे मम विजय, भावीति शेषः । हे
कुम्भकर्ण ! अहं तव भुजयो अङ्गुजाडम्बरः विक्रम, तस्य प्रत्यागया
शिथिल, निश्चिन्त इति भावः, अस्मि भवामि किम् १ (तव
भुजवलप्रत्यागया नाहं तिष्ठामीत्यर्थः, पुनः स्वप्राय निद्रार्यं
निद्रालयं गयनागार व्रज गच्छ, त्वत्कृतेन विजयेन मे प्रयोजनं
नास्ति इति भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १८ ॥

सीताप्रियमिति । सीताप्रियञ्च सीतापतिञ्च, दलितं भग्नम्
ईश्वरस्य हरस्य कामुकं धनुर्यन तञ्च, वालिद्रुहञ्च निहत
वालिनञ्च रचितं कृतम् अम्बुधेः समुद्रस्य बन्धनं येन तथाभूतञ्च
रक्षोहनञ्च रक्षसां खरदूषणादीना घातकञ्च, विजिगीषु विज
यार्यो विभीषणो यस्य तयोक्तञ्च, यद्वा विजिगीषुः विजेतुमिच्छु
विभीषयतीति विगीषयः तञ्च रामं निहत्य विनाश्य तव चरणौ
वन्दिताहे वन्दिये । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

को रामो लक्ष्मणः कः क इह हरिपतिः कोऽङ्गदः को हनूमान्
कः कालः को विधाता चलति मयि रणे रोषणे कुम्भकर्णे ? ॥२०॥

रावणः । महाबलपराक्रमैः राक्षसभटैः परिवृतो भवतु
वत्सः । कुम्भकर्णस्तथा रणशिरसि करोति ।

देवेति । हे देव । त्वं राक्षसेन्द्रः राक्षसानां नाथः, विद्विषः
शत्रोः मकाशात् शोक एव शल्यं तत् त्वणवत्, त्वणेन तुल्यं
परिहर शत्रुभयं परित्यजेत्यर्थः । अहम् अद्य विद्वेषिणां शत्रूणां
वृन्दं सङ्गं हत्वा विनाश्य रक्षैः, तेषामिति—शेषः, कलुषमपि
पापमपि, प्रथमं तवाप्रियवचनोपदेशसमुत्थमिति भावेः, चान-
यामि शोधयामि । रोषणे क्रोधने कुम्भकर्णे मयि रणे चलति
गच्छति सति रामः कः ? लक्ष्मणः कः ? इह अस्मिन् रणे
हरिपतिः वानराधिवः सुग्रीवः कः ? अङ्गदः कः ? हनूमान्
कः ? कालः यमः कः ? विधाता च कः ? न कोऽपि पुरः
स्यातुं समर्थ इति भावः ।

राजन् ! मा गा विषादं परिहर बलवद् विद्विषः शोकशल्यं
कल्याणान्याययन्तामहमहमिकया नो भवन्तं जहामि ।
कः कालः को विधाता किमरिकुलभयं को यमः के च याम्याः
को रामः ? के कपोन्द्राः ? चलति मयि रणे रोषिते कुम्भकर्णे ॥
इति पाठे, हे राजन् ! विषादं खेदं मा गाः न गच्छ, मा
ग्विद्यस्तेत्यर्थः । बलवान् विद्विष्ट शत्रुः तस्मात् शोकशल्यं दुःख-
शल्यं परिहर, कल्याणानि मङ्गलानि अहमहमिकया पर-
स्परमर्दितया आनयन्तां, त्वामिति शेषः, भवन्तं त्वां नो
जहामि न त्यजामि । याम्याः यमानुचराः । अन्यत् सुगमम् ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २० ॥

अपि कपिकुलमहत्ता । किं मुधा जातकम्पा ?

न हि जगति भवद्भिर्युध्यते कुम्भकर्ण ।

अपि जलधरसङ्घो लेढि किं स्वल्पकुल्याम् ?

अथ मग्नककदम्ब केशरी वि पिनष्टि ? ॥ २१ ॥

नाह बाली सुबाहुर्न खरविगिरसौ दूषणस्ताडकाह

नाह सेतु समुद्रे न च धनुरपि यत्तन्मन्त्रकस्य त्वयात्तम् ।

रे रे राम ! प्रतापानलकवलयमहाकालमूर्त्तिं किनाह

वीराणामूरुशल्य समरभुवि वर मस्थित कुम्भकर्ण ॥ २२ ॥

अपीति । अपि भो कपिकुलमहत्ता । वानरचमूवीरा ।
मुधा वृथा हि जात कम्प येषां तथाभूता ? यूयमिति शेष
किमर्थं विभीषेत्यर्थः । जगति कुम्भकर्णं भवद्भि युष्माभि
न हि नैव युध्यते । जलधरसङ्घं मेघसमूहं स्वल्पकुल्याम्
अन्या सरितम् “कुल्यान्या कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः अपि किं
लेढि ? नैव पिबतीत्यर्थः अट्टितिकरत्वादिति भावः, अथ केशरी
मिहय मग्नककदम्ब मग्नकसमूहं पिनष्टि किं ? दलति विन् ?
नैवेत्यर्थः, नितरामयोग्यत्वादिति भावः । सामान्येन विगेष
समर्थेन रूपोऽर्थांतरन्यासः । किं स्वल्पकुल्यामित्यत्र कुल्या
सकुल्यामिति पाठः । मग्नककदम्बमित्यत्र मग्नककुटुम्बमिति च
पाठान्तरम् । मालिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

नाहमिति । रे रे राम ! अहं बाली न सुबाहुर्न खर
विगिरसौ खरघ विगिराय न दूषण न अहं ताडका न
अहं समुद्रे सेतु न त्वया यत् तन्मन्त्रकस्य हरस्य धनुः प्राशं
गृहीत भग्नमिति भावः तत् धनुरपि न अहं किन्तु प्रतापा
ननेन कवले जगदप्राप्ते महाकालस्य महारुद्रविषो रुद्रस्य

विघटितबहुसेनाचारिवोरः कपोन्द्रं
परिघगुरुभुजाभ्यां गाढमापीड्य धृत्वा ;
निरगमदतितूर्णं चूर्णयन् पूर्वदिक्
कपिकुलमय लङ्कासम्मुखं कुम्भकर्णः ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा रावणः ।

यदर्पितं प्राज्यवल्गेन वालिना
विधाय दोर्मूलवशं दगाननम् ।
तदुद्धृतं शल्यमनेन मानिना
निवेश्य कक्षाकुहरे कपोश्वरम् ॥ २४ ॥

भूर्त्तिः, यद्वा भूर्त्तिरिव भूर्त्तिर्यस्य तथाभूतः वाः श्रेष्ठः, वीराणां
प्रतिपक्षभटानाम् उरु महत् शल्यं शल्यभूत इत्यर्थः, कुम्भकर्णः
समरभुवि रणभूमौ संस्थितः उपस्थितः । समरभुवि वर इत्यत्र
समरभुवि चर इति पाठान्तरम् । स्वधरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

विघटितेति । अथानन्तरं विघटितासु विमथितासु बहुषु
सेनासु चरतीति तच्चारो वीरश्चेति तथाभूतः कुम्भकर्णः पूर्व
दिक् पूर्वदिग्बर्त्ति कपिकुलं चूर्णयन् विदलन् - परिघवत् गुरु
परिघगुरु यौ भुजौ बाह्वौ ताभ्यां कपोन्द्रं श्रयोर्व धृत्वा गाढं
यथा तथा आपीड्य निष्पिष्य अतितूर्णम् अतिशीघ्रं लङ्कासम्मुखं
निरगमत् निश्चयेन जगाम, “निर्निश्चयनिषेधयोः” इत्यमरः ।
मानिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

यदर्पितमिति । प्राज्यं प्रभूतं वल्गे सामर्थ्ये यस्य तयोक्तेन
अतिवन्वतेत्यर्थः, वालिना कपिराजेन दगाननं, मामिति
शेषः, दोर्मूलवशं कक्षानिवद्धमित्यर्थः, विधाय कृत्वा यत् शल्यम्
अर्पितं निष्पातं, मम हृदये इति भावः, अनेन मानिना मानो-

सुग्रीव बाहुमूले प्लवगवलपति कण्ठदेशे भुजेन
 क्षिप्वा भीमेन गाढ रजनिचरपुरी सन्दधानो जगाम ।
 मानन्द कुम्भकर्णं तदनु कपिभटस्तस्य तूर्णं सकर्णं
 घ्राण जग्धा जगाम स्वशिविरमुरस कूर्परेणाहताच्च ॥ २५ ॥
 निखस्योत्सृज्य वाष्प नयनकमलयोरात्मने वारि दत्त्वा,
 कृत्वा लङ्घोपगूढ सकर्णमपुनर्भावि नीत्वा त्रिशूलम् ।
 क्रोधान्ध कोलमूर्तिं प्रलयहुतवद्वाङ्गारनेत्रावकीर्णं
 क्षिप्रघ्राणोऽवतीर्णं पुनरपि समरप्राङ्गणे कुम्भकर्णं ॥ २६ ॥

नृतेन कुम्भकर्णेन कक्षाकुहरे भुजामूल कपोत्तर सुग्रीव निवेश्य
 तत् शल्यम् उद्धृतम् उत्पाटितम् । वशस्थविल वृत्त, 'वदन्ति
 वशस्थविल जतो जरौ' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

सुग्रीवमिति । कुम्भकर्णं बाहुमूले भुजामूले स्थितमिति
 शेषः प्लवगवलपति वानरयूथपति सुग्रीव भीमेन भीषणेन
 भुजेन कण्ठदेशे क्षिप्वा गाढ यथा तथा सन्दधान संगृह्यन्
 मानन्द यथा तथा रजनिचरपुरी लङ्घा जगाम । तदनु तद
 नन्तर कपिभट वानरवीर सुग्रीव तूर्णं गोघ्न तस्य कुम्भ
 कर्णस्य सकर्णं घ्राण कर्णनासिके इत्यर्थः जग्धा खादित्वा
 नखरैरुत्पद्येति भावः, कूर्परेण कफोपिना आहतात् प्रहृतात्
 उरस वक्षस्थलात् स्वशिविरं निज सेनानिवेशं जगाम ।
 उरस कूर्परेणाहताच्च इत्यत्र उदरं कूर्परणाभिहत्येति पाठा
 न्तरं समीचीनं, कूर्परेण उदरम् आहत्येत्यन्वयः । स्रग्धरा
 वृत्तम् ॥ २५ ॥

निखस्येति । कान्ती कृणवर्णा मूर्तिर्यस्य स, यदा कान
 म्येष यमम्येष मूर्तिर्यस्य स कुम्भकर्णं क्षिप्रघ्राणं निहतं
 नासिकं चत एव क्रोधेन चन्द्र निर्दिष्टेक इत्यर्थः, निखस्य

तं दृष्ट्वैव प्रविष्टा गिरिवरकुहरं त्वस्तचित्ताः कपीन्द्राः
 केचित् पादान्तरन्तःप्रचलितपवनान्दोलिताः खे चलन्ति ।
 केचिद्दोर्दण्डचण्डभ्रमणनिपतिताः शोणितान्युद्गिरन्ति
 प्राणान् केचित्प्रवीराः कथमपि जहति स्तौतफुत्कारभिन्नाः ॥२७॥

दोर्धमिति भावः, नयनकमलयोः वाष्पम् अशुजलम् उत्सृज्य
 त्यक्त्वा आत्मने वारि दत्त्वा स्वाशुजलेन भाविनः प्रेतस्य स्वस्य
 तर्पणं विधायेति भवेः, अपुनर्भावि पुनर्भवरहितम् अत एव
 सकर्षणं सुशोकं यथा तथा लङ्काया उपगूढम् आलिङ्गनं कृत्वा
 विशूलम् अस्त्रं नीत्वा गृहीत्वा प्रलये कल्पान्ते यो हुतवहः
 अग्निः तस्य अङ्गारवत् प्रज्वलितदग्धकाष्ठवत् ये नेत्रे ताभ्याम्
 अवकीर्णः युक्तः सन् इत्यर्थः, पुनरपि समरप्राङ्गणे युद्धभूमौ
 अवतीर्णः उपनीतः । प्रलयहुतवहाङ्गारनेत्रावकीर्ण इत्यत्र
 प्रलयहुतवहाङ्गारनेत्रो विकर्ण इति पाठान्तरं समीचीनम् ।
 स्वधरा वृत्तम् ॥ २६ ॥

तमिति । कपीन्द्राः वारनसेनापतयः, केचिदिति शेषः,
 तं कुम्भकर्णं दृष्ट्वैव त्वस्तचित्ताः भीतान्तःकरणाः सन्तः गिरि-
 वरस्य सुवेनस्य कुहर गहरं प्रविष्टाः । केचित् वीरा, पादयो-
 चरणयोः, कुम्भकर्णस्येति भावः, अन्तरन्तः अभ्यन्तरात् अभ्यन्त-
 रात् प्रचलितेन पादविक्षेपवेगात् प्रचलितेनेति भावः, पवनेन
 आन्दोलिताः उत्क्षिप्ताः सन्तः इत्यर्थः, खे आकाशे चलन्ति
 उड्डोयन्ते इत्यर्थः । केचित् दोर्दण्डाभ्या चण्डं यत् भ्रमणं
 णिजन्ताद् भ्रमधातोरनट्प्रत्ययः, भ्रामणमित्यर्थः, तेन निपतिताः
 भ्रामणात् परं निपतिता सन्तः, इति भावः, शोणितानि

उत्क्षिप्य शूलमजयं त्रिपुरान्तकस्य

संहारकेतुमिव कोटितडित्प्रभञ्च ।

घोरं ज्वलन्तमुरसि क्षिपति स्म रक्षः

तारापतेस्तदिपुणा रघुणा निरस्तम् ॥ २८ ॥

क्रोधाग्नेर्जाठराग्नेः कपिशिविरगतो मुद्गरश्चाददानो

वक्त्रे निक्षिप्य काश्चित्कवलयति भटानुत्कटं कुम्भकर्णः ।

काश्चित्पद्भ्यां पिनष्टि श्वसनसहचरा वानराः कर्णरन्ध्रात्

निर्गच्छन्त्येक एतान् पुनरपि च शनैश्चरन्त्यवति घोरम् ॥ २९ ॥

रक्तानि उद्गिरन्ति उद्वमन्ति । केचित् प्रवीराः प्रकृष्टा वीरा
स्कीर्तेन फूत्कारेण भिन्नाः सन्ताडिता इत्यर्थः, कथमपि प्राणान्
जहति त्यजन्ति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २७ ॥

उत्क्षिप्येति । रक्षः कुम्भकर्णः, त्रिपुरान्तकस्य रुद्रस्य संहार
केतुमिव संहारध्वजमिव कोटितडितामिव प्रभञ्च यस्य तं
विद्युत्कोटिसमप्रभमित्यर्थः अजयं दुर्वारं घोरं दारुणं ज्वलन्तं
दीप्यमानं शूलं तारापते सुग्रीवस्य उरसि वक्षसि क्षिपति अ
क्षिपेत् । रघुणा रामेण इपुणा शरेण सत् शूलं निरस्तञ्च
निरस्तञ्च । कोटितडित्प्रभाभिरिति पाठे कोटितडित्प्रभाभि
विद्युत्कोटिदीप्तिभिः घोरं दुष्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । वसन्ततिनञ्
वृत्तम् ॥ २८ ॥

क्रोधाग्नेरिति । कुम्भकर्णः मुद्गरम् आददानः गृह्णन्
कपीना वानराणां शिविरगतः सेनानिवेशप्रविष्टः सन्
क्रोधाग्नेः जाठराग्नेः क्रोधानलात् जाठरानलाच्च हेतोः काश्चित्
भटान् कपिवीरान् वक्त्रे वटने निक्षिप्य उत्कटं यथा तथा
कवलयति यमति । काश्चित् वानरान् पदभ्यां पिनष्टि नि

सव्येन सान्द्रशिविरञ्च करेण धुन्वन्
 व्यात्ताननः समदकुम्भिकरप्रभेण ।
 सुग्रीवमेव कपिकुम्भधरेषु सत्सु
 जग्राह कोपकलितो युधि कुम्भकर्णः ॥ ३० ॥
 तातं विन्लोक्य विपमस्यमथाङ्गदस्तं
 गारुत्मतेन भुवि पातयति स्म शत्रुम् ।

र्दलति । केचित् वानराः खसनेन प्रश्वासवातेन सह चरन्तीति
 तयोक्ताः, निश्वासवातेन उदरगामिनः सन्तः इत्यर्थः, कर्णरन्ध्रात्
 कर्णविवरात् निर्गच्छन्ति । एकश्च कुम्भकर्णः पुनरपि कर्ण-
 रन्ध्रात् निर्गतानपि एतान् मनैश्चर्वयन् घोरं दारुणं
 यथा तथा अत्ति भक्षयति । सुहृदश्चाददान इत्यत्र सुहृदं
 व्याददान इति, निक्षिप्य काञ्चिदित्यत्र निक्षिप्य कोटिमिति,
 उल्काटमित्यत्र उल्काटानिति, चर्वयन्नत्तोत्यत्र चर्वितानत्तीति च
 पाठान्तरं सुगमम् । स्वधरा वृत्तम् ॥ २८ ॥

सव्येनेति । युधि युद्धे कोपकलितः कोपाक्रान्तः कुम्भ-
 कर्णः व्यात्ताननः विम्लृतवदनः सन् समदः सदमत्तः यः कुम्भी
 हस्ती तस्य करप्रभेण शुण्डनिभेन सव्येन वामेन करेण हस्तेन
 सान्द्रं कपिभिराकीर्णमिति भावः, शिविरं सेनानिवेशं धुन्वन्
 कम्पयन्, आलोडयन्नित्यर्थः, सत्सु विद्यमानेषु कपय एव कुम्भधरा
 हस्तिनः तेषु मध्ये सुग्रीवमेव, दक्षिणेन करेणेति शेषः, जग्राह
 गृहीतवान् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३० ॥

तातमिति । अयानन्तरम् अङ्गदः तातं पितरं पितृव्यमिति
 यावत्, सुग्रीवं विपमस्य विपन्नं, (कुम्भकर्णहस्तपतितत्वादिति
 भावः) विन्लोक्य दृष्ट्वा गारुत्मतेन गरुडपाशेन तं गतुं कुम्भकर्णं

मुक्तोऽपि न श्वसिति यावदसौ कपोन्द्र-

स्तावद्वन्ध नरसिंहपदाऽद्भुतं सः ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वा नीलस्तमुभयमपि अस्तमाक्रम्य रक्षः-

स्कन्धे मौलौ श्वणहृदयघ्राणवक्त्रोदरेषु ।

तीव्राघातैर्दहति कुपितः स्वेन रूपेण वीरः

क्रव्यादोऽभूत्तदनु विकल प्रोल्लिखितौ वानरेन्द्रौ ॥ ३२ ॥

लङ्काशिखरस्थो रावणः ।

लङ्केश्वरस्तमवलोक्य रणे ज्वलन्त

कादम्बिनीसहधरोऽमृतवारिधाराः ।

भुवि भूतले पातयति स्म । असौ कपोन्द्रः सुग्रीवः मुक्तोऽपि
(कुम्भकर्णहस्तात्) भ्रूशितोऽपि यावत् न श्वसिति, तावत् स
कुम्भकर्णः अद्भुतं नरसिंहपदा मृत्सिंहचरणरूपेण पाशेन बध्ना
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वेति । नील वीरः तमुभयमपि सुग्रीवाङ्गदौ अपीत्यर्थः,
अस्तं कुम्भकर्णेनाक्रान्तमित्यर्थः, दृष्ट्वा कुपितः सन् आक्रम्य
उत्पत्य रक्षसः कुम्भकर्णस्य स्कन्धे मौलौ शिरसि श्वणहृदय
घ्राणवक्त्रोदरेषु कर्णवक्षःस्थलनासिकासुखोदरेषु तीव्राघातैः
दारुणप्रहारैः दहति पोडयति स्मेत्यर्थः । तदनु तदनन्तरं
तत्र तत्र प्रहारानन्तरमित्यर्थः, क्रव्यादः कुम्भकर्णः स्वेन रूपेण
विकलः विह्वस्तः, नितरा व्याकुल इत्यर्थः, अभूत् । वानरेन्द्रौ
सुग्रीवाङ्गदौ प्रोल्लिखितौ प्रकर्षणं उत्तस्थतुः । मन्दाक्रान्ता
वृत्तम् ॥ ३२ ॥

लङ्केश्वर इति । लङ्केश्वरो रावणः रणे ज्वलन्तं नीलस्य
प्रहारेण नितरा सन्तप्यमानं तं कुम्भकर्णम् अवलोक्य काद-

तूर्णं सुमोच तदुपर्यथ लब्धसंज्ञो

भोक्तुं कृतान्त इव नीलनली स दध्यौ ॥ ३३ ॥

दम्भोलिः कुम्भकर्णं गिरिमिव तरसाऽपातयज्जानुबन्धं

कण्ठे गाढं विष्टृत्य स्वभुजगुरुमदं जाम्बवान् उग्ररोपः ।

निर्मृत्तौ तौवभूतामभवदथ मरुत्पुष्पवृष्टिस्तदङ्गे

शूलाघातेन रोषाद्रजनिचरभटस्तं निरस्योपतस्थे ॥ ३४ ॥

स्विनी मेघमाला तत्सहचरः तत्सहायवानित्यर्थः, (आत्रया तत्-
क्षणं जलधरमालामानयन् सन्नित्यर्थः), तस्य कुम्भकर्णस्य उपरि
अमृतवारिधाराः सुधोपमजलधाराः तूर्णं शोधं सुमोच वर्ध
इत्यर्थः । अथामृतधारावर्षणानन्तरं स कुम्भकर्णः लब्धसंज्ञः
प्राप्तचेतनः सन् कृतान्त इव नीलनली भोक्तुं खादितुं दध्यौ
चिन्तयामास । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

दम्भोलिरिति । उग्ररोपः तोच्छकोपः जाम्बवान् दम्भोलिः
वज्रः गिरिमिव पर्वतमिव स्वभुजयोगुरुर्महान् मदो गर्वी यस्य
तं कुम्भकर्णं जानुबन्धं जानुभ्यां बद्ध्वा, गुल्फप्रत्ययः, कण्ठे
गाढं यथा तथा विष्टृत्य आक्रम्य तरसा बलेन अपातयत्
भूमौ पातितवान् । तौ नीलनली निर्मृत्तौ कुम्भकर्णस्य आक्रम-
णादिति भावः, अभूतां संवृत्तौ । अथानन्तरं तदङ्गे तस्य
जाम्बवतः अङ्गे मरुतां देवानां पुष्पवृष्टिः अभवत् अपतदि-
त्यर्थः । ततो रजनिचरभटः राक्षसवीरः कुम्भकर्णः रोषात्
क्रोधात् शूलाघातेन शूलप्रहारेण तं जाम्बवन्तं निरस्य निरा-
कृत्य उपतस्थे उत्तस्थावित्यर्थः । कण्ठे गाढं विष्टृत्येत्यत्र
कण्ठं गाढं विरच्येति, उग्ररोप इत्यत्र उग्रवेग इति, शूलाघाते-
नेत्यत्र गुल्फाघातेनेति, रजनिचरभट इत्यत्र रजनिचरवर इति,

आलोकितौ रघुवरेण सलक्ष्मणेन
 कालान्तकादिव रिपोः परिशङ्कितेन ।
 स्थानं जगाम हनुमान् समरेऽवतीर्थ्य
 माहेशमुग्रनरसिंह इवारुणाक्षः ॥ ३५ ॥

मैनाकी मेरुशृङ्गे स्थित इव हनुमत्पाणिपद्मे महीध्रः,
 कल्पान्ते मन्दराग्रेऽञ्जन इव समरे सुहरः कुम्भकर्णः ।
 अद्रिं क्रव्यादवीरः ग्रहितमनिलजेनाच्छिनत् सुहरेण
 लाङ्गूलेनाञ्जनेयोऽद्भुतजनितरूपा सुहरं द्राक् चकर्ष ॥ ३६ ॥

उपतस्थे इत्यत्र उपतस्थाविति च पाठान्तरम् । स्रग्धरा
 वृत्तम् ॥ ३४ ॥

आलोकित इति । कमले प्रलये अन्तकः संहारकः रुद्र
 इत्यर्थः तस्मादिव रिपाः शत्रोः कुम्भकर्णात् परिशङ्कितेन
 क्रिमय विधास्यतीति सञ्ज्ञातशङ्केनेत्यर्थः, सलक्ष्मणेन रघुवरेण
 रामेण आलोकितः दृष्टः, नैवेद्वितेन मेरित इति भावः, हनुमान्
 अरुणाक्षः क्रोधादालोहितनयनः सन् समरे युद्धे अवतीर्थ्य
 उग्रश्वासौ नरसिंहश्चेति उग्रनरसिंहः भीषणनरसिंहावतारः स
 इव माहेशं महेशस्य इदं महेश्वरसम्बन्धीत्यर्थः, स्थानस्थितिं,
 संहारमूर्तिरुद्रवदवस्थानमिति भावः, जगाम प्राप, कालान्तक-
 इव तस्थौ इत्यर्थः । आलोकित इत्यत्र आलक्षित इति पाठः ।
 माहेशम् इत्यत्र माहेश इति पाठे माहेशः महेश्वरावतारः
 हनुमानित्यन्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

मैनाक इति । मेरो, सुमेरुपर्वतस्य शृङ्गे मैनाकः तदाख्य-
 गिरिरिव हनुमतः पाणिरेव पशुं तत्र महीध्रः पर्वतः स्थितः ।
 कल्पान्ते युगान्ते मन्दरस्याद्रेरग्रे शिखरे अञ्जन् इव अञ्जना-

कुम्भकर्णो हनूमन्तं निरुध्य छद्मना वली

रावणाय ददौ भ्रात्रे उपायनमिवादरात् ॥ ३७ ॥

कुम्भकर्णेन आनीतं हनूमन्तं गृहीत्वाऽशोकवने सीतां

प्रति रावणः । सीते । पश्य पश्य ।

रामः स्त्रीविरहेण हारितवपुस्तच्चिन्तया लक्ष्मणः,

सुग्रीवोऽग्रजसूनुसैन्यभयतो विन्ध्यस्य मूलं गतः ।

गण्यः कस्य विभोषणः ? स च रिपोः कारुण्यदेन्यातिथि.

लङ्काद्वारकपाटपाटनपटुर्वडोऽयमेकः कपिः ॥ ३८ ॥

द्विरिव समरे युद्धे कुम्भकर्णे कुम्भकर्णहस्ते इति भावः, मुद्गरः
अस्त्रविशेषः स्थित इत्यन्वयः । क्रव्यादवीरः राक्षसवीरः कुम्भ
कर्णः मुद्गरेण अनिलजेन वायुपुत्रेण हनूमता प्रहितं प्रक्षिप्तम्
अद्रिं पर्वतम् अच्छिनत् चूर्णयामास । आज्ञनेयः अञ्जनासुतः
हनूमान् अद्भुतं यथा तथा जनिता या रुट् रोषः तथा, यद्वा
अद्भुतं यथा तथा जनिता रुट् कोपः, स्फूर्तिरिति भावः यस्य
तेन लाङ्गूलेन द्राक् भटिति मुद्गरं चकर्म आकृष्टवान् । स्वधरा
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कुम्भकर्ण इति । वली वलवान् कुम्भकर्णः छद्मना कपटेन,
रक्षणेति भावः, हनूमन्तं निरुध्य आक्रम्य भ्रात्रे रावणाय
आदरात् उपायनमिव उपशमिव ददौ अर्पयामास । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

राम इति । रामः स्त्रिया तवेति भावः, विरहेण
वियोगेन हारितं नाशितं वपुः शरीरं येन तथाभूतं, सूतोपम
इति भावः । लक्ष्मणः तस्य रामस्य चिन्तया हारितवपु
रित्यन्वयः । सुग्रीवः अग्रजसूनुः अद्भुतस्य सैन्यानाञ्च अन्येषां

अथ रावणसीतयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भवित्री रम्भोरु । “त्रि”दशवदनग्लानिरचिरात्
स ते रामः स्याता “न” युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।
इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचम्बूः
लघिष्ठेदं पष्ठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥ ३८ ॥

वानराणाञ्चेति भावः, भयतः प्राणभयादित्यर्थः, विन्ध्यस्य गिरेः
मूलं तलदेशं गतः । विभीषणः कस्य गण्यः ? न कस्यापी-
त्यर्थः, यतः सः रिपोः शत्रोः रामस्य कारुण्यस्य अनुकम्पायाः,
“क्षुपा दयानुकम्पा स्यात् कारुण्यं करुणा घृणा” इत्यमरः, दैन्येन
अतिथिः आयित इति भावः । एकः केवलः लङ्काद्वारस्य यः
कपाटः आवरणोभूतवस्तुविशेषः तस्य पाटने विध्वंसने पटः
समर्थः अयं कपिर्हनुमान् बद्धः, (तस्मान्नैवाधुना रामस्य
जयाशेति विचार्य मां भजेति भावः) शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

भवित्रीति । हे रम्भोरु । अचिरात् शीघ्रं त्रिदशाना
देवाना वदनग्लानिं मुखमालिन्यं भवित्री भाविनीत्यर्थः । स
लक्ष्मणसखः लक्ष्मणसहाय इत्यर्थः, ते तव रामः युधि युधे
पुरते अग्रतः, समेति शेषः, न स्याता न स्यातु शक्यतीति यावत्,
इयं वानरचम्बूः कपिसेना अधुना इदानीम् उच्चैर्महतीं विपदं
यास्यति प्राप्स्यति, शीघ्रं निधनं गमिष्यतीत्यर्थः । —इति राव-
णोक्तिः । —इति लघिष्ठ-नोच । पष्ठाक्षराणां पराणि अक्षराणि
त्रि-न वि-इत्येतानि तेषां विलोपात् विलोपं कृत्वेत्यर्थः, यवर्थे
पञ्चमी, इदं पदं पुनः पठ उच्चारय, तथाच—“भवित्री रम्भोरु ।
दशवदनग्लानिरचिरात् स ते रामः स्याता युधि पुरतो

अथ चरणयुगं तद्वत्सि स्थापयित्वा
 खरतरनखराग्रैर्गाढमुत्पाद्य कर्णौ ।
 क्रकचकठिनदन्तैरस्य सन्दश्य नासाम्
 उदपतदतिवैगादुग्रकर्मा कपोन्द्रः ॥ ४० ॥
 सपदि परिनिवृत्तः क्रोधनः कुम्भकर्णः
 तुमुनमतुलमन्त्राशिपशस्त्रं व्यतानीत् ।
 निशितशरनिपातैर्लीनया तत्र रामो
 निरभिनददसीयं तत्तदङ्गं क्रीमेण ॥ ४१ ॥

लक्ष्मणसखः । इयं यास्यत्युच्चैः पदमधुना धानरचमूः” इति
 सुगमम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

अथेति । अथानन्तरम् उग्रकर्मा दारुणकर्मा कपोन्द्रः
 हनूमान् तद्वत्सि तस्य कुम्भकर्णस्य वत्सि चरणयुगं स्थाप-
 यित्वा सुदृढमिति भावः, खरतरैः अतितीक्ष्णैः नखराग्रैः कर्णौ
 गाढं यथा तथा उत्पाद्य उन्मूल्य क्रकचवत् कठिनाः दन्ताः तैः
 अस्य कुम्भकर्णस्य नासा सन्दश्य क्षिप्वेति भावः, अतिवैगात्
 अतिवैगमाश्रित्येत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमो, उदपतत् उत्पात । एतत्
 पद्यं सुग्रीवसंग्रामे प्रयोज्यं नास्तीति केचिदाचक्षते । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ४० ॥

सपदोति । सपदि तत्क्षणं क्रोधनः कोपाक्रान्तः कुम्भ-
 कर्णः—परिनिवृत्तः—सङ्ग्रामं प्रति निवृत्तः सन् अतुलानि अनु-
 पमानि मन्त्रेण अशेषाणि विविधानि शस्त्राणि यस्मिन् तद्
 यथा तथा तुमुलं युद्धमिति शेषः, व्यतानीत् वितस्तार । रामः,
 तत्र युद्धे निशितानां शरणां निपातैः, लीलया अवहेलया
 अमुष्य इदम् अदसीयं कुम्भकर्णसम्बन्धीत्यर्थः, तत्तत् अङ्ग

अत्रावसरे वानरा ।

अन्येषा पुरतो मदस्फुटिरिय, यत् कुम्भकर्ण । त्वया
त्रासार्थं क्रियते समस्तमुचिता नास्मासु युक्तं तव ।
पश्यन्नप्यपरां पराक्रमयति यातोऽसि जातान्धता
कापालो किमु शङ्करोऽपि मनुजो रामो, वयं वानरा १ ॥ ४२ ॥

अत्रान्तरे रघुपति शरयुग्ममैन्द्र
द्राक् कुम्भकर्णनिधनाय रणे सुमोच ।
भित्त्वा विवेश हृदय धरणीमथैकं
मूर्ध्निमुद्धतमखगडयदस्य चान्यम ॥ ४३ ॥

हस्तपदादिक क्रमेण निरभिनत् निर्विभेद निरुक्तवानित्यर्थः ।
मालिनी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अन्येषामिति । हे कुम्भकर्ण । अन्येषा पूर्वं त्वया निर्जिता
नामिति भावः पुरः अग्रतः यत् त्रासार्थं (तेषामन्येषा भीति
प्रदर्शनार्थं) समस्तं क्रियते इयं मदस्फुटिः गर्वप्रकटनम् उचिता
युक्ता अस्मासु तव न युक्ता गर्वप्रकटनमिति शेषः, पराक्रम
गतिः विक्रमपडतिम् अपराम अन्यविधा (न हि सर्वत्र सर्वैर्नयो
लभ्यते इति भावः) पश्यन्नपि जातान्धता जन्मान्धता नितरा
विवेकराहित्यमिति भावः, यातः गतोऽसि शङ्करोऽपि
कापालो कपालधारी किमु ? रामः मनुजः मानवः किमु ? वयं
वानरा किमु ? (यथा शङ्करः कापालिकव्रती निन्दितचरित इति
भावः, न तथा रामोऽपि मनुजः मनुष्यधर्मा न वयमपि
वानरयोनी उत्पन्ना अपि तत्प्रकृतयो नैति भावः । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे रघुपति राम रण

छिन्ने कुम्भकर्णमूर्द्धि पतति हनूमान् वदति ।
 धीरं धारय कूर्मराज ! धरणीं सार्धं फणिस्वामिना
 दिङ्नागाः ! कुरुत स्थिरान् कुलगिरीन् दन्तेरुदग्रैः क्षणम् ।
 यस्मादेतदकाण्डखण्डनगलद्रक्तौघमत्युन्नतं
 कृतं रामशरोत्करैः पतति यत्तत् कौम्भकर्णं शिरः ॥ ४४ ॥
 सद्यो राघवमल्लभलदलितग्रीवाप्रकाण्डं पतत्
 निःसङ्गं द्रुहिणप्रणमुरतुलं दंष्ट्राकरालं शिरः ।

कुम्भकर्णस्य निधनाय संहाराय द्वाक् भटिति ऐन्द्रम् इन्द्र-
 दैवतं शरयुग्मं सुमीच तत्प्राज । अथ-तच्छरद्वयमीचनानन्तरम्
 एकं शरम् अस्य कुम्भकर्णस्य हृदयं भित्त्वा धरणीं पृथ्वीं विवेश,
 अन्यं शरम् उद्धतम् उग्रं मूर्धानम् अखण्डयत् चकत्त । वसन्त-
 तिलकं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

धीरमिति । हे कूर्मराज ! फणिस्वामिना नागराजेन,
 जेपनागेनेत्यर्थः, सार्धं सह धरणीं पृथिवीं धीरं दृढ़ं यथा तथा
 धारय, हे दिङ्नागाः ! दिग्गजाः ! उदग्रैः उन्नतैः दन्तैः कुल-
 गिरीन् (महेन्द्रो मनयः सङ्घः शक्तिमान् पारियात्रकः । विन्ध्यश्च
 हिमवांश्चैव समेतौ कुलपर्वताः ॥” इत्युक्तान्) क्षणं स्थिरान्
 नियन्तान् कुरुत, यस्मात् अकाण्डेन आकस्मिकेन खण्डनेन
 कृतनेन गलन् निःसरन् रक्तौघः शोणितसमूहः यस्मात्
 तथाभूतं रामस्य शरोत्करैः शरसङ्घैः कृतं छिन्नम् अत्युन्नतं
 यदेतत् कुम्भकर्णस्य इदं कौम्भकर्णं कुम्भकर्णसम्बन्धि शिरः, तत्
 पतति, ह्युष्मासु अस्त्रिन्नवसरे प्रमत्तेषु एतत्प्राप्तेन सृष्टिभङ्गः
 स्यादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सद्य इति । हनूमता सद्यः सपदि राघव एव मल्लः वीरः

द्राक् शाखामृगचक्रचूर्णनभयादादाय तारापथात्
 प्रक्षिप्तञ्च महार्णवे हनुमता दृष्टञ्च गत्वा सुरैः ॥ ४५ ॥
 देवाः । सर्वे विमानान्यपनयत रवेः स्यन्दनी यातु दूरं
 रे रे शाखामृगेन्द्राः । परिहरत रणप्राङ्गणं राक्षसाञ्च । ।
 वेगस्त्रस्ताञ्जनादिप्रतिनिधिरवधिः सर्वविध्यापक्रान्तां
 लङ्कातङ्कैकहेतुर्निपतति नभसः कौम्भकर्णः कवन्धः ॥ ४६ ॥

तस्य भस्मेन अस्त्रविशेषेण दलितः शीवाप्रकाण्डः महती ग्रीवे-
 त्यर्थः, यस्य तथोक्तं, “प्रकाण्डमुद्धतस्रजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूर्ति”
 इत्यमरे, नि.सङ्गं नास्ति सङ्गः आसङ्गः, कण्ठेनेति-भावः,
 यस्य तत् किण्ठसङ्गवर्जितमित्यर्थः, कण्ठात् विच्युतं न तु तत्र
 लग्नमिति भावः, द्रुहिणस्य ब्रह्मणः प्रणसा प्रपौत्रः तस्य कुम्भ-
 कर्णस्येत्यर्थः, ब्रह्मणः पुत्रः पुनस्त्यः तत्पुत्रः विश्रवाः, तत्पुत्रः
 कुम्भकर्ण इत्यस्य ब्रह्मणः प्रपौत्रत्वमिति भावः, दंष्ट्राभिः
 प्रकटिताभिरिति भावः, करानं भोषणं पतत् शिरः शाखा
 मृगाणा वानराणा चक्रस्य सैन्यस्य चूर्णनं पेपणम्, उपरिपाते
 नेति भावः, तस्माद्भयं तस्मात् हेतोः तारापथात् नक्षत्रमार्गात्
 अन्तरीचादित्यर्थः, द्राक् भटिति आदाय गृहीत्वा महार्णवे
 महासमुद्रे प्रक्षिप्तञ्च सुरैः देवैः गत्वा दृष्टञ्च । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४५ ॥

देवा इति । हे सर्वे देवाः । विमानानि देवयानानि
 अपनयत अपसारयत, रवेः सूर्यस्य स्यन्दनः रथः दूरं यातु
 गच्छतु । रे रे शाखामृगेन्द्राः । वानरवीराः । राक्षसाश्च ! रण-
 प्राङ्गणं समरभूमिं परिहरत परित्यजत । वेगेन, वज्रेणेति

उत्क्रान्तोऽपि स्वदेहात् प्रवरसुरवधूदोर्भिराकृष्यमाणः
 प्राणवाणाय भर्तुः पुनरपि समरापेक्षया नारोह ।
 संगीतैर्नारदाद्यैर्मृदुसुरजरवैः स्तूयमानो विमानं
 वीरः संग्रामधीरो रणगिरमि कथं कथ्यते कुम्भकर्णः ॥ ४७ ॥

पाठान्तरे वज्रेण वज्राघातेनेत्यर्थः, स्रस्तः विच्युतः योऽञ्ज-
 नाद्रिः तस्य प्रतिनिधिः सदृशः ; यद्वा स प्रतिनिधिर्यस्य तथाभूतः
 सर्वेषां विस्मापकानां विस्मयकरपदार्थानाम् अवधिः सीमा-
 भूतः, लङ्काया आतङ्को भयं तस्य एकः अद्वितीयः, मुख्य इत्यर्थः,
 हेतुः कारणं कुम्भकर्णस्य अयं कौम्भकर्णः कुम्भकर्णसम्बन्धी
 कवन्धः छिन्नगिराः देहः नभसः अन्तरीचात् निपतति ।
 स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ४६ ॥

अत्रोत्प्रेक्षते, उत्क्रान्त इति ।—संग्रामेषु धीरः अचलः
 वीरः, य इति शेषः, स्वदेहात् उत्क्रान्तोऽपि विनिःसृतोऽपि
 प्रवराणाम् उत्तमानां सुरवधूनां देवाङ्गनानां शोभिः सुजैः
 आकृष्यमाणः तथा नारदाद्यैः मुनिभिः मृदुः—अल्पाल्पः सुरजस्य
 मृदङ्गविशेषस्य रवः येषु तैः सङ्गीतैः सुदु गानैः स्तूयमानः
 प्रशस्यमानः सन् भर्तुः—स्वामिनः रावणस्य, भ्रातुरिति पाठा-
 न्तरं, वाणाय रक्षाय, रामादिति भावः, पुनरपि समरापेक्षया
 संग्रामाभिलाषेण विमानं देवयानं न आरोह स कुम्भकर्णः
 रणगिरमि कथं कथ्यते ? कथं वर्ण्यते ? नैव वर्णयितुं शक्यते
 इत्यर्थः । रणगिरसौत्यत्र गिव गिर म इति पाठान्तरे गिव
 गिवेति विस्मये । अत्र व्यञ्जकप्रयोगाभावात् प्रतीयमानोत्-
 प्रेक्षा । रणभूमौ पतन् कवन्धः कुम्भकर्णोऽयं पुनरायात इवेति
 लोकैरमन्यतेति भावः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ४७ ॥

प्रविश्य मन्दोदरो ।

लङ्कानाथ ! तवानुजो युधि हतो रामेण, रत्नाकरं

संलङ्घ्य प्लवगैस्तथा परिवृता पूर्व्वारि तैऽवस्थिताः ।

रामेऽपि स्मृतिगोचरे सति यदा तत्रैव रोषान्विता

सीता सम्प्रति सम्प्रता किमु भवेत् ? तूष्णीं तदैष स्थितः ॥ ४८ ॥

रावणः । अहह ! हतविधे ! मरुच्चन्द्रेत्यादिकं पठति । ततः
सत्वरमाखण्डलखण्डनेदृष्टप्राचण्डं मेघनादं समराग्रं वृणोति
स्म । (ख) मेघनादोऽपि समरावतरणं नाटयति । वानराः
पलायन्ते ।

मेघनादः ।

क्षुद्राः ! सन्वासमेते विजहित हरयः ! क्षुण्णशक्रेभकुम्भा

युष्मद्देहेषु सज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

लङ्कानाथेति । हे लङ्कानाथ ! तव अनुजः कुम्भकर्णः
रामेण युधि युद्धे हतः, तथा प्लवगैः रत्नाकरं समुद्रं संलङ्घ्य
पूर्व्वङ्का परिवृता आच्छादिता, ते प्लवगाः द्वारि अवस्थिताः ।
रामे—स्मृतिगोचरे स्मृते सति यदा तत्रैव तदवस्थायामेव सीता
रोषान्विता कुपिता, त्वयि इति शेषः, सम्प्रति इदानीं सम्प्रता
अनुरक्ता भवेत् किमु ? (नैव अनुरक्ता भवेदित्यर्थः) । तदा
तस्मिन् काले, मन्दोदर्या एवमुक्ते इत्यर्थः, एषः रावणः तूष्णीं
स्थितः न किञ्चिदुवाचेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(ख) आखण्डलेति । आखण्डलस्य इन्द्रस्य खण्डनेन परा-
जयेन दृष्टं प्राचण्डम् औदत्यं यस्य तम् इन्द्रजितमित्यर्थः,
वृणोति स्म न्ययुङ्क्तेत्यर्थः ।

सौमित्रे ! तिष्ठ, पात्रं त्वमसि न हि रुपां, नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेपयामि ॥४८॥

सुग्रीवमारुतिनलाङ्गदमित्नोला

वर्षासु कालजलदाचरितं प्रचण्डम् ।

तं रावणिं गगनमण्डलमास्थितं नो

पश्यन्ति, तान् प्रहरति स्र शरैरनेकैः ॥ ५० ॥

क्षुद्रा इति । हे क्षुद्राः हरयः वानराः । एते यूयं सन्वासं
भयं विजहित त्यजत, अमो-क्षुषो- दलितौ, विदोर्णौ इत्यर्थः,
शक्रस्य इन्द्रस्य इभकुम्भो ऐरावतकुम्भो यैः ते सायकाः बाणाः
युष्माकं देहेषु निष्पतन्तः सन्तः लज्जां दधति प्राप्नुवन्ति, हे
सौमित्रे ! लक्षण । तिष्ठ, त्वं रुपां-कोपाना, मदीयानामिति
शेषः, पात्रं भाजनं नासि न भवसि, ननु भोः ! अहं मेघनादः,
जितमात्र एव मेघवत् गर्जितवानित्यस्य मेघनाद इति संज्ञा,
किञ्चिद्-ईदृशं भ्रूभङ्गलीलया भ्रूभङ्गिरूपविलासेन नियमितः
वहः जलधिः येन तथाभूतं रामम् अन्वेपयामि अनुसन्दधामि,
राम एव मम प्रतिपन्नः सम्भवति न तु यूयमिति भावः ।
स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

सुग्रीवेति । सुग्रीवः मारुतिर्हनुमान् नलः अङ्गदः मित्रः
तदास्यो वानरमेदः नीलः ते वर्षासु कालः-कृष्णवर्णः यो
जलदः तददाचरितम् आचरणं यस्य तथाभूतं गगनमण्डल-
मास्थितं प्रचण्डं तं रावणिं मेघनादं नो पश्यन्ति नाव-
लोकयन्ति, प्रत्युत अनेकैः विविधैः शरैः तान् सुग्रीवादीन्
प्रहरति स्र आजघान । (सिद्धान्तनीतिम् अनवरतं शरान्
वर्षन्तं तं सुग्रीवादयः न अवलोकयाच्चक्रुरिति तात्पर्यम् ।

मायारथं समधिरुह्य नभःस्थलस्थो

गम्भीरकालजलदध्वनिरुज्जगर्ज ।

बाणैरपातयद्यो फणिपाशबन्धैः

तौ मेरुमन्दरगिरो परिभूतशक्रः ॥ ५१ ॥

अत्रान्तरे सरमा राक्षसो रावणाक्षया रामलक्ष्मणयोः द्रुमा
गतिं सीतायै कथितवती ।

सीता । हा भार्यपुत्र ! हा वत्स लक्ष्मण ! मदर्थे युवयो-
रेतादृशो गतिः ।

किं भार्गवच्यवनगोतमकश्यपानां

वाणो वशिष्ठमुनिलोमशकौशिकानाम् ।

सुग्रीवमारुतिनलाङ्गदनोलमुख्या वाप्यान्धकारजलदान्तरित-
मिति, शरैरनेकैरित्यत्र स घोरबाणैरिति च पाठान्तरम् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५० ॥

मायारथमिति । अथानन्तरं परिभूतः शक्रो येन स इन्द्र-
जिदित्यर्थः, मायया—कल्पितो रथः मायारथः, मध्यपदलोपि-
समासः, तं समधिरुह्य समारुह्य नभःस्थले तिष्ठतीति तथोक्तं
गम्भीरः कालजलदस्येव ध्वनिर्यस्य स सन् उज्जगर्ज उच्चैर्ननाद ।
तथा फणिपाशबन्धैः फणिपाशः नागपाशः तेन बन्धः येषु तैः
बाणैः शरैः मेरुमन्दरगिरो सुमेरुमन्दराचलनिभावित्यर्थः, तौ
रामलक्ष्मणौ अपातयत् बहुधा पातयामासेत्यर्थः । परिभूतशक्र
इत्यत्र पविनेव शक्र इति पाठे पविना वज्रेण शक्र इन्द्र इवे-
त्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

किमिति । अहह ! इति खेदे । भार्गव-च्यवन-गोतम-
कश्यपानां तथा वशिष्ठमुनि-लोमश-कौशिकानाञ्च यतस्त्वं

जातानृताप्यहह ! याऽऽलपिता च वै मे
 त्वं मग्नचूचकुचा सधवा भवित्री ॥ ५२ ॥
 अमरपतिजिता तौ नागपाशेन बद्धौ
 अथ गरुडनिपातोन्मुक्ततत्पाशवन्धौ ।
 विदधतुरतियुद्धं, तत्र रामानुजन्मा
 शितशरहृतजीवं मेघनादं चकार ॥ ५३ ॥
 जनमुखरणवार्त्ता श्रूयते राक्षसेन्द्र !
 तव तनयसुरेशः पातितो लक्ष्मणेन ।

मग्नम-आभोगान्तर्लीनं चूचुकं कुचाग्रं ययोः तादृशी "चूचुकन्तु
 कुचाग्रं स्यात्" इत्यमरः, कुचौ यस्याः तथाभूता, अतः
 सधवा भवित्री स्यात्, न कदाचिद् वैधव्यं लप्स्यसे इति भावः,
 इति मे मम या आलपिता उक्ता वाणी अनृतापि मिथ्यैव च वै
 जाता किम् ? । विचेति पाठे वाचा वागित्यर्थः । आवन्त-
 स्त्रीनिङ्गः । उक्तञ्च सामुद्रिके—“आभोगमग्नशिरसौ यस्याः
 स्तः सततं कुचौ । सा नारी सधवा नित्यं न कदाचित् तद-
 प्रिया ॥” इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

अमरेति । अमरपतिजिता इन्द्रजिता नागपाशेन बद्धौ
 तौ रामलक्ष्मणौ अथ कियत्कालानन्तरं गरुडनिपातेन वैन-
 तेयागमनेन उन्मुक्तः परित्यक्तः स पाशवन्धः याभ्यां तयोक्तौ
 सन्तौ अतियुद्धं महारणं विदधतुः चक्रतुः । तत्र महारणे
 रामानुजन्मा लक्ष्मणः मेघनादं शितेन सुतोक्ष्णेन शरेण हृतः
 जीवः यस्य तं चकार निजघनित्यर्थः । मानिनो वृत्तम् ॥ ५३ ॥

जनेति । हे राक्षसेन्द्र ! रावण ! लक्ष्मणेन तव तनय
 सुरेशः पुत्रेन्द्रः, पुत्रयेष्ठ इत्यर्थः, पातितः निहतः, इति जन-

वदति च दशवक्त्रो रुष्टचित्त सभाया

मशकगलकरन्ध्रे हस्तियूथ प्रविष्टम् ॥ ५४ ॥

रावण सनिर्वेदम् ।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्प्राप्यसौ तापस

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुल जीवत्यहो रावण ।

धिग्धिक शक्रजित प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोक्त्वनै किमेभिर्भुज ? ॥ ५५ ॥

मुखेभ्य रणवार्त्ता श्रूयते इत्युक्ते केनचित् दशवक्त्र रावण
रुष्टचित्त आकुलितहृदय सग सभाया मशकगलकरन्ध्रे हस्ति
यूथ प्रविष्टञ्च इति वदति कथयति स्मत्यर्थं (भूते वत्तमानवत्
प्रयोगश्चिन्त्य । मशकगलविवर हस्तियूथप्रवेश इव मेघ
नादस्य लक्षण्येन निधनं सवया असम्भवमेवेति भाव । हृष्टचित्त
इति च पाठान्तरं तथा पाठे द्रवो विचित्रा गतिरिति
हृष्टचित्तत्वमिति भाव । मानिनो वृत्तम् ॥ ५४ ॥

न्यक्कार इति । मे सम त्रिभुवनविजेतुरिति भाव अरय
शत्रुश्च इति यत् अयमेव न्यक्कार धिक्कार तत्रापि तथा न्यक्का
रेऽपि असौ अरि तापस अतिक्षुद्र इति भाव ननु सोऽस्तु
किन्तेन ? इत्याह स इति ।—सोऽपि तापसोऽपि अत्रैव लङ्काया
मेव आगत इति शेष । नन्वागतस्तिष्ठतु एकात्म्येन किम् ?
इत्यत आह निहन्तीति ।—राक्षसकुलं राक्षसवश्यम् एकं द्वौ
त्रौन् वा नेति भाव निहन्ति निर्मूलयति न तु प्रहरतीति
भाव । अहो आश्चर्य्यं रावण जीवति प्राणान धारयति इत्य
गतेऽपीति शेष । शक्रजितम् इन्द्रचित्तं धिक् धिक् पुन पुन
निन्दामीत्यर्थं “धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयो” इत्यमर (यं) शक्र

मूर्ध्नामुहसक्तताविरलग्नगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धीतेशाहिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कैनामोत्तोलनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्योदुराणां
दोशाच्चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥ ५६ ॥

जितवान् सोऽपि एनं क्षुद्रं न हतवानिति निन्दाबीजमिति
भावः । प्रबोधितं विद्यते अस्येति प्रबोधितवान् प्रबोधित
इति यावत् तेन कुम्भकर्णेन किम् ? न किमपि तेन कर्तुं
शक्तमिति भावः, स्वर्ग एव ग्रामटिका क्षुद्रो ग्रामः, अल्पार्थे
टिप्रत्यये ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः, तस्या विशेषेण यथेच्छमिति
भावः, क्षुद्रं तेन हया उच्छूनाः उदृष्टाः तैः एभिः भुजैः
विंगत्या, समेति शेषः, किम् ? न किमपि कर्तुं शक्यते
इत्यर्थः । अत्र विधेयस्य न्यकारस्य अयमित्यनुवाद्यप्रयोगानन्तरं
प्रयोज्यत्वम् “अनुवादमनुक्तेव न विधेयमुदीरयेत्” इति नये-
नोचितमपि तदकरणात् विधेयाविमर्षदोषः । शार्ङ्गलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५५ ॥

मूर्ध्नामिति । उहसं गवितं यत् - कृतं - कर्तनं - तेन अवि-
रलम् अनल्पम्, अजस्रमित्यर्थः, गलात् कण्ठात् गलतां नि-
सरता रक्तानां संसक्ताभिः अविरताभिः धाराभिः प्रवाहेः धीतः
चालितः य. वैशस्य ग्रन्थोः अहिः, चरणः तस्य प्रसादेन अनु-
कम्पया उपनतः उपगतः जयः सर्वोत्कर्षः तेन जगति भुवने
जात, मिथ्या महिम्ना प्रभावः येषां तदीयानां मूर्ध्नां-शिरसां
कैनामस्य परेतस्य उत्तोलने उदरणे या इच्छा अभिनायः
तस्या व्यतिकरः सम्यन्ध, तत्पिशुनः तत्सूचकः उत्सर्पि अति-
प्रवृद्धः यो दर्पः गर्वः तेन उदुराणाम् उल्कटानाम् एषां दोषां

हृतेषु रावणपुत्रेषु सर्वेषु रावणं प्रति मन्दोदरी ।

दृष्ट्वा दैन्य भगिन्यास्त्रिशिरस उतवा मातुलस्यापि नाशं

तालानां भेदनं तत् कपिवरहननं तच्च सुग्रीवसख्यम् ।

कर्माण्युद्यानहन्तुर्जलनिधितरणे यो न जातस्तदानीं

सोऽयं नष्टे कुलेऽस्मिन् कथमिह कमितुर्जायते ते विवेकः ? ॥ ५७ ॥

राव । रामाय प्रतिपक्षकक्षशिखिने दास्यामि वा मैथिलीं

युद्धे राघवसायकैरभिहतः स्वर्गं गमिष्यामि वा ।

भुजानाञ्च इह अस्मिन् समये एतत् फलं किम् ? यत् नगर्या

नद्धाया रक्षणे प्रयासः-लेशः, असामर्थ्यमिति भावः । स्वधरा

वृत्तम् ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वेति । भगिन्याः सूर्यणखायाः दैन्यं- नासाकर्णच्छेदन

जनितं कार्तर्यमित्यर्थः, त्रिशिरसः उतवा अथवा मातुलस्यापि

मारीचस्यापि नाशं, तालानां, सप्तानामिति शेषः, भेदनं तत्

प्रतिषेधं, कपिवरस्य बालिनः हननं बध्दं, तच्च सुग्रीवेण सख्यं

मानुषस्य वानरसङ्गमसम्भवमिति भावः, तथा उद्यानहन्तुः

अशोकवनभङ्गकारिणो हनूमत इत्यर्थः, जलनिधितरणे समुद्र

नद्धने विषये कर्माणि चेष्टितानि दृष्ट्वा तदानीं तस्मिन् काले

यो-विवेकः बोधः न जातः, नष्टे अस्मिन् कुले राक्षसवंशे इह

इदानीं कमितुः सीताकामुकस्य ते तव सोऽयं विवेकः कथं

जायते ? तव अधुना विवेकोदयः न युक्तः इति भावः । स्वधरा

वृत्तम् ॥ ५७ ॥

रामायेति । प्रतिपक्षाः शत्रव एव कक्षाः शुष्कलणानि

तव शिखी अग्निः तस्मै शत्रुघातिने इत्यर्थः, रामाय मैथिली

सीतां दास्यामि प्रत्यर्पयिष्यामि वा, युद्धे राघवस्य सायकैः शरैः

नीतिज्ञे ! कथयस्व देवि ! कतरः पक्षो गृहीतस्त्वया
तन्मे ब्रूहि यथास्मदीयमभवत् मन्मात्रशेषं कुलम् ॥ ५८ ॥
हे कान्त ! त्वमकाललब्धविभवः स्वैरं सकामो भव
स्वैः भूषय सर्वदा शिवगिरिःश्रेणीभिरङ्गं स्वकम् ।
तस्माद्राघवमित्य शंस, महसा युदाय वै सम्प्रति
मन्त्रदः करवालभीषणभुजो ह्यस्येव लहेश्वरः ॥ ५९ ॥
हेनोत्तोलितचन्द्रचूडगिरयस्तैलोक्यदर्पापहाः
लङ्कातटहराः, पुरन्दरपुरस्त्रीवर्गवन्दीकृताः ।

अभिहतः निहतः सन् स्वर्गं गमिष्यामि वा, हे नीतिज्ञे !
देवि ! अनयोर्मध्ये त्वया कतरः पक्षः कल्पः गृहीतः ?
श्रेयानिति आहृतः ? इत्यर्थः, तत् मे मह्यं मम वा ब्रूहि कथय,
यथा यतः अस्मदीयं कुलम् अहमेव शेषो यस्य तत् मन्मात्र-
शेषम् अभवत्, इदानीं त्वमेवात्र सुख्यं कल्पमुपदिशेति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

वेदेहो कुचकुम्भकुङ्कुमरसव्यासङ्गबद्धसृहाः

सोत्कर्षं दशकन्धरस्य जयिनः खेलन्ति दौःकेलयः ॥ ६० ॥

अथ रामं प्रति हनूमान् दर्शयति ।

नीलोऽयं दशमुखपाणिपङ्कजानाम्

अङ्गेषु म्रमरतनुभ्रमं तनोति ।

—अप्येको दशमुखमौलिपोठिकासु

द्राक् कुर्वन् परिपदिन्द्रनीललीलाम् ॥ ६१ ॥

हेलेति । हेलया अवलीनया उत्तोलितः उद्धृतः चन्द्रचूडस्य
हरस्य गिरिः कैलासो यैः तथोक्ता, त्रधाणां लोकानां समा-
हारः त्रिलोकी सा एव त्रैलोक्यं, स्वार्थे ण्यप्रत्ययः, तस्य दर्पम्
अपघ्नन्तीति तादृशा, त्रिभुवनजयिन इति भावः, लङ्गाया
आतङ्गं भयं शत्रुकृतमिति भावः, हरन्तीति तथा, पुरन्दरपुरस्य
स्वर्गस्य स्त्रीवर्गः नारीसङ्घः वन्द्योक्तं वल्गात् हृत्वा कारायां
बद्ध इत्यर्थः यैः तथाभूता, वैदेह्याः सीतायाः कुचकुम्भयोः ये
कुङ्कुमरसाः काश्मीरनेपा तेषु व्यामङ्गे समामक्तौ बद्धा मृहा
येषां तथोक्ताः जयिनः सर्वजितारः दशकन्धरस्य रावणस्य
दौण्यां भुजानां केलयः क्रीडनानि, चेष्टितानीति यावत्, सोत्कर्षम्
अत्युत्कर्षेण खेलन्ति क्रीडन्ति, राजन्ते इत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

नील इति । अयं नीलः तदारव्यो वानरमेनापतिः एको
ऽपि द्राक् भटिति दशमुखस्य रावणस्य नीलयः, किरीटा एव
पोठिका आमनविशेषाः तासु परिपदिन्द्रनीलनीलां सभा-
म्यितनीलकान्तमणिविनामं कुर्वन् सन् दशमुखस्य रावणस्य
पाणिपङ्कजानां करपद्मानाम् अङ्गेषु म्रमररेष्विति यावत्

भङ्क्ता काञ्चनशेखरं मणिगणानाकीर्य विष्वक् ततः
 छित्त्वा कुण्डलमण्डलं विकलयन् कल्पद्रुपुष्पस्रजम् ।
 अहिभ्यामभिलङ्घ्य क्लृप्तरुधिरामारं पुनः पुष्पवे
 दुर्मत्तस्य दशाननस्य गिरसि क्रीडन् श्लवङ्गाधिपः ॥ ६२ ॥
 किञ्च । येयं विभीषणे मुक्ता शक्तिः कुरेण रक्षसा ।
 लक्ष्मणेन गृहीता सा प्रियेव निजवक्षसा ॥ ६३ ॥

भ्रमरतनुभ्रमं भ्रमरशरीरभ्रान्तिं तनोति विस्तारयति, प्राप्नो-
 तीत्यर्थः । (नील उत्पत्य रावणशिरःसु पतितः रावणेन बाहुभि-
 र्वद्ध इति भावः । प्रहर्षिणो वृत्तम् ॥ ६१ ॥

भङ्क्तेति । श्लवङ्गाधिपः वानरसेनानीः—नीलः दुर्मत्तस्य
 मदोदतस्य दशाननस्य गिरसि क्रीडन् विचरन् काञ्चनशेखरं
 हेमकिरीटं, हेमकिरीटानेत्यर्थः, जातावेकवचनं, भङ्क्ता चूर्ण-
 यित्वेत्यर्थः, ततः तस्मात् काञ्चनशेखरात् मणिगणान्, रत्ननिच-
 यान् विष्वक् समन्तात् आकीर्य निक्षिप्य कुण्डलमण्डलं
 कर्णभूषणससूहं छित्त्वा कल्पद्रुपुष्पस्रजं कल्पतरुकुसुममालां
 विकलयन् छिन्दन् अङ्घ्रिभ्यां चरणाभ्याम् अभिलङ्घ्य प्रचत्वा
 क्लृप्तः रक्षितः, रुधिरासारः शोषितधारासम्पातो यस्मिन् तत्
 यथा तथा पुनः पुष्पवे उत्पपात । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

येयमिति । कुरेण दारुणेन रक्षसा रावणेन या इयं शक्तिः
 अस्त्रविशेषः विभीषणे विभीषणं प्रतीत्यर्थः, विषये सप्तमी,
 मुक्ता प्रहिता, सा शक्तिः प्रियेव प्रियसी कान्तेव लक्ष्मणेन
 निजवक्षसा स्वेन उरसा गृहीता, रावणः शक्त्या लक्ष्मणं
 जघानेति भावः । उपमालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६३ ॥

अथ रावणशक्तिविह्वले लक्ष्मणे रामविलापः ।

वत्सान्निष्ठ धनुर्गृहाण रिपवः कैन्ध्रं विनिघ्नन्ति न
किं शेषेऽद्य निराकृता किमस्य प्रत्यङ्गता किं प्रिया ? ।
भ्रातर्देहि वचो जहोहि हृदयभ्रान्तिं नृपं विद्धि मा
कैकयि प्रियमाहमे । सुतवधान्मात । कृतार्था भव ॥ ६४ ॥
तात स्वर्गमुपगत प्रियमखी दैवेन दूरोक्तता
नीता दुष्टनिशाचरेण बलिना पत्नी मनोहारिणी ।

वत्सेति । हे वत्स लक्ष्मण । उन्निष्ठ मात्वेत्याह कुरु
धनुः गृहाण रिपवः शत्रवः न अस्माकं कैन्ध्रं विनिघ्नन्ति
नाशयन्ति । अद्य इदानीं किं किमर्थं शेषे ? निद्रामि ?
अस्य शत्रवः निराकृता निर्जिता किम् ? नैव निर्जिता
इत्यद्य प्रिया जानकी प्रत्यङ्गता किम् ? नैव प्रत्यङ्गतेत्यर्थः ।
हे भ्रातर । वचः वाक्यं देहि कथयित्वर्थं हृदयभ्रान्तिं
चित्तमोहं जहोहि त्यज मां नृपं राजानं तव ज्येष्ठत्वात्
प्रभुमिति भावः विद्धि जानोहि राज्ञा पृष्टेन निरुत्तरणं न
स्यात्तद्व्यमिति भावः । हे प्रियमाहमे । माहमप्रारिणि ।
कैकयि । मातः सुतस्य पुत्रस्य लक्ष्मणस्य वधात् वधं निगम्ये
त्ययं यवयं पद्ममी कृतार्था मिदमनोरथा भव । शार्ङ्गं
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तात इति । तातः पिता “तातस्तु जनयः पिता” इत्यमरः
स्वर्गम् उपागतं मृतं इत्ययं दैवेन दुर्भाग्येण प्रियमखी
प्रिया मद्विनी मनोहारिणी पत्नी दूरोक्तता-राज्यात् अप
नीता-सती बलिना बलघना दुष्टनिशाचरेण रावणेन नीता

भ्राता सर्वगुणैकरत्ननिलयः सन्दिग्धदेहोऽधुना

दुःखाद्दुःखपरम्परापरिचयं दैवेन नीता वयम् ॥ ६५ ॥

सुग्री । पातालान्न समुद्धृतो वत बलिर्नीतो न मृत्युः क्षयं

नोन्मृष्टं शशलाञ्छनस्य मलिनं ? नोन्मूलिता व्याधयः ।

शेषस्यापि धरां विधृत्य न हृता भारावली क्षम्यतां

चेतःसत्पुरुषाभिमानपदवी मिथ्यैव किं खिद्यसे ? ॥ ६६ ॥

सुग्रीवप्रबोधितस्य रामस्य वचनम् ।

भ्रातुर्वह्निस्त्रिभुवने न हि बभूवुरस्ति

प्राणार्द्धभागघटितः परिवेष एषः ।

हृतेत्यर्थः । सर्वे गुणा एव एकानि मुख्यानि रत्नानि तेषां
निलयः आधारः भ्राता लक्षणः अधुना साम्प्रतं सन्दिग्धदेहः
जीवितसंशय इत्यर्थः । अतः वयं दैवेन विधिना दुःखात्
दुःखपरम्पराभिः परिचयः सङ्गः तं नीताः प्रापिताः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

पातालादिति । बलिः दैत्यराजः पातालानात् न समुद्धृतः
वत खेदे, मृत्युः क्षयं न नीतः न प्रापितः, शशलाञ्छनस्य
चन्द्रस्य मलिनं कलङ्कः न उन्मृष्टं नापनीतं व्याधयः रोगाः
न उन्मूलिताः न निःशेषिताः, न उन्मूलयितुं शक्ता इत्यर्थः,
शेषस्य अनन्तनागस्यापि धरां पृथ्वीं विधृत्य, स्थितस्येति शेषः,
भारावली भारबाहुल्यं न हृता नापनीता, दैवेनेति, सर्व-
कर्तृपदमूहनीयम् ; कोऽतिवर्त्तते दैवमिति भावः, तस्मात्
क्षम्यतां सह्यतां, चेतसः मनसः सन् वर्त्तमानः यः पुरुषाभि-
मानः अहमेव पुरुषः नाहं दैवस्य वश इत्यभिमानपदवी
अहङ्कारधर्म मिथ्या अलीक एव, किं कथं खिद्यसे ? क्षम्यसी-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

हा लक्ष्मण चित्तिभुजो रघुनन्दनस्य
 त्वयासि कालसदनं त्रिसुपेक्षसे माम् १ ॥ ६७ ॥
 धनुषि निपुणशिक्षा वेदमन्त्रेषु दीक्षा
 जनकनृपतिगृहे चाग्रतो मे विवाहः ।
 इदमनुचितमस्मिन्नग्रजे विद्यमाने
 शमनभवनयाने यज्ञवानग्रगामी ॥ ६८ ॥
 यास्यामि कालसदनं सह लक्ष्मणेन
 सीतापि यास्यति भयाद्दृशकरुणगेहम् ।

भ्रातुरिति । त्रिभुवने त्रिलोक्या भ्रातु इति पृथगित्यर्थः
 बन्धु न हि अस्ति नैव विद्यते । एष भ्रातृत्यर्थः चित्तिभुजो
 राज्ञ रघुनन्दनस्य रामस्य प्राणानामर्द्धभागेन घटितं निर्मितं
 परिवेष अवयवभेद इत्यर्थः । हा लक्ष्मण । त्वं कालसदनं
 यमालयं यामि गच्छसि मा वि कथम उपेक्षसे ? न गणयसी
 त्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । ६७ ॥

धनुषीति । मे मम धनुषि धनुर्वेदे निपुणशिक्षा सुदु
 शिक्षा वेदमन्त्रेषु दीक्षा अध्ययनं जनकनृपतिगृहे विवाहश्च
 अग्रतः प्राक् तवेति शेषः (तवाग्रत एवाहं धनुर्वेद वेदमन्त्रश्च
 शिक्षितवान् परिणीतवाचेति निष्कृष्टो अस्मिन् अग्रजे मयि
 विद्यमाने वर्तमाने जीवतीत्यर्थः भवान् शमनभवनयाने यमा
 लयगमने विषये अग्रगामी अग्रेसरो भवतीति यत् इदमनु
 चितमयुक्तमित्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

यास्यामीति । अहं लक्ष्मणेन सह कालसदनं शमनगृहं
 यास्यामि गमिष्यामि सीतापि भयात् श्रावयोर्विद्योगेन भयं

यास्यन्ति वानरचमूपतयः स्वदेशान्

हा हन्त ! नास्ति गतिरेव विभीषणस्य ॥ ६८ ॥

अयि राघवाविति पुरा मधुरं

परिपीय पौरमुनिलोकवचः ।

अयि राघवेति गरलप्रतिम

कथमद्य रामहतक. पिबति ? ॥ ७० ॥

महाशय ! मया सार्द्धं त्वमरणमुपागतः ।

न गच्छामि त्वया साकं नाकमप्यहमतपः ? ॥ ७१ ॥

प्राप्येत्यर्थः) दशकण्ठस्य गेहं यास्यति गमिष्यति, वानरचमू-
पतयः कपिसेनाध्यक्षाः स्वदेशान् यास्यन्ति गमिष्यन्ति, हा हन्त
खेदे, विभीषणस्यैव गतिः उपायो नास्ति । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अयोति । अयोति कोमलामन्त्रणे, अयि राघवौ ! राम
लक्ष्मणौ । इति मधुरं पौराणां नगरवासिना मुनीनां लोकाना
जनाना वचः वाक्य पुरा पूर्वं परिपीय आस्वादय अयि राघव !
इति गरलप्रतिमं विषोपमं, वच इति शेष, रामहतक. हत-
भाग्यो राम कथं पिबति ? किं प्रकारेण आस्वादयति ? नन्दमण-
रहितः रामः कथं जीविष्यति ? इति भावः । प्रमिताचरा वृत्तं,
“प्रमिताचरा सजमसै. कथिता” इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

महाशयेति । हे महाशय ! महानुभाव लक्ष्मण ! त्वं
मया सार्द्धम् अरण्यम् उपागतः उपनोतः । अहम् अत्रपः
निर्लज्जः त्वया साकं सह नाकमपि स्वर्गमपि, कुस्यानं दूरे
तिष्ठत्विति भावः, न गच्छामि ? सुनृशमोऽहवन्नोऽहमिति भावः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७१ ॥

श्रीषधानयनप्रस्तावे नलादीनां वाक्यम् ।

नलस्त्रिरात्रात् पुनरेति गत्वा तत्राह मैन्दद्विविदौ त्रिरात्रम् ।

सुग्रीवनीलौ पुनरेकरात्रं वीराङ्गदो यामचतुष्टयेन ॥ ७२ ॥

अथ महीषधिमानेतुं गते हनूमति रामवाक्यम् ।

मातर्निशीथिनि ! चिरं भव दीर्घयामा

तातान्धकार ! वपुषा गगनं पिधेहि ।

नाथ प्रभाकर ! रुचां न कुरु प्रचारं

यावन्न दृष्टिपथमेति समीरसूनुः ॥ ७३ ॥

नल इति । नलः त्रिरात्रात् तिसृभिः रात्रिभिरित्यर्थः, त्रिरात्रादिति भावः, गत्वा श्रीषधिपर्वतमिति भावः, पुनरेति श्रीषधिं गृह्येति भावः, मैन्दश्च द्विविदश्च द्विरात्रं दिनद्वयमध्ये इति यावत्, सुग्रीवश्च नीलश्च पुनः किन्तु एकरात्रम् एकेनाह्नित्यर्थः, वीरयासो अङ्गदश्चेति वीराङ्गदः यामचतुष्टयेन एकेन दिनेन एकया रात्र्या वेत्यर्थः, गत्वा पुनरेति इति नलः तेषु मध्ये आह इति सर्वसम्बन्धः । उपजाति वृत्तम् ॥ ७२ ॥

मातरिति । हे मातः निशीथिनि ! रजनि ! चिरं व्याप्य दीर्घयामा दुरतिवाह्यप्रहरा भव । हे तात अन्धकार ! वपुषा शरीरेण गगनम् आकाशं पिधेहि आच्छादय । हे नाथ प्रभाकर ! सूर्य ! त्वं रुचाम् आलोकानां प्रचारं न कुरु, समीरसूनुः हनूमान् यावत् दृष्टिपथं, ममेति शेषः, न एति न आगच्छति, हनूमदागमनपर्यन्तं भवन्तः स्वयया स्वस्य व्यापारेषु शैथिल्यं कुर्वन्तु, नो चेत् सूर्योदयमात्र एव लक्ष्मणस्य प्राणविगमो भविष्यतीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

अथ हनूमदानोतौपधिविशले सौमित्रौ समुत्थिते
रावणं प्रति शुकसारणवाक्यम् ।

हत्वा मायामयीं तां रजनिचरवधूं, भोमरूपां ऋदस्वां
ग्राहीं प्रोन्मथ्य वीर्यात् प्रथममथ वलं रक्षसां मर्दयित्वा ।
जित्वा गन्धर्वकोटिं भटिति ततमणिज्वात्तमादाय शैलं
प्राप्तः श्रीमदनुमान्, पुनरपि भविता लक्षणस्ते पुरस्तात् ॥७४॥
अथैतदाकर्ण्य समरमवतरति रावणे राक्षसवानराणां
वाक्यम् ।

अयमनुकृतवल्लीफुल्लतापिण्डगुच्छो
रणभुवमवतीर्णः कार्मुको रामभद्रः ।

हत्वेति । प्रथमं प्राक् मायामयीं कपटप्रचुरां तां रजनि-
चरवधूं राक्षसीं, (पिथि विघ्नभूतत्वेन रावणेन रक्षितामिति भावः)
हत्वा विनाश्य भोमरूपां भोयगाकृतिं ऋदस्वां ऋदवर्तिनीं
ग्राहीं कुम्भीरीं वीर्यात् वलात् प्रोन्मथ्य नहृत्य अयानन्तरं
रक्षसां वलं मैत्र्यं, पथि (विगमनविघ्नार्थं सन्नद्धमिति भावः)
मर्दयित्वा निहत्य श्रीमान् हनूमान् गन्धर्वाणां कोटिं निज्या-
नित्यर्थः, (लिच्छेत्तस्मितामिति भावः) जित्वा द्रुता विस्तृता
मणीनां रत्नानां ज्वाला प्रभा यत्र तं शैलं द्रोणादिं गन्धमादनं
वा आदाय गृह्यत्वा प्राप्तः उपस्थितः अतः पुनरपि लक्षणः
विगतशय इति भावः, तव पुरस्तात् रणागवर्त्तीत्यर्थः, भविता
भविष्यति । स्वधरा हस्तम् ॥ ७४ ॥

अयमिति । अयं कार्मुको धन्वो अतः एव अनुकृतः वल्लया
नतया सहितः फुल्लः विक्रस्वरः तापिण्डगुच्छः तमालस्तवकः
येन तथाभूतः रामभद्रः, वल्लोधनुषोः तमालरामाङ्गयोध

अयमपि दशकण्ठः कुण्ठिताम्भोदशोभः ।

परिकलयति रामं भ्रान्तकोदण्डदण्डम् ॥ ७५ ॥

राव । रे रे वीरप्रवीराः । कुरुत रणमितः किं पलायध्वमेते ?

सन्नद्धोभूय शस्त्रैर्भजत रिपुगणान् को भयस्यावकाशः ? ।

हत्वाऽद्याहं हनूमद्रणविजयिवत्सं जाम्बवन्तश्च नीलं

तान् वा प्रौढाङ्गदादीन् करकलितधनू राममन्वेपयामि ॥

॥ ७६ ॥

राम. । भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा, रामः स्वयं याचते,

कोऽयं ते मतिविभ्रम ? स्मर नयं, नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

साम्यादिति भावः, रणभुव समरभूमिम् अवतीर्णः युद्धार्थं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुण्ठिता सङ्कोचिता, निर्जितेत्यर्थः, अम्भोदस्य मेघस्य शोभा येन तयोक्तः, मेघोपम इत्यर्थः, अयं दशकण्ठोऽपि रावणोऽपि भ्रान्तः बलवितः कोदण्डदण्डः धनुर्यष्टिर्धस्य त रामं परिकलयति अभिगच्छति । उपमालङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

रे रे इति । रे रे वीरेषु प्रवीराः प्रकृष्टवीराः ! रणं कुरुत युध्यध्वमित्यर्थः, किं कथम् इतः रणक्षेत्रात् पलायध्वं पलायनं कुरुत ? एते यूय सन्नद्धोभूय बद्धपरिकरा भूत्वा शस्त्रैः रिपुगणान् शत्रुनिवहान् भजत युञ्जीत, भयस्य अवकाशः अवसरः कः ? नास्ति भयमित्यर्थः, अद्य अहं हनूमतः रणविजयि वत्सं जाम्बवन्तं नीलञ्च तान् प्रौढा बलोल्लेखिताः ये अङ्गदादयः तान् वा हत्वा निहत्य करैः हस्तैः, कलितं गृहीतं धनुः येन तथा भूतः सन् रामम् अन्वेपयामि अनुमन्दयामि ; (यिद्वा करकलित-धनूराममित्येकं पदं करेण कलितं गृहीतं धनुर्येन स चासी रामयेति विग्रहः तम् अन्वेपयामि । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७६ ॥

नैवञ्चेत् खरद्रूपणत्रिगिरसां कण्ठसृजा पङ्क्तिः

पत्नी नैव सहिष्यते मम धनुर्ज्यावन्धवन्धूकृतः ॥ ७७ ॥

अत्रान्तरे रावणहनुमतोक्तिप्रत्युक्ती ।

साधु वानर ! गच्छ त्वं श्लाघ्यं जीवसि भूतले ।

धिगस्तु मम जीवित्वं यत्त्वं जीवसि रावण ! ॥ ७८ ॥

राव । चक्रे चक्रं सुरारेर्मयि कुपितबधूकुण्डलाक्षेपलीलाम्

अस्मिन्नंसे विभिन्नटलितविसलताकाण्डवत् कालदण्डः ।

भो इति । भो लङ्केश्वर ! जनकजा सीता दीयतां प्रत्यर्प्यतां रामः स्वयं याचते प्रार्थयते । अयं ते तव कः मति-विभ्रमः ? बुद्धिमोहः ? ज्ञयं-नीतिं, (माष्टवत् परदारेषु पर-द्रव्येषु लोष्टवत् । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥” इत्युक्तमिति भावः) स्मर मनसि आलोचयेत्यर्थः । अद्यापि इदानीमपि न-किञ्चित् तव-शरीरं- प्रतीति-भावः, वृत्तम्, एवम् इत्थं मदुक्तरूपं चेत् यदि न, करोषीति शेषः, तदा खरश्च दूषणश्च त्रिगिराश्च तेषां कण्ठासृजा कण्ठशोणितेन पङ्क्तिः सङ्गर्दमः, आविल इत्यर्थः, एष मम धनुषः ज्यावन्धेन मौर्वी सङ्गममेन बन्धूकृतः मित्रोक्तः पत्नी शरः न सहिष्यते न क्षमिष्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

साध्विति । हे वानर । साधु गच्छ, त्वं भूतले श्लाघ्यं जीवसि । इति रावणोक्तिः । रे रावण ! मम जीवित्वं जीवनं धिगस्तु निन्दितं भवतु, यत् यतः त्वं जीवसि, त्वामनिघ्नतो जीवनं विफलमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७८ ॥

चक्रे इति । हे राम ! सुरारेः विष्णोश्चक्रं सुदर्शनाख्यमित्यर्थः, मयि मदङ्गे इत्यर्थः, कुपिता या बधूः, कान्ता तस्याः

वक्षस्य, र्जस्वि वज्रं गतमिव च तुलां स्त्रैणहारप्रहारैः
यत्तत्त्वं पविणस्ते मम वपुषि घने मन्मथास्तीभवन्ति ॥ ७८ ॥

रामस्य दिव्यास्त्रोपक्रमे रावणवाक्यम् ।
आग्नेयास्त्रं हृदयदवधुर्वारुणं शस्त्रमुच्चैः
धारावायः, पवनशरतां यान्ति निश्वासदण्डाः ।

कुण्डलेन कर्णभूषणेन यः आक्षेपः प्रहारः तस्य लीलां विलासं
चक्रे अकार्षीत्, कालदण्डः यमदण्डः अस्मिन् अंसे मत्स्कन्ध-
देशे इत्यर्थः, टलितः विप्लुतः, मृदित इत्यर्थः, यो विमलता-
काण्डः, नृणालवल्लीदण्डः तद्वत् विभिन्न विदलित, विफलता
गत इत्यर्थः । र्जस्वि र्जस्वलं महाबलमित्यर्थः, वज्रम् ऐन्द्र-
मिति भावः, वक्षसि, ममेति शेषः, स्त्रैणामयं स्त्रैण, स्त्री
सम्बन्धीत्यर्थः, यो हारः स्रज् तस्य प्रहारैः तुलां साम्यं गतमिव
च प्राप्तमिव, ते तव पविणः शराः घने निविडे, दाटिते इत्यर्थः
मम वपुषि शरीरे मन्मथस्य वामस्य अस्त्राणि (मन्मथास्त्राणि
कुसुमानोति भावः अमन्मथास्त्राणि मन्मथास्त्राणि भवन्ति
मन्मथास्तीभवन्ति अभूततद्भावे चिप्रत्ययः, कुसुममृदुगानि
भवन्तीत्यर्थः, इति यत् तत् गत्य, तव गता न मा विच्छिदपि
व्यययन्तीति भावः । अत्र प्रघने पादे वक्षस्यस्य धर्ममन्यो
वदत्विति चक्रकुण्डलयोर्दिग्गप्रतिविम्बभावप्रत्यायनात् निदर्शना
लङ्कारः, "मन्मथवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् धापि कुत्रचित् । यत्र
विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् मा निदर्शना ॥" इति लक्षणात्, द्वितीये
पादे उपमा, तृतीये उत्प्रेक्षा, चतुर्थे च रूपकमित्येषां मंडटि ।
स्वाधरा हृत्तम् ॥ ७८ ॥

तज्जानक्या किमिव न कृतं रक्षसां स्वामिनो मे
दिव्यैरस्त्रै र्यदयमपरं तपसः कर्तुंकामः ॥ ८० ॥

रामः । रे रे निशाचरपते ! त्वरितं गृहाण

बाणासनं त्विदयदर्पहरं शरञ्च ।

निर्वापयामि विरहाग्निमहं प्रियाया

मन्दोदरोतरलनेत्रजलप्रवाहैः ॥ ८१ ॥

आग्नेयास्त्रमिति । अयं तपसः दिव्यैराग्नेयादिभिरस्त्रैः
यदपरं यदन्यत् कर्तुंकाम, कर्तुमिच्छः, रक्षसां स्वामिनो
राक्षसेश्वरस्य मे मम जानक्या तत् किमिव न कृतं सर्वमेव
कृतमित्यर्थः, तथाहि- हृदयदवयुः हृत्सन्तापः आग्नेयास्त्रं तत्
कार्यमिति भावः, उच्चैरतिमात्रः धारावाप्यः अश्रुधारा वारुणं
वरुणदेवतं शस्त्रं तत्कार्यमिति भावः, जातमित्युभयत्रान्वयः
निश्वासदण्डाः दीर्घा निश्वासा इत्यर्थः, पवनशरणां वायव्या
स्त्रता यान्ति प्राप्रवन्ति, वायव्यास्त्रकार्यतया परिणमन्ती
त्यर्थः, दिव्यास्त्रकार्याणि हृदयसन्तापादीनि जानकीविरहे
मया अनुभूतानि तपसेन रामेन पुनरपरं किमेभिर्विधास्यते
इति भावः । सन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८० ॥

रे रे इति । रे रे निशाचरपते ! रावण ! त्वरितं शीघ्रं
त्रिदशाना देवानां दर्पहरं गर्वापहं, जयसाधनमिति भावः,
बाणासनं शरासनं, धनुरित्यर्थः, शरञ्च गृहाण, श्रिशस्त्रं न हन्या-
दिति शास्त्रादिति भावः) । अहं मन्दोदर्याः तरलैः गलितै-
रिति यावत्, नेत्रजलानां प्रवाहैः प्रियायाः सीतायाः विरहाग्निं
निर्वापयामि शीतलयामि, त्वां हत्वेति शेषः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रावणः ।

स्त्रीमात्रं ननु ताडका भृगुसुतो वृद्धस्तपस्वी द्विजो

मारीचो मृग एव भीतितरलो बालो पुनर्वानरः ।

भो, काकुत्स्थ ! विकृत्यसे किमधुना ? वीरो जित कस्त्वया ?

दोर्दण्डस्तरुणायते यदि पुन कोदण्डमारोपय ॥ ८२ ॥

जातचण्डाशु-गे त्वमसि, पुनरहं पद्मयोने प्रपौत्रो

राहुकुराहतिर्मे स्फुरति दगमुखो त्वं जिलौकाननेन्दु ।

बाह्मना विगतिर्मे विफलितकुलिशा दोर्युगं निर्जितं ते

व्यर्द्धा वध्नासि मोघा रघुतनय । मया पीरपे वा कुले वा ॥ ८३ ॥

स्त्रीमात्रमिति । भो काकुत्स्थ ! ताडका स्त्रीमात्रं ननु स्त्रीमात्रमेव, भृगुसुत परशुराम इव स्यधिर, तपस्वी द्विज ब्राह्मण, मारीच भीतितरल भयातुल्य मृग एव, बालो वानर पुन वानर एव । एतेषां जये किं पौरुषम् ? इति भावः । अधुना किं विकृत्यसे ? श्लाघये ? त्वया को वीर जित ? न कोऽपीत्यर्थः यदि दोर्दण्डः, भुजदण्डः तरुणायते तरुण वदाचरति, तवेति शेषः, यदि राहुवीर्यं तवाहोति भावे, तदा पुन, कोदण्डं कार्मुकम् आरोपय शरेण मन्थेहीत्यर्थः । शार्दूलं विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

जात इति । त्वं चण्डाशो सूर्यस्य वंशे कुले जातोऽसि, अहं पुन पद्मयोने, ब्रह्मणः प्रपौत्रः । मे मम दगाना मुखाना समाहार दगमुखी, समाहारद्विगु, राहुवत् क्रूरा भोषणा चाकृतिर्यस्या सा, तयाभूता स्फुरति दोष्यते, त्वं किन्तु त्वन्तु एकमेव आननं मुखम् इन्दुरिव यस्य तयाभूत एकमेव राहुणा इन्दुर्गस्यते किं पुनर्दगभिरिति ध्वनिः । मे मम बाह्मना विगति विफलित व्यर्थोक्तं कुलिशं वध्नां यया ताड्यो, ते तव दोर्युगं राहुद्वयं

राम । सत्यं ते पद्मयोनि प्रथमकुलगुरु किन्तु तज्जन्मभूमे
पद्मस्यैवोपनीज्यो मम तु विजयते वशवोज विवस्वान् ।
धिक् ते वक्त्राणि तानि प्रकटयामि पुरा यानि जीवन्मृतानि
स्पष्ट व्याचष्ट वालो मम युधि पुरता बाहुबाहुल्यवीर्यम्
। ८४ ।

छित्वा मूर्ध्नि किमिति स हतो धूर्जटिर्यदमीपा
दो स्तम्भानां त्रिभुवनत्रयत्रोग्यं वास्तवी ते ।

निश्चितं पराभूतमेवेत्यर्थः । हे रघुतनय । पौरुषे पुरुषकार
वा कुले वा वशे वा मया सङ्गित्यर्थः स्रद्धा मोघा विफला
उपधासि कदापि नव त्वदेनापि मम प्रतियोगेति वाक्यार्थः ।
स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८३ ॥

सत्यमिति । पद्मयोनि ब्रह्मा त तव प्रथमं प्राद्य कुल
गुरु कुलप्रतिष्ठापक इत्यर्थः सत्यम् अवितथमित्यर्थः । तु
किन्तु मम वशीन कुलगुरु विवस्वान् सूर्य तस्य ब्रह्मण,
तैव कुलगुरोरिति भावः जन्मभूमे जन्मस्थानस्य पद्मस्य उप
जीव्य जीवनाधायक विकासक इति भावः विजयते सवात्
कर्पेण वर्त्तते । ते तव तानि वक्त्राणि वदनानि प्रकटयामि
प्रकाशयामि कीर्तयामि यावत् यानि पुरा पूर्वं जीवन्ति
मृतानि वा जीवन्तस्तव मृतानि, हराराधने स्वेनैव कर्त्तव्या
दिति भावः, धिक् निन्दामीत्यर्थः, वालो युधि युद्धे मम
पुरतः बाहुना बाहुल्यस्य विजयतेरिति भावः वीर्यं, तवेति शेष
स्पष्टं सुव्यक्तं व्याचष्ट कथितवान् विजेता वालो मया निहत
इत्यनेनैव तव वीर्यं प्रकटितमिति भावः । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८४ ॥

छित्त्वेति । यदि ते तव अमीपा दो स्तम्भानां बाहु
दण्डानाम् इयं त्रिभुवनजयत्री त्रिलोकविजयलक्ष्मी वास्तवी

मूर्धानो वा न खनु भवतो दुर्लभा सम्भवेयु

येदेवस्य त्वमसि जगता शिल्पिनोऽपि प्रपौत्र ॥ ८५ ॥

अथ श्रीरामचन्द्रस्य हस्तयोरुक्तिप्रत्यक्षी ।

रे रे दक्षिणहस्त । साधु समये भोक्तु भवानग्रणो

युद्धे मा पुरतो निधाय भवता किं पृष्ठतो गम्यते ? ।

नैव वाम । दयानिधे रघुपतेरागत्य कर्णान्तिक

पृच्छान्येकमसशय दशमुख किं बध्य एवेत्यसौ ? ॥ ८६ ॥

वसुगत्या सिद्धा स्वाभाविकीत्यर्थं तदा मूर्ध्न शिरसि हित्वा
स धूर्नन्ति गन्धु किमिति किमर्थं हव...? प्रार्थित ? विभुवन
जयप्रियमिति शेष । यत् यत त्वं जगता शिल्पिन स्वष्टु
देवस्य ब्रह्मण प्रपौत्र अतः भवत मूर्धानं शिरसि वा न खनु
नैव दुर्लभा दुष्प्राप्ता सम्भवेयु । ब्रह्मा हि स्वप्रपौत्रं हित्वा शिरसि
दृष्ट्वा दृष्ट्वा स्वस्य सामर्थ्यात् अवलोलया पुनः शिरोभिः योज
यितुं शक्नोतीति धियैव त्वं शिरसि निक्षिप्तवान् न तु वास्तव
साहसेनेति भावः । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

रे रे इति । रे रे दक्षिणहस्त । साधु भद्रं समये भोजन
काले भवान् भोक्तुम् अग्रणो अग्रेसरः भवतीति शेषः भवता
युद्धे मा पुरतः अग्रतः निधाय नियुज्य किं कथं पृष्ठतः पश्चात्
गम्यते ? पलाय्यते ? । इति—वामहस्तोक्तिः । रे वाम !—हस्तेति
शेषः एवम् इत्यर्थात् यदुच्यते तदिति भावः न नाहं पलायये
इति यावत् । दयानिधे दयामयस्य कमपि हिनितुमनिच्छत इति
भावः रघुपते रामस्य कर्णान्तिकं वर्णसमोपमम् आगत्य अस्मै
दशमुखं रावणं अभगय निमित्तमेव किं बध्य ? हस्तश्च
किम् ? इति एकं केषलं पृच्छामि । दयामयस्यास्य अयं बध्यो

अथ रामेण क्रियमाने रावणशिरसि जनानां वाक्यम् ।

एतन्नूनं दशमुखशिरः स्त्रंसते कण्ठपीठात्

चक्षुर्द(र्ध)त्ते धनुषि सगरे दैतदुग्राह्यासम् ।

एतद्रामं प्रति च कुरुते विभ्रमं क्रोधवाचा

एतल्लङ्कामभिचरति च स्त्रीजनाश्वासनाय ॥ ८७ ॥

यस्यां यस्यां ककुभि रभसात् स्पष्टदंष्ट्राकरालं

लङ्कामर्त्तुर्निपतति शिरो भल्लनिर्लूनकण्ठम् ।

तस्यां तस्यां तरलितदृशा स्वर्गिवर्गेण नष्टं

प्राक्संस्कारक्रमभयवता योजनानां शतानि ॥ ८८ ॥

न वेति ज्ञानार्थमेव पृच्छतो मे प्रयाथं न तु पलायनमिति
भावः । इति दक्षिणहस्तोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

एतदिति । नूनमुत्प्रेक्षे, एतत् दशमुखस्य शिरः कण्ठ
पीठात् स्त्रंसते भ्रमति, एतत् अपरमित्यर्थः, सगरे धनुषि
चक्षुः दत्ते अर्पयति, धत्ते इति वा पाठः । एतत् अन्यत् उग्राः
भीषणाः अदृहासाः उद्धासविशेषा यस्य तन्, यद्वा उग्राह
हामम् एतत् सगरे धनुषि चक्षुः दत्ते इत्यन्वयः । एतत्
वृत्तीयमिति भावः, क्रोधवाचा कटृत्या इत्यर्थः, राम प्रति
विभ्रमं विरूप, विकृटरूपतामित्यर्थः, कुरुते दर्शयतीत्यर्थः ।
एतत्-अदुर्गममिति यावत्, स्त्रीजनानाम् आश्वासनाय सान्त्वनाय
लङ्काम् अभिचरति च लङ्कां प्रति निरीक्षते चेति भावः ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८७ ॥

यस्यामिति । भल्लेन वाणविशेषेण निर्लूनः निस्तुतः कण्ठो
यस्य तत् स्पष्टाभिः प्रकटिताभिः दंष्ट्राभिः करालं भीषणं
लङ्कामर्त्तुः रावणस्य शिरः यस्यां यस्यां ककुभि दिशि रभसात्

ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवानालोक्य सूर्ध्वोऽपरान्
 नो खि(च्छि)द्यन्त इमे न इत्यपि चिरं प्रीत्यादृहासं दधुः ।
 येऽहंपूर्विकया प्रह्वारमभजन् मां क्षिन्धि मां क्षिन्धि मां
 क्षिन्धोत्युत्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतेमौलयः ॥८९॥
 हत्वा ते दशमं शिरो दशमुख ! प्रायो नमोमण्डले
 दृष्टो देवगणैः समं सुरपतिस्तातश्च यस्मान्मया ।
 तस्मात्त्वां पुनरन्यजन्मनि रिपुं वाञ्छाम्यहञ्चा(वा)लपन्
 रामश्चुम्बति रावणस्य वदनं सौतावियोगातुरः ॥ ९० ॥

छिन्ना छिन्ना नवीनाऽभवदथ बहुगो राक्षसाधोऽशशोर्ष-
थेणोत्यालोक्य सुग्धः सकलकपिकुलैर्मातलेर्वाक्यजातैः ।
बुद्धा तं मर्मवध्यं ज्वलितशिखिनिभं ब्रह्मवाणं गृह्णीत्वा
भिप्त्वा वक्षःस्थले तं क्षयमनयदयो रावणं रामचन्द्रः ॥ ८१ ॥

रणगिरसि सुरस्त्रोमुक्तमन्दारदामा

स्वयमयमवतीर्णो लक्ष्मणन्यस्तहस्तः ।

विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाद्वा-

दिनकरकुललक्ष्मोऽसत्कृतो रामचन्द्रः ॥ ८२ ॥

लोकितः, तस्मादहं त्वाम् अन्यजन्मनि पुनर्जन्मान्तरे पुनः रिपुं
शत्रुं वाञ्छामि अभीषामि इति आलपन् कथयन् सोतावियोगा-
तुरः रामः रावणस्य वदनं चम्बति तदानोमाकाशमण्डने देव-
गणवृत्तदेवेन्द्रेण सह उपस्थितस्य पितुर्दर्शनेन आनन्दातिशयात्,
रावणगिरः सदेवगणपितृदर्शनहेतुरतीव प्रियमिति बोधनेति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

छिन्नेति । अथानन्तरं राक्षसाधोऽशस्य रावणस्य शोर्षथेणो
छिन्ना छिन्ना पुनः पुनश्छिन्नापीत्यर्थः, बहुश. बहुवारं नवीना
पुनरुत्थितेत्यर्थः, अभवत् इति आलोक्य दृष्ट्वा सकलकपिकुलैः
सह सुग्धो विस्मितः रामचन्द्रः मातले. इन्द्रसारथेः, (रावणयुद्धे
रामं मदीयरथमारोपयेति देवेन्द्रादेशात् आगतस्येति भावः)
वाक्यजातैः वचनसमूहैः, तं रावणं मर्मवध्यं मर्मेणि हृदये
वध्यः तं (ने तु शिरश्छेदनवध्यमिति भावः) बुद्धा विदित्वा अथो
अनन्तरं ज्वलितशिखिनिभं ज्वलदग्निसमं ब्रह्मवाणं ब्रह्मास्त्रं
गृह्णीत्वा तं, रावणं वक्षःस्थले उरसि भिप्त्वा निभिद्य क्षयम्
अनयत् नीतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रणेति । दिनकरस्य सूर्यस्य कुललक्ष्मोः दंशथीः तथा सत्कृतः

ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवानालोक्य मूर्ध्नोऽपरान्
 नो खि(च्छि)द्यन्त इमे न इत्यपि चिरं प्रीत्यादृहासं दधुः ।
 यैऽहंपूर्विकया प्रहारमभजन् मां छिन्धि मां छिन्धि मां
 छिन्धोत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतेर्मौलयः ॥ ८८ ॥
 हत्वा ते दशम शिरो दशमुख ! प्रायो नभोमण्डले
 दृष्टो देवगणैः समं सुरपतिस्तातश्च यस्मान्मया ।
 तस्मात्त्वां पुनरन्यजन्मनि रिपुं वाञ्छाम्यहञ्चा(वा)लपन्
 रामयुष्यति रावणस्य वदनं सीतावियोगातुरः ॥ ८९ ॥

वेगात्, “रभसो वेगहर्षयोः” इत्यमरः, निपतति, तस्यां तस्यां
 ककुभि स्वर्गिवर्गेण देवहन्देन प्राक्-संस्कारः पूर्वधारणा तस्य
 क्रमेण अनुसारेण यज्ञयं तद्विद्यते अस्येति तद्वता अत एव तर-
 लितदृशा चपलदृष्टिना, कातरचक्षुषा मता इत्यर्थः, योजनानां
 गतानि नष्टं पलायितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

ते इति । ये लङ्कापतेः रावणस्य मौलयः शिरांसि अहं-
 पूर्विकया अहमहमिकया (मां) छिन्धि मां छिन्धि मां छिन्धि
 इत्युक्तिपरमः-वदन्तः पुरारेः हरस्य पुरतः अग्रतः प्रहारं कर्त्तनम्
 अभजन् प्रापुः, ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवान् अपरान् मूर्ध्नः
 शिरांसि छिद्यमानानिति शेषः, आलोक्य दृष्ट्वा इमे न उच्छि-
 द्यन्ते न उच्छिद्यन्त एव न केवलं वयमिति शेषः, इति धियापि
 प्रीत्या आनन्देन चिरं बहुक्षणम् अदृहामन् उच्चैर्ह्रीमविशेषं
 दधुः हमन्ति इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

हत्वेति । हे दशमुख ! ते तव दशमं शिरः हत्वा निष्कृत्य
 नभोमण्डले आकागमार्गे मया यस्मात् यतः प्रायः वाङ्मयेन
 देवगणैः समं महं सुरपतिरिन्द्रः तातः पिता च दृष्टः यव-

छिन्ना छिन्ना नवीनाऽभवदथ बहुभ्यो राक्षसाधोशशोर्ष-
श्रेणीत्यालोक्य सुग्धः सकलकपिकुलैर्मातलेर्वाक्यजातैः ।
बुद्धा तं मर्मवध्यं ज्वलितशिखिनिभं ब्रह्मवाणं गृह्णीत्वा
भित्त्वा वक्षःस्थले तं क्षयमनयदथो रावणं रामचन्द्रः ॥ ८१ ॥

रणगिरसि सुरस्रोमुक्तमन्दारदामा

स्वयमयमवतीर्णो लक्ष्मणस्तद्विहस्तः ।

विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाङ्गा-

दिनकरकुललक्ष्मोऽसत्कृतो रामचन्द्रः ॥ ८२ ॥

लोकितः, तस्मादहं त्वाम् अन्यजन्मनि पुनर्जन्मान्तरे पुनः रिपुं
शत्रुं वाञ्छामि अभीक्ष्मामि इति आलपन् कथयन् सोतावियोगा-
तुरः रामः रावणस्य वदनं चम्बति तृदानोमाकाशमण्डले देव-
गणवृत्तदेवेन्द्रेण सह उपस्थितस्य पितुर्दर्शनेन आनन्दातिशयात्,
रावणगिरः सदेवगणपितृदर्शनहेतुरतीव प्रियमिति बोधनेति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

छिन्नेति । अथानन्तरं राक्षसाधोशस्य रावणस्य शीर्षश्रेणी
छिन्ना छिन्ना पुनः पुनश्छिन्नापीत्यर्थः, बहुशः बहुवारं नवीना
पुनरुत्थितेत्यर्थः, अभवत् इति आलोक्य दृष्ट्वा सकलकपिकुलैः
सह सुग्धो विस्मितः रामचन्द्रः मातले, इन्द्रसारथेः, (रावणयुद्धे
रामं मर्दयिष्यमारीपयेति देवेन्द्रादिभ्यात् आगतस्येति भावः)
वाक्यजातैः वचनसमूहैः, तं रावणं मर्मवध्यं मर्मणि हृदये
वध्यः तं न तु गिर्यच्छेदनवध्यमिति भावः, बुद्धा विदित्वा अथो
अनन्तरं ज्वलितशिखिनिभं ज्वलदग्निसमं ब्रह्मवाणं ब्रह्मास्त्रं
गृह्णीत्वा तं, रावणं वक्षःस्थले उरसि भित्त्वा निभिद्य क्षयम्
अनयत् नीतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रणेति । दिनकरस्य सूर्यस्य कुललक्ष्मोः दंशश्रीः तथा सत्कृतः

अथ मन्दोदरीविलापः ।

असुराधिपमयतनया दशमुखपत्नो सुरेन्द्रजिज्जननो ।

अहमनुकम्पया कपिभिर्धिग्दैवं विसदृशारम्भम् ॥ ८४ ॥

काम्भोधिः, क्व च सेतुबन्धनविधि, क्वावस्थितिर्भूभृता ?

लङ्घेशः क्व च, राघवो जलनिधेः पारे क्व वा दुस्तरे ? ।

किष्किन्ध्याद्रिनिवासिनोऽपि कपयः, क्वेति निशाचारिणः ?

कार्याणां गतयो विधेरपि न यात्यालोचनागोचरम् ॥ ८५ ॥

अन्तकस्य यमस्य द्वारे क्षिप्तं नीतं, यतो रावणभयं सर्वेषा-
मपगतमिति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८३ ॥

असुरेति । अहम् असुराधिपस्य—मयस्य तनया कन्या,
दशमुखस्य रावणस्य पत्नो अग्रमहिषो, सुरेन्द्रजितो मेघ-
नाटस्य जननी माता इदानीं कपिभिर्वानरैः अनुकम्पया
दयनीया, यद्येते मा प्रति दयन्ते तदैव मम त्राण नान्यदिति
भावः, अतः—विसदृश—अकस्मात् विपरीत इत्यर्थः, अरम्भः
कर्म यस्य तथाभूतं दैव धिक् निन्दामि, “विड्निर्भर्त्सननिन्दयोः”
इत्यमरः । आर्या वृत्तम् ॥ ८४ ॥

क्वेति । अभोधि. समुद्रः क्व ? सेतुबन्धनविधिश्च क्व ?
भूभृता पर्वतानाम् अवस्थितिः क्व ? लङ्घेश रावणः क्व ? जल-
निधे सागरस्य दुस्तरे पारे राघवो वा रामश्च क्व ? एते
किष्किन्ध्याद्रिनिवासिनः कपयः वानराः अपि क्व ? एते
निशाचारिणः राजमाद्यः क्व ? एतेषां परस्परं योगो न कदापि
कथनपि सम्भवतीति भावे, तस्मात् कार्याणां गतयः
प्रसरा. विधेरपि वृद्धयोऽपि, किमन्येषामिति भावः, आलोचना-
गोचरं चिन्तनीयत्वं न यान्ति न चिन्तनाया भवन्तीति

भुजाग्रजाग्रत्करवालजालकेलोकलाखण्डितकालदण्डम् ।

त रावण हन्त तथापि हन्त को रामबाणादपर प्रवोण ? ॥८६॥

शिवशिरसि शिरसि यानि रेज

शिव शिव । तानि लुठन्ति गृध्रपादे ।

अयि । खलु विषम पुराकृताना

विलसति जन्तुषु कर्मणा विपाक ॥ ८७ ॥

यावत् (विधिरपि कस्मिन् कि फल स्यादिति तर्कयितुं न
शक्नोतीति भावः । शटू लविकोडित वृत्तम् ॥ ८५ ॥

भुजेति । भुजाग्रेषु जाग्रत् दीप्यमानं यत् करवालजालम्
असिनिवह तस्य केलोकलाभि विस्फुरणलेशे खण्डित
निराकृत कालदण्ड अन्तकदण्ड येन तथाभूतं त रावण
तथापि तुयैव, तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः, हन्तुं नाशयितुं राम
बाणात् अपरं क प्रवोण ? समर्थ ? न कोऽप्येत्यर्थः हन्त
खेदे । उपजाति वृत्तम् ॥ ८६ ॥

शिवेति । यानि शिरसि, निहन्तानोति शेषः शिवस्य
शिरसि निहन्तानोति शेषः रेजु शुशुभिरे इत्यर्थः, शिव शिवेति
खेदे हे शिव । हे शिव । तानि शिरसि तव शिरसि प्राक्
निहन्तानोति भावः, इदानीं गृध्राणां शकुनानां पादे चरणे
लुठन्ति, त्वया किमप्यत्र प्रतिविधातुं न शक्यते इति भावः ।
तथाहि अयि दैव । पुराकृतानां पातनानां कर्मणा विषमा
दारुण विपाकं परिणामं जन्तुषु प्राणिषु विलसति खलु
फलत्येत्यर्थः । अत्र उत्तरार्द्धस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् वाक्यार्थ
हेतुकं काव्यलिङ्गमनङ्कारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ८७ ॥

राक्षसाः । रावणस्य रणे भङ्गः, पुष्पकस्य पराभवः ।

कपिभिर्विजिता लङ्का, जीवद्भिः किं न दृश्यते ? ॥ ८८ ॥

जन्म ब्रह्मकुलेऽग्रजो धनपतियः कुम्भकर्णग्रजः,

सूनुर्वासवजित्, स्वयं दशशिरा दोर्दण्डका विंशतिः ।

अस्त्रं कामगमं, विमानमजयं मध्येसमुद्रं पुरी

सर्वं निष्फलमेतदेव नियतं दैवं परं दुर्जयम् ॥ ८९ ॥

यस्यैषा नगरो समुद्रपरिखा, कामप्रदं कानन-

माञ्चा शक्रशिखामणिप्रणयिनी, त्रैलोक्यराज्यं परम् ।

रावणस्येति । रणे रावणस्य भङ्गः पराजयः, पुष्पकस्य दिव्यरथविशेषस्य पराभवः गवेर्व्याधात इति भावः, जात इति शेषः, कपिभिर्वानरैः लङ्का निर्जिता, असम्भवमिदमिति भावः, जीवद्भिः जनैः किं न दृश्यते ? सर्वमेव दृश्यते इत्यर्थः, जगति न किञ्चिदसम्भवमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८८ ॥

जन्मेति । ब्रह्मणः कुले वंशे जन्म उत्पत्तिः, धनपतिः कुबेरः अग्रजः ज्येष्ठः, यः कुम्भकर्णस्य अग्रजः, सूनुर्मघनादः वासवजित् इन्द्रजेता, स्वयं दशशिराः दशाननः, दोणां भुजानां दण्डा एव दण्डकाः, स्वार्थे कान्प्रत्ययः, विंशतिः, अस्त्रं कामेन इच्छया गच्छतीति तथाभूतम्, अजयं दुर्वारं विमानं रथः, पुष्पकमित्यर्थः, पुरी लङ्का समुद्रस्य मध्ये इति मध्येसमुद्रं, तिष्ठतीति शेषः, एतत् सर्वं निष्फलं विफलं, जातमिति शेषः, तस्मात् दैवमेव नियतं, परम्-अत्यर्थं दुर्जयं जेतुमशक्यं देवप्रातिकूल्ये सर्वमेव नश्यतीति भावः । अत्र चतुर्थपादशेषोऽङ्गवाक्यस्य पूर्ववाक्यहेतुत्वेन निर्देगात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

यस्येति । यस्य एषा समुद्रः परिखा परिवेष्टनभूतजन-

क्लिप्त्वा येन शिरांसि तीव्रतपसा संसेवितः शङ्करः
तस्यैषा गतिरीदृशी किमपरं सर्वं विनष्टं दृठात् ॥१००॥

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिभूतपतौ पिनाकिनि पटं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

— उत्पत्तिर्दुहिणान्वये च तदहो ! नेष्टुं वरो लभ्यते
स्याच्चेदेप न रावण , क नु पुन, सर्वत्र सर्वे गुणाः ? ॥१०१॥

राशिर्यस्याः तथाभूता नगरी लङ्का, काननम् उद्यानं कामप्रदं
स्नेच्छासुखदमित्यर्थः, आज्ञा शक्रस्य इन्द्रस्य शिखामणिः
शिरोरत्नं तस्य प्रणयिनी प्रणयवती, इन्द्र आज्ञावह इति
भावे, परं श्रेष्ठम्, एकाधिपत्यमिति भावः, त्रैलोक्यराज्यं
त्रिभुवनराज्यं, तीव्रं कठोरं तपः यस्य तथाभूतेन येन
शिरांसि क्लिप्त्वा शङ्करः शिवः संसेवितः समाराधितः, तस्य
रावणस्य ईदृशी इत्यभूता एषा गतिः स्त्रिवंशेन समरे पतन
मेव, जातेति शेषो अपरे किं वक्तव्यमिति भावः, दृठात् दैवात्
सर्वं विनष्टं भवतीति शेषः । अत्रापि पूर्ववत् काव्यलिङ्गमन-
ङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ॥ १०० ॥

आज्ञेति । शक्रशिखामणिप्रणयिनी आज्ञा, इन्द्र आज्ञा
वह इति भावः, शास्त्राणि नवं नूतनं विंशतेरधिकमित्यर्थः,
चक्षुः, शास्त्रदर्शित्वं न तु मूर्खत्वमिति भावः, पिनाकिनि भूत-
पतौ शिवे भक्तिः भजनं, लङ्का इति ख्याता दिव्या उत्तमा
पुरी-पटं स्थानं-निवास इत्यर्थः, दुहिणस्य व्रह्मणः अन्वये
वंशे उत्पत्तिश्च, महाकुलीनत्वमिति भावः, तत् अहो ! आयय्य,
यत् ईदृक् इत्यभूतः वरः—मर्दविजयेन त्रिलोकाधिपत्यरूपः,
न लभ्यते, केनापीति शेषः, एषः रावयतीति रावणः लोफ-

अथ मन्दोदर्यां प्रणमन्त्यां रामं प्रति विभीषणः ।
 इयमियं मयदानवनन्दिनी त्रिदशनायजितः प्रसवस्थली ।
 किमपरं दशकन्धरगेहिनी त्वयि करोति करद्वययोजनम् ॥ १०२ ॥
 रामः । मन्दोदरो तव विभीषण । पट्टराज्ञो
 भूयादिमाञ्च परिपालय वीर ! लङ्काम् ।
 आज्ञाप्य तं त्रुदिति दत्तममस्तराज्यं
 सीतां सभोषयनाय दिदेश रामः ॥ १०३ ॥

पोढक इति भावः, न स्यात् चेत् यदि, पुनः किन्तु क नु सर्वत्र
 सर्वे गुणाः ? वसन्तोति शेषः, (नैव कुवापि सर्वेषां गुणानां
 सङ्गाद इत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः । अत्र च न रावण इत्येतावतैव पर्याप्तत्वे क नु पुन-
 रित्यादिकथनात् समाप्तपुनरात्तता दोष इति दर्पणः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०१ ॥

इयमिति । इयम् उपस्थितेति भावः, इयं मयदानवस्य
 नन्दिनी कन्या, त्रिदशनायजितः इन्द्रजितः प्रसवस्थली जननी,
 अपरं किं ? वक्तव्यमिति शेषः, दशकन्धरव्य रावणस्य गेहिनी
 महिषी त्वयि करद्वययोजनं—प्रणतिमित्यर्थः, करोति त्वां
 प्रणमतीत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, “द्रुतविलम्बितमाह नभो
 भरो” इति लक्षणात् ॥ १०२

मन्दोदरीति । हे विभीषण ! मन्दोदरो तव पट्टराज्ञो
 प्रधानमहिषी भूयात्, हे वीर ! इमां मन्दोदरीं लङ्काञ्च परि-
 पालय परिरक्ष, दत्तं समस्तं राज्यं यच्चै तं रं विभीषणम् इति
 आज्ञाप्य आदिश्य त्रुदिति—पञ्चम्यन्तमव्ययं, तत् तदनन्तर-
 मित्यर्थः, रामः सभायाम् उपनयनाय, यदा सभा

अथ सतीत्वपरीक्षार्थमग्निप्रवेशे सीतावाक्यम् ।

अयं राम, स्वामी तदनुजवरो लक्ष्मण इह

स्वयं वायोः सूर्य्युत्तिकरमुखा वानरगणाः ।

ममाकारो जातो यदि दशमुखे भाववशगः

तदाहं भस्म स्यामिति विगतिं वल्ली रघुवधूः ॥ १०४ ॥

वचसि मनसि काये जागरे स्वप्नसङ्गे

यदि मम पतिभावो राघवादन्यपुंसि ।

तदिह दह ममाङ्गं पावनं पावकेदं

सुकृतदुरितभाजां त्वं हि कर्मैकसाक्षी ॥ १०५ ॥

पाठः, सीतादिदेश अनुमेने । सीतासमीपनयनायेति पाठे सीतायाः समीपे स्वसन्निधौ नयनम् आनयनं तस्मै दिदेश आज्ञापयामास । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

अयमिति । अयं स्वामी रामः, इह अग्निं प्रदेशे तस्य अनुजवरः आद्यप्रवरः लक्ष्मणः, स्वयं वायोः सूर्यः इन्द्रमान्, द्युतिकरः सूर्यः तदात्मजत्वात् सूर्योवोऽपि द्युतिकरोऽवोच्यते । द्युतिकरः सूर्योवः मुखं प्रधानं देवांते वानरगणाः, तिष्ठन्तीति शेषः, यदि मम आकारः अङ्गं दशमुखे रावणे भावेन ननु-
रागेण वशगः वशवर्त्ती जातः, तदाहं भस्म स्याम् इति, उक्तेति शेषः, रघुवधूः सीता वल्ली परमौ विगतिं प्रविष्टवती । गित्-
रिणी वृत्तम् ॥ १०४ ॥

वचसोति । वचसि वाक्ये, मनसि चित्ते, काये शरीरे, जागरे जागरावस्थायां, स्वप्नसङ्गे निद्रावस्थायां, स्वप्नभावे इति पाठाभ्यन्तरे, राघवात् रामात् अन्यः पुमान् तस्मिन् मम पति-
भावः यदि जात इति शेषः, तत् तदा, हे पावकः । पवित्रता-

वङ्गौ प्रविष्टायां सीतायाम् ।

पदे पाणौ लाक्षा, वसनमिव कीसुम्भरजनं

कटीदेशे केशेष्वरुणरुचि कङ्क्षारकुसुमम् ।

हरिद्रामुद्रास्ये घनकुचतटे कण्ठनिकटे,

कुशानुवैदेह्याः शपथसमये भूषणमभूत् ॥ १०६ ॥

वङ्गिर्ज्वालाः सृजति कियतोर्जानकी किं विधत्ते

कीदृक्छाया रघुपतिमुखे, कर्म किं लक्षणस्य ।

साधन । अग्ने ! इव अस्मिन्, समये इति शेषः, मम इदं पावनं-
विशोधनीयम् अङ्गं दह भस्मीकुरु, हि यतः त्वं सुकृतदुरित
भाजा पुण्यपापकारिणां कर्मणः सुकृतदुष्कृतरूपस्येति भावः,
एकः मुख्यः साक्षी साक्षात् द्रष्टा । तथाच मनुः, “आदित्य
चन्द्रावनिनोऽनलस्य द्योर्भूमिरापो हृदयं यमस्य । अहश्च रात्रिश्च
उभे च सन्ध्ये धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम् ॥” इति । मालिनी
वृत्तम् ॥ १०५ ॥

पदे इति । कुशानुरग्निः वैदेह्याः शपथसमये दिव्यव्यापार-
काले भूषणम् अलङ्कारः अभूत्, तथाहि पदे चरणे पाणौ करे
लाक्षा अलङ्कृतकरसः, कटीदेशे कीसुम्भरजनं कुसुम्भकुसुमरस-
रञ्जितमित्यर्थः, वसनमिव वस्त्रमिव, केशेषु अरुणरुचि रक्तप्रभं
कङ्क्षारकुसुमं रक्तोत्पलम्, आस्ये मुखे घनकुचतटे निविडे
शान्ततटे कण्ठनिकटे गलदेशे च हरिद्रामुद्रा हरिद्राविलेपनं,
जातमिति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १०६ ॥

वङ्गिरिति । वङ्गिः अग्निः कियतोः किम्परिमाणाः ज्वालाः
सृजति ? आविष्करोतीत्यर्थः, जानकी सीता किं विधत्ते ?
करोति ? रघुपतेः रामस्य मुखे काया कान्तिः कीदृक् ? किं लक्षणम् ?

इत्थ यावद्विवदति जन कौतुकोच्छूननेन

तावच्छून गगनमखिल द्यातमानैर्विमानै ॥ १०७ ॥

ततश्च । सीतामुदोच्य सुमुखी शिखिन प्रवेशे

मुक्तास्तथा सुमनस सुरमुन्दरोभि ।

स्वविक्रय सकलखेचरमालिकाना

जातो यथा चिरतर त्रिदिवे महार्घ ॥ १०८ ॥

अथ । वङ्ग शुद्धिविधायिनो भगवतस्तजोभिरभ्युद्भूतै

रत्नानामनमूयया विरचिता मौली स्वज विभ्रतो ।

लक्ष्मणस्य कार्यं किम् ? किमाचरति स इति भाव जनो
लोकास्तत्रस्थ इति यावत् कौतुकेन कुतूहलेन उच्छ्रयानि
स्फीतानि नेत्राणि यस्य तथाभूत मन इत्थमेवम्प्रकार यावत्
विवदति वितर्कयति तावत् अखिल समग्र गगनम् अन्तरीक्ष
द्यातमानै विराजमानै विमानै देवयानै क्वन्न पुरितम अभू
दिति शेष (देवा सर्वे आकाशमार्गे अवतस्थिर इति भाव ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १०७ ॥

सीतामिति । शिखिन वङ्गे शिखिनोति पाठान्तर प्रवेशे
सुमुखी प्रफुल्लवदना सीताम् उदीच्य उर्ध्वदेशात् दृष्ट्वा सुर
मुन्दरोभि विद्याधरोभि तथा तेन प्रकारेण सुमनस पुष्पाणि
मुक्ता वृष्टा यथा त्रिदिवे स्वर्गे सकलखेचरमालिकाना सर्वेषां
देवमालाकराणां चिरतर दीर्घकाल स्रग्विक्रय कुसुम
मालाविक्रयण महार्घ महामूल्य जात । वसन्ततिलक
वृत्तम् ॥ १०८ ॥

वङ्गरिति । जानकी अभ्युद्भूतै स्वशरीरनिष्ठैरित्यर्थ
तेजोभि भगवतो देवस्य वङ्गे शुद्धिविधायिनो पावनो सती

पादाङ्गुष्ठनखाग्रदत्तनयना नीवीविनिन्यासतः

स्तोकालक्ष्यमुखी कृशानुवल्याद्वाङ्निर्गता जानकी ॥ १०८ ॥

अदग्धायां सीतायां दशरथसमेतानां देवानां वाक्यम् ।

विरम विरम राम ! त्वत्कलत्रं पवित्रं

वयमधिगतवन्तः साक्षिणो लोकपालाः ।

किमपरमनलेऽस्मिन् हेमवल्लीव शुद्धा

कुलविपुलविभूषां जानकी ते तनोतु ॥ ११० ॥

अनसूयया अत्रिपत्न्या विरचितां गुम्फित्वा दत्तामिति यावत्
अम्भानाम् अमलिनां, नित्योत्पलामिति यावत्, सृजं मालिकां
मौली धन्मिले, “मौलिः किरौटधन्मिल्ली” इत्यमरः, विभ्रती
दधाना पादाङ्गुष्ठयोर्नखाग्रेषु दत्तनयना दत्तदृष्टिः, न त्वन्यतो
दत्तदृष्टिरिति भावः, नीवी कटिवसनग्रन्थिः तस्या विनिन्यासतः
विशेषेण बन्धनप्रयत्नत इत्यर्थः, प्रखलनभयादिति भावः, हेतोः
स्तोकमोषत् आलक्ष्यं मुखं यस्याः तथाभूता सती द्राक् सपदि,
भटितीत्यर्थः, “द्राग् भटित्यञ्जसाङ्गाय” इत्यमरः, कृशानुवल्यात्
अग्निमण्डलात्, अग्निराशेरित्यर्थः, निर्गता उत्तस्थावित्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०८ ॥

विरमेति । हे राम ! विरम विरम, जानकीं प्रति
असतीत्वसंगयादिति भावः, तव कलत्रं पत्रो जानकी पवित्रं
विशुद्धम् । लोकपालाः साक्षिणः सर्वान्तर्यामिनः वयम् अधि
गतवन्तः ज्ञातवन्तः । अपरम् अधिकं किं, वक्तव्यमिति शेषः,
जानकी अस्मिन् अनले अग्नौ शुद्धा सती हेमवल्लीव हेमलतेव
ते तव कुलस्य वंशस्य विपुलां महतीं विभूषाम् अलङ्कृतिं,
शोभामित्यर्थः, तनोतु विस्तारयतु । मानिनो वृत्तम् ॥ ११० ॥

अदुष्टाया सीताया जनानां वाक्यम् ।

भग्न यङ्गुरोश्चरस्य शिशुना यज्जामदग्न्यो जित

त्यक्ता यच्च गुरोर्गिरा वसुमती बद्धो यदम्भोनिधि ।

एकैक दशकन्धरक्षयकृतो रामस्य किं वर्ण्यते ?

दै० निर्णय येन सोऽपि सहसा सीतावियुक्तीकृत ॥१११॥

अथ श्रीराम प्रति तेषां स्तुतिवचनम् ।

विजितव्या लङ्का चरणतरणोद्यो जलनिधि

विपक्ष पौलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपय ।

तथाप्येको राम सकलमजयद्राक्षसकुल

क्रियासिद्धिं सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ११२ ॥

भग्नमिति । शिशुना रामेण द्रुश्चरस्य धनु भग्नम् इति
यत् जामदग्न्य भार्गव जित इति यत् गुरो पितु गिरा
वचसा आक्षयेति यावत् वसुमती पृथिवी राज्यमित्यर्थं त्यक्ता
इति यत् अम्भोनिधि समुद्र बद्ध इति यत् यज्जत् एकैक
दशकन्धरक्षयकृत रावणसंहारिणो रामस्य वि वर्ण्यते ? किं
कीर्त्यते ? किन्तु दै० विधि निर्णय निश्चिनुद्धि येन सोऽपि
राम सहसा सीतावियुक्तीकृत सीताविरहदुःखं प्रापित
इत्यर्थं (न कोऽपि दैवम् अतिवर्त्तिषु शक्नोतीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । १११ ॥

विजितव्येति । लङ्का सुरासुरैः अजेयेति भावः विजितव्या
जयनीया जलनिधि समुद्र चरणाभ्यां तरणीय लङ्घनीय
पौलस्त्य रावण विपक्षं शत्रु रणभुवि सग्रामक्षेत्रे कपय
वानरा सहाया, तथापि इत्यं जयप्राप्तिकूल्येऽपि एकं राम
सकलं समग्रं राक्षसकुलम् अजयत जितवान् । तथाहि महता

रामो मूर्द्धि निधाय काननमगान्मालामिवाञ्चां गुरो-
स्तद्वक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।
तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतो परां सम्पदं
प्रोत्सिक्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥ ११३ ॥

रामं प्रति लोकपालाः ।

अधाचीनो लङ्कामयमयमुदन्वन्तमतरत्
विशल्यं मौसित्वैरयमुपनिनायौपधिवरम् ।

महाप्रभावाणां जनानां क्रियासिद्धिः कार्यसिद्धिः सत्त्वे बले,
महानुभावतायामित्यर्थः, भवति तिष्ठति, उपकरणे बाह्य-
मामग्रा न, भवतीत्यन्वयः, (सत्त्ववता किमसाध्यमिति भावः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ११२ ॥

राम इति । रामः गुरोः पितुराञ्चां मालामिव मूर्द्धि
गिरसि निधाय काननम् अगात् गतवान् । भरतेन तुस्मिन्
रामे भक्तिः तथा तद्वक्त्या हेतुना मात्रा जनन्या सहैव अखिलं
राज्यम् उज्झितं त्यक्तं, मात्रा त्यक्ता राज्यञ्च त्यक्तमित्यर्थः ।
अनुगतौ आश्रितौ तौ सुग्रीवविभीषणौ परां महतीं सम्पदं
नीतौ प्रापितौ । तथा प्रोत्सिक्ताः प्रकर्षेण गर्विताः दशकन्धर-
प्रभृतयः रावणादयः समस्ता, द्विपः शत्रवः ध्वस्ता निहताः । अत्र
प्रथमे पार्दे उपमा, द्वितीये सहोक्तिः, तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे,
“महार्थस्य बलादेकं यत्र स्यादाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मन-
भूतातिगयोक्तिर्यदा भवेत् ॥” इति, तदनयोः संसृष्टिः । चादू न-
विक्रोडितं वृत्तम् ॥ ११३ ॥

अधाचीदिति । अयं नोऽस्माकं लङ्काम् अधाचीत् ददाह,

इति स्मरं स्मरं त्वदरिनगरोभित्तिलिखितं
हनूमन्तं दन्तैर्दशति कुपितो राक्षसगणः ॥ ११४ ॥

हत्वा तु रावणं घोरं सीतामादाय राघवः ।

अयोध्यायां गमिष्यामि मुमुदे सहलक्ष्मणः ॥ ११५ ॥

सीतां प्रति रामः ।

यस्यामनिर्जरितचन्द्रिकमर्कपादैः

वासविगाचरपतेरुपसि व्यलासि ।

व्यावर्त्य वक्त्रकमलं कमलाक्षि ! पश्य

लङ्घेति तां नवविभीषणराजधानोम् ॥ ११६ ॥

अयम् उदन्वन्तं समुद्रम् अतरत् उत्तीर्णयान्, अयं सौमित्रैः
लक्ष्मणस्य विमल्यं शल्योद्धरणम् ओषधिवरम् उपनिनाय
श्नानोतवान्, इतोत्यं स्मरं स्मरं पुनः पुनः स्मृत्वा तव अरि
नगर्याः शत्रुपुर्याः लङ्काया भित्तौ कुड्ये लिखितं चित्रितं, हनू-
मन्तं कुपितो राक्षसगणः दन्तैः दशति, (अयमेव अस्माकं
सर्वानर्थहेतुरिति प्रहरतोत्यर्थः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ११४ ॥

हत्वेति । राघवः रामः घोरं भीषणं रावणं हत्वा तु
विनाशयैव सीतामादाय अयोध्यायां गमिष्यामीति सहलक्ष्मणः
लक्ष्मणेन सहितः मुमुदे ननन्द । सह सीतयेति पाठान्तरम् ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११५ ॥

यस्यामिति । हे कमलाक्षि ! पङ्कजनयने ! यस्यां लङ्कायां
अर्कपादैः सूर्यकिरणैः निशाचरपतेः रावणात् वासात् भयात्
उपसि प्रभाते न निर्जरिता निःशेषेण जीर्णतामनीता,
अग्रस्तेति यावत्, चन्द्रिका यस्मिन् तद् यथा तथा व्यलासि
विजृम्भितं (यत्र नित्यज्जोत्स्नासु रजनोषु प्रभातेऽपि सूर्यकिरणै-

लङ्कां प्रति सीतावाक्यम् ।

छिन्ना न दिव्यतरवस्तव कच्चिदाहो ?

कच्चिद्धता न परिखाः कनकास्युजिन्यः ? ।

प्लुष्टा न कच्चिदिनरत्नमहागृहाश्च ?

कच्चिन्न काञ्चनमया दलिताश्च शालाः ? ॥ ११७ ॥

रामः । अत्रासीत् फणिपाशवन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनूमता द्रोणाद्रिरत्राहतः ।

यन्द्रिकामालिन्यं न स्यादिति भावः । वक्षकमलं मुखपद्मं
व्यावर्त्य प्रत्यावर्त्य लङ्केति स्यातां तां नवविभीषणराजधानीं
पश्य ध्रुवलोकय । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११६ ॥

छिन्नेति । आहो लङ्के ! तव दिव्यतरवः छिन्ना न कच्चित् ?
कच्चिदिति प्रश्ने, न छिन्ना किम् ? अपितु छिन्ना एवेत्यर्थः ।
कनकास्युजिन्यः काञ्चनपद्मशालिन्यः परिखाः तव वेष्टनजल-
राशयः दृताः न कच्चित् ? न विलोडिताः किम् ? अपितु
विलोडिता एवेत्यर्थः । अनरत्नमहागृहाश्च सूर्यकान्तमणि-
निर्मिताः महान्तः तव गृहाः सदनानि न प्लुष्टा न दग्धाः
कच्चित् ? अपितु भस्मोक्ता एवेत्यर्थः । काञ्चनमयाः सौवर्णाः
शालाः प्राकाराः, “प्राकारो वरुणः शाल” इत्यमरः, कच्चित् न
दलिताश्च ? न भग्नाश्च ? अपितु दलिता एवेत्यर्थः, यादृक्
तेऽहङ्कारः तथैव त्वं ध्वस्तासीति भावः । इदमेव घते चार-
मिति बोध्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे फणिपाशवन्धनविधिः नाग-
पाशवन्धनव्यापारः आसीत् । भवत्या देवरः भवद्देवरः तस्मिन्
नक्षत्रे इत्यर्थः, शक्त्या तदाख्येन अस्त्रेण वक्षसि गाढं दृढं

दिव्यैरिन्द्रजित् लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥११८॥

वैदेहीं समवाप्य दाशरथिनारब्धे प्रयाणेऽग्रतो

दृष्टाः पुष्पकसंस्थितेन रभसादाकाशमारोहता ।

लङ्कासागरजानकीवनरणक्षौण्यश्चमत्कारिका

जम्बूवज्जलविन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत् ॥ ११८ ॥

यथा तथा ताडिते प्रहृते सति हनूमता अत्र प्रदेशे द्रोणाद्रिः

गन्धमादनगिरिः आहृतः आनीतः । हे मृगाक्षि ! हरिणनयने !

अत्र दिव्यैः लक्ष्मणस्य शरैः इन्द्रजित् लोकान्तरं प्रापितः

निहत इत्यर्थः । अत्र अस्मिन् प्रदेशे केनापि राक्षसपतेः रावणस्य

कण्ठाटवी कण्ठकाननं कृत्ता क्षिन्ना च, (अत्र केनापीत्यनेन

अस्मिन्निर्गतेः परिहृत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११८॥

वैदेहीति । वैदेहीं सीतां समवाप्य लब्ध्वा दाशरथिना

रामेण प्रयाणे अयोध्यायात्रायाम् आरब्धे सति पुष्पकसंस्थितेन

अतः एव रभसात् वेगात् आकाशम् आरोहता सता अग्रतः

चमत्कारिकाः चमत्कारविधायिन्यः लङ्का-सागर-जानकीवन-

रणक्षौण्यः-क्रमेण जम्बूवत् जलविन्दुवत् जलजवत् जम्बालवत्

जालवत् दृष्टाः अवलोकिताः, तथाच लङ्का सागरमध्ये पतितं

जम्बूफलमिव, सागरः जलविन्दुवत् स्वल्पजलाशय इव जानकी

वनम् अशोकवनं जलजवत् पद्ममिव, “जलजं शङ्खपद्मयोः” इत्य-

मरः, रणक्षौण्यो रणक्षेत्रं जम्बालवत् पद्मविशिष्टं जानवत्

आनायवत्, (“आनायः पुंसि जालं स्यात्” इत्यमरः, गिपतित

वीराणां जालसंयुक्तपद्मसदृशलक्षणवर्णत्वादिति भावः, आलोकिता

-इति निष्कर्षः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११८ ॥

अथ दहनविशुद्धा तां समादाय सीतां
रजनिचरकपीन्द्रैर्वन्दितः पुष्पकेण ।
पुरमगमदयोध्यां मन्त्रियूथैर्मिलित्वा
सपदि भरतदत्तां राज्यनक्ष्मीं स भेजे ॥ १२० ॥

अयोध्यां गते रामे वशिष्ठवाक्यम् ।
शिष्ये शम्भोर्व्यधित यदयं यच्च धातुं प्रपौत्त्रे
कस्तेनास्मिन् जगति न जनो विस्मितः सुस्मितश्च ? ।
अभ्युत्थानुं वयमपि ततो रामभद्रं प्रवृत्ता
दिष्ट्या दृष्टं दगरयकुलं खेतमानैर्यशोभिः ॥ १२१ ॥

१

अथेति । अद्यानन्तरं स रामः दहनविशुद्धाम् अग्निपरि-
पृता ता सीता समादाय रजनिचरकपीन्द्रैः राजसेन्द्रकपि-
प्रवरैः सह पुष्पकेण रथेन वन्दितः सादरं गृहीत इति यावत्,
अयोध्यां पुरम् अगमत् । तत्र सपदि तत्क्षणं मन्त्रियूथैः
मन्त्रिवर्गैः, पौत्रकैः सुमन्त्रादिभिरिति भावः, मिलित्वा सङ्गत्य
भरतेन दत्ता प्रत्यर्पिता राज्यनक्ष्मी भेजे प्राप । मानिनी
वृत्तम् ॥ १२० ॥

शिष्ये इति । अथ रामः शम्भो शिष्ये भार्गवे परशुरामे
यत् धातुं ब्रह्मण प्रपौत्त्रे रावणे यच्च व्यधित विहितवान्
(गिरुशिष्यं नावगच्छ यत् निर्जितवानित्यर्थः), अस्मिन् जगति को
जनः तेन कर्मणा न विस्मितः न चमत्कृतः ? न सुस्मितश्च न
सानन्दहासश्च ? इत्यर्थः, सर्व एव विस्मय गतः आनन्दितश्चेत्यर्थः,
ततः कारणात् वयमपि प्रवृत्ता अपीति भावे, रामभद्रम् अभ्यु-
त्थानुं उत्थाय अभिनन्दितुं प्रवृत्ताः प्रारब्धाः, दिष्ट्या भार्येण

सीतां प्रति ।

अन्ययोगव्यवच्छेदादुपास्ते यदरुन्वती ।

संविभक्तं त्वया पुत्त्रि । तत् सम्प्रति पतिव्रतम् ॥ १२२ ॥

दशवदनविमर्दस्यातबाहुप्रताप-

प्रतिहतपरचक्रं नष्टशङ्काकलङ्कम् ।

सुचिरमनुजबन्धुश्रेणिसामान्यभोगं

सुखितसकललोकं रामराज्यं बभूव ॥ १२३ ॥

अच्छेद्यश्चन्दनाद्यैरपि जलधिजलेस्तैरनिर्वापणीयः

सीताश्वोरामयोर्यश्चिरतरमनयश्चित्तमुत्तमभावम् ।

दशरथस्य कुलं श्वेतमानैः शुभ्रोभवद्भिः यशोभिः, पूर्णमिति शेषः, दृष्टम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १२१ ॥

अन्येति । हे पुत्त्रि । अरुन्वती अन्ययोगव्यवच्छेदात् अपर-
नारीयोगं विनैत्यर्थः, येत् पतिव्रतं पतिव्रताधर्मम् उपास्ते
सेवते, सम्प्रति इदानीं तत् पतिव्रतं त्वया संविभक्तं सम्यग्
विभज्य गृह्येतमित्यर्थः, (जगति अरुन्वत्या समा पतिव्रता
नासीत् इदानीन्तु त्वं तस्याः प्रतिसर्जिनी जातासीति भावः ।
अनुष्टुप वृत्तम् ॥ १२२ ॥

दशेति । दशवदनस्य रावणस्य विमर्देन ख्यातो यो
बाहुप्रतापः भुजबोध्यं तेन प्रतिहतानि निर्जितानि पर-
चक्राणि परराष्ट्राणि यस्मिन् तत्, नष्टः विगत इत्यर्थः, शङ्का
दुर्जनेभ्यो भयमेव कलङ्कः यस्य तथोक्तम् अनुजाः कनोयासः
भरतादयः बन्धुश्रेणयश्च समस्ता स्वजनाश्च तासां सामान्य-
साधारणः, स्वसमान इत्यर्थः, भोगः यत्र तथाभूतं सुचिरं
सुखिताः सकला लोका यस्मिन् तादृशं रामस्य राज्यं बभूव ।
मालिनी वृत्तम् ॥ १२३ ॥

नीरभ्याद्देपलीलाकलितघनतरस्पर्शसान्द्रानृतौघ-

प्रस्यन्दानन्दभाजोर्निरगमदनलः सोऽपि विश्लेषजन्मा ॥ १२४ ॥

श्रीरामचन्द्रबहुमानविशेषहृद्या

राज्योपभोगमतुलं सुचिरं विधाय ।

सीता समस्तकुलकौतुकमूलभूतम्

आधत्त गर्भमतिनिर्भरशुद्धभावम् ॥ १२५ ॥

अच्छेद्य इति । यः—चन्द्रनादैः—शोतोपचारैरिति शेषः, अपि
अच्छेद्यः अनपनेयः, तेः जलधिजनैः समुद्रवारिभिरपि अनि-
र्वापण्यः निर्वापयितुमशक्यः सीताश्रीरामयोः—विश्लेषजन्मा
विच्छेदजनितः अनलः अग्निः चिरतरं दीर्घकालं चित्तम्
अन्तःकरणम्—उत्तमभावं सन्तापमित्यर्थः, अनयत् प्रापयत्
सोऽपि—नीरभ्यस्य सान्द्रस्य आश्लेषस्य आलिङ्गनस्य लोलया
विलासेन कलितः क्लृप्तः यो घनतरः अतिनिविडः स्पर्शः तत्र
यः सान्द्रः घनः अमृतौघः पोयूपराशिः तस्य प्रस्यन्देन चरणेन
य आनन्दः तं भजत इति तयोः सतीः निरगमत्—निर्वाणं
प्राप, (ता परमसुखं सुरतसुखमनुबभूवतुरिति भावः ।
स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ १२४ ॥

श्रीरामेति । श्रीरामचन्द्रस्य यो बहुमानः आदरातिशयः
तस्य विशेषेण हृद्या अतीव सुखितेत्यर्थः, (सर्वजनसन्तोषिणी
वा सीता) सुचिरं सुदीर्घकालम् अतुलं निरुपमं राज्योपभोगं
विधाय आश्लाद्य ममस्तकुलस्य सर्वस्य सूर्यवंशस्येत्यर्थः, यत्
कौतुकं हर्षः तस्य मूलभूतं निदानम् अतिनिर्भरः अत्यन्तः
शुद्धः विमलः भावो यस्य तं गर्भम् आधत्त दधार । वसन्त-
तिनकं वृत्तम् ॥ १२५ ॥

विरहसुचरिताया निष्कलङ्क स लङ्का
 पतिभवननिवासाशङ्कलोकापवादम् ।
 मुखर मुखरवोत्य राम आकर्ण्य मेने
 जनकनृपसुतायास्त्यागमेवात्मशुद्धिम् ॥ १२६ ॥
 विमलकुलकलङ्काशङ्कया दुर्निवारा
 रघुकुलतिनजाज्ञा भीतभीता गृहीत्वा ।
 वनभुवमध नोत्वा दोहदच्छुना ता
 जनकनृपतिपुत्री लक्ष्मणो वाक्यमाह ॥ १२७ ॥

विरहेति । निष्कलङ्क निरपवाद स राम विरहे सुदु
 चरित यस्या तथाभूताया अपि अत्राध्याहार्य, जनकनृप
 सुताया सीताया लङ्कापते रावणस्य भवने निवास तेन
 आशङ्किना सञ्जातचरित्रशङ्काना लोकाना सामान्यजनानाम्
 अपवाद (दुश्चरितेय सीतेति) कुसावाद मुखराणा वाचालाना
 मुखरवात् मुखोच्चरितशब्दात् उत्तिष्ठतीति तथोक्तम् आकर्ण्य
 नुत्वा त्यागमेव सीताया इति शेष आत्मन शुद्धि प्रायश्चित्त
 मेने अमन्यत (वास्तवविशुद्धताज्ञानेऽपि लोकरञ्जनार्थमिति
 भाव । विरहसुचिरताया इति पाठे विरहस्य सुचिरताया
 सुदीर्घकालीनत्वात् हेतोरत्यर्थ । मालिनो वृत्तम् ॥ १२६ ॥

विमलैति । अथानन्तर लक्ष्मण भीतभीत अतिभीत
 सन् विमले निर्मले कुले कलङ्क अपवाद तस्य आशङ्कया
 दुर्निवारा दुलङ्का रघुकुलतिलकस्य रामस्य आज्ञा त्यजेना
 मित्यादेश गृहीत्वा दोहदच्छुना दोहदो गर्भिण्या अभिलाष
 तस्य ह्य कौतव तेन एकदा रामसमीपे सीतया कस्ते दोहद
 इदानीमिति प्रष्टुया आत्मनो वनविहाराभिलाष प्रकटित

दलति दलति वक्षः कम्पते कम्पतेऽङ्गं
 तिमिरकवलितं दिक्चक्रमालोकयामि ।
 तदपि परवशोऽहं हन्त ! मातर्ब्रवीमि
 त्वमिह खलभयेन त्यज्यसे राघवेण ॥ १२८ ॥
 इति वचनमकस्माद्वज्रपातानुकारं
 श्रुतिगतमथ सीता मूर्च्छिता सा पपात ।
 अगमदवनतास्यो लक्ष्मणो रामपार्श्वं
 सुनिरलभत सीतां तत्र वाल्मीकिनामा ॥ १२९ ॥

तच्छालिति भावः) तां—जनकनृपतिपुत्रीं सीतां वनभुवम्
 अरखस्थनीं नीत्वा वाक्यं वचनम् आह उवाच । मालिनी
 वृत्तम् ॥ १२७ ॥

दलतीति । हे मातः ! वक्षः हृदयं दलति दलति विदी-
 र्यति विदीर्यति, अङ्गं शरीरं कम्पते कम्पते, आभीक्ष्ण्य
 द्विर्भावः, दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं तिमिरैः अन्यकारैः कवलितं
 ग्रस्तं, पूरितमिति यावत्, आलोकयामि पश्यामि, तदपि
 तथापि परवशः पराधीनः, प्रभोराज्ञावशंवद इत्यर्थः, अहं
 ब्रवीमि कथयामि, हन्त खेदे, राघवेण रामेण खलभयेन
 दुर्जनभयेन हेतुना इह अरण्ये त्वं त्यज्यसे । मालिनी
 वृत्तम् ॥ १२८ ॥

इतीति । अकस्मात् दृढात् वज्रपातानुकारं कुलिश-
 पातोपमम् इति उक्तप्रकारं वचनं श्रुतिगतं योवपयमायातं,
 तस्या—इति शेषः । अथ—तच्छ्रवणानन्तरमित्वर्थः, सा सीता
 मूर्च्छिता पपात । लक्ष्मणः अवनतास्यः अधोवदनः सन् रामस्य

सीतामासाद्य वाल्मीकिना ध्यात्वा शतम् ।

रामो दाशरथिर्दिवाकरकुले तस्याङ्गना जानकी

नीतीय दशकन्धरेण वमतो लङ्कालयं छद्मना ।

रामेणापि कपीन्द्रसङ्गतिवशादम्भोनिधिर्हेलया

बद्ध पर्वतमालया रिपुबधादानीय निर्वासिता ॥ १३० ॥

तत्र सीता प्रति मुनिवाक्यम् ।

वत्से । समाश्वसिहि जानकि । मुञ्च तापं

प्राचेतसोऽयमहमस्मि सखा गुरोस्ते ।

स्वीयं पितुर्भवनमेव समाश्रमस्ते

तत्रोपयाहि ननु पुत्ति । लभस्व पुत्रम् ॥ १३१ ॥

पार्श्वम् अन्तिकम् अगमत् । तत्वारख्ये वाल्मीकिनामा मुनि
सीताम् अलभत प्राप । मालिनी वृत्तम् ॥ १३८ ॥

राम इति । दिवाकरस्य सूर्यस्य कुले दाशरथि दश
रथस्य सुत रामः तस्य अङ्गना पत्नी जानकी जनकदुहिता,
इय जानकी दशकन्धरेण रावणेन छद्मना छलेन वनत अर
ण्यात् नीता हृतेत्यर्थः, रामेणापि कपीन्द्रेण सूर्यीवेण दा
सङ्गति मैत्रो तद्वशात् हेलया अवलोलया पर्वतमालया पर्वत
श्रेण्या अम्भोनिधि समुद्र बद्ध । ततः रिपो, रावणस्य
बद्धात् बधं कृतेत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी, आनीय प्रत्याहृत्य इय
निर्वासिता अरण्य नीता । शादूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ १३० ॥

वत्स इति । हे वत्से । जानकि । समाश्वसिहि समाश्वस्ता
भव, तापं दुःखं मुञ्च त्यज, अयम् अहं प्राचेतस वाल्मीकि
तव गुरोः पितुः पितुरिति वा पाठः । सखा अस्मि, मम
साहाय्यः त्वे वत्स सीता त्विहं पितुर्भवनमेव समाश्रमस्ते । ननु

तस्या वाल्मीक्याश्चमगताया वृत्तान्तः ।

नीति सम्यक् प्रणीता फलमिव सुषुवे जानकी पुत्रयुग्मं
वाल्मीकिस्तत्र संज्ञां कुश इति लव इत्येतयोः संविधाय ।
विद्यायाध्याप्य सर्वाः सकलमविकलं गापयित्वा स्ववाक्यं
भव्यं रामायणाख्यं सकलकुलमहानन्दकन्दं चकार ॥ १३२ ॥

वनगतायां सीताया रामवृत्तान्तः ।

सीता हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्या
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार ।

पुत्रि । अत्र ममाश्रमे उपयाहि-आगच्छ, पुत्रं लभस्व, त्वैव
सुप्रसवा सतीति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३१ ॥

नीतिरिति । सम्यक् प्रणीता प्रयुक्ता नीतिः—सामाद्युपाय
इति यावत्, फलमिव जानकी पुत्रयुग्मं द्वौ पुत्रौ सुषुवे प्रसूत
वतीत्यर्थः, तत्र वाल्मीकिः एतयोः पुत्रयोः कुश इति लव
इति संज्ञा नामकरणं संविधाय यथाविधि हत्वा सर्वा विद्याश्च
अध्याप्य पाठयित्वा, तौ इति शेषः, भव्यं सुन्दरं रामायणाख्य
रामस्य अयन चरितम् आख्या यस्य तत् स्ववाक्यं—स्वप्रणीतं
सुन्दरं सकल सम्पूर्णम् अविकल यथायथं गापयित्वा सकल
कुलानां सर्वेषामरण्यवासिनाम् ऋषीणामित्यर्थः, महान्
आनन्द तस्य कन्दं मूलं, हेतुभूतमुपायमित्यर्थः, चकार कृत-
वान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३२ ॥

सीतामिति । दशमुखरिपु रावणारिः रामः सीतां हित्वा
त्यक्त्वा अन्यां कान्ता नोपयेमे न परिणीतवान् इति—यत्—तथा
तस्याः सीताया एव प्रतिकृतिसखः प्रतिमूर्त्तिसहित क्रतून्
अश्वमेधादीन् यज्ञान् आजहार अनुष्ठितवान् इति—यत्

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विपेहे ॥ १३३ ॥

अथ ब्राह्मणपुत्रस्य मृतस्य जीवनाय धूमं पिबन्तं मुनिरूपं

शूद्रं दृष्ट्वा रामवाक्यम् ।

रे हस्त । दक्षिण । मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विष्टज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्भरगर्भखिन्न-

सीताप्रवासनपटोः, करुणा कुतस्ते ? ॥ १३४ ॥

अथ सुवर्णसीताप्रतिकृतिं कृत्वाऽश्वमेधं कुर्वाणे रामभद्रे

पौरजनवाक्यम् ।

“सस्त्रीको धर्ममाचरेत्” इति शास्त्रादिति भावेऽ, तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रुतिगोचरेण भर्तुः वृत्तान्तेन हेतुना सा सीता दुर्वारमपि दुःसहमपि परित्यागदुःखं कथमपि विपेहे सोढुवती । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १३३ ॥

रे हस्त इति । रे दक्षिणहस्त । मृतस्य द्विजस्य शिशोर्अर्भकस्य जीवातवे जीवनौषधाय, “जीवातुर्जीविनौषधम्” इत्यमरः शूद्रमुनौ कृपाणम् असिं विष्टज निक्षिप । (ननु कथमहं सोढुं निर्देयमाचरामीत्यत आह, रामस्येति) — दुर्भरेण दुर्धरेण गर्भेण खिन्ना क्लान्ता या सीता तस्या प्रवासने वनप्रेषणे पटुसमर्थ, तत्पर इत्यर्थः तस्य रामस्य गात्रम् अङ्गम् असि, ते त्वं करुणा कुत ? नैव करुणा अस्तीत्यर्थः (अत्र उत्तरार्द्धस्य पूर्वार्द्धहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमनङ्कारः, “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति लक्षणात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३४ ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतासि को हि विज्ञातुमर्हति ? ॥ १३५ ॥

अत्रावसरे । जितरघुपतिवोर्यावश्वमेधाश्वरोधे

ऋतुसदसि मुनिस्तौ तद्ययो गापयित्वा ।

प्रमुदितहृदि रामे चार्पयित्वाज्ञयास्य

प्रणिहितबुधशिष्यो जानकीमानिनाय ॥ १३६ ॥

ततश्च आगताऽऽ सीताया लोके साध्वीत्वस्याति संवर्धयितु-
मभिलषति रामे सीताहृत्तान्त्र ।

वज्रादिति । वज्रात् कुनिगादपि कठोराणि कठिनानि,
दुष्करकार्येषु शत्रुवधादिष्विति भावः, कुसुमादपि मृदूनि
कोमलानि, विपन्नजनाद्वरणादिष्विति भावः, लोकोत्तराणाम्
अनोक्तिजनानां, महात्मनामिति यावत्, चेतासि का हि को
वा विज्ञातु वोढुम् अर्हति ? न कोऽप्येत्यर्थः । होत्यत्र न्विति
पाठे नु वितर्कः । चेतासीत्यत्र हृत्तानीति पाठे हृत्तानि चरित्वा-
नीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३५ ॥

जितेति । मुनिर्वान्तोक्तिः, अश्वमेधाश्वस्य रोधे निरोधे कृते
सति, (ताभ्यां जानकीसुताभ्यामिति शेषः) जितं रघुपते रामस्य
वीर्यं बलं याभ्यां तौ हृतरामपराजयौ इत्यर्थः, तौ कुगनवो
ऋतुसदसि यज्ञसभायां तद्वज्रः तस्य-रामस्य-यज्ञ-यज्ञम्करं
रामायणमिति भावः, गापयित्वा प्रमुदितम् आह्लादितं हृद् यस्य
तदाभूते रामे अर्पयित्वा च अस्य-रामस्य आज्ञया प्रणिहित
प्रेरितः बुधः विद्वान् शिष्यो येन तथोक्तः, विद्वान् शिष्यं प्रेरयन्
इत्यर्थः, जानकीं सीताम् आनिनाय उपस्थापयामास । मानिनी
वृत्तम् ॥ १३६ ॥

अथ मुनिवेशधारिणः कानस्य समागमः, उक्तिप्रत्युक्तौ च ।
एकान्तं देहि राजन् ! मुनिविबुध ! ददे वाञ्छितार्थं त्वदीयं
यस्तत्रोपैति बध्यः स भवति भवतो वाक्यमेकं करिष्ये ।

सौमित्रिं द्वारदेशे तदनु रघुपतिर्लोकरोधाय कृत्वा

शुश्राव ब्रह्मवाक्यं सुरपुरगमनाभ्यर्थनं कानवक्तात् ॥ १३८ ॥

अत्रान्तरे समागतेन दुर्वाससा नक्षत्रगम्य वचनानुवचनम् ।
रामं दर्शय, दर्शयाम्यवसरे ब्रह्मन् । मनाक् क्षम्यतां

तै. सकलबुधजनैः निखिलैः विद्वज्जनैः समेतः युक्तः सन् तत्र
तयोस्तित्यर्थः, पुत्रयोः कुञ्जनवधः, उपरि इति शेषः, सीताचेहं
सीतावात्सल्यं संरोप्य निधाय विरं दोषकालं राज्यम् अकृत
कृतवान् । स्वधरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

एकान्तमिति । हे राजन् ! एकान्तं त्वया सह संनापार्थं
निर्जनस्थानमित्यर्थः, देहि । इति कानोक्तिः । हे मुनिविबुध !
देवमुने ! इत्यर्थः, अथवा मुनिषु विद्वन्नित्यर्थः, त्वदीयं वाञ्छि-
तार्थम् इष्टार्थम्, एकान्तमिति भावः, ददे ददामीत्यर्थः । इति
रामोक्तिः । तत्र एकान्ते य उपैति उपगच्छति, आवयोः संनाप-
काले इति भावः, सः भवतः तव बध्यः भवति । इति कानोक्तिः ।
एकं वाक्यं, तवेति शेषः, करिष्ये पालयिष्यामि, त्वेव वचनात्
एकं तथा कुर्वाणं वधिष्यामीत्यर्थः । इति रामोक्तिः । तदनु
तदनन्तरं रघुपतिः रामः लोकरोधाय लोकानां प्रवेशवारणाय
द्वारदेशे सौमित्रिं नक्षत्रं कृत्वा संरक्ष्येत्यर्थः, कानस्य वक्तात्
वदनात् सुरपुरगमने स्वर्गयात्रायाम् अभ्यर्थनायव तथाभूतं
ब्रह्मणो वाक्यं शुश्राव श्रुतवान् । सुरपुरगमनाभ्यर्थने इति पाठे
तद्विषये इत्यर्थः । स्वधरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

तस्या भूयोऽपि वङ्गौ विश भवतु नृणा देवि । विश्वासदाढ्यं
 रामेणेतीरिताया विनमति वदने चेदह देवि । साध्वी ।
 मा द्वैधोभूय भूमे । नय तदिति कृतव्याहृतौ सत्यवाक्यात्
 सद्यो निर्भिन्नभूमे समभवदतुल ज्योतिरन्तर्विशन्त्याम् ॥१३॥

धरण्या नोयमानाया सीताया वृत्तान्त ।

प्रत्युदत्तुं स सीता पुनरपि धरणी भेत्तुमभ्युद्यतोऽभूत्
 सर्वैरभ्यर्थ्यमान शममनयदथो राघव कोपशोकौ ।
 सान्द्रानन्दै समेत सकलबुधगणै पुत्रयोस्तत्र सीता
 स्रष्टु म रोप्य राज्य चिरमकृत जनानेन्दनो रामचन्द्र ॥ १३८ ॥

तस्यामिति । हे देवि । त्व भूयोऽपि पुनरपि वङ्गौ अग्रा
 विश नृणा मानवाना विश्वासदाढ्यं दृढ प्रत्यय इत्यर्थं भवतु
 रामेण इतोत्थम् ईरितायाम उक्ताया तस्या सीताया विनमति
 विनति गच्छति वदने हे देवि भूमे । पृथिवि अह साध्वी
 अव्याहतचरिता चेत् यदि तत् तदा द्वैधोभूय आत्मान द्विधा
 कृत्य (आत्मनि रन्ध्र विधायेत्यर्थ) मा नय इति कृता व्याहृति
 रुक्तिर्यथा तथाभूताया व्याहार उक्तिर्लपितम् इत्यमर, सद्य
 तत्क्षण निर्भिन्ना या भूमि तस्या अन्तरभ्यन्तर विशन्त्या
 प्रविशन्त्याम् अतुल निरुपम ज्योति तेज समभवत् उदभौ ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३७ ॥

प्रत्युदत्तुमिति । स राघव पुनरपि सीता प्रत्युदत्तुं सीताया
 प्रत्युदरणार्थं धरणी पृथ्वी भेत्तु विदारयितुम् अभ्युद्यत प्रवृत्त
 अभूत् । अथानन्तर सर्वे जनै अभ्यर्थ्यमान प्रबोध्यमान
 इति यावत् कोपशोकौ धरणी प्रति कोप सीता प्रति
 शोकश्चेत्यर्थ, शम शान्तिम् अनयत् नीतवान् ततश्च जना
 नन्दन लोकरञ्जनो रामचन्द्र सान्द्र महान् आनन्दो येषा

अथ मुनिवेशधारिणः कानस्य समागमः, उक्तिप्रत्युक्ती च ।
एकान्तं देहि राजन् ! मुनिविवुध ! ददे वाञ्छितार्थं त्वदीयं
यस्ततोपैति बध्यः स भवति भवतो वाक्यमेकं करिष्ये ।

सौमित्रिं द्वारदेशे तदनु रघुपतिर्लोकरोधाय कृत्वा
शुश्राव ब्रह्मवाक्यं सुरपुरगमनाभ्यर्थनं कालवक्त्रात् ॥ १३८ ॥

अत्रान्तरे समागतेन दुर्वाससा लक्ष्मणस्य वचनानुवचनम् ।
रामं दर्शय, दर्शयाम्यवसरे ब्रह्मन् ! मनाक् क्षम्यतां

तैः सकलबुधजनैः निखिलैः विद्वज्जनैः समेतः युक्तः सन् तव
तयोरित्यर्थः, युवयोः कुशलवयोः, उपरि इति शेषः, सीतास्नेहं
सीतावात्सल्यं संरोप्य निधाय चिरं दोर्घकालं राज्यम् अकृत
कृतवान् । स्वधरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

एकान्तमिति । हे राजन् ! एकान्तं त्वया सह संलापार्थं
निर्जनस्थानमित्यर्थः, देहि । इति कालोक्तिः ॥ हे मुनिविवुध !
देवमुने ! इत्यर्थः, अथवा मुनिषु विद्वदित्यर्थः, त्वदीयं वाञ्छि-
तार्थम् इष्टार्थम्, एकान्तमिति भावः, ददे ददामीत्यर्थः । इति
रामोक्तिः । तत्र एकान्ते य उपैति उपगच्छति, आवयोः संलाप-
काले इति भावः, सः भवतः तव बध्यः भवति । इति कालोक्तिः ।
एकं वाक्यं, तवेति शेषः, करिष्ये पालयिष्यामि, त्वेव वचनात्
एकं तथा कुर्वाणं वधिष्यामीत्यर्थः । इति रामोक्तिः । तदनु
तदनन्तरं रघुपतिः रामः लोकरोधाय लोकानां प्रवेशवारणाय
द्वारदेशे सौमित्रिं लक्ष्मणं कृत्वा संरक्ष्येत्यर्थः, कानस्य वक्त्रात्
वदनात् सुरपुरगमने स्वर्गयात्रायाम् अभ्यर्थनायव तथाभूतं
ब्रह्मणो वाक्यं शुश्राव श्रुतवान् । सुरपुरगमनाभ्यर्थने इति पाठे
तदिष्ये इत्यर्थः । स्वधरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

धिक् त्वा मय्यवलेप एष न हि मा जानासि दुर्वाससम् ? ।

रुदोऽहं ज्वलित क्रुधा तव कुल भस्मीकरोमि क्षणात्

वदस्तिष्ठति मूढ । किं कथय रे । ज्वालाजटालोऽनल १ ॥१४०॥

एतद्वचनोत्तरे लक्ष्मणपरामर्शः ।

अस्मिस्तत्र गते पतेदुभययैवार्यस्य धर्मी मनाक्

अप्यत्रैव धृते दहेत् कुलमिदं दुर्मर्षणोऽयं मुनि ।

तद्वच्छास्यहमेव तिष्ठतु कुलं राज्ञः प्रतिज्ञा पुनः

पूर्णा देहममुं विमुच्य करवे श्लाघ्य परार्थो बधः ॥ १४१ ॥

राममिति । राम दशयः । हे ब्रह्मन् । अवसरे समये दर्शयामि मनाक्, अल्प क्षम्यता प्रतीक्ष्यतामित्यर्थः । त्वा धिक् मयि एष अवलेपः गर्वः अवमाननेति यावत् दुर्वाससः मा न हि जानासि ? अहं रुदः रामसन्निधौ गमने निरुद्ध इत्यर्थः अतः एव क्रुधा कोपेन ज्वलितः सन् तव कुलं क्षणात् भस्मीकरोमि रे मूढ । ज्वालाभिः जटालः जटावान् अनलः बधः सन् किं तिष्ठति कथय ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४० ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् दुर्वाससि तत्र एकान्ते कालपुरुषेण सह प्रभो सलापस्थाने इत्यर्थे) गते प्रविष्टे सति आर्यस्य धर्मप्रतिज्ञा उभययैव उभयेन प्रकारेणैवेत्यर्थः पतेत् भ्रश्येत (सम्भावनाया विधिर्लिङ्, एकतस्तावत् कालवाक्यारक्षणेन द्वितीयतस्तावत् ब्राह्मणबधकरणेन एतदुभयप्रकारेण एव प्रभो प्रतिज्ञा भङ्गदोषः ब्राह्मणबधजन्यपातित्यदोषश्च सम्भवति इति भावेः) । पक्षान्तरे अस्मिन् मुनी मनाक् किञ्चित्कालम् अत्र धृते निरुद्धे सति दुर्मर्षण असहनः अथ मुनिर्दुर्वासा कुलमिदं दहेत् भस्मीकुर्यात् । तत्तस्मात् अहमेव गच्छामि म्रिये इत्यर्थः

इति विमृश्य एकान्तभङ्गं कृतवति नक्षत्रेणोऽन्तर्हिते च
मुनिरूपे काले रामेणापि अभीष्टदानेन सन्तोष्य प्रस्था-
पिते दुर्वाससि, नक्षत्रेण स्ववधे प्रतिज्ञापूर्णायां याचिते
रामहत्तान्तः ।

निखिलमुनिवचोभिस्त्याग एवास्य बन्धोः

वध इति स विचार्य स्थैर्यवान् रामचन्द्रः ।

अमुचदय सुमित्रापुत्रमात्माधिकं तं

न हि किमपि गरीयो वाक्यतो ह्युत्तमानाम् ॥ १४२ ॥

तेन त्यक्ताः स्वीयदेहोपयोगात् प्रीतो योगाक्षमणोऽङ्गं विमुच्य ।

सद्यः स्वर्गं पृजयमानः स स्नेहे सत्कर्मा हि श्रेयसामेव भागो ॥ १४३ ॥

कुलं तिष्ठतु, कुलध्वंसो मा भूदिति भावः । अहं पुनः अमुं
देहं विमुच्य त्यक्ताः राज्ञः प्रतिज्ञां पूर्णामुत्तमानाम्, करवे
करवाणि इत्यर्थः, यतः परार्थो पररक्षार्थो वधः, आत्मन इति
शेषः, आद्यः प्रशस्यः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४१ ॥

निखिलेति । अयानन्तरं स स्थैर्यवान् सुधीरो रामचन्द्रः
निखिलानां सर्वेषां मुनीनां वचोभिः वचनैः अस्य बन्धोः
भ्रातुः त्याग एव वध इति विचार्य आत्माधिकं प्राणाधिकं तं
सुमित्रापुत्रम् अमुचत् । हि तथाहि उत्तमाना महता जनानां
वाक्यतः वचनात् किमपि गरीयः अतिशयेन गुरु न हि नैव
भवतीत्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ १४२ ॥

तेनेति । स लक्ष्मणः तेन रामेण त्यक्ता स्वीयस्य देहस्य
उपयोगः प्रयोजनं यस्मिन् तस्मात् योगात् समाधेः, योग-
मास्थायेत्यर्थः, यव्येपञ्चमी, प्रीतः प्रसन्नः, अनाकुलचित्त इत्यर्थः,

ततश्च लक्ष्मणे स्वर्गं गते रामभरतयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भरत ! कलय राज्यं, देव ! मैवं, प्रवीरे

तव तनययुगेऽस्मिन् युज्यते राज्यलक्ष्मीः ।

अयमहमनुयास्याम्येव शत्रुघ्नयुक्तः

तव चरणसरोजं नाथ देव ! प्रसीद ॥ १४४ ॥

इति भरतवचोभिर्विस्मितोत्फुल्लचेताः

कुशलवकरपद्मे राज्यलक्ष्मीं निधाय ।

सहगमनममुत्कैर्याचितो लोकवृन्दैः

अतिमकरुणचित्तस्तांस्तथैवानुमेने ॥ १४५ ॥

अङ्गं शरीरं विस्तृत्य विहाय सद्यः सपदि पूज्यमानः, सुरैरिति शेषः, स्वर्गं लीभे प्राप । हि तथाहि सत्कर्म्या सञ्चरितः जनः श्रेयसामिव सद्गतीनामिव भूगो, भवतीति शेषः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १४३ ॥

भरतेति । हे भरत ! राज्यं कलय गृहाण । इति रामोक्तिः । हे देव ! मा एवम् एवं मा वद इत्यर्थः, प्रवीरे, विनीते इति वा पाठः, अस्मिन् तव तनययुगे पुत्रयुगले राज्यलक्ष्मीः युज्यते सङ्गच्छते, ज्येष्ठवंशानुसारिणी हि राज्यलक्ष्मीरिति भावः । हे नाथ ! अयम् अहं शत्रुघ्नेन युक्तः सहितः तव चरण-सरोजं पादपद्मम् अनुयास्याम्येव अनुगमिष्याम्येव । हे देव ! प्रसीद प्रसन्नो भव । मालिनी वृत्तम् ॥ १४४ ॥

इतीति । इतीत्यं भरतस्य वचोभिः वचनैः विस्मितम् उत्फुल्लं चेतः चित्तं यस्य तथोक्तः स रामः कुशलवयोः करपद्मे, करयुग्मे इति वा पाठः, राज्यलक्ष्मीं निधाय समर्थं सह-गमने समत्काः समत्सकाः तैः लोकवृन्दैः परवासिसमूहैः

अथागतैषु वानरराक्षसैषु अनुगमार्थिषु वृत्तान्तः ।

विभीषणहनूमन्तौ कृत्वा स चिरजीविनौ ।

आकल्पं भूरिभोगाय निर्वर्त्त्यान्यान् सहानयत् ॥ १४६ ॥

ततः सकलायोध्यापरिवृतः सरयूतटं गत्वा ।

स्रात्वाऽसौ सारवेऽन्तं पयसि रघुपतिर्दिव्यदेहो विमाने

तावदव्योम्नि स्थिरोऽभूदनुगमनकृतोत्साहभाजो जनास्ते ।

यावत्कीटादयोऽपि प्रतिनवसरयूस्नाननिर्मुक्तदेहाः

स्नेहाद्वह्नीपनीतान्यनवरतमहो व्योमयानान्युपेयुः ॥ १४७ ॥

याचितः प्रभो ! यत्र गच्छसि तत्रास्मानपि नयेत्येवं प्रार्थितः
अतएव अतिकरुणम् अतिदयार्द्रं चित्तं यस्य तथाभूतः सन्
तान् लोकान् तथैव अनुमेने अनुज्ञातवान् । मालिनी वृत्तम् ॥
१४५ ॥

विभीषणेति । स रामः विभीषणहनूमन्तौ चिरजीविनौ
कृत्वा आकल्पं प्रलयकालपर्यन्तं भूरिभोगाय यथेच्छसुख-
भोगार्थं निर्वर्त्त्य निवार्य, संरक्ष्येत्यर्थः, अन्यान् कपिराक्षसान्
सह, आत्मनेति शेषः, अनयत् स्वर्गमिति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १४६ ॥

स्रात्वेति । असौ रघुपतिः रामः सारवे सरयूसम्प्रान्धिनि
अन्तःपयसि अन्तर्जले स्रात्वा अवगाह्य दिव्यदेहः सन् व्योम्नि
आकाशे विमाने देवयाने तावत् स्थिरः निश्चलः अभूत् यावत्
अनुगमने कृतम् उत्साहमौत्सुक्यम्, अभिलापमित्यर्थः, भजन्ते
इति तथोक्ता कीटादयः अपि जनाः जीवाः प्रतिनवेन अभि-
नवेन सरयूस्नानेन निर्मुक्ताः त्यक्ताः देहाः पार्थिवं कलेवरं येः
तथाभूताः सन्तः स्नेहात् अनुरागात् ब्रह्मणा उपनीतानि

एवं दोर्दण्डदर्पं दिशि दिशि परमाश्चर्यदं गापयित्वा
 कृत्वा दुर्वृत्तशान्त्या त्रिभुवनमखिलं स्वस्वधर्मप्रवृत्तम् ।
 भुक्त्वा राज्यं सहस्राधिकमयुतमहो वत्सरान् पूर्णकामः
 सार्धं पौरैः समस्तैरगमदतिहृती राघवः स्वीयलोकम् ॥ १४८ ॥

एष श्रीलहनुमता विरचिते श्रीमन्नहानाटके
 वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धरे-विक्लमैः ।
 मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जीकृते
 स्वर्गारोहणं नामकोऽत्र नवमो यातोऽङ्ग एवेत्यसौ ॥ १४८ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

आनीतानि व्योमयानानि विमानानि अनवरतम् अजस्रम् उपेयुः
 उपजग्मुः, अहो आश्चर्यम् । स्वधरा वृत्तम् ॥ १४७ ॥

एवमिति । अतिहृती अतिकुशलः राघवः दिशि दिशि
 एवम् इत्थं परमाश्चर्यदं दोर्दण्डदर्पं, भुजबलगौरवं गापयित्वा
 कीर्त्तयित्वा विख्याप्येत्यर्थः, दुर्वृत्तानां दुराचाराणां दशानना-
 दीनां शान्त्या संहारेण अखिलं समग्रं त्रिभुवनं स्वस्वधर्मं प्रवृत्तं
 रतं कृत्वा सहस्राधिकमयुतं वत्सरान् एकादशमहस्त्रवर्षाणि
 इत्यर्थः, राज्यं, भुक्त्वा पूर्णकामः सिद्धमनोरथः समस्तैः पौरैः
 पुरवासिभिः सार्धं स्वीयलोकं विशुल्लोकं, वैकुण्ठमित्यर्थः, अग-
 मत् जगाम । स्वधरा वृत्तम् ॥ १४८ ॥

एष इति । स्वर्गारोहणं नाम यस्य सः ॥ १४८ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा परिणितकुलपतिना
 श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता अहानाटक-